

**БЕРЕЗЕНЬ-
КВІТЕНЬ**
2016
№ 2 (128)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II — останній самостійний володар Чернігова. 3

Балушок В. Загадкові севрюки: 3. Між українцями, росіянами та білорусами. 17

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Савицька О. Промислові товари першої необхідності у повсякденних практиках населення Чернігова у 1945 — 1953 рр. 27

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Гаркуша А. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові в історико-краєзнавчій літературі дорадянського періоду (XIX ст. — 1917 р.). 36

Половець В. Іоанн Максимович: соціальні аспекти творчості (1651 — 1715). 41

Тарасенко О. «І сміх, і гріх»: курйозні випадки з життя духовенства Чернігівської єпархії у XIX ст. 48

Травкіна О. До історії чернігівського єпархіального складу та крамниці у 20-х роках XX ст. 54

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) 61

Павленко С., Циганок О. Лист І. Мазепи з Ромнів до С. Лещинського 78

Доценко А. Будинок полкової канцелярії у 50-х роках XIX ст. . 88

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні (переклад О. Герасимчука) . . 103

Пінчук Я. Похід армії Карла XII на Слобідську Україну: відображення події в щоденнику шведського фенріка Роберта Петре. 117

Еткіна І. Хорольський район Полтавщини у 1943 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) 128

РОЗВІДКИ

Половнікова С. Олександр Дабіжа — дипломат, історик, художник. 181

Рига Д. Викладацький склад Чернігівської класичної чоловічої гімназії у XIX столітті. 185

Герасимчук О. «Ліквідація» земель Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906—1917 рр.). 193

Тимошик М. Формування провладного активу в українському селі в 20-х роках XX ст. як чинник ствердження тоталітарного комуно-більшовицького режиму: на архівних матеріалах села Данина Ніжинського повіту 208

ЮВІЛІЇ

Боровик А. Микола Володимирович Підпригорщук — директор Чернігівського учительського інституту (1948 — 1950 рр.). 220

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. — Харків, 2016. . . 225

Якубіна Ю. Самойленко Г. В. Розвиток художньої культури на Чернігівщині в XIX — на початку XX ст. — Ніжин, 2015. . . 228

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов
М. К. Бойко
О. Г. Самойленко
А. М. Боровик
Г. В. Боряк
Є. М. Луняк
О. Б. Коваленко
О. О. Маврин
О. П. Моця
Ю. А. Мицик
А. М. Острянюк
С. О. Павленко
В. М. Половець
Г. В. Палакін
С. М. Савицький
Т. В. Чухліб
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко
О. Я. Гранін
Г. Ю. Івакін
С. Л. Лаєвський
Д. М. Лозовий
В. В. Мельничук
П. М. Мовчан
М. О. Носко
Н. Б. Реброва
І. М. Ситий
Ю. О. Соболев
О. П. Реєнт
В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор
О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники —
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 9 від 30 березня 2016 р.)

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477)

Станіслав Келембет

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ РОМАН МИХАЙЛОВИЧ II – ОСТАННІЙ САМОСТІЙНИЙ ВОЛОДАР ЧЕРНІГОВА

Головні висновки статті є такими. Роман Михайлович II, великий князь Чернігівський, уперше згадується у 1372 р. як союзник Московської держави. Між 1372 та 1375 рр. він уступив Чернігівське князівство великому князю Литовському Ольгерду, отримавши взамін Брянське князівство. Наприкінці XIV ст. (у 1395 р.?) Роман, розірвавши з Москвою, перейшов на службу до Вітовта Литовського, який, окрім Брянська, повернув йому родовий Чернігів, а також призначив на посаду намісника Смоленського (1399 р.). У Смоленську Роман Михайлович і загинув, убитий після здобуття міста його колишнім володарем, великим князем Юрієм Смоленським, у 1401 р.

Ключові слова: Чернігів, Брянськ, пом'яники князів Чернігівських, династія Ольговичів, Москва, Велике князівство Литовське (ВКЛ), Ольгерд, Дмитро Ольгердович Старший, Дмитро Московський, Вітовт.

Роман Михайлович, останній великий князь Чернігівський з місцевої династії Ольговичів, саме з таким повним титулом у джерелах згадується всього два рази. 1) У розділі з поминанням князів Чернігівської землі, що зберігся у складі пом'яника Введенської церкви Києво-Печерської лаври (за списком середини XVII ст.), міститься наступний запис: «Велик(ого) Кн(я)з(я) Романа Михайловича Черниговского убійеннаго от Князя Юрія Смоленского и С(ы)на его Князя Семена Романовича, и Кн(я)гиню его Марію Корачевскую»¹. Аналогічний запис містить і знаменитий Любецький синодик (за списком середини XVIII ст.), з тією різницею, що останнє слово у ньому читається як «корчевскую»². 2) У Тверському літописі наведено звернення вел. князя Литовського Вітовта до вел. князя Московського Василя Дмитровича 1404 р., невдовзі після втечі зі Смоленська тутешнього вел. князя Юрія Святославича, де згадується, що «(...) се ми Юрій много зла сътвориль, брата мнѣ и тобѣ князя великого Романа Черниговского убиль и казну его взял (...)»³.

Обставини загибелі Романа Михайловича нам відомі з інших літописів, але тут він названий не великим князем Чернігівським, а князем Брянським. У серпні 1401 р. Юрій Святославич, колишній вел. кн. Смоленський, разом зі своїм союзником, вел. князем Олегом Рязанським, підійшли до Смоленська, який вже кілька років (з 1395-го) знаходився у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). «А въ Смоленсьцѣ бысть в то время мятежь и крамола, овии хотиху Витовта, а друзии отчича своего. Князь же Юрьи сослался с горожаны, а они не можаху терпѣти насильства от поганых ляхов и предашася князю Юрью, отвориша ему град, а во граде седелъ тогда

© Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій та управління.

от Витовта князя Романъ Михайловичъ Дѣбряньскій. И намѣстници Витовтовы поимаша, князя же Романа убиша и бояръ побиша брянських и смоленских, кото-рои князя Юрья не хотѣль, а княгиню Романову и дети отпустиша»⁴. У Рогозькому літописі це повідомлення наведене у скороченому вигляді, але тут говориться про вбивство «князя великаго Романа Михайловича Брянскаго»⁵.

Перший дослідник Любецького синодика, архієпископ Чернігівський Філарет (Гумілевський), вважав Романа Михайловича онуком його повного тезки – Романа Михайловича «Старого», сина св. Михайла Чернігівського⁶. Однак цілком очевидно, що син Михайла Романовича (який єдиний раз згадується у 1263 р.) ніяк не міг бути вбитим у 1401 р. Батьком Романа Михайловича, майже напевно, був вел. кн. Чернігівський Михайло Олександрович, який записаний у пом'яниках безпосередньо перед ним. Саме такої думки дотримувалися М. Квашнін-Самарін⁷ та Р. В. Зотов⁸. Ми вважаємо, спираючись головним чином на дані ономастики (а саме, характерної повторюваності «родових» імен), що Роман Михайлович II був праправнуком Романа Михайловича I «Старого», великого князя Чернігівського та Брянського († близько 1290), вірогідніше за все, через його старшого сина Михайла.

Щоправда, можна згадати ще про оригінальну версію Ю. Пузини – польського аристократа і професора, відомого своїми екстравагантними статтями з генеалогії литовсько-руських князів. У цих нотатках (написаних на дуже низькому науковому рівні, у самовпевненому, майже хамському по відношенню до своїх опонентів стилі) автор намагався залучити ледве не всіх удільних князів ВКЛ до династії Гедиміновичів. Відповідно до цієї основної ідеї, Пузина вважав Романа Михайловича Брянського та Чернігівського, вбитого 1401 р., онуком Дмитра Ольгердовича Старшого, князя Брянського († 1399)⁹. Однак навіть С.-М. Кучинський – інший польський історик, який в цілому позитивно відносився до творчості Пузини, – з такою версією не погодився, зараховуючи Романа до місцевої династії Ольговичів. Щоправда, Кучинський вважав, що його батьком міг бути як Михайло Олександрович, так і інший Ольгович – Михайло Романович з Путивльської гілки династії¹⁰ (при цьому залишивши поза увагою, що кн. Михайло Романович Путивльський, за цілком обґрунтованим висновком російської історіографії, жив ще у 1-й половині XIII ст.¹¹). Тим не менш, сучасний польський дослідник Ян Теньговський чомусь пішов навіть «далі» Пузини, не лише заперечуючи походження Романа з князів Чернігівських, а й схилившись до думки, що він «міг бути сином Михайла Андрійовича, загиблого під Рязанню» у 1385 р.¹²; мова йде про сина Андрія Ольгердовича Полоцького, який не мав жодного стосунку до Брянська, а тим більше Чернігова.

Першу згадку про Романа Михайловича Чернігівського слід відносити до липня 1372 р. А саме, в оригінальній московсько-литовській перемирній грамоті, серед союзників вел. кн. Дмитра Івановича (майбутнього Донського), названі «князь великий Олегъ (Рязанський), князь великий Романъ, князь великий Володимерь Проньский»¹³. З приводу ідентифікації другого з цих правителів у історіографії склалися дві основні версії (не рахуючи цілком безпідставних гіпотез – про належність Романа до Рязанської чи Ярославської династій). Д. І. Іловайський ототожнив його з Романом Семеновичем Новосильським, союзником Дмитра Донського у 1370 – 1380-х рр.¹⁴. Пізніше цю точку зору підтримав С.-М. Кучинський¹⁵, а в наші часи – В. А. Кучкін¹⁶. Іншу версію запропонував Р. В. Зотов, який великокнязівський титул Романа визнав свідченням того, що у грамоті 1372 р. згадується той самий великий князь Чернігівський, що і в Любецькому синодику¹⁷. М. С. Грушевський також писав: «(...) вправді титул вел. князя тоді уживався широко, але таки дуже неправдоподібно, щоб умова назвала новосильського князя великим. А що між тодішніми князями тяжко дошукати ся иншого відповіднішого Романа, то таки ще найскорше сю згадку треба прикласти до Романа Михайловича»¹⁸. Надалі цю версію підтримали Б. М. Флоря¹⁹, Ф. М. Шабульдо²⁰, А. А. Горський²¹, Р. О. Беспалов²².

У принципі суть даного питання зводиться до того, чи міг Роман Новосильський бути згаданим у перемирній грамоті з титулом великого князя. С.-М. Кучинський вважав, що міг, на доказ чого навів три свідчення. 1) Лист Вітовта великому магістру

Тевтонського ордену від 14 серпня 1427 р., у якому литовський правитель повідомляє, що йому присягнули служити великі князі («grosfursten») Рязанський або Переславський, Пронський (у цитаті Кучинського пропущений) та Новосильський²³. Але у даному випадку кн. Новосильський міг бути залучений до числа великих князів з чисто стилістичних причин, так би мовити, «за компанію», будучи згаданим відразу після правителів Переслава-Рязанського та Пронська, які дійсно володіли таким титулом. Утім, заради справедливості, вкажемо на ще один подібний факт, невідомий Кучинському: у червні 1432 р. вел. кн. Швитригайло писав до вел. магістра, що йому присягнули служити «великі князі Одоєвські, брати»²⁴ (Одоєвські були прямими нащадками та спадкоємцями кн. Новосильських). 2) Литовсько-руський літопис повідомляє, що на коронацію Вітовта 1430 р. приїхали, серед інших правителів, «великий князь Тферський и великий князь Резанський и великий Одоевський»²⁵. Однак варто враховувати, що у даному випадку ми маємо справу з джерелом не документальним, а наративним. У ньому, як і в попередньому випадку, великокнязівський титул Новосильських-Одоєвських міг носити, так би мовити, «напівофіційний» характер. 3) У 1492 р., за словами вел. кн. Московського Івана Васильовича, його слуги, кн. Одоєвські, вели суперечку з іншим князем Одоєвським, який служив Литві, нібито за велике княжіння. Але в оригінальних документах мова йде не про велике, а «большое княженіє»²⁶; польський дослідник просто не побачив різниці між цими двома термінами, другий з яких позначав лише першість, старшинство у князівському роді. Князі Одоєвські, які постійно згадуються у дипломатичних документах кінця XV ст., причому з обох сторін, «великими» там жодного разу не названі.

Те ж саме, і це найважливіше, стосується й більш ранніх часів. А саме, якщо ми звернемося до тексту договірних грамот, де титулування правителів завжди витримувалося дуже ретельно, то побачимо, що кн. Новосильські «великими» ніколи не звалися. Це стосується і самого Романа Семеновича, і його старшого сина Семена Романовича, і наступних кн. Новосильських²⁷. У присяжних грамотах новосильсько-одоєвських володарів, виданих великим князем Литовським, вони також вживали лише князівського титулу (причому дуже показово, що Іван Володимирович Пронський у аналогічній грамоті зве себе великим князем)²⁸. Літописні свідчення, хоча й дуже нечисленні, титулюють їх лише князями. Врешті решт, і саме по собі дуже мало вірогідно, щоб правителі рядового Новосильського князівства офіційно, з боку Москви та Литви, визнавалися носіями великокнязівського титулу, на той час – найвищого на Русі.

Отже, ми приєднуємося до думки, що у перемирній грамоті 1372 р. союзником Дмитра Московського був названий вел. кн. Роман Михайлович Чернігівський. Звичайно ж, Чернігівська земля не могла перебувати поза зоною інтересів московської політики XIV ст. Про це збереглося й пряме свідчення, що у царському архіві XVI ст. ще зберігалися «грамоты докончальные великих князей рязанских и великих князей черниговских (...)»²⁹. Очевидно, одна з таких угод, укладена між Дмитром Івановичем Московським та Романом Михайловичем Чернігівським, і відбилася у документі 1372 р. Як писав Б. М. Флоря, «відкрите приєднання голови чернігівського князівського роду до Дмитра Московського було чималим успіхом політики московської великокнязівської влади на Чернігівщині»³⁰. Нарешті, Ф. М. Шабульдо зробив важливе спостереження, що «у 1371 р. Ольгерд не включив Чернігово-Сіверщину до переліку руських земель, залежних тією чи іншою мірою від його влади й тому таких, що мали підлягати юрисдикції окремої митрополії, створення якої він вимагав від константинопольського патріарха»³¹. Дійсно, у своєму листі до патріарха, насправді написаному восени 1370 р.³², литовський володар просив призначити окремого митрополита для наступних, конкретно перерахованих регіонів: Київ, Смоленськ (володіння його васала Святослава Івановича), Тверь (де князував швагер Ольгерда Михайло Олександрович), Мала Русь (західно-руські землі), Новосиль (уділ його зятя Івана, на який незадовго до того здійснили напад московити) й Нижній Новгород (звідки московські війська вигнали іншого зятя Ольгерда, Бориса Костянтиновича)³³. Випадковий, ненавмисний пропуск у цьому переліку Чернігово-Сіверської землі є практично нереальним; отже, до складу ВКЛ вона тоді ще не входила.

Скоріш за все, Роман Михайлович успадкував Чернігів після смерті свого батька, Михайла Олександровича, оскільки у пом'яниках князів Чернігівських вони записані поруч, а інших великих князів Чернігівських для середини XIV ст. джерела не знають. Однак уже у серпні 1375 р. Роман Михайлович, як і раніше, згадується серед союзників Дмитра Московського, а саме, приймаючи участь у його поході на Тверь, виступає вже з іншим титулом – князя Брянського³⁴. Чим це пояснити? Більшість дослідників чомусь сходяться на тому, що реально Брянськом Роман тоді не володів, а князем Брянським був названий лише тому, що був ним колись раніше.

Добре відомо, що з кінця XIII до середини XIV ст. Брянськ знаходився під владою князів зі Смоленської династії³⁵. Історія ж Брянського князівства у 3-й чверті XIV ст. відома надзвичайно слабо. Про включення Брянська до складу ВКЛ повідомляє літописний запис під 6865 (1357) роком: «Того же лѣта князь Васілій Смоленскій приде изъ Орды сѣлъ на княженіи въ Дѣбрянскѣ и мало пребывъ, толко осмь недѣль, преставися, и бысть въ Брянскѣ лихостию лихихъ людей замѣтныя велика и опустѣнье града, и потомъ нача обладати Олѣгѣрдь Брянскомъ»³⁶. У 1370 р. вел. кн. Володимиро-Московський Дмитро Іванович «посылалъ воевать Брянска»³⁷. У згадуваній московсько-литовській угоді від липня 1372 р. на боці Ольгерда виступає кн. Дмитро Брянський³⁸. Без сумніву, мова йде про другого сина литовського володаря, який у 1380 та 1399 рр. також згадується з титулом князя Брянського. Однак улітку 1375 р., повторюємо, князем Брянським зветься вже Роман Михайлович, союзник Москви. Що ж стосується Дмитра Ольгердовича, то у грудні 1379 р., під час походу московських військ на Сіверщину, центром його уділу було вже інше місто – Трубчевськ: «Князь Трубческый Дмитрій Олгердович не сталъ на бои (...) но выиде изъ града съ княгиною своею и з дѣтми и съ бояры своими и приѣха на Москву въ рядъ къ князю великому Дмитрею Ивановичю»³⁹.

Такими є надзвичайно «скупі» дані джерел. Тепер подивимось, яким чином діяльність Романа Михайловича реконструювалась у історіографії.

М. Д. Квашнін-Самарін вважав, що Роман спочатку князував у Чернігові, звідки був переведений до Брянська Ольгердом, «який не хотів залишати прикордонний Чернігів у руках чужого племені»⁴⁰. Однак не можна не зазначити, що Брянськ по відношенню до Литви був набагато більше «прикордонним» містом, ніж Чернігів.

За думкою Р. В. Зотова, Брянськ було включено до складу ВКЛ уже через тривалий час після безладів 1357 р., тоді як брянське князювання Романа Михайловича дослідник відносив до періоду ще до цієї інкорпорації: «За всією вірогідністю, Брянськ був завойований у Ольгердів похід на Русь, 1368 р., і у ньому тоді ж був посаджений син Ольгерда Дмитро, який і в 1372 р. був брянським князем, а в 1380 р. приймав участь, також як брянський князь, у Куликовській битві (...) Вірогідно, Брянськ після 1356 р. знову перейшов під владу Ольговичів і Роман Михайлович був брянським князем принаймні до 1368 р. У літописах під 1375 р. цей князь Роман зветься брянським, вірогідно, тому, що раніше володів Брянськом. Цим містом він міг володіти у залежності від литовського великого князя, й після 1380 р. по рік своєї смерті, у 1401 р., оскільки й повідомлення останнього року зве його також князем брянським». Зотов схилявся до думки, що Роман міг удруге отримати Брянськ після повернення Дмитра Ольгердовича Старшого до Литви у 1388 р. (виходить, що Дмитро, замість логічного винагородження за такий вчинок, був, навпаки, позбавлений Владиславом-Ягайлом свого уділу?). А після зміщення з Сіверщини Дмитра-Корибута Ольгердовича (Молодшого) у 1393 р., Роман міг отримати від Вітовта ще й Чернігів⁴¹.

М. С. Грушевський цілком справедливо датував приєднання Брянська до ВКЛ часом незабаром після тамтешніх безладів, близько 1357 – 1358 рр. За думкою дослідника, Роман Михайлович князував там ще до 1370 р., а на момент своєї загибелі у 1401 р. він нібито «був, безперечно, князем тільки титулярним; але коли він став таким, і коли дійсно княжив в Брянську й Чернігові – сього ми не знаємо». Грушевський лише обережно припускає: «Можливо, що в Брянську сей Роман сидів іще перед Ольгердовим походом 1356 р., бо з тих часів (від смерті Гліба Святославича, 1340 р.) про брянський стіл не маємо звісток. Тяжше вже припустити, що по окупації

1357/8 р. Брянськ відібрано від Ольгерда – хіба він сам наслідком якоїсь комбінації віддав Брянськ Роману?»⁴².

Можна згадати також про екзотичну версію нумізмата К. В. Болсуновського, який вважав Романа Михайловича не лише брянсько-чернігівським, але й київським князем 1360-х рр. – попередником Володимира Ольгердовича! Ця думка заснована на кількох монетах, котрі за своїм типом повністю аналогічні монетам Володимира Ольгердовича, але, згідно з прочитанням Болсуновського, містять легенду з ім'ям Романа⁴³. Однак уже у 1925 р. В. А. Шугаєвський «заперечував існування монет з ім'ям Романа та вбачав у написах на монетах, що приписувалися Роману, написання імені того ж Володимира Ольгердовича»⁴⁴. Остаточо це довів М. Ф. Котляр, який особисто дослідив всі три примірники «монет Романа»: «(...) монети Володимира зроблені примітивно та неохайно, їх легенди ледве читаються, до того ж різники штемпелів київських монет XIV ст. були неграмотними, внаслідок чого замість зв'язаного напису різали на штемпелі вражаючі комбінації з букв імені свого князя. Ось деякі з таких комбінацій й прийняв за слово «Романино» дослідник, якому дуже хотілося відкрити невідомі науці монети»⁴⁵.

Польський дослідник Ю. Пузина взагалі дійшов оригінального висновку, що у 2-й половині XIV ст. діяли два різних Романи Михайловичі. Перший, представник Смоленської династії, був «вижитий» з Брянська Ольгердом, який близько 1370 р. посадив там свого сина Дмитра. Після цього Роман, можливо, за допомогою Ольгерда, заволодів Києвом, однак був «усунутий» і звідти не пізніше 1375 р., коли згадується на московській службі (так! – **С. К.**). Його зятем був Володимир Ольгердович, який мирним шляхом «увійшов у права свого тестя» на київському столі! Як бачимо, Пузина сприйняв та дещо «розвинув» версію Болсуновського (знайомий з нею за роботами М. фон Таубе), засновану лише на помилковому тлумаченні нумізматичного матеріалу. Що ж стосується Романа Михайловича, вбитого у Смоленську 1401 р., то його польський історик вважав зовсім іншою особою – онуком Дмитра Ольгердовича Старшого, який успадкував Брянськ та Чернігів після загибелі діда у 1399 р.⁴⁶. Вважаємо, що подібні безпідставні комбінації, цілком у дусі «наукового методу» Пузини, коментарів не потребують.

Інший польський дослідник С.-М. Кучинський визнавав існування лише одного Романа, який походив з місцевих Ольговичів. Однак висновки Кучинського щодо діяльності цього князя представляють собою, в основному, довільні домисли самого автора. За його думкою, незабаром після смерті Василя Смоленського у 1357 р. Ольгерд посадив у Брянську, в якості свого васала, вел. князя Чернігівського Михайла Олександровича або ж Романовича (допускаючи його походження з Путивльської гілки Ольговичів – див. вище). Цей Михайло володів династичними правами на Брянськ (був нащадком Романа Старого?), про що ще пам'ятали його мешканці, які з цієї причини не так гостро сприйняли залежність від Литви, розглядаючи вокняжіння у себе Ольговича як, свого роду, відновлення «історичної справедливості». Потім, близько 1369 – 1370 р., Ольгерд посадив у Брянську та Чернігові своїх синів, Дмитра та Костянтина. Ображений Михайло з сином Романом виїхали до Москви, сподіваючись з її допомогою повернути свої володіння. Московський похід на Брянськ 1370 р. було здійснено саме з цією метою, але успіху не досяг. Очевидно, незабаром після цього нещасний Михайло помер, а його син Роман залишився у Москві, зберігши лише титул князя Брянського (1375 р.)⁴⁷. Втім, у питанні про особу князя, вижитого Ольгердом з Брянська та Чернігова, Кучинський припустився певної непослідовності, оскільки за 15 сторінок перед тим відносив ці події не до Михайла, а до самого Романа⁴⁸.

Роман Михайлович повернувся до ВКЛ, очевидно, після смерті Дмитра Донського у 1389 р. або ж на початку правління Вітовта у 1393/94 – 1399 рр. Незабаром після 1393 р. він отримав від Вітовта Брянськ (котрим перед тим нібито володів Дмитро-Корибут Ольгердович) та, вірогідно, Чернігів. Більше того, після розгрому на Ворсклі 1399 р. литовський володар зробив Романа не намісником, а повноцінним, хоча й васальним до себе, великим князем Смоленським. При цьому Кучинський

опирається на свідчення літописів про події 1401р., де говориться про вбивство кн. Романа Михайловича та захоплення у полон, названих окремо від нього, намісників Вітовта⁴⁹. Це дійсно так. Тим не менш, відновлення Вітовтом самостійного Смоленського великого князівства, та ще й під владою князя, який володів сусідніми Брянськом та Черніговом, є практично нереальним. Очевидно, у літописах мова йде про захоплення у полон молодших намісників, залежних від старшого – кн. Романа. Таку систему намісництва було введено у Смоленську відразу після приєднання його до ВКЛ у 1395 р., коли намісниками там були призначені кн. Ямонт та Василь Борейков⁵⁰. Як і у випадку з Романом Брянським, головою адміністрації тут виступає особа з князівським титулом, поруч з яким призначається молодший намісник (і цілком вірогідно, що не один).

Нарешті, варто вказати на ще одну грубу помилку, якої припустився Кучинський. З посиланням на літописи, він пише про загибель у 1375 р. під стінами Твері князя Семена Івановича Брянського. Намагаючись установити походження цієї особи, Кучинський схиляється до думки, що її слід ототожнити з сином Романа Михайловича, який разом з батьком записаний у Любецькому синодику; літописи ж нібито помилково вказали по батькові Семена⁵¹. У даному випадку польського дослідника підвела його необізнаність з генеалогією старомосковської аристократії. В усіх літописах (за винятком одного пізнього хронографа) Семен згаданий без князівського титулу та з прізвищем «Добрынського»; цілком очевидно, що мова йде про московського боярина зі знатного роду Добринських⁵².

За думкою Б. М. Флорі, перехід Брянська від кн. Смоленських під владу Ольгерда слід пов'язати зі втратою Московською династією Великого князівства Володимирського. Разом з тим Роман Михайлович, вел. кн. Чернігівський, з часом визнав зверхність Москви, що й відбилося в перемирній угоді 1372 р. А у 1375 р. він названий князем Брянським тому, що «московський великокнязівський уряд не визнавав захоплення Брянська литовськими феодалами та, вочевидь, ставив своєю метою повернути до Брянська як центру землі голову чернігівського роду»⁵³. Однак ми вважаємо майже нереальним, щоб князь, який скоріш за все фактично володів Черніговом (угода 1372 р., між іншим, забезпечувала безпеку володінь союзників Москви), був названий у літописах Брянським лише з не цілком зрозумілих «ідеологічних мотивів».

Ф. М. Шабульдо вважав, що Роман Михайлович Чернігівський князував у Брянську в 1360-х рр. у якості васала Ольгерда. Заміну його на брянському столі Дмитром Ольгердовичем дослідник відносить до часу після московського походу на Брянськ 1370 р., коли литовський володар «змушений був знову зміцнювати свою владу в цьому місті». Однак у середині 1370-х рр. Дмитро князував уже не в Брянську, а в Чернігові (насправді це стосується не Дмитра Старшого, а Дмитра-Корибута Ольгердовича)⁵⁴. Роман же Чернігівський після виведення з Брянська перейшов на бік Москви, фігуруючи як її союзник в угоді 1372 р. Але не пізніше 1375 р. він знову отримав Брянськ, про що свідчить його титул у Тверському поході: «Зафіксована зміна у титулі, очевидно, відбивала зміни у володільницьких правах на Брянськ обох князів, які могли статися, як здається, з відома Дмитра Ольгердовича на загальнокнязівському з'їзді у Переяславлі (1374 р. – С. К.)»⁵⁵. Очевидно, цю думку слід розуміти так, що Дмитро уступив Брянськ Роману взамін за Чернігів та деякі інші сіверські міста (Трубчевськ, Стародуб, Новгород-Сіверський?).

А. А. Горський погоджується з Р. В. Зотовим та Ф. М. Шабульдо щодо вихідної тези про те, що Роман Михайлович, вел. кн. Чернігівський, отримав Брянськ від Ольгерда близько 1360 р. Однак стосовно датування втрати ним Брянська дослідник пропонує власну, оригінальну версію, яка заснована на двох літописних повідомленнях 1363 р.: 1) митрополит Олексій, повернувшись з ВКЛ, поставив єпископом у Брянськ Парфенія; 2) здобуття литовцями Коршева, після чого «сотворишася мятежи и тягота людем по всей земли». Згідно з відомим «Списком городів руських», Коршев розташовувався на р. Сосні, притоці Дону, тобто на крайньому сході Чернігівської землі. «Щоб його досягти, потрібно було подолати всю Чернігівщину

(...) Але чому у зв'язку з таким вочевидь масштабним литовським походом на Чернігівську землю згадано лише маленький Коршев та не сказано про здобуття жодного великого центру?». Відповідь на це питання Горський вбачає у запису Любецького синодика, а саме, у згадці княгині Марії Корчевської. «Корчев, з котрого походила дружина Романа Михайловича, це скоріш за все і є Коршев. Вочевидь, похід Литви на це місто був пов'язаний з тим, що Роман Михайлович, будучи змушеним залишити Брянськ, намагався там сховатися». Дослідник доходить висновку, що під час поїздки до Литви митрополит Олексій уклав з Романом Брянським та Чернігівським угоду, за якою той переходив на бік Москви. Це й спричинило похід Ольгерда на Чернігівську землю, внаслідок якого у Брянську був посаджений його син Дмитро. У 1370 р. московські війська намагалися повернути місто Роману, але успіху не досягли; Брянськ залишився у руках Дмитра, а потім, вірогідно, його зведеного брата Дмитра-Корибута Ольгердовича⁵⁶.

Версія дотепна, однак нам вона з ряду причин здається непереконливою. Насамперед, більш ніж суперечливим, не підтвердженим жодними джерелами, є сам факт князювання Романа Михайловича у Брянську в 1360-х рр. Далі, судячи з численних прикладів, Любецький синодик стабільно дотримується принципу записів «чоловік – дружина – сини»; отже, за цим принципом Марію слід визнати дружиною не Романа, а його сина Семена. Та найголовніше, у пом'янику Введенської церкви Києво-Печерської лаври (опублікованому через десятиліття після виходу статті Горського), список якого на ціле століття раніше за Любецький синодик, зустрічаємо читання не «Корчевскую», а «Корачевскую» (див. вище). Отже, Марія була дочкою князя Карачевського, найближчого сусіда Брянського; це тим більш очевидно, що про існування у Коршеві на Сосні власних князів нічого не відомо. Нарешті, відсутність згадки у маршруті литовського походу 1363 р. «жодного великого центру» цілком може пояснюватися саме тим, що цей похід було здійснено з литовського Брянська, де сидів Дмитро Ольгердович. На шляху з Брянська до Коршева знаходилося лише одне незначне місто – Карачев (до речі, кн. Святослав Титович Карачевський був одружений на дочці Ольгерда⁵⁷), і для подолання цього шляху зовсім не «потрібно було подолати всю Чернігівщину». Вважаємо, що похід 1363 р. жодного відношення до захоплення литовцями Брянська не мав, інакше літопис, скоріш за все, згадав би про таку доволі важливу подію.

Д. Н. Александров узагалі заперечує залежність Брянська від Литви аж до кінця 1370-х рр., вважаючи, що Дмитро Брянський 1372 р. походив з місцевої династії (Ольговичів). Ця думка жодних підстав під собою не має, ніхто з дослідників її більше не висловлював. Дмитро нібито помер не пізніше 1375 р., після чого Брянськ успадкував Роман Чернігівський. Однак у 2-й половині 1370-х рр. князем Брянським був уже Дмитро Ольгердович Старший, який перейшов на бік Москви. Після Куликовської битви 1380 р. він «змушений був покинути Брянське князівство, й усі Сіверські землі, частково виключаючи Брянськ, перейшли до Дмитра-Корибута». «Отже, у 80-ті роки XIV століття (вірогідніше за все, після 1380 р.) Брянськ перейшов під управління Романа Михайловича, який був того часу чернігівським князем (після 1375 року). Певну владу над Брянськом отримувал і Дмитро-Корибут Ольгердович. З прихильника проросійської лінії Роман Михайлович, у силу обставин, що склалися, перетворюється на пролитовського політика, головного провідника лінії Вітовта. До 1388 року відноситься повернення Дмитра Ольгердовича Старшого до Литви та, у винагороду за перехід на бік Ягайла, отримання ним Брянського князівства, до складу якого увійшов і Чернігів»⁵⁸. Виходить, що після 1388 р. Роман не володів ні Брянськом, ні Черніговом, при цьому все ж залишаючись на литовській службі? Гадаємо, доволільність подібних умовиводів автора доводити не варто. І взагалі не можна не зазначити, що книга Александрова, хоча й написана на основі його докторської дисертації, просто вражає кількістю грубих помилок, бездоказових побудов та логічних протиріч.

О. В. Русина вважає, що десь до початку 1370-х рр. Роман Михайлович князував у Чернігові, однак на час укладення перемир'я 1372 р. вже втратив це місто та отримав

підтримку при московському дворі. Потім, між 1372 та 1375 рр., Роман вокняжився у Брянську, звідки Дмитра Ольгердовича було переведено до Трубчевська; не виключено, що це відбулося за угодою Ольгерда з Дмитром Московським. Зберігаючи промосковську орієнтацію, Роман князував у Брянську і в 1379/80 р., під час походу на Трубчевськ та Стародуб⁵⁹.

В. А. Кучкін, не зупиняючись на походженні титулів Романа Михайловича, вважає, що він «залишався на західно-руських землях і певний час служив литовському великому князю. Своєї ж отчини не мав і навіть казну втратив у Брянську, яким управляв від імені Вітовта»⁶⁰.

Нарешті, досить оригінальну версію, засновану, в тому числі, на нумізматичному матеріалі, відносно недавно запропонував Р. О. Беспалов. Дослідник вважає, що Роман Михайлович, отримавши Брянськ від Ольгерда у середині XIV ст., князував там до початку 1370-х рр., коли він перейшов на бік Москви, внаслідок чого втратив Брянське князівство. При цьому Роман зберіг частину своєї «отчини», а саме Любутськ, на що натякає перемирна грамота 1372 р. Тут, у північно-східній Чернігівщині, він розпочав ідеологічне «протистояння» новому князю Брянському, Дмитру Ольгердовичу, для чого вирішив використати давній геральдичний символ своїх предків з XII ст. – т. зв. «чернігівський тризуб», яким став надкарбовувати татарські монети, що були в обігу у вказаному регіоні. Всього виявлено (на 2012 р.) 23 монети з такими надкарбуваннями. Потім, між 1372 та 1375 рр., Роману вдалося повернутися «на велике чернігівське князівство у Брянськ (саме так. – С. К.)»⁶¹. Як бачимо, Беспалов сприйняв уже традиційну, хоча й ні на чому не засновану, тезу про князування Романа Михайловича у Брянську до 1372 р. Не зупиняючись на версії про приналежність до його володінь Любутська, ми вважаємо, що, виходячи з географії знахідок монет з надкарбуванням «чернігівського тризуба», цей геральдичний символ належав все ж не Роману Михайловичу, а Роману Семеновичу Новосильсько-Одоевському, як і було запропоновано при виявленні цих монет (детальний доказ цієї тези виходить за межі даної статті).

Як бачимо, в існуючій історіографії політична біографія Романа Михайловича реконструювалася найрізноманітнішим чином. Ми спеціально навели такий об'ємний історіографічний огляд питання, щоб показати, наскільки важливим для історика є суворо дотримуватися реальних, хай і дуже нечисленних, свідчень першоджерел, а не «запускатися» у розмірковування, засновані на непрямих аргументах та довільних припущеннях. Отже, намагаючись бути якнайбільш об'єктивними, ще раз проаналізуємо ті скупі дані, що зберегли джерела про діяльність останнього Ольговича на чернігівському столі.

Перш за все, варто підкреслити, що жодних прямих свідчень про Романа Михайловича раніше за 1372 р. ми не маємо. Версія про його правління у Брянську протягом 1350 – 1360-х рр. заснована лише на припущенні (як побачимо, безпідставному), що у 1375 р. він був названий князем Брянським «за старою пам'яттю», реально ж містом тоді вже не володів. Літопис повідомляє, що у 1357/58 р. Брянськом почав «обладати» Ольгерд, але мовчить про передачу ним цього уділу якомусь руському, залежному від себе князю. Та й який сенс був литовському володарю у тому, щоб віддавати Брянськ до рук головного князя Сіверської землі, представника чужої династії, яка втратила це місто понад 60 років тому? Версія Кучинського про «відновлення історичної справедливості» нам видається не дуже переконливою. Добре відомо, що всі сини Гедиміна отримали володіння у руських землях; та й найстарший син Ольгерда, Андрій Полоцький, згадується у Полоцьку вже у 1350 р.⁶². Тому найлогічніше буде припустити, що наново приєднаний Брянськ Ольгерд відразу, без якогось «перехідного періоду», віддав у володіння своєму другому сину Дмитру.

Нагадаємо, вперше вел. кн. Роман згадується, у якості союзника Дмитра Івановича Московського, у перемирній грамоті 1372 р. У цьому ж документі фігурує, але вже на боці Ольгерда Литовського, його син – кн. Дмитро Брянський. Великокнязівський титул Романа досить переконливо свідчить про те, що мова йде саме про Романа Михайловича Чернігівського, а не про князя Новосильського (який у офіційних

документах великим ніколи не звався, як і його нащадки). Дійсно, в цей час Чернігово-Сіверська земля була ще незалежною від влади Ольгерда, про що опосередковано свідчить його лист до константинопольського патріарха 1370 р. (див. вище).

Однак у 1375 р. Роман Михайлович згадується, знову як союзник Дмитра Московського, вже з титулом князя Брянського. Тут можливі два варіанти: або столицею Романа тоді дійсно був Брянськ, або ж він був лише титулярним князем, звучись Брянським за своїм колишнім уділом (такі випадки для XIV ст. дійсно відомі). Однак з другим варіантом ми не можемо погодитися хоча б тому, що у такому випадку Роман, скоріш за все, був би названий за своїм *останнім* володінням, тобто князем не Брянським, а Чернігівським: повторюємо, ще у 1372 р. його столицею був Чернігів, не Брянськ, де тоді князував Дмитро Ольгердович. До того ж Чернігів доводився спадковою «отчиною» Романа, а Брянськ, якщо навіть погодитися з версією Р. В. Зотова та його послідовників – лише короткочасним володінням у 1360-х рр. Тому об'єктивно вірогідніше, що у 1375 р. Роман Михайлович був, як і всі інші союзники Дмитра Донського у поході на Тверь, не титулярним, а реально правлячим князем, який очолював війська, зібрані зі свого уділу зі столицею у Брянську. У правильності такого висновку нас остаточно переконує літописне повідомлення 1379 р.

У грудні 1379 р. відбувся похід московських військ на литовські землі, протягом якого вони «взяша городъ Трубческыи и Стародубъ и ины многы страны и волости и села». Причому «князь Трубческыйи Дмитрій Олгердович не сталъ на бои (...) но выиде изъ града съ княгинею своею и з дѣтми и съ бояры своими и пріеха на Москву въ рядъ къ князю великому Дмитрею Ивановичю»⁶³. Тут для нас цікаві два моменти. По-перше, серед об'єктів нападу літопис не називає Брянська, котрий знаходився як раз на шляху до Трубчевська й Стародуба, а за своїм значенням, безперечно, перевершував ці міста. По-друге, Дмитро Ольгердович зветься князем Трубчевським, і саме Трубчевськ фігурує як його столиця, де перебував не лише сам князь, а і його родина та бояри. Все це, за нашою думкою, досить переконливо свідчить про те, що Брянськ тоді знаходився у руках союзника Москви, Романа Михайловича, який і згадується як такий у 1375 р. Отже, між 1372 і 1375 рр. Дмитро Ольгердович, а фактично його батько, уступили Брянськ Роману.

У той же час зрозуміло, що Ольгерд не міг «просто так» відмовитися від Брянська на користь князя, який був союзником Дмитра Московського. Збройним шляхом відібрати місто від ВКЛ могла лише Москва, однак ні про який конфлікт між ними у період 1372 – 1375 рр. нам не відомо. Ситуацію прояснюють пом'яники князів Чернігівських, де міститься запис з ім'ям вел. князя Дмитра Чернігівського, якого Р. В. Зотов, на нашу думку, цілком справедливо ототожнив з Дмитром-Корибутом Ольгердовичем, за іншими джерелами – князем Новгород-Сіверським⁶⁴. Звідси варто зробити висновок, що взамін за Брянськ Роман Михайлович уступив Ольгерду своє «отчинне» Чернігівське князівство, очевидно, включаючи Новгород-Сіверський та деякі інші міста, яке й було віддане в управління сину литовського володаря.

Нагадаємо, що думку про такий перерозподіл князівських столів висловив ще Ф. М. Шабульдо, пов'язавши його зі з'їздом у Переяславлі-Заліському 1374 р. Однак дослідник вважав, що великим князем Чернігівським, записаним у Любецькому синодику, був Дмитро Ольгердович Старший, який отримав Чернігів, Стародуб, Трубчевськ та, очевидно, Новгород-Сіверський взамін за Брянськ⁶⁵. У даному випадку Ф. М. Шабульдо, очевидно, через неухважність, не звернув уваги на те, що Дмитро Старший поминається у синодику дещо нижче, причому без титулу вел. князя Чернігівського; згадка разом з ним синів Михайла та Івана, які відомі також за родовідними книгами XVI ст., доводить, що мова йде саме про старшого сина Ольгерда⁶⁶. Тому варто погодитися з Р. В. Зотовим, що записаний у синодику вел. кн. Дмитро Чернігівський – це Дмитро-Корибут Ольгердович. Скоріш за все, на 1375 р. вже існував конфлікт Ольгерда зі своїми старшими синами від першого шлюбу, внаслідок якого він зробив своїм наступником одного з молодших, Ягайла. Саме тому литовський володар посадив у Чернігові та Новгороді-Сіверському іншого свого сина від другого шлюбу, Дмитра-Корибута (зазначимо, що наступні два десятиріччя

він був постійним союзником Ягайла), а Дмитру Старшому, замість Брянська, надав лише незначний Трубчевськ.

Обмін Чернігова на Брянськ напрошувався «сам собою» хоча б з географічних причин. Адже на той час Чернігівське князівство, хоча й належало союзнику Москви, представляло собою значний анклав московської сфери впливу, з усіх боків (окрім хіба що кордону з «диким полем») оточений литовськими володіннями. Можна припустити, що ініціатором обміну був сам Роман Михайлович, якому значно спокійніше було сидіти ближче до союзної Москви – у Брянську, ніж у Чернігові, під постійною загрозою бути «роздавленим» литовськими кліщами. Щоправда, у територіальному плані об'єкти такого обміну, схоже, були нерівноцінними: до складу Чернігівського князівства, скоріш за все, тоді входила більша частина Сіверщини з кількома містами (принаймні, жодних свідчень про існування тут у цей період удільних князів-Ольговичів не збереглося, у тому числі у князівських пом'яниках, де такі свідчення були б очікуваними), тоді як у Брянському князівстві інших міст, окрім столичного, не було. Але така нерівноцінність дещо компенсувалася тим, що після монгольської навали саме до Брянська перейшла роль фактичної столиці Чернігівської землі; зокрема, сюди перенесли свою резиденцію і єпископи Чернігівські, які стали зватися Брянськими (загальновизнаний факт).

Таким чином, за нашим переконанням, є можливість установити чіткі хронологічні межі приєднання Чернігова та, скоріш за все, більшої частини Сіверщини до ВКЛ – період після липня 1372 р. і до серпня 1375 р.

Наприкінці XIV ст. Роман Михайлович, тепер кн. Брянський, порвавши з Московою, зробив політичний вибір на користь ВКЛ. А саме, на час своєї загибелі у 1401 р. він був намісником вел. князя Вітовта у Смоленську. З того факту, що разом з Романом там згадуються *брянські бояри* (див. вище), випливає, що він до кінця життя залишався реальним володарем Брянська. Та й сам по собі перехід князя Брянського з московського боку на литовський, треба думати, мав сенс лише за умови збереження за ним його володінь⁶⁷. Більше того, Вітовт, здається, у винагороду за цей перехід повернув Роману ще і його «отчинний» Чернігів. Так, у 1404 р. литовський володар нагадував вел. князю Василю Московському про те, що Юрій Смоленський «брата мнѣ и тобѣ князя великого Романа Черниговского убилъ и казну его взялъ». Навряд чи Вітовт став би називати Романа його титулом тридцятирічної давнини, коли б той на час своєї загибелі володів одним Брянськом. Очевидно, у 1401 р. Роман Михайлович був реальним «великим князем» Чернігівським, васальним Литві. Саме високий статус цього давнього титулу дозволяв його власнику, нехай і формально, вважатися «братом» (рівнею) двох наймогутніших правителів на землях давньої Русі – великих князів Литовсько-Руського та Володимиро-Московського.

Цілком вірогідно, що головним стимулом, який схилив Романа Михайловича до переходу на бік Литви, була саме обіцянка Вітовта повернути йому Чернігів. У такому випадку це могло статися після 23 травня 1393 р. (коли Сіверську землю отримав кн. Федір Любартович)⁶⁸ і до 1398 р. (коли Федір, порвавши з Вітовтом, згадується в еміграції в Угорщині)⁶⁹. У рамках указанного періоду найбільш «підходящим» моментом, коли кн. Брянський підкорився Литві, був час після захоплення Вітовтом сусіднього Смоленського великого князівства, 28 вересня 1395 р. Литовським намісником (головним) у Смоленську був призначений кн. Ямонт, який загинув у битві на Ворсклі 12 серпня 1399 р.⁷⁰ Після цього Роман Михайлович отримав ще й високу посаду намісника Смоленського, котру й займав до своєї загибелі у серпні 1401 р. В одному літописі з приводу цього вбивства говориться, що Роман «кишку бо с хлебом ел»⁷¹. Слово «кішка» у давнину означало ковбасу; отже, схоже, князя звинувачували у вживання м'яса під час Великого посту?⁷²

Дружина та діти Романа Михайловича у 1401 р. потрапили у полон, але невдовзі були звільнені. Імена його сина Семена Романовича та княгині Марії Корачевської відомі лише з пом'яників. За думкою Р. В. Зотова, Марія була дружиною Семена Романовича⁷³, А. А. Горський же вважав її дружиною самого Романа, яка нібито походила з Коршева на Сосні (засновуючись на помилковому читанні Любецького

синодика «Корчевскую»; з більш давнім пом'яником Введенської церкви Києво-Печерської лаври, де читається правильне «Корачевскую», дослідник знайомий не був – див. вище). Ми приєднуємося до думки Зотова, оскільки у пом'янику в усіх випадках, коли разом з князем поминались його дружина та сини, ім'я дружини *завжди* ставилось перед іменами синів. Скоріш за все, Марія була дочкою кн. Святослава Титовича Карачевського, дружиною якого була дочка Ольгерда Литовського. До речі, шлюб сина Романа Михайловича та онучки Ольгерда, тобто споріднення з литовською династією, цілком міг мати стосунок й до його останнього політичного вибору – розірвання союзу з Москвою та перехід на службу до ВКЛ.

Через три роки після загибелі Романа Михайловича, у 1404 р., Брянськ та Чернігів було віддано в уділ Швигригайлу Ольгердовичу⁷⁴. У володінні ж нащадків Романа залишилася лише брянська волость Осовик⁷⁵ та, можливо, деякі інші. За родоводами XVI ст., князі (О)совицькі були нащадками Романа Михайловича I Старого⁷⁶. Більш близьким їхнім предком, напевне, був і Роман Михайлович II; практично неможливо, щоб представники якоїсь іншої, гіпотетичної гілки роду Романа Старого зберігали Брянський Осовик з кінця XIII ст. до 1372/75 р., тобто у період, коли сам Брянськ належав князям Смоленським, а потім Литовським (див. вище).

1. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 18.

2. Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 18 зв.-19. Близький запис міститься також у московському Синодику Успенського собору, де віддається пам'ять «великому князю Роману Михайловичу Черниговському, умершему нужною смертию»; далі тут поминаються князі Володимир Дмитрович Пронський († 1373) та Лев Романович Новосильський (початок XV ст.) (Древняя Российская вивлиофика. – М., 1788. – Ч. VI. – С. 447).

3. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2000 [СПб, 1863]. – Т. XV. – Стб. 471.

4. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 231, і т. д.

5. ПСРЛ. – М., 2000 [Пг., 1922]. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 176.

6. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 42, прим. 54.

7. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – С. 219-220.

8. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 96.

9. Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 152, прим. 327, s. 167, прим. 400 (переказ висновків неопублікованої статті Пузини про Дмитра Старшого).

10. Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 166-167, 168.

11. [Филарет, архиепископ Черниговский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 42, прим. 57; Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 103.

12. Tegowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 72.

13. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI веков. – М.; Л., 1950. – С. 22, № 6. Л. В. Черепнин відносив цю грамоту до 1371 р., однак В. А. Кучкін доводить, що вона була складена у 1372 р., див.: Кучкин В. А. Московско-литовское соглашение о мире 1372 года // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2000. – № 1. – С. 32-38.

14. Иловайский Д. И. История Рязанского княжества. – М., 1858. – С. 165, прим. 160.

15. Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 125-126.

16. Кучкин В. А. Московско-литовское соглашение о мире 1372 года // Древняя Русь. – 2000. – № 2. – С. 3-5.

17. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 97, 99.
18. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993 [К.; Львів, 1907]. – Т. IV. – С. 451.
19. Флоря Б. Н. Борьба московских князей за черниговские и смоленские земли во второй половине XIV в. // Проблемы исторической географии России. – М., 1982. – Вып. 1. – С. 72.
20. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 107.
21. Горский А. А. Московские «примыслы» конца XIII – XV в. вне Северо-Восточной Руси // Средневековая Русь. – М., 2004. – Вып. 5. – С. 148.
22. Беспалов Р. А. Черниговский трезубец на вислых печатях XII века и клеймение им монет в 1370-х годах // Куликовская битва в истории России. – Тула, 2012. – Вып. 2. – С. 137-138.
23. *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.* – Cracoviae, 1882. – Т. VI. – S. 779.
24. Див переклад цього фрагменту зі старонімецької: Беспалов Р. А. О хронологии жизни князя Фёдора Львовича Воротынского // Вестник РГГУ. Серия «Исторические науки. Историография. Источниковедение. Методы исторических исследований». – М., 2012. – № 21 (101). – С. 29, 38; Коцебу А. Свитригайло, великий князь Литовский. – СПб., 1835. – С. 127.
25. ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. XVII. – Стб. 66, 103.
26. Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб., 1882. – Т. XXXV. – С. 59, 65.
27. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI веков. – С. 53, 54, № 19 (1402 р., послання на 1380-ті рр.), с. 85, № 33 (1434 р.), с. 144, № 47 (1447 р.).
28. Там само, с. 117, № 39 (1442 р.), с. 192, № 60 (1459 г.); пор. с. 68-69, № 26 (1427 г., грамота І. В. Пронского).
29. Описи царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года. – М., 1960. – С. 32.
30. Флоря Б. Н. Борьба московских князей... – С. 72.
31. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 107.
32. Беспалов Р. А. О письме Ольгерда патриарху Филофею // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2015. – № 2. – С. 49-58.
33. Русская историческая библиотека. – СПб., 1880. – Т. VI. – Приложения. – Стб. 136-140.
34. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 111, і т. д.
35. Горский А. А. Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII – начало XV в.) // Средневековая Русь. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 76-89.
36. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 65.
37. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 92.
38. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI веков. – С. 22, № 6.
39. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 138.
40. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. – С. 219-220.
41. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 98-99, 218-219.
42. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 66-67, 451.
43. Болсуновский К. В. Монеты киевских князей XIV столетия. – К., 1909. – С. 15; Ильин А. А. Классификация русских удельных монет. – Л., 1940. – Вып. 1. – С. 21.
44. Соболева Н. А. К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича (по нумизматическим материалам ГИМ) // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1970. – Вып. VIII. – С. 87, 83.
45. Котляр Н. Ф. Кладонискательство и нумизматика. – К., 1974. – С. 115-116.
46. Puzyna J. Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska // *Ateneum wileńskie.* – Wilno, 1936. – R. 11. – S. 86-87; Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 167, прим. 400, s. 152,

прим. 327 (переказ висновків неопублікованої статті Пузини про Дмитра Ольгердовича Старшого).

47. Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 168-169, 174.
48. Там само, s. 153.
49. Там само, s. 169, 175-176, 167-168.
50. ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV. – С. 30, 51.
51. Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 169-170.
52. См.: Горский А. А. Брянское княжество... – С. 107, прим. 97; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 95-96.
53. Флоря Б. Н. Борьба московских князей... – С. 69-73.
54. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 139, 145.
55. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 88-89, 107, 111.
56. Горский А. А. Брянское княжество... – С. 89-92.
57. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... – М., 1787. – Ч. I. – С. 185, і т. д.
58. Александров Д. Н. Феодалная раздробленность Руси. – М., 2001. – С. 216-221.
59. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 91-95; Русина О. В. Україна під татарами і литвою. – К., 1998 / Україна крізь віки. – Т. VI. – С. 73-74.
60. Кучкин В. А. Московско-литовское соглашение о мире 1372 года // Древняя Русь. – 2000. – № 2. – С. 4. До такого висновку дослідник приходять, доводячи неможливість ототожнення Романа Михайловича з вел. князем Романом угоди 1372 р., який точно був реальним, правлячим володарем (див. вище).
- Задаємо ще про статтю місцевого брянського історика Г. П. Полякова: Брянское княжество в составе Великого княжества Литовского и Русского. К истории потери независимости и прекращения существования Брянского княжества // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы. – Брянск, 2010. – С. 438-444. Вона носить, в основному, оглядовий характер. Автор вважає, що у 1350 – 1380-х рр. контроль ВКЛ над Брянськом був лише тимчасовим явищем, а «остаточну втрату незалежності (так. – **С. К.**) Брянським князівством слід датувати 1392-1395 рр.», але без будь-яких конкретних висновків.
61. Беспалов Р. А. Черниговский трезубец на вислых печатях XII века и клеймение им монет в 1370-х годах // Куликовская битва в истории России. – Тула, 2012. – Вып. 2. – С. 137-142; Беспалов Р. А. О датировке клеймения монет черниговским трезубцем // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2012. – Вып. 4. – С. 120-121, 127.
62. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. V. – Вып. 2. – С. 27.
63. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 138.
64. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 137-146. Втім, ця ідентифікація поділяється не всіма дослідниками, зокрема, її заперечували С.-М. Кучинський та О. В. Русина. Детальний розгляд цього питання виходить за межі даної статті.
65. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 88, 89, 111.
66. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 151-153.
67. А. А. Горський взагалі вважає, що «Вітовт повернув Романа до Брянска у якості свого васала» лише після загибелі Дмитра Ольгердовича у 1399 р., який при цьому у літописах названий князем Брянським (Горский А. А. Брянское княжество... – С. 93). Але тут же говориться також про загибель Андрія Ольгердовича Полоцького та Гліба Святославича Смоленського, які на той час Полоцьком і Смоленськом вже давно не володіли.
68. Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791. – Kraków, 1932. – S. 30-31, № 33, 34. До цього Сіверщина належала Дмитру-Корибуту Ольгердовичу, відібрана в нього на початку 1393 р.
69. Codex diplomaticus Prussicus. – Königsberg, 1861. – Bd. 6. – S. 61, № LVII.
70. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 379, 386.
71. ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 121 (кома проставлена з помилкою).

72. Тому нам видається надуманою версія, нібито Роман «загинув за запровадження у Смоленську поганських звичаїв та за образу хліба» (Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. – С. 220).

73. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 244.

74. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 178-179, прим. 4, 2.

75. Згадується у 1504 р.: Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI веков. – С. 359.

76. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... – М., 1787. – Ч. I. – С. 180, і т. д. Про князів Осовицьких на литовській службі у 1486 – 1488 рр. див.: Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2004. – Knyga Nr 4. – P. 31, 59, 76.

Главные выводы статьи являются следующими. Роман Михайлович II, великий князь Черниговский, впервые упоминается в 1372 г. как союзник Московского государства. Между 1372 и 1375 гг. он уступил Черниговское княжество великому князю Литовскому Ольгерду, получив взамен Брянское княжество. В конце XIV в. (1395 г.?) Роман, разорвав с Москвой, перешёл на службу к Витовту Литовскому, который, кроме Брянска, вернул ему родовой Чернигов, а также назначил на должность наместника Смоленского (1399 г.). В Смоленске Роман Михайлович и погиб, убитый после взятия города его бывшим правителем, великим князем Юрием Смоленским, в 1401 г.

Ключевые слова: Чернигов, Брянск, помянники князей Черниговских, династия Ольговичей, Москва, Великое княжество Литовское (ВКЛ), Ольгерд, Дмитрий Ольгердович Старший, Дмитрий Московский, Витовт.

Kelembet S. N. Grand Duke Roman Mikhailovich II – the last independent Chernigov governor.

Here are the main conclusions of the article. Roman Mikhailovich II, Grand Duke of Chernigov, was first mentioned in 1372 as an ally of Moskovia state. Between 1372 and 1375 years he gave Chernigov principality to the Lithuanian Grand Duke Olgerd, and got Bryansk principality instead. At the end of the XIV century (1395?) Roman, breaking with Moscow, began to serve the Lithuanian ruler Vytautas, who gave him back not only Bryansk, but also native Chernigov, and has appointed him the governor of Smolensk (1399). In Smolensk Roman Mikhailovich died, killed after the capture of the city by its former ruler, the great prince Yuri of Smolensk, in 1401.

Keywords: Chernigov, Bryansk, Chernigov princes' sinodics, dynasty of Olegoviches, Moscow, the Grand Duchy of Lithuania (GDL), Olgerd, Dmitry Olgerdovich The Eldest, Senior Dmitry of Moscow, Vytautas.

ЗАГАДКОВІ СЕВРЮКИ: 3. МІЖ УКРАЇНЦЯМИ, РОСІЯНАМИ ТА БІЛОРУСАМИ

У статті аналізуються етнічні стосунки «земельного» етносу севрюків із сусідніми східнослов'янськими етносами, а також те, як вони були зрештою асимільовані українцями, росіянами й, меншою мірою, білорусами в ході масштабних міграційних процесів.

Ключові слова: етнос, севрюки, українці, росіяни, білоруси, інтеграція, асиміляція.

У попередніх статтях ми виявили, що севрюки становили собою в добу удільної роздробленості Київської Русі «земельний» етнос, який зберігався на українсько-російсько-білоруському етнічному порубіжжі аж до XIV–XVII ст. При цьому все ж нез'ясованим залишилося, у яких зв'язках перебували севрюки із українцями, росіянами та білорусами, з якими вони безпосередньо були сусідами. Адже ці великі народи, безумовно, не могли не впливати у той чи інший спосіб на севрюцьку етнічну спільноту. Саме це ми й спробуємо з'ясувати у цій статті.

Як ми вже бачили раніше, північні (російські) літописи для позначення слов'янського населення Сіверщини другої половини XIII ст. вживають етнонім, похідний від топоніма «Русь». Зокрема, під 1284 роком у Лаврентіївському літописі, укладеному в XIV ст., а також у Першому Воскресенському та Никонівському літописах, укладених у XVI ст., стосовно конфлікту навколо так званих Ахматових слобід для позначення місцевого населення п'ять разів ужито форму множини «русъ» і по одному разу в них ідеться про «русских» та про «русских человек» [27, стб. 481–482; 28, с. 178; 29, с. 164]. Даний факт засвідчує втягування цього населення у процеси консолідації «земельних» етносів у відомі сьогодні три східнослов'янські народи, в основу самоназви кожного з яких спочатку було покладено корінь рус-. Адже самоназвою росіян є «русские», білорусів – «беларусы» (у середньовіччі звалися також «литвинами» і, менше, «руси́нами»), українці ж називалися тоді «руссю» у множині (аналогічно, як «мордва», «чудь», «весь») і «русин» в однині (пізніше, у XIX–XX ст., вони в силу певних обставин* змінили самоназву на сучасну). При цьому, найімовірніше, населення Сіверщини було втягнуте у загальнопівденноруський (у перспективі український) консолідаційний процес, який призвів до завершення на зламі XIII/XIV ст. етногенезу українців**. Це підтверджується і випадком імовірного вживання у Лаврентіївському літописі етноніма «русин» (інша можливість, що це антропонім) [27, стб. 481] – про це йшлося у попередній статті.

Про втягування сіверян-севрюків, особливо тих, які мешкали на теренах наближеного до Наддніпрянщини сучасного українського Лівобережжя, в означені процеси, що відбувалися в Південній Русі, свідчить не лише етнонімія, а й інші

* Серед цих обставин головною була монополізація Росією давньоруської спадщини і «приватизація» всіх назв із коренем рус-.

** Про завершення українського етногенезу, про час цієї події та про історію української етнонімії, включно зі зміною самоназви, див.: [11, с. 165–175, 262–280; 12].

© Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

факти. Найперше, це загальнополітична ситуація, яка склалася на півдні Русі на час монгольського завоювання. Про неї Михайло Брайчевський писав: «На території Південної Русі виразно намітилася політична колізія, яка у найбільш яскравому вигляді промовляла про себе напередодні монгольської навали: виявлення в межах майбутньої України двох політичних інтеграційних центрів – західного (Галичина і Волинь) і східного (Чернігів). Ці два епіцентри впродовж кінця XII – першої половини XIII ст. вели між собою наполегливу боротьбу за те, щоб очолити об'єднувальні тенденції у межах всієї Південної Русі, яка саме в цей час набувала назву «Україна» і де активно відбувався процес формування української народності. Головними речниками цих тенденцій виступали волинська і чернігівська династії князів – Романовичі і Ольговичі, що являли собою найбільш серйозних претендентів на честь фундаторів української держави» [13, с. 192]. Про складання у цей час у Південній Русі окремої етнополітичної спільності, до якої входила і Сіверщина, можна зробити висновок також на основі новітніх досліджень істориків Олександра Головка й Леонтія Войтовича [18, 307–354; 16, с. 144–151; 17, с. 40].

З монгольським завоюванням означена політична ситуація у Південній Русі продовжувала зберігатися. Ольговичі та Романовичі й надалі конкурували у боротьбі за Київ, об'єднуючи Південну Русь різного роду зв'язками й комунікаціями. Саме у ході означеного своєрідного змагання між Ольговичами та Романовичами Чернігово-Сіверщина все більше втягувалася у загальнопівденноруські інтеграційні процеси, що охоплювали також і сферу етнічну. Зокрема, цьому дуже могло посприяти володіння Києвом у другій половині XIII ст. чернігівсько-сіверськими Ольговичами, які управляли ним через своїх посадників, про що пише Ярослав Книш [24, с. 262], а також правління після 1300 року в Києві князів з путивльської династії, що доводить Олена Русина [32, с. 10]. Щоправда, Книш наводить факти про належність Києва перших двох десятиліть XIV ст. «до Руського королівства короля Юрія Львовича» [24, с. 268]. Проте він же називає і факти боротьби галицько-волинських Романовичів з чернігово-сіверськими Ольговичами за Київ у цей час. А незабаром Сіверщина опинилася, разом із більшістю українських земель, у складі Великого князівства Литовського. У результаті всіх цих подій не міг не відбуватися процес зближення севрюків, а найбільше їхньої південно-західної частини, з українським («русинським» за тодішньою самоназвою) етносом. Не дарма на початку XVI ст. путивльських бояр називали «киянами» на тій підставі, що до захоплення Московією Сіверщини в 1500–1503 роках Путивль підпорядковувався Києву і мав з ним різноманітні зв'язки [33, с. 10].

Про тісні зв'язки мешканців Сіверської землі, зокрема наближених до Наддніпрянщини теренів, з сусідньою Україною свідчить і той факт, що частина мешканців, зокрема боярства, таких захоплених Московією на початку XVI ст. сіверських міст з округами, як Радогощ, Брянськ, Путивль, Чернігів, Любеч (останній був повернений Литві), 1500 року покинули свої «отчизные земли» й перебралася в Литву. Зокрема, лише з 23 родин брянських бояр, чию долю дослідникам удалося простежити за наявними джерелами, «15 опинились у Литві, 3 – на московській службі, а в 5-ти відбувся розкол і родичі розійшлися за своїми політичними уподобаннями» [31, с. 196]. Аналогічно повелося й боярство Путивльського і Чернігівського повітів. Зайвим буде нагадувати, що вказані бояри перебралися не на власне литовські терени, а в сусідню Україну та, частково, Білорусь. Тобто, як бачимо, ці люди свою долю пов'язували не з Московією, а з Україною і Білоруссю, що політично належали до Великого князівства Литовського. І хоч у даному факті знайшли відображення, у першу чергу, політичні зв'язки й уподобання згаданих бояр, проте, очевидно, відіграла свою роль і етнічна близькість севрюків західної Сіверщини до українців та, очевидно, меншою мірою до білорусів. Про це ж свідчать і дані перепису литовського війська 1528 року, де фігурують «брянці, радогощани, любечани» [31, с. 197 (прим. 107)]. Та й ті бояри, які з захопленням Москвою Сіверщини на початку XVI ст. перейшли на московську службу, далеко не завжди це робили з власної волі [31, с. 198–199]. Олена Русина, яка вивчала дане питання, робить висновок: «Очевидно, що для цього прошарку боярства

не існувало – принаймні, на початку XVI ст. – проблеми політичного вибору між Литвою та Московщиною. В решті ж боярських родин перехід під зверхність Москви викликав різну реакцію, а в окремих випадках – розколов їх навпіл» [31, с. 199].

Усе ж, визначаючи ступінь інтеграції севрюків, чи принаймні їхньої південно-західної, найтісніше пов'язаної з Наддніпрянщиною, частини, до південноруського суспільства на завершальному етапі існування Київської Русі, коли етногенез українців вступив у завершальну стадію, зазначу, що вона, судячи з усього, не дістала належного завершення. Скоріше за все севрюки і навіть їхня південно-західна частина не були настільки сильно втягнуті в загальнопівденноруські інтеграційні та комунікаційні процеси кінця XII – XIII ст., які призвели до завершення формування українського (русинського) етносу, щоб їхня земельна етнічність (характерна для давньоруської доби) повністю чи хоча б в основному зруйнувалася. Адже тутешні землі, і зокрема сіверське Посейм'я, дуже довго трималися відособлено в етнокультурному відношенні від решти України – середньонаддніпрянсько-галицько-волинської Південної Русі. Одним із свідчень недостатньої інтегрованості населення Сіверщини у південноруську етнічну спільність є збереження ним і надалі власного етноніма – «севрюки» (щоправда, ми не маємо повної впевненості в тому, чи був цей етнонім самоназвою).

Свідченням існування у досліджувані часи більш чи менш інтенсивних зв'язків Сіверщини з рештою України є матеріали ревізій та люстрацій королівщин XVI ст., які зафіксували поширення в Україні антропонімів, похідних від «севрук/севрюк». Так, ревізія 1552 року фіксує серед міщан Київського замку 11 (скоріше, навіть 12) людей [5, с. 115–116], а в Черкаському замку двох людей [4, с. 87, 89] із відетнонімічним прізвищем Севрук. Проживали люди з такими чи подібними прізвищами і в інших населених пунктах практично по всій Україні [5, с. 604; 4, с. 113–114; 3, с. 43; 26, с. 42]. А це означає, що севрюки розселилися в різних місцевостях України, мігруючи сюди з Сіверщини, оскільки були включені у всеукраїнські суспільні процеси. Разом з тим факт закріплення за цими людьми антропонімів, похідних від «севрюк/севрук», засвідчує, що їх тією чи іншою мірою сприймали як людей іншої, ніж українці (русини), етнічності.

Про включеність севрюків, до речі, не лише з наближених до Наддніпрянщини теренів Сіверщини, у всеукраїнські суспільні процеси свідчить і те, що «добродеревці» з міста Дроків, яке знаходилось аж на півночі Сіверської землі, брали участь у будівництві Черкаського замку 1496 року [31, с. 163]. Аргументом на користь висловленої тези є і факт поширення на Сіверщині (у Чернігові, Новгороді-Сіверському) в XIV–XV ст. особливого типу кераміки, розповсюдженої тоді ж і на Середній Наддніпрянщині [15]. Поява її пов'язана з Польщею та Литвою, а поширення одночасно на Наддніпрянщині й Сіверщині свідчить на користь того, що їхні терени становили тоді єдиний культурний простір.

Отже, незважаючи на недостачу джерел, гадаю, можна припустити, що до початку XVI ст. відбувалося зближення, у тому числі в етнічному та етнокультурному планах, севрюків з українцями (русинами). Цьому сприяло спільне проживання в рамках одного державного організму – спочатку політичного об'єднання південноруських князівств, а потім Великого князівства Литовського. Найперше, очевидно, таке зближення з українцями було характерним для географічно наближеної до Наддніпрянщини південно-західної частини севрюцької спільноти (аналогічно їхня північно-західна частина, принаймні частково, могла зближуватися з білорусами). А сприяли зближенню севрюків з українцями спільні моменти їхнього етногенезу й етнічної історії – єдиний іранський етнічний субстрат, наступні тюркські адстратні (тобто свого роду бічні, що сталися вже після завершення етногенезу) додатки, а також мовно-культурна схожість. Така схожість із мовленням севрюків, зокрема, простежується сьогодні в українського східнополіського (лівобережнополіського) говору [23, с. 673–674] *. І хоч у цьому для севрюків характерні деякі власні особливості (більша вага тюркського адстрату, деякі етнокультурні особливості), спільного в етнічному обличчі та етнокультурі обох спільнот було все ж більше, ніж відмінного

* Дякую мовознавцеві п. Миколі Железняку за люб'язно надану консультацію з даного питання.

(про це йшлося у статті автора цих рядків, присвяченій генезі севрюцької спільноти). Отже, не помилимося, якщо припустимо, що до початку XVI ст. відбувався процес перетворення севрюків, чи, принаймні, їхньої південно-західної частини, на субетнос українців (русинів).

Але входження севрюцької спільноти у 1500–1503 роках до Московської держави та наступне перебування у її складі, де севрюки проживали спільно з етнічно та етнокультурно спорідненими росіянами і зазнали інтенсивного включення у тамтешню суспільно-політичну й соціально-економічну реальність, теж не могло не відбитися на їхній етнічній суті. Сіверська земля у цей час активно стала заселятися переселенцями – служилими людьми різних категорій та селянами із внутрішніх районів Московії. Їх осаджують у різних повітах Сіверщини і на так званих «засічних лініях» у рамках розбудови Московською державою системи оборони так званої «кримської України»^{*}. Проведена у 70-х роках XVI ст. московськими властями перебудова станичної та сторожової служб на помісній основі підірвала давнє місцеве феодалне оброчне й посадське землеволодіння. Незначна частина севрюків потрапила до складу служилого стану, більшість же зарахували до категорії державних селян, почалось їхнє закріпачення [10, с. 30]. Про втягування севрюків у більш чи менш тісні зв'язки з росіянами можуть свідчити зафіксовані серед останніх антропоніми, утворені від етнічного «севрук/севрюк» [35, с. 352–353], про які йшлося в попередній статті.

При цьому слід мати на увазі, що найбільше заселялися московськими поселенцями наближені до Московії північно-східні землі Сіверщини. Адже, за спостереженням Миколи Василенка, віддалені від центру Московії севрюцькі землі зазнавали московської колонізації в доволі незначній мірі [14, с. 560]. Північний схід Сіверської землі не перестав піддаватися московській колонізації з початком XVII ст., коли південно-західні її терени перейшли під владу Речі Посполитої (з початком Хмельниччини та Руїни ця частина краю зазнала колонізації української). А севрюки, опинившись серед усе прибуваючих мас російських переселенців, стали зазнавати асиміляції з боку росіян. У самих севрюків такий розвиток ситуації викликав активний спротив, першим проявом якого можна вважати згадану вище еміграцію сіверського боярства на терени Литви після захоплення Сіверської землі Московією на початку XVI ст. Є й інші факти, які свідчать про аж ніяк не дружнє ставлення самих севрюків до росіян і їхньої держави. Звичайно, говорити про високий рівень етнонаціональної самосвідомості севрюків не доводиться, адже для середньовіччя це на характерно. Та й соціальна складова у конфліктах, про які йде мова, виступає достатньо чітко. І все ж у цих подіях так чи інакше виявлялося несприйняття севрюками росіян, як людей з чужими чи, принаймні, незвичними традиціями, порядками та культурою, а також відмінність між ними у політичній лояльності до Московської держави.

Зокрема, севрюки під час вторгнення до Московії військ Лжедмитрія I на початку XVI ст. виявили своєрідний сепаратизм, приєднавшись до них. Очевидно, вони так і не сприйняли Московську державу за «свою», не відчували справжньої причетності до неї. Тому, наприклад, московські послы до Польщі 1606–1607 років князь Григорій Волконський і дяк Андрій Іванов повідомляли в Москву: «І в Сѣверских і украинных городѣх севрюки люди простые, і в Московском государстве мало бывають... учали прельщатись, к тому вору, к богоотступнику приставати, и городаы тому вору розстриге здались и в полках» [34, с. 259, див. також с. 336]. На нелояльну поведінку севрюків до Московської держави під час Смутного часу звертали увагу й поляки – учасники подій. Наприклад, у щоденнику одного з них розповідається про підтримку Лжедмитрія боярством Сіверщини й участь останнього у повстанні Івана Болотникова. Зокрема, там про події навколо вбивства Лжедмитрія I й обрання царем Василя Шуйського 1606 року читаємо: «Ця справа із самого початку не сподобалася деяким боярам, зокрема Сіверської землі, що підняли бунт проти Шуйського, і в яких вождями були Болотников та Заруцький...» («Nie podobała się zaraz ta sprawa niektórym

^{*} До речі, недавні дослідження харківських науковців виявили, що у складі цих мігрантів із Московії були не лише люди російської етнічності, але також багато представників інших, а саме тюркських та угро-фінських, народів Європейської Росії (татари, чуваші, мордва та ін.) [25, с. 67–72].

boiarom, a zwłaszcza Siewierskiej ziemi, którzy rebellizowali Szuiskiemu, nad ktoremi był wodzem Bołotnikow y Zarudski...») [22, стб. 121]. А потім до Путивля з донськими козаками прибув самозванець, що видавав себе за Петра Федоровича (неіснуючого сина царя Федора Івановича), «до якого пристали всі Сіверяни і той Болотников...» («до ktorego wszystzy Siewierzanie przystali, y ten Bołotnikow...») [22, с.122]. Тут польський очевидець вживає термін «сіверяни», але під цим етнонімом він, без сумніву, розуміє саме севрюків. Також означена поведінка тамтешнього боярства, очевидно, могла свідчити про те, що у його складі було досить багато бояр-севрюків, які ще не втратили своєї севрюцької ідентичності чи, принаймні, лояльності до держави та країни (Литви, Русі–України), якій служили їхні діди.

Після закінчення подій Смутного часу та встановлення міцної влади Москви на цих теренах, усе це, звичайно, мало наслідком посилення колонізації Сіверської землі росіянами і репресивні заходи московських властей по відношенню до севрюків. Російський історик Антон Ракітін у цьому зв'язку зазначає: «У Смутний час Севрюки активно підтримували Лжедмитрія I, на що московська влада відповідала каральними операціями, аж до розгрому деяких волостей. (...) Москва, що дорожила кріпосним правом, ні в якому разі не приймала волелюбного духу Севрюків, постійно піддавала корінне населення Сіверщини гонінням і при кожному зручному випадку всіляко намагалася знизити їхню чисельність» [30]. І якщо до початку Смутного часу севрюки зазнавали кривд з боку офіційних властей та переселенців, яким надавали у володіння земельні наділи за рахунок аборигенного населення, то тепер і переселення сюди росіян, і наділення їх тут землею стали масовими. Нижче наводимо цікавий документ, який якраз і показує, яких кривд зазнавали севрюки від поселенців-москвитів, а також що означений антагонізм та різність між росіянами й севрюками простежуються практично до кінця їхнього існування, як окремого етнічно-етнографічного утворення. Зокрема, це чітко виступає у чолобитній дітей боярських, поселених у Хотимзькому повіті (сучасна Білгородська область), на путивльських севрюків, поданій 5 лютого 1663 року: «Государю, царю... бьетъ челомъ холопи твои хотмышцы дѣтишки боярскіе солдатскаго строю Картевскаго полку Тимошка Шумилин, Данилка Кушнерева съ товарищи 50 ч. Въ прошломъ во 169 году, по твоему указу и отпискѣ с Бѣлгорода окольничаго и воеводы князя Григорья Григорьевича Ромодановскаго съ товарищи, дано намъ твое царское жалованье въ помѣстье дикая земля въ Хотмышскомъ уездѣ на рѣкѣ на Пслѣ, отъ рѣчки отъ Удавы вверхъ по Пслу до колодезя Крупца и вверхъ по Вдавѣ до Сухого колодезя, и на томъ твоємъ государвомъ жалованѣ на помѣстьѣ домишками мы построились и пашню дикое поле распахали, а нынѣ насъ путивльскіе севрюки, Андрей Уколовъ да Дмитрей Татаринъ съ товарищи, съ того твоего государева жалованья съ помѣстья сгоняють и всякія налоги чиняють, по полямъ сохи сѣкуть, а тѣмъ севрюкомъ та земля не дана, владѣють они верховыми бортными ухажьями. Вели, государь, намъ на то помѣстье дать свою грамоту, чтобъ намъ отъ тѣхъ севрюковъ изгони и налоги и насильства впредь не было, до конца не погибнуть и домишками не разориться и впредь твоей царской службы не отбыть» [2, с. 516–517]. Як бачимо, навіть у другій половині XVII ст., причому не на окраїнах, а в центрі Сіверщини, севрюки продовжують протистояти росіянам і усвідомлювати свою іншість, порівняно з останніми. Дана іншість та антагонізм між севрюками й росіянами підсилювалися різністю етнокультурною, зокрема в господарстві (росіяни – переважно землероби, севрюки – більше промисловці й бортники), а також тим, що московська влада роздавала землі, якими споконвіку користувалися севрюки, у володіння переселенцям із власне Московії.

Тож не випадково, що севрюки й надалі продовжували бачити в поселенцях-росіянах етнічно «чужих». Це нерідко породжувало доволі драматичні ситуації. Філарет (Дмитро Гумілевський) у своєму «Історико-статистичному описі Харківської єпархії» наводить цікавий документ про напад татар на околиці Чугуєва 1643 року, який, можливо, проливає світло на ставлення севрюків до Московії та російських поселенців. Зокрема, в ньому йдеться про те, що провідниками татар виступили севрюки: «А подвели, Государь, под Чугуев тех Татар Севрюки, которые были на своих

промыслах, Чугуевские да Белгородские гулящие люди, Афонька Батов да Васька Хватов; а взяли де Татарове тех Севрюков от города вёрст за 40...» [36]. Звичайно, цих севрюків нападники могли силою змусити стати провідниками. Разом з тим вони набагато охочіше могли піти на співпрацю з татарами у випадку, коли переселенців-росіян не сприймали за «своїх». Адже, скажімо, інший полонений — чугувець Васька Шабикін віддав перевагу смерті, аніж співпраці з татарами-нападниками, оскільки цим самим він захищав «своїх», у тому числі рідних, друзів та односельців: «...да и с ними же был Чугувец Васька Шабькин, и Ваську де убили за то, что он Татар под город под Чугуев не повёл» [36]. Згадані ж севрюки навпаки, можливо, навіть раді були, що татари завдадуть прикрощів непроханим прибульцям-росіянам, яких вони сприймали як своїх кривдників.

З цією подією, описаною Філаретом (Гумілевським), перегукуються зафіксовані у джерелах факти несумлінного виконання севрюками сторожової служби проти татар на степовому кордоні. До сторожової служби московська влада стала залучати севрюків іще у XVI ст. Проте вони як сторожа не були надійними, і їх брали у сторожову службу, очевидно, лише тому, що вони добре знали місцеве степове порубіжжя, а також за недостатчею (на початковому етапі) власне російського служилого люду. Отже, документи вказують на неналежне виконання севрюками сторожової служби: «А которые путивльские севрюки ѣздили изъ Путивля на Донецкіе сторожи зъ найму, и тѣхъ севрюковъ приговорили отставити, на сторожи ихъ не посылати, и найму имъ впредь не давати... а стоятъ на сторожахъ неусторожливо, воинские люди (озброєні ворожі татарські загоны – В. Б.) на государевы украины приходятъ безвѣстно, а они того не вѣдають, и вѣсти отъ нихъ прямые николи не бывають, а приѣжаютъ съ вѣстями съ ложными» [1, с. 5]. Тому московська влада все ширше стала залучати до сторожової служби представників традиційних служилих верств, хоч для цього цілі їхні громади доводилося переселяти на сіверське прикордоння. Як сказано в «боярському приговорі» 1571 року: «А посылати въ ихъ мѣсто на донецкія сторожи дѣтей боярскихъ путивльцовъ да рылянь...» [1, с. 5]. Під «путивльцями» й «рилянами» розуміються тут уже аж ніяк не севрюки. Адже останні в документах чітко виокремлюються з-поміж різних соціальних та інших верств і називаються окремо від цих «путивльців», «рилян», «орлян» тощо. Тут маються на увазі представники служилого стану (діти боярські), яких на терени Путивльського і Рильського повітів Сіверщини переселили дещо раніше з корінних московських земель.

Очевидно, саме з часів існування означеного севрюцько-московського антагонізму в росіян сучасних Курщини та Воронежчини, що знаходяться на теренах колишньої Сіверської землі, побутує специфічне уявлення про севрюків, зафіксоване Володимиром Далем (і яке не зафіксоване серед українців). Севрюк, вважали вони, це понура, суворя людина, бурчун («угрюмый, суровый человек, воркун, брюзгач, неприступный») [20, с. 43]. Саме так, судячи з усього, ставилися колись севрюки до росіян, у склад держави яких їхню землю було включено силою зброї і які нав'язали їм власні порядки, уподобання та звичаї, а також стали захоплювати їхні терени та витісняти із власних володінь.

Зникнення севрюків пов'язане з потужними міграційними процесами XVI ст. і, особливо, XVII ст., коли вони були асимільовані українцями на південному заході й півдні їхньої території проживання і росіянами на північному сході. На заході та північному заході в асиміляції севрюків могли брати участь білоруси. Тому в XVII ст. кількість згадок про севрюків у джерелах зменшується порівняно з попереднім XVI ст. У 80–90-х роках XVI ст., у зв'язку з наближенням кінця перемир'я 1582 року між Річчю Посполитою й Московією (за результатами Лівонської війни), почастишали напади на підпорядковане Московії українське Лівобережжя, тобто на Сіверщину, «черкаських козаків», яких до цього захочували річпосполитські власті, а організовували магнати, такі, наприклад, як Михайло Вишневецький. Напади ці мали на меті не лише здобич, а й захоплення територій та заселення їх «черкасами», себто українцями. На територію Сіверщини у все більших кількостях стало прибувати українське (русинське) населення, причому не тільки на повернену Річчю Поспо-

литою на початку XVII ст. її південно-західну частину, а й на більш східні терени, що й далі належали Московській державі [8, с. 4–6, 8–9].

Інтенсивність асиміляційних процесів на теренах Сіверщини, наслідком яких стало розчинення севрюків серед іммігрантів із Московії та Правобережної України, дуже зросла на середину і в кінці XVII ст. Причому раніше цей процес став проявлятися на підросійській частині Сіверської землі. У той же час стосовно місцевих мешканців нинішньої Слобожанщини, яка саме заселялася переважно переселенцями з більш західних регіонів України, до кінця XVII ст. у джерелах, хоч і не часто, але все ж іноді вживається термін «севрюки» [10, с. 31]. Наприклад, російські документи називають севрюків як місцеве населення на території, де будувався Харків, у 1656–1657 роках. У них севрюки скаржаться на все прибуваючі маси «черкас», які займають їхні землі над річками Лопань і Харків та витісняють аборигенів, користуючись чисельною перевагою [8, с. 5, 8].

Український історик Антон Слюсарський вважав, що зникнення севрюків Слобожанщини пов'язане з переходом їх у козаки. Проте, як зазначає Нела Багновська, це, очевидно, справедливо лише для якоїсь, усе ж доволі незначної, частини севрюків, які потрапили у склад служилих людей та козаків. Можливо, це були ті з севрюків, яких влада залучала до сторожової служби на степовому порубіжжі. Більшість же севрюків, зокрема, на сході та північному сході колишньої Сіверщини, злилися з російським селянством, потрапивши у категорію кріпосних [10, с. 32]. На землях Сіверщини, заселюваних українцями, основна маса севрюків теж, судячи з усього, розчинилася серед простих посполитих. Тим більше, що українське козацтво досить швидко перетворилося на окремий стан і перестало поповнюватися вихідцями з інших верств.

Севрюки були асимільовані українцями, росіянами та, менше, білорусами і зникли як окрема етнічна спільнота. Проте фізично вони, звичайно, нікуди не поділися. На теренах України, розчинившись у масі українських переселенців із Правобережжя, севрюки стали предками багатьох сучасних жителів Чернігівщини, Сумщини, Полтавщини, Харківщини і навіть лівобережної Дніпропетровщини й, дещо менше, Луганщини та Донеччини. І було цих севрюків, очевидно, не так уже й мало. Спеціальне дослідження цього питання не проводилося, проте ряд фактів свідчить про доволі значну кількість цих давніх аборигенів Сіверщини, які вливалися до складу українців у ході колонізації ними Лівобережжя. Тож зупинимося на цих фактах детальніше.

Спочатку хочу звернутися до твердження ревізій королівщин про буцімто повне запустіння українського Лівобережжя та відсутність на ньому постійного населення у XVI ст. Стосовно цього Нела Багновська зазначає, що польські ревізори спеціально перебільшували цю обставину. Вони зображали у ревізіях і люстраціях дані землі, які належали тоді Московії, такими, що не мають постійного населення. Це створювало можливість річпосполитським властям роздавати їх у володіння своїм можновладцям та підданам, таким, наприклад, як князі Вишневецькі, і в цей спосіб заволодіти ними (фактично це було повернення втрачених раніше земель). Насправді ж, осіле місцеве севрюцьке населення, хоч і не дуже чисельне, на цих теренах продовжувало проживати весь час. Як приклад, слід назвати селище Глинсько на Ворсклі, що фігурує в описі Канівського замку 1552 року: «...а другое селище и городище за Днепромъ у Севере (в тексті опису помилково «Сквере». – **В. Б.**) на рецѣ Ворскле, на имя Глинско» [5, с. 103]. У той час воно було населене, і його власник Михайло Грабунович з Канева отримував «дани отъгуль 4 кади меду присного» [5, с. 103]. Судячи з усього, йдеться про сучасне селище Глинське в Зіньківському районі на Полтавщині, що було засноване на землях князів Глинських у середині XV ст., хоча на його місці ще у VIII–XIII ст. існувало городище.

З відповідних документів дізнаємося також про інших севрюків, що продовжували проживати на землях, які відторгалися від володінь Московії. Так, 1638 року польські пани надали московським боярам «Листъ князя Михаила Вишневецкаго, старосты Черкаскаго, подъ дачею въ Черкасѣхъ, лѣта 1570, мѣсяца Ноября 15 дня, который вызволяетъ Севрюковъ Байбузиныхъ Ворскольскихъ отъ податей всякихъ городовыхъ», а також «Листъ судовый межъ Севрюками Ворскольскими

пана Проскуриными и пана Байбузиными вотчины ихъ на Ворсклѣ, подъ дачею въ Черкасѣхъ, лѣта 1590, мѣсяца Іюля 14 дня, которому листу уже 48 годъ» [21, стб. 901]. А ще, як зазначає Лев Падалка, у першій половині XVII ст. на території Черкаського староства мешкали севрюки, які, за даними люстрації Київського воєводства 1616 року, підлягали юрисдикції винятково своїх панів: «Відношення їх до представника королівської влади — пана-старости обмежувалося виплатою куніці, особливого податку (що виплачувався колись натурою у вигляді куничого хутра) за дворове місце у стінах острога...» [26, с. 46]. У тексті самої люстрації про це сказано: «Також Sewruki, або данники, що мешкають у Черкасах, від юрисдикції пана старости вільні і їй не підлеглі; як міщани й обивателі тамошні, котрі перед нами були, то зізнались, що то добра їхні власні дідичні у тих севрюків, тільки що з того ґрунту міського, на котрому ґрунті сидять, куніцю до замку дають» [6, с. 316].

Як бачимо, у цитованих документах ідеться про севрюків, які й надалі, у другій половині XVI – XVII ст., продовжували проживати на землях українського Лівобережжя понад Ворсклою й іншими ріками, що перейшли під владу Речі Посполитої. Падалка, поклавши в основу свого дослідження «повідомлення місцевих любителів старовини та свідчення джерел», визначив ряд районів Полтавської губернії, де українські переселенці з Правобережжя асимілювали найбільше севрюків (наводжу для кращого розуміння мовою оригіналу): «Очаги Севрюковского элемента, по прямому указанию исторических источников, размещаются в пределах Посульско-Удайского подстепья, т. е. в уездах Прилукском (средняя и восточная части уездов), Лохвицком и Роменском (без засульской части этого уезда)» [26, с. 101]. Він також називає такі конкретні населені пункти історичної Полтавщини, до складу жителів яких влилися значний севрюцький елемент («сіверська колонізація»): с. Великі Бубни Роменського повіту (нині Роменського району Сумської області); с. Ручки Гадяцького повіту (сьогодні Гадяцького району Полтавської області); с. Ряшки Прилуцького повіту (зараз Прилуцького району Чернігівської області) [26, с. 193]. Судячи з усього, такі «очаги севрюковского элемента» були розкидані й по інших місцевостях Лівобережжя і їх згодом виявлять дослідження.

Отже, у цій та двох попередніх статтях ми розглянули генезу й етнічну історію севрюків, а також з'ясували їхню етнічну природу, відношення до сусідніх східнослов'янських етносів та вияснили, куди ж вони зрештою поділися. Але не розглянутою залишилася їхня культура. Етнокультурні особливості севрюків, як окремої, поки що маловідомої, етнічної спільноти, безумовно, заслуговують на те, щоб бути розглянутими в окремій публікації. Джерела, якими на сьогодні ми володіємо, судячи з усього, містять достатньо фактів щодо цього. Тому варто спробувати намалювати картину господарства, занять, матеріальної, а по можливості й інших сфер культури севрюцького населення. Цьому я й планую присвятити окрему статтю.

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук: Т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 / Под ред. Н. А. Попова. – Санкт-Петербург, 1890. – 802 с.

2. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук: Т. III. Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664 / Под ред. Н. А. Попова. – Санкт-Петербург, 1901. – XXX, 674 с.

3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – LV, 460 с.

4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. Приложение. – 626, 146, 21 с.

5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – 85, 647, XII с.

6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – II, II, 644 с.

7. Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и

отчасти Курской и Воронежской губерний. – Харьков, 1890. – XV, 438 с.

8. Багалей Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – Харьков, 1905. – 114 с.

9. Багновская Н. М. Севрюки (население Северской земли в XIV–XVI вв.) // Вестник МГУ. – Сер. 8: История. – 1980. – № 1. – С. 57–69.

10. Багновская Н. М. Севрюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. – Москва, 2002. – 47 с.

11. Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етніонімія. – Біла Церква, 2008. – 304 с.

12. Балушок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Вип. 20). – Львів, 2011. – С. 72–83.

13. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – 224 с.

14. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – 589 с.

15. Виноградская Л. И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV в. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://behistory.ru/article/122/>

16. Войтович Л. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 144–151.

17. Войтович Л. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. // Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. 1. – С. 37–57.

18. Головка О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006. – 576 с.

19. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – 592 с.

20. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4. С–V. – Москва, 2001. – 567 с.

21. Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. – Т. II (с 1628 по 1645 г.). – Санкт-Петербург, 1851. – IV с., 976 стб., II с.

22. Дневник событий, относящихся к Смутному времени (1603–1613 гг.), известный под именем Истории Ложного Дмитрия // Русская историческая библиотека, Издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 1. – Стб. 81–364.

23. Железняк М. Г. Східнополіський (лівобережнополіський) говір // Українська мова. Енциклопедія / Ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. Вид. 2-е, виправлене і доповнене. – К., 2004. – С. 673–674.

24. Книш Я. Невідомий київський князь першої чверті XIV століття // Княжа доба: історія і культура. Зб. наук. пр. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 261–268.

25. Маслюченко С. В. Новые факты из истории заселения Слободской Украины (по этнографическим материалам Харьковской области) // Древности, 2005. – Харьков, 2005. – С. 67–72.

26. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами. – Полтава, 1914. – С. 240.

27. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вип. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Изд. 2-е. – Ленинград, 1927. – Стб. 289–488.

28. Полное собрание русских летописей. – Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856. – X, 346 с.

29. Полное собрание русских летописей. – Т. X. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1885. – 244 с.

30. Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северской земли. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sivertsi-siver.narod.ru/sevruki.htm>
31. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 243 с.
32. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – 320 с.
33. Русина О. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 3–16.
34. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Москва, 1912. – Т. 137: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. (Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. IV. 1598–1608 гг.). – XII, 809 с.
35. Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен. – Санкт-Петербург, 1903. – 862 с.
36. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Москва, 1852. – Отделение IV. I. Чугуевские Округи военного поселения (3. Жители Чугуева). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dalizovut.narod.ru/filaret/filar_s.htm

Василий Балушок

Загадочные севрюки: 3. Между украинцами, русскими и белорусами

В статье анализируются этнические отношения «земельного» этноса севрюков к соседним восточнославянским этносам, а также то, как они были в конце концов ассимилированы украинцами, русскими и, в меньшей мере, белорусами в ходе масштабных миграционных процессов.

Ключевые слова: этнос, севрюки, украинцы, русские, белорусы, интеграция, ассимиляция.

Vasyl Balushok

Enigmatic Sevriuks: 3. Among the Ukrainians, Russians, and Belarusians

The article covers the question how the Sevriuks, while residing in the XIVth to XVIIth centuries on the Ukrainian-Russian-Belarusian borderland, became involved in manifold relations with neighbouring Eastern Slavic ethnic groups. On the basis of analysing these connections, one can assume that first the Sevriuks (especially their south-western fraction close to Dnipro Ukraine), having been drawn into the integration process in South Rus and then forming, along with the rest of the Ukrainian lands, a part of the Grand Duchy of Lithuania, were influenced by the Ukrainians and underwent the process of transformation into the latter's subethnic group. Upon entry of the Siverian land into Muscovy in the early XVIth century, the north-eastern portion of Sevriuks close to the Russian ethnic territory fell under the influence of the Russians. In the XVIth, and especially in the XVIIth, century, towards the territory of the Siverian land were directed the powerful migratory streams from both Ukraine and Russia; and eventually, by the early XVIIIth century the Sevriuks were assimilated by the Ukrainians, Russians and, in a lesser degree, Belarusians.

Keywords: ethnic group, Sevriuks, Ukrainians, Russians, Belarusians, integration, assimilation.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51-25):[399.188.2+336.748.5]«1945/1953»

Оксана Савицька

ПРОМИСЛОВІ ТОВАРИ ПЕРШОЇ НЕОБХІДНОСТІ У ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА У 1945 – 1953 рр.

У статті проаналізовані основні проблеми промислового постачання населення Чернігова в перші повоєнні роки. Увага акцентована на його особливостях у період нормованого забезпечення та змінах, які відбулись у результаті грошової реформи та відміни карткової системи в 1947 р. Охарактеризовано основні види дефіцитних товарів для мешканців Чернігова та їхня доступність. Визначені альтернативні види забезпечення населення промтоварами та стратегії самозабезпечення.

Ключові слова: Чернігів, повсякденне життя, промислові товари, нормоване постачання, грошова реформа, одяг, взуття, міжнародна допомога, базар.

Умови воєнного часу та наслідки окупаційного періоду далися взнаки при вирішенні проблем, пов'язаних із забезпеченням населення товарами першої необхідності. Дослідження особливостей промислового постачання в зазначений період сприятиме формуванню цілісної картини повсякденного життя городян, визначенню специфіки суспільних процесів та настроїв повоєнного суспільства, що неодмінно визначали особливості тогочасного повсякденного буття чернігівців.

Вивчення проблеми постачання промисловими товарами на звільнених територіях здійснювалось у широкому контексті на матеріалах міст СРСР та УРСР [33; 36], в рамках історії економіки та господарства [34; 35; 47], торгівлі [1; 27; 38; 45], ціноутворення [39] та інших суміжних тем. Промтоварне забезпечення в повоєнні роки висвітлено в роботах Т. Вронської [3; 4; 5], М. Зініч [30], О. Зубкової [31], О. Ісайкіної [32], Л. Ковпак [37], А. Мітрофанова [40], В. Парамонова [42], У. Чернявського [52], О. Янковської [53; 54] та ін. Значний фактичний матеріал стосовно постачання населення промисловими товарами у повоєнний час узагальнено у колективних монографіях, написаних фахівцями Інституту історії України НАН України [43; 44; 48]. Проте малодослідженими залишаються реалії повсякденного життя міського населення України, зокрема Чернігова в перше повоєнне десятиліття, значною мірою ускладнені перебоями у постачанні промислових товарів першої необхідності, що актуалізує подальше студіювання цієї проблеми.

У ході війни легка промисловість УРСР зазнала значних втрат і руйнувань. На звільнених територіях у першу чергу відновлювалися найменш пошкоджені підприємства, переважно дрібні та середні, де можна було розпочати випуск продукції вручну. Відбудова галузі йшла дуже повільно. Бракувало обладнання, сировини, електроенер-

© Савицька Оксана Олександрівна – аспірант кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

гії. Незадовільні умови праці призводили до частих порушень трудової дисципліни та вироблення продукції низької якості. Залишковий принцип фінансування галузі призвів до того, що протягом 1945 – 1953 рр. товари щоденного вжитку в УРСР вироблялись у надто малих обсягах. Ці обставини негативно позначались у постачанні городян промисловими товарами та на загальному рівні життя мешканців Чернігова.

Головним джерелом постачання промисловими товарами визволених міст республіки були державні фонди. За умов загального зниження виробництва товарів легкої промисловості в країні, на ці товари, як і на продовольство, було запроваджено нормоване постачання. У вересні 1943 р., згідно з розпорядженням уряду, взуття, готовий одяг, трикотаж та бавовняні тканини відпускалися лише сім'ям військовослужбовців, школам, інвалідам, працівникам мистецтва, а також для забезпечення закритих установ. З часом ситуація дещо стабілізувалась, і контингент населення, взятий на постачання промисловими товарами, поступово збільшувався [4, с. 58]. Було запроваджено видачу промтоварних карток, а також додаткових видів промтоварного забезпечення – талонів (або ордерів) цільового призначення, талонів на індивідуальний пошив одягу, виготовлення та ремонт взуття для визначеного законом контингенту (інтелігенція, передусім лікарі та викладачі вузів, керівні кадри, сім'ї військовослужбовців і фронтовиків, інваліди, партизани, передовики виробництва та «стахановці») [14, арк. 33-34; 21, арк. 334]. У постачанні промисловими товарами простежувався диференційований характер у залежності від «суспільної значущості» виконуваної роботи та займаної посади з точки зору державної влади. Пересічні громадяни не мали належного забезпечення промисловими товарами, особливо на перших порах після звільнення від окупантів, коли система нормованого постачання не була чітко налагоджена. Так, талони на промтовари видавалися без обліку наявності державних фондів та необхідної сировини для їхнього виготовлення, за записками та незатвердженими списками, в індивідуальному порядку, а не через організації, що призводило до неможливості забезпечити всі видані талони необхідною кількістю промтоварів [21, арк. 333-334].

Низькі матеріальні статки переважної більшості городян, брак транспорту та палива для перевезення товарів, незадовільний стан шляхів сполучення, ускладнена робота підприємств легкої промисловості та залишковий принцип фінансування галузі, відсутність обладнаних належним чином баз для зберігання товарів, зловживання посадових осіб та інші фактори негативно впливали на просування товарів до споживачів та призводили до постійних перебоїв у постачанні мешканців Чернігова. У звіті про реалізацію промтоварів за талонами в Чернігові за 1944 р. зазначалося: «Все нормированные товары реализовывались по талонам горторготделом, но они расходовались в основном не по рабочим коллективам, а в большинстве случаев по учреждениям города, где охватывалась часть ответственных работников и большая часть разными категориями. Не было твердого порядка в распределении товаров, и это приводило к тому, что могли получить не те, кому следовало дать» [8, арк. 58 зв.]. У 1944 р. лікарі та вчителі міста промтоварами в плановому порядку не забезпечувались, оскільки НКГ СРСР не виділяв необхідних фондів. Не виділялись їм також і талони на індивідуальний пошив одягу через брак сировини [12, арк. 73-74]. У 1944 р. мешканці міста не отоварювалися швейними виробами та взуттям через відсутність їх на базах [8, арк. 59 зв.].

Інформацією про нестачу товарів першої необхідності та неможливість через це реалізовувати повсякденні практики, зокрема ходити до школи, на роботу, в заклади культурного дозвілля, харчуватись, рясніли звернення до владних органів, різних організацій, листи на фронт. У листі до редакції газети «Радянська Україна» від інваліда війни за 12 жовтня 1945 р. повідомлялося: «В настоящее время я донашиваю последнюю пару обмундирования, в котором вернулся из армии, хожу в брюках с подранными коленями» [10, арк. 320]. З листів на фронт від мешканців Чернігова за 1945 р.: «Люся в школу не ходит, потому что босая, купить я не в состоянии. Только ей учиться, но не в чем ходить», «...Люся перешла во второй класс, нужны ей тетради и карандаши. Она обижается на тебя, ты обещал выслать ей, а не высылаешь. Все надо купить на базаре,

магазинов у нас нет, одна тетрадка стоит 30 руб.» [10, арк. 258-260]; «Идет весна, у меня и у Сережи нечего надеть на ноги, а также и у мамы на весну нечего одеть! Мама очень волнуется, что делать, купить мы не можем ничего» [9, арк. 248]; «Папа получил уже багаж, в том числе инструменты, но у него нет очков и тут нельзя найти. Ни папе, ни маме не в чем переодеться, они все распродали при поездке, поэтому мы грязные. Если можешь, вышли посылку такую: папе очки по рецепту, что он тебе выслал, для папы пару брюк и рубашку, маме платье и чулки, детям необходимы чулки, рейтузы, платья, платок на голову Фане» [9, арк. 147]. Чернігівці зверталися з проханнями й до міського комітету партії: «Прошу вашего вмешательства в отдел Гособеспечения об оказании мне помощи в приобретении обуви и одежды для двух детей, особенно для школьника 12 лет, который в настоящее время ходит в школу совершенно босой, я временно попросила у коменданта училища сапоги 42 размера и он в них пока ходит в школу такую даль. Я обращалась несколько раз в отдел гособеспечения, зная, что там можно кое-что получить, но до сего времени ничего не получила, за исключением одной пары детских носков. Сама я работаю машинисткой, и купить на базаре обуви не имею возможности» [10, арк. 455]; «Повернулась я з евакуації в жахливому рванні і мала такий жалюгідний вигляд жебрачки, що не наважилась навіть одразу продовжити свою роботу вчительки, а тому я неодноразово зверталась за допомогою до відповідних організацій. Гостро потребую пальто, плаття, взуття, білизну, хустку або інше щось на голову» [9, арк. 171]; «Прошу вашего содействия в вопросе оказания мне материальной помощи в части приобретения обуви и одежды, так как я не имею средств купить их по рыночным ценам. В первой половине марта мне нужно будет ехать на учебу в Киев, но из-за отсутствия обуви и одежды я вынуждена буду отказаться» [11, арк. 258]; «Малевицкая М.М. 1880 г.р. проработала 27 лет учительницей и за последние годы до оккупации г. Чернигова работала библиотекарем в библиотеке Короленко. В настоящее время из-за отсутствия одежды нигде не работает, живет на пенсию 140 руб. Остро нуждается в платье и пальто» [11, арк. 319]; «Нахожусь на должности мастера протезного дела при артели «Красный текстильщик» в г. Чернигове. В этот момент нахожусь в особо тяжелых условиях, живу я в холодном помещении, без всяких постельных принадлежностей. Спать вынужден в верхней одежде» [11, арк. 344]; «В данное время семья находится абсолютно голая. Два сына за зиму даже из квартиры не выходили, потому что отсутствует одежда. А поэтому убедительно вас прошу изготовить у мастерских детскую одежду из материала мастерских» [11, арк. 359]; «Не говоря о тяжелых квартирно-бытовых условиях, я с детьми осталась без одежды. За отсутствием обуви дети не могут ходить в детсад и остаются без присмотра в запертой квартире» [9, арк. 1].

В інформації про результати перевірки дитячого приймальника-розподільника НКВС в Чернігові за 1944 р. зазначалося: «Дети не обеспечены одеждой. Из 16-ти детей только один ребенок одет в поношенное, но целое еще платье. Ребята не имеют и обуви. Какой-нибудь 4-5-тилетний ребенок с трудом поднимает свои ноженьки в больших изношенных ботинках. Дети не гуляют, они только могут выходить на крыльцо и посидеть на нем. ... Постельные принадлежности состоят из ветхих матра-сов, тряпок, заменяемых простынь и одеяло, и маленькой подушки без наволочки. Вся мебель состоит из двух десятков кроватей, нескольких столов и скамеек. Столовая не имеет нужного количества посуды. ... часть детей спят по 2 человека на одной койке» [7, арк. 9 зв., 28].

Загальний обсяг завою товарів в Україну в першій половині 1944 р. становив 58,5 %, зокрема взуття 57,7 % від запланованого. Стає очевидним, що за таких умов постачання населення товарами легкої промисловості було вкрай недостатнім [4, с. 61]. Не вистачало також меблів та засобів гігієни, посуду, столових приборів, господарського приладдя тощо.

До ще більшого загострення ситуації в постачанні промисловими товарами призвела грошова реформа і відміна карток у грудні 1947 р. Держава не могла забезпечити достатній товарний запас для здійснення вільної торгівлі, особливо дешевих товарів, які користувалися підвищеним попитом. Поступово з'являвся дефіцит. Уводилися

норми відпуску промислових товарів в одні руки. Це призводило до великих черг, населення приходило цілими родинами з метою отримати більшу кількість товарів. У перші дні торгівлі за новими цінами без карток у магазинах міста спостерігалось значне скупчення людей: «Торговля промтоварами проходила оживленно, магазины были полностью загружены, покупателями промтоваров было в большинстве городское население, наибольший спрос был на резиновую обувь, трикотажное белье и х/б ткани. Уменьшился спрос на более дорогие товары» [17, арк. 73]. Значні обсяги продажів промтоварів, переважно дешевих, у перші дні торгівлі без карток пояснювалися, передусім, диспропорцією між попитом та пропозицією, а також тим, що в перші дні після реформи торговельної організації міста приймали гроші старого зразка. Оскільки обмін готівки відбувався за курсом 1 до 10, то населення поспішало вкласти наявні гроші в товар. Уже 18 грудня магазини Чернігова приймали купюри лише нового зразка, що значно зменшило ажіотаж: «Промтоварная сеть торгует довольно оживленно, но против вчерашнего дня оборот ниже, что объясняется переходом на прием денег только с повышенными денежными знаками» [17, арк. 117].

Зниження комерційних цін та грошова реформа не вплинули на доступність промтоварів для населення. Загалом, єдині роздрібні ціни, запроваджені 16 грудня 1947 р., були нижчими у порівнянні з цінами вересня 1946 р., проте різниця була не суттєвою. Крім того, вартість товарів було знижено не на увесь їх асортимент. З огляду на те, що розмір зарплати не збільшився, купівельна спроможність населення не змінилася [53, с. 86–88]. На деякі товари в системі промкооперації Чернігова ціни не знизились, а навіть зросли [16, арк. 5 зв.-6].

Знижені ціни у системі Чернігівської промкооперації після 16 грудня 1947 р. на промислові товари

Товари	Ціни, крб.	
	До 16.12.1947 р.	Після 16.12.1947 р.
Хустки бавовняні	60	28,80
Простирадла	60	58
Доріжка килимова бавовняна	21	25
Тілогрійка ватна	200	100
Напівпальто суконне	550	430
Шаровари ватні	140	77
Білизна бавовняна	13	13,50
Чоботи кирзові	262	200
Чоботи відреставровані	200	150
Туфлі жіночі хромові	275	186
Черевики робочі	180	125
Валянки	350	250
Мило господарське	24	16

Через дефіцит товарів у торговельній мережі населення вимушене було купувати товари на ринках, де ціни формувались у залежності від пропозиції. Падіння цін у споживкооперації призвело до певного їхнього зниження на міському базарі [17, арк. 73 зв.], проте через низькі статки населення не мало змоги постійно «жити з ринку». Перші ж дні торгівлі за новими ціниками показали неспроможність міського населення задовольнити свої потреби: «Черниговский особунивермаг 16.12.1947 г. в 9:00 приступил к торговле. Большой спрос на обувь резиновую, кожаную, хлопчатку, трикотаж. Торговля проходила нормально. Предварительные данные о выторге промтоварных магазинов в г. Чернигове свидетельствуют о некоторой сдержанности покупательского спроса, несмотря на то, что часть покупателей проявляла стремление сбыть старые денежные знаки. Промтоварный магазин Особунивермага с 9:00 16.12.1947 г. уторговал всего 33 тыс. руб. или 5 % к наличию товаров в магазине к началу торговли» [17, арк. 25, 59]. Така ситуація пояснювалася тим, що дешеві товари швидко закінчувались, їх не вистачало, а дорогі речі не користувалися попитом і залежувались у магазинах.

Подальша практика щорічного зниження цін протягом повоєнного десятиліття суттєво не вплинула на матеріальну спроможність городян, а скоріше мала пропагандистську мету, ніж реальний результат, оскільки після восьми «сталінських знижень» роздрібні ціни перевищували на третину ті, які були чинними до подорожчання у вересні 1946 р. [53, с. 90].

Протягом післявоєнного десятиліття в Чернігові бракувало в продажу багатьох промислових товарів. У магазинах міста постійно дефіцитними товарами були: ватні штани, фуфайки, ватні ковдри, трикотажна тепла білизна, робочі чоботи, валянки, вовняні хустки, галантерея (стрічки, мереживо), нитки (особливо для вишивання муліне) [18, арк. 193 зв.]. Саме галантерея, нитки і тканини найчастіше ставали предметом спекуляцій. Крім того, спекулювали промтоварами (промислові товари, трикотаж, взуття), продтоварами (цукор, сода, сіль, мука), медикаментами та самогоном [12, арк. 82].

Підвищений попит протягом повоєнних років був на сокири, пилки, праски вугільні, сільськогосподарський реманент, залізо для покрівель, цвяхи, будівельні матеріали, цемент, мотузки, цинкові відра та ін. [18, арк. 193 зв.]. Постійну потребу відчували батьки в дитячому одязі та взутті, особливо малих розмірів [25, арк. 190].

Нарікання споживачів на якість та вузький, одноманітний асортимент були постійними: «Потребитель не хочет платить полноценные деньги за недоброкачественный товар. Швейные изделия зачастую не весьма хорошего качества, однообразных устарелых фасонов, плохо сшитые, не всех размеров, большие нарекания со стороны потребителя в отношении качества и ассортимента обуви для школьного возраста» [24, арк. 118]. У 1946 р. були встановлені випадки надходження в торговельну мережу Чернігова та продажу покупцям недоброякісного взуття: «...в Универмаге НКТ УРСР принималась от поставщиков обуви бракованная и некачественная – каблуки кривые, носки мягкие, трубка на подпяточнике выступает из каблука и не загнута» [15, арк. 1]. Один з покупців описував придбання неякісного взуття в періодичній пресі: «Зносились мої черевики. Не долго думая, взяв я гроші та й попрямував до крамниці купувати нове взуття. Продавці запропонували «дуже гарні, міцні черевики на гумі». Та не довго вони вабили моє око. Порипіли пару днів та й почали тріщати, а тріск – явище далеко не таке приємне, як рип. Так потріщали пару тижнів, і ось не впізнати моїх черевиків: підшви повідставали, блиск зник, а шкіра на носках стала схожою на шкіру крокодила, задники поламалися і стали м'які, як вата» [46].

У 1949 р. в спеціалізованому магазині № 49 з 24 найменувань швейних виробів, передбачених асортиментом мінімуму, були відсутніми 12 найменувань (сукні жіночі вовняні, пальто та костюми для хлопчиків, сукні та блузи жіночі з шовкових тканин) [19, арк. 111].

Наприклад, у звіті про торгівлю взуттям в Чернігові за 1952 р. зазначалося: «...из общего количества 8 точек торгующих обувью и 121 торгового предприятия всей системы таблица ассортимента минимума обуви, за исключением отдела обуви магазина № 1 Главунивермага, ни в одном из проверенных магазинов и ларьков Горторга нет» [20, арк. 74]. У продажу були зовсім відсутні чоботи дошкільні шкіряні й текстильні, пінетки, валяне та фетрове взуття всіх груп, хлопчаче текстильне і комбіноване взуття, текстильне взуття для дівчаток-підлітків та ін. Не надходили в продаж і супутні товари: взуттєві щітки, креми, шнурки, устілки та ін. [20, арк. 74-75].

За результатами перевірки стану торгівлі меблями в спеціалізованих магазинах міста та у відділах промтоварних магазинів у 1952 р. було встановлено: «В ассортименте мебели в продаже отсутствуют кушетки и матрацы пружинные, тахта, оттоманки, которые должна поставлять Черниговская мебельная фабрика, но из-за отсутствия пружин, данный вид мебели не вырабатывается. Житомирский мебельный комбинат из-за отсутствия зеркал не отгружает трюмо и трельяжей. По этой же причине Черниговская фабрика выпускает диваны мягкие – также без зеркал» [20, арк. 107]. У періодичній пресі друкували листи чернігівців, які зіштовхнулися з купівлею меблів неналежної якості. Один покупець з Чернігова купив шафу роботи прилуцьких меблевиків. Через те, що дверцята виявилися нерівними, покупцеві довелося підганяти їх звичайним рубанком [51].

Бракувало дитячих іграшок [22, арк. 102]. Ті, що випускали підприємства Чернігова, залежувались на складах та в магазинах. Іноді вони навіть не потрапляли до крамниць через низьку якість і непривабливий вигляд [26; 28].

Особливу роль у забезпеченні населення товарами повсякденного попиту відігравала місцева промисловість, адже вона мала можливість відновити свою роботу швидшими темпами. Проте переважно через брак сировини та застаріле обладнання місцева промисловість працювала недостатньо, для ринкових фондів передавалась незначна частина товарів, зважаючи на дедалі зростаючі потреби населення.

Про якість товарів, вироблених Чернігівською місцевою промисловістю, йшлося у документах управління торгівлі виконкому Чернігівської облради: «В связи с отменной карточной системы и появлением в магазинах госторговли большого количества товаров ширпотреба, изготовленных из полноценного сырья, значительное количество изделий, выработанных нашими артелями особым спросом не пользуются. Покупатель требует высококачественный товар, что мы из-за отсутствия необходимого сырья удовлетворить не можем» [16, арк. 19]. Питання якості загострилося у всій виробничій діяльності в Чернігові [22, арк. 413].

В умовах гострого дефіциту промислових товарів населення вимушене було самотійно вишукувати способи їхнього здобуття. Поширення набуває швацьке ремесло. Жінки самостійно шили одяг. Для розкроювання матеріалу в місті були відкриті столи розкрою в промтоварних магазинах та при майстернях індивідуального шиття. Охочих користуватися цими послугами було чимало [29; 49; 50]. Пошив одягу з власного матеріалу можна було замовити в Чернігівській артілі «Промкоопшвей» [2]. Проте якість виконання роботи була не завжди задовільною. Один з клієнтів підприємства згадував: «Я замовив у Чернігівському індопошиві парусиновий костюм зі свого матеріалу. Мені пообіцяли пошити його швидко і добре. І ось я в новому костюмі. Та знайомі не впізнали мене в ньому: кітель був занадто великий і висів за плечима як мішок. Я з обуренням показав його головному майстрові, але він оглянув костюм і спокійно заявив, що кітель пошитий добре. Тоді я пішов до директора швейної фабрики, у віданні якого знаходився індопошив. Він погодився зі мною, що костюм пошитий погано, але допомогти нічим не зміг» [41]. Знайти майстра по розкрою дитячих суконь в умовах Чернігова взагалі було проблемою.

Нерівномірне забезпечення районів міста торговельними закладами позначалося на забезпеченні промисловими товарами. Мешканці окраїн Чернігова були позбавлені можливості купувати товари першої необхідності й змушені були здійснювати покупки в центрі міста. Ця проблема вирішувалася повільно, адже й наприкінці 1950 р. місцевій владі доводилось констатувати, що «в районі Лесковицы не производится продажа промтоваров первой необходимости – чулок, носок, ниток, иголок и т.д.» [23, арк. 312].

Проблему забезпечення населення одягом частково вдавалось вирішити за рахунок гуманітарної допомоги, яка надходила головним чином із США та Великобританії [31, с. 59]. Вже на початку 1944 р. через мережу баз «Різноекспорту» почали надходити посилки з-за океану від представників української діаспори та інших громадських об'єднань США і Канади [4, с. 62]. Під час розподілу такої допомоги між населенням не обходилося без зловживань. Зокрема, траплялися випадки, коли найкращі речі відбирались для розподілу серед співробітників управлінського апарату – брали нові речі, а нестачу доповнювали своїми старими речами. Характерним було те, що в одні руки потрапляло по кілька десятків таких речей, а до робітників доходило лише залишки непотрібного, зношеного одягу та взуття. Наприклад, у звіті про перевірку розподілу речей у дитячому приймальнику-розподільнику НКВС у Чернігові зазначалося: «Все дети могут быть обуты и одеты из вещей, присланных нам союзниками. Нужно выделить такую одежду и обувь, которая могла подойти к тому или иному ребенку, а не так, как это сделано: выделили 60 комплектов одежды на ясельный возраст и несколько пар мужской обуви с модельными туфлями для девочек и все это лежит в кладовой приемника мертвым грузом» [7, арк. 9 зв.].

Упродовж післякупаційного періоду населення Чернігова не мало належного забезпечення промисловими товарами. В умовах нормованого постачання промислове

забезпечення носило диференційований характер. За умов постійного дефіциту товарів та перебоїв у постачанні, перевага в розподілі промтоварних карток надавалася керівникам міських організацій та владних структур. Найгірше населення забезпечувалося одягом та взуттям. Асортимент товарів, представлений в торгових точках міста, був доволі одноманітним, в недостатній кількості та не завжди належної якості. Грошова реформа 1947 р. та відміна карток не лише не покращила постачання населення промтоварами, а ще більше загострила ситуацію. Оскільки держава не змогла в умовах вільної торгівлі забезпечити необхідної кількості товарів, було запроваджено своєрідне регулювання споживчих потреб – норма продажу товарів в одні руки. Цінова політика, з огляду на матеріальний стан городян, не вплинула на доступність промислових товарів для населення, яке в умовах нормованого постачання мало надію на гарантоване отримання необхідних товарів, а після скасування карткової системи змушене було покладатися на самозабезпечення. Асортимент товарів, представлений на міських базарах, був ширшим, проте через завищені ціни купувати речі на базарі могли далеко не всі чернігівці. Місцева промисловість не змогла задовольнити потреб міста повною мірою через відсутність якісної сировини. Гуманітарна допомога з-за кордону через значні зловживання посадовців не покращувала становище городян в забезпеченні одягом і взуттям. У таких умовах доводилося шукати альтернативні способи задоволення власних потреб у необхідних товарах. У нагоді стало швацьке ремесло, яке набуло поширення у повоєнний час. В умовах постійного дефіциту промислових товарів саме вони стали найважливішим предметом спекуляцій та зловживань. Отже, вихід з воєнного лихоліття, поступова нормалізація життя були позначені кризовими явищами в повсякденних практиках, викликаних інерцією відновлення стабільних джерел постачання предметів і речей, необхідних у повсякденному житті.

1. Александров Ю.Л. Эволюция торговли и ее роль в развитии экономики / Ю.Л. Александров. – Красноярск: КГУ, 2002. – 320 с.
2. В костюмі власного виробу // Деснянська правда. – 1953. – 28 липня. – № 147. – С. 4.
3. Вронська Т.В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941–1947 рр.) / Т.В. Вронська // Сторінки воєнної історії України. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 163–183.
4. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т.В. Вронська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 83 с.
5. Вронська Т.В. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943 – 1945 рр.) / Т.В. Вронська, С. Гальченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / [Відп. ред. О.Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України]. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України», 2011. – Кн. 2. – С. 631–660.
6. Де пошити плаття для школярки // Деснянська правда. – 1953. – 11 квітня. – № 72. – С. 3.
7. Держархів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 5, спр. 652.
8. Держархів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 5, спр. 661.
9. Держархів Чернігівської області, ф. П-616, оп. 1, спр. 1169.
10. Держархів Чернігівської області, ф. П-616, оп. 1, спр. 1170.
11. Держархів Чернігівської області, ф. П-616, оп. 1, спр. 1229.
12. Держархів Чернігівської області, ф. Р-4999, оп. 2, спр. 2.
13. Держархів Чернігівської області, ф. Р-4999, оп. 2, спр. 19.
14. Держархів Чернігівської області, ф. Р-5050, оп. 1, спр. 37.
15. Держархів Чернігівської області, ф. Р-5050, оп. 1, спр. 158.
16. Держархів Чернігівської області, ф. Р-5050, оп. 1, спр. 213.
17. Держархів Чернігівської області, ф. Р-5050, оп. 1, спр. 232.
18. Держархів Чернігівської області, ф. Р-5050, оп. 1, спр. 445.
19. Держархів Чернігівської області, ф. Р-5133, оп. 1, спр. 40.

20. Держархів Чернігівської області, ф. Р-5133, оп. 1, спр. 75.
21. Держархів Чернігівської області, ф. Р-90, оп. 3, спр. 8.
22. Держархів Чернігівської області, ф. Р-90, оп. 3, спр. 56.
23. Держархів Чернігівської області, ф. Р-90, оп. 3, спр. 79.
24. Держархів Чернігівської області, ф. Р-90, оп. 3, спр. 85.
25. Держархів Чернігівської області, ф. Р-90, оп. 3, спр. 111.
26. Дитячі іграшки // Деснянська правда. – 1944. – 23 травня. – № 101. – С. 1.
27. Дихтяр Г.А. Советская торговля в период построения социализма / Г.А. Дихтяр. – М.: Наука, 1965. – 402 с.
28. Дітям – красиві і хороші іграшки // Деснянська правда. – 1952. – 29 листопада. – № 235. – С. 3.
29. Для трудящих обласного центра // Деснянська правда. – 1953. – 24 липня. – № 144. – С. 3.
30. Зинич М.С. Будни военного лихолетья 1941–1945 / М.С. Зинич. – М., 1994. – Вып. 1. – 125 с.
31. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е.Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.
32. Ісайкіна О. Проблеми постачання та купівельної спроможності міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Ісайкіна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. XVII. Серія: Історія: Збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. П.С. Григорчука]. – Вінниця, 2010. – С. 31–33.
33. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. В 6 т. – М.: Воениздат, 1961 – 1965 гг.
34. История социалистической экономики СССР: в 7 т. / Отв. ред. И.А. Гладков. – М.: Наука, 1980. – Т. 6: Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма (1946 – начало 1960-х годов). – 589 с.
35. Історія народного господарства української РСР. У 3 т. / Редкол. Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Нукова думка, 1987. – Т. 3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–1980 рр.). – Кн. 1. – 439 с.
36. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / [АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А.В. Лихолат (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 50-і роки). – 392 с.
37. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
38. Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны / А.В. Любимов. – М., 1968. – 233 с.
39. Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917–1963 гг.) / А.Н. Малафеев. – М.: Мысль, 1964. – 439 с.
40. Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны / А.В. Митрофанова – М.: Наука, 1971. – 576 с.
41. Не так треба дбати про замовців // Деснянська правда. – 1949. – 10 серпня. – № 155. – С. 2.
42. Парамонов В.Н. Тени военного времени 1941 – 1945 гг.: распределение и спекулятивный рынок / В.Н. Парамонов // Вестник Самарского государственного университета. История. – 1999. – № 3. [Электронный ресурс] : URL: <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/Index/content>
43. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / [Відп. ред. В.М. Даниленко]; У 2-х книгах, 3-х частинах. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 1. – Ч. 1–2. – 351 с.

44. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / [Відп. ред. В.М. Даниленко]: У 2-х книгах, 3-х частинах. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 2. – Ч. 3. – 336 с.
45. Погребняк А.И. История торговли советского периода: новые факты, суждения / А.И. Погребняк. – Красноярск: КГУ, 2001. – 359 с.
46. Про прилуцькі черевики // Деснянська правда. – 1951. – 20 травня. – № 99. – С. 4.
47. Розвиток народного господарства Української РСР (1917–1967 рр.): У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. Завершення будівництва соціалізму та перехід до комунізму (1938–1967 рр.). – 499 с.
48. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / [Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.
49. Стіл розкрою // Деснянська правда. – 1949. – 18 вересня. – № 184. – С. 4.
50. Столи розкроювання // Деснянська правда. – 1949. – 7 вересня. – № 176. – С. 4.
51. Стук-грюк, аби з рук // Деснянська правда. – 1953. – 28 липня. – № 147. – С. 4.
52. Чернявский У.Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941–1945 гг.) / У.Г. Чернявский. – М., 1964. – 208 с.
53. Янковська О. Зарплата, пенсія, позики і ціни як чинник матеріально-побутового стану трудящих УРСР (друга половина 1940-х – середина 1960-их років) / О. Янковська, О. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей / [Відп. ред. В.М. Даниленко]. – Вип. 20. – Львів, 2015. – С. 85–98.
54. Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги» / О. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / [Відп. ред. В.М. Даниленко]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. 19. – С. 20–54.

Оксана Савицкая

Промышленные товары первой необходимости в повседневных практиках населения Чернигова в 1945 – 1953 гг.

В статье проанализированы основные проблемы промышленного снабжения населения Чернигова в первые послевоенные годы. Внимание акцентировано на особенностях снабжения промышленными товарами в период нормированного обеспечения и изменениях, которые произошли в результате денежной реформы и отмены карточной системы в 1947 г. Охарактеризованы основные виды дефицитных товаров для жителей Чернигова и их доступность. Представлены альтернативные виды обеспечения населения промтоварами и стратегии самообеспечения.

Ключевые слова: Чернигов, повседневная жизнь, промышленные товары, нормированное снабжение, денежная реформа, цены, базары, одежда, обувь, международная помощь.

Oksana Savits'ka

Manufactured goods of daily necessity in everyday practices of population of Chernihiv in 1945 – 1953

The article analyzes the main problems of industrial supplies to the population of Chernihiv in the early postwar years. Attention is accented on the specifics of the supply of manufactured goods in the conditions of rationing software and changes that have occurred as a result of the currency reform and the abolition of the rationing system in 1947. The author considers the main types of scarce goods to residents of Chernihiv and their availability. The article analyzes the alternative kinds of provision of population with industrial goods, and the strategy of self-reliance.

Keywords: Chernihiv, everyday life, industrial goods, rationing, monetary reform, prices, markets, clothing, footwear, international help.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 930.2:[75.052:726.6](477.51-25) «18/19»

Алла Гаркуша

ОЛІЙНИЙ СТИНОПИС (перша чверть XIX ст.) СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (XIX ст. – 1917 р.)

Стаття присвячена історії досліджень стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Розглядаються студії історичного та краєзнавчого характеру, здійснені у XIX ст. і в дорадянський період XX ст.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, настінний живопис, дослідження, публікація.

2016 року виповнюється 980 років з часу першої писемної згадки про Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Нині він – найдавніший православний храм міста і один з найдавніших в Україні. Від самого початку собор будувався як головний духовний осередок і міста, і регіону (Чернігово-Сіверського князівства XI–XIII ст.). Це значення храм зберігав протягом всієї своєї історії. Звичайно, за час, який минув, не обійшлося без утрат, змін та новацій як в архітектурному вигляді собору, так і у внутрішньому просторі храму. На сьогоднішній день у церкві сформувалася храмова декорація, основними складовими якої є деталі і конструкції внутрішньої архітектури XI ст., іконостас XVIII ст. та настінний живопис XIX ст. І якщо першим двом складовим у сенсі досліджень поталанило більше, то з монументальними розписами ситуація склалася неоднозначно. Зрозуміло, що передусім увагу дослідників собору привертала нечисленні залишки фрескового живопису XI ст. Олійний стінопис, створений у першій чверті XIX ст., з різних причин залишався непоміченим або ж увага, виявлена до нього, була незначною, побіжною. 2014 р. виповнилося 200 років з того моменту, як розпочався непростий процес створення згаданого стінопису. Зважаючи на такий вік, на певну історичну цінність даного об'єкту на історію, яка сформувалася довкола живопису за цей час, з'явилася потреба у додаткових пошуках, дослідженнях, аналізі. Передусім варто було з'ясувати загальну картину досліджень зазначеного стінопису і зробити певний попередній підсумок, що, власне, і спробував здійснити автор публікації.

Як пам'ятка архітектури Спаський собор потрапляє в поле зору дослідників історії ще у XVIII ст. По суті першим дослідником церкви в сучасній історіографії вважається соборний протоієрей Іоанн Левицький (служив приблизно у 1776–1798 рр.), який залишив опис собору, складений для князя Потьомкіна-Таврійського до візиту імператриці Катерини II. Цей опис храму станом на 1778 р. став основою для інших дослідників, зокрема, О. Шафонського. Дослідники XVIII ст. (І. Левицький,

© Гаркуша Алла Броніславівна – завідувачка науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

О. Шафонський) описували головний собор міста після чи не найбільш руйнівної пожежі, що сталася у 1750 р. і завдала йому значних пошкоджень і втрат [1, с. 177]. В описі І. Левицького і в «Чернігівського намісництва топографічному описі» О. Шафонського простежується певна схема, своєрідний перелік тем, за якими описували пам'ятку, а саме:

- історія та датування пам'ятки;
- пошкодження і перебудови собору;
- місцезнаходження Красного терему;
- князівські поховання собору.

Після 1798 р. до цієї схеми окремим пунктом було включено іконостас.

Той факт, що у вказаних дослідженнях не згадується ніякий стінопис, не видається дивним, оскільки давньоруський фресковий живопис знищила пожежа 1750 р., «... храм сей позбувся зовнішнього покриття і майже всього внутрішнього начиння та величньої краси...», а про новий розпис собору на той час через брак коштів навіть не йшлося [2, с. 7].

Безперечно, новим поштовхом у дослідженнях Спасо-Преображенського собору можна вважати ініційовану в 40-х роках XIX ст. російським царем Миколою I державну програму щодо вивчення історії пам'яток архітектури, передусім древньої [3]. Протягом другої половини 40-х і у 50-х рр. XIX ст. з'являються студії М. Маркова, П. Ліневича, С. Котлярова, М. Маркевича, присвячені архітектурним старожитностям Чернігова [4-7]. Всі вони напряду або в контексті загальної теми висвітлюють Спаський собор як пам'ятку історії, древньої архітектури, місце князівських поховань. Автори досліджень тією або іншою мірою прискіпливо описують церкву св. Спаса, проте не виходячи за межі вже згаданої схеми, хоча на той час стіни собору прикрасив новий настінний живопис, здійснений у першій чверті XIX ст., тобто до 1825 р. Незважаючи на те, що стінопис як у середньовіччя, так і в пізніші часи залишався важливою складовою храмової декорації, у названих дослідженнях ми не зустрічаємо про нього жодної згадки.

У вказаний вище період виходить розпорядження Синоду від 6 жовтня 1850 р., адресоване місцевим архієреям з приводу збору і впорядкування якомога повніших церковно-історичних та статистичних описів єпархій. Це стало наступним кроком у дослідженнях соборної церкви. У чернігівській єпархії цю роботу було розпочато досить оперативно згідно з розпорядженням єпископа Павла (Подлипського) від 24 листопада 1850 р. [8, с. 179-189]. По суті саме у праці «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії» вперше у XIX ст. звернули більш-менш прискіпливу увагу на новий настінний розпис Спасо-Преображенського собору. У книзі 5-й «Губернське місто Чернігів. Повіти: Чернігівський, Козелецький, Суражський, Кролевецький і Остерський», яка побачила світ 1874 р., опис міста Чернігова як центру єпархії починається з опису кафедрального Спасо-Преображенського собору, підкреслюючи його особливе місце та історичне значення. Окремий розділ нарису має назву «Іконостас і розпис стін собору». У ньому подається історія створення іконостасу (кінець XVIII ст.), а також уміщено розповідь про ідейних натхненників і виконавців стінопису, описується історія збирання коштів на його втілення, детальний план розміщення сюжетів і вказується приблизне датування початку і закінчення розпису собору [9, с. 11-19].

1882 р. часопис «Зодчий», що виходив у Санкт-Петербурзі, опублікував у № 6 статтю А. А. Авдєєва та А. М. Павлінова «Спасопреображенський соборний храм у м. Чернігові» [10, с. 81-83]. Дана публікація є своєрідним підсумком дискусії з приводу Спасо-Преображенського собору, що виникла у Санкт-Петербурзькому товаристві архітекторів і тривала кілька засідань протягом лютого – листопада 1881 р. Зміст публікації – доповідь академіка архітектури А. А. Авдєєва та художника архітектури А. М. Павлінова про Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Автори статті загалом не виходять за межі уже згадуваної вище схеми і приділяють основну увагу історії, конструкції собору та її особливостям, конструктивним деталям інтер'єру, руйнуванням, ремонтам і перебудовам храму. Однак про настінний живопис собору,

який знов-таки на той час уже існував півстоліття, згадується лише однією фразою: «У 1820 р. всередині храму стіни розписані різними фарбами ...» [11]. Цей рядок іще раз підтверджує той факт, що увагу дослідників привертало більш древні деталі інтер'єру собору.

Черговим етапом в історії досліджень пам'яток минулого, в тому числі мону-ментального живопису Спаського собору, стало створення у 1896 р. Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі — ЧАК), яка активно взялася за справу вивчення та збереження документів та матеріальних пам'яток старовини, «которые могут иметь значение для разработки отечественной истории» [12, с. 2-3]. У 1902 р. правителем справ комісії став співробітник Чернігівської духовної консисторії П. Добровольський, людина надзвичайно захоплена історією та чернігівською старовиною [13, с. 195-204]. Задовго до того, як він посів згадувану посаду, «церковна старовина повсякчас перебувала у центрі його уваги» [14, с. 48-52]. Протягом 1900-1902 рр., він упорядкував архіви Єлецького монастиря, духовної консисторії, Спаського і Борисоглібського соборів [15, с. 195-204]. У випуску IV «Трудов Черниговской губернской архивной комиссии», підготовленому і виданому П. М. Добровольським у Чернігові в 1902 р. вміщено «Архів Чернігівського Кафедрального собору» «з дуже цікавими для історії соборів витягами з документів і описами ...» [16, с. 9]. Власне тут і подається найбільш розлогий опис створення проекту нового стінопису Спасо-Преображенського собору та історія його втілення [17], варіанти розміщення сюжетів, відзначається подвижницька діяльність протоієрея о. І. Єленєва в якості організатора збору пожертв на здійснення задуму.

1908 р. побачила світ робота соборного священика Л. Єфімова «Чернігівські кафедральні собори золотOVERхий СпасоПреображенський и Борисоглібський ...», присвячена XIV археологічному з'їзду [18, с. 24-25]. У випуску першому, в розділі «Реставрація собору в XIX сторіччі» Єфімов указує дату чергової реставрації собору, уточнивши, що йдеться саме про внутрішню реставрацію. Відмічає він також і роль настоятеля о. Іоана Єленєва у здійсненні реставраційних робіт. Водночас, власне про настінний живопис згадується дуже лаконічно: «... собор був пофарбований всередині, підлога та стіни розписані прекрасним символічним та історичним живописом, що зберігся і до теперішнього часу» [19, с. 25].

У наступних випусках цієї праці, які вийшли у Чернігові 1910 р., автор приділяє розписам детальнішу увагу — у главі IV вміщено два розділи «Настінний розпис вівтаря» та «Настінний розпис у інших частинах собору». У цих розділах подається схема розміщення сюжетів відповідно у вівтарній та інших частинах собору [20, с. 59-61].

1911 р. у Москві було видано працю професора М. Н. Бережкова «До історії Чернігівського Спаського собору». У розділі IV «Відновлення та перебудови Спаського собору» автор дуже стисло зазначає: «... подальше оздоблення храму живописом та здійснення всіх інших робіт у ньому завершилося лише на кінець 1824 року» [21, с. 14].

У тому ж році відзначалося 900-річчя Чернігівської єпархії. З цієї нагоди у приватній друкарні Кульженка було надруковане видання «Картини церковного життя Чернігівської єпархії з дев'ятивікової її історії». В описі Спаського собору згадується внутрішня архітектура, «сім мармурових колон червонуватого кольору з капітелями та жовтими базами» [22, с. 7], у примітках подається пояснення, чому колони мають такий вигляд, але жодним словом не згадується настінний розпис. Це видається досить дивним, тим більше, що всі сюжети розпису мали релігійну основу.

1912 р. у Санкт-Петербурзі окремим виданням була опублікована праця Г. К. Лукомського «Про давньо-руське зодчество Чернігова» [23, с. 23]. У публікації відомого російського історика, мистецтвознавця, дослідника архітектури стисло перелічуються основні перебудови і ремонти Спаського собору, а також зазначається: «У 1820 р. стіни були всередині пофарбовані (і доволі потворно) під колір різних мармурів ...» [24, с. 23]. Дата «1820 р.», вказана у наведеній цитаті, не відповідає тій інформації, яку подає П. М. Добровольський. Крім того, певна частина площин дійсно була розфарбована «під мармури», однак більшу частину стін займали розписи, що являли собою сюжети на релігійну тематику, про що Г. К. Лукомський навіть побіжно не згадує.

Як бачимо, за доволі значний період, що охоплює майже 90 років від часу створення настінного живопису у Спасо-Преображенському соборі, дослідники не надто часто звертали увагу на цю частину храмового інтер'єру. Доволі часто ці згадки були побіжними, і лише в окремих випадках на цей об'єкт зверталася увага. Зазвичай описувалася історія створення стінопису і, на жаль, ані в ХІХ, ані в зазначений період ХХ ст. не було здійснено навіть спроби його мистецького аналізу. Таким чином, ця важлива частина інтер'єру Спаського собору залишалася фактично малодослідженою. Вірогідним поясненням такої «неуважності» дослідників можуть бути наступні міркування автора даної публікації. По-перше, у період, якому присвячено дану студію, дослідників цікавили переважно архітектура і більш древні артефакти, пов'язані з собором. Можливо, у даному випадку маємо приклад того, що Л. М. Гумілов називав аберацією близькості, коли сучасники події або явища не зовсім чітко розуміють їхній масштаб [25]. По-друге, не виключено, що певну байдужість до стінопису першої чверті ХІХ ст. як до об'єкта досліджень можна пояснити відсутністю розуміння тогочасними дослідниками цілісності комплексу храмового інтер'єру, до якого включається все, що оздоблює храм, а саме – деталі архітектурного декору, іконостас, окремі ікони і в тім числі монументальний живопис.

1. Доценко А.В. Спас Чернігівський / [А. В. Доценко, А. Б. Гаркуша, О. М. Ванжула, О. О. Васюта]/. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С. 82.
2. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. Правления, 1902. – Вып. 4: 1900 – 1902. – Отд. 2. – С. 1 – 68.
3. Квиливидзе Н. В. Историография русского церковного искусства [Електронний ресурс] Н. В. Квиливидзе // Исторический вестник. 7-8. Москва-Воронеж, 2000. – С. 238-263, режим доступу <http://www.portal-slovo.ru/art/36080.php>.
4. Марков М. Є. О достопамятностях Чернигова/ М. Є. Марков// Черниг. Губерн. Введом., часть неоф. 1882. – № № 11-14.
5. Линевиц П. Исторические сведения о храме св. Спаса в Чернигове/ П. Линевиц //Черниговские Губернские Ведомости, часть неоф.–1841. – № 45.
6. Сергей Котляров. Город Чернигов / Сергей Котляров // Черниговские Губернские Ведомости, часть неоф. –1851. – № 23, – С. 205-258.
7. Маркевич Н. А. Чернигов: Историческое и статистическое описание Чернигова/Н. А. Маркевич // Черниговские Губернские Ведомости, часть неоф. – 1852. – № № 8-11.
8. Гейда О. С., Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії. / О. С. Гейда // Український історичний журнал, № 2. – 2010 р., – С. 179-189.
9. Гумілевський Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. / Ф. Гумілевський // кн. 5. – Чернигов. – 1874. – С. 11-19.
10. Авдеев А. А, Павлинов А. М. Спасопреображенский соборный храм в Чернигове [Електронний ресурс] А. А. Авдеев, А. М. Павлинов // Зодчий. – 1882. – № 6, – С. 81-83, режим доступу http://arch-grafika.ru/news/zodchij_1882_vyp_1_6/2012-01-02-1759
11. Там же.
12. Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – Отд. 1. – С. 2-3.
13. Верзилов А. Петр Михайлович Добровольский (биографический очерк). [Електронний ресурс] А. Верзилов // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии 1909 – 1910 г. – Вып. 8. – Чернигов. 1911. – С. 195 – 204, режим доступу http://book-old1.ru/02/1911_chern_uak8/Indexfr.html
14. Гейда О. Церковна історія у дослідженнях членів Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів. – Вип. 1. Ніжин, 2007. – С. 48 – 52)
15. Верзилов А. Петр Михайлович Добровольский (биографический очерк). [Електронний ресурс] А. Верзилов // Труды Черниговской губернской ученой

архивной комиссии 1909 — 1910 . Вып. 8. — Чернигов. 1911. — С. 195 — 204, режим доступа http://book-old1.ru/02/1911_chern_uak8/Indexfr.html, дата доступа: 01.2015.

16. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов: Типография губернского правления, 1902. — Вып.4: 1900 —1902.—Отд. 2. — С. 9—19.

17. Там само.

18. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века их прошлое и современное состояние./А. Ефимов. — Чернигов: Тип. губерн. правления, 1908. — С. 24.

19. Там само.

20. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века их прошлое и современное состояние./А. Ефимов. — Чернигов: Типография губернского правления, 1910. — Вып. 2,3,4.— С. 56—61.

21. Бережков М. Н. К истории Черниговскаго Спасскаго собора. / М. Н. Бережков. Москва, 1911.— С. 11—14.

22. Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ея истории.— Чернигов.—Типография Кульженко, 1911.— С. 7.

23. Лукомский Г. К., О древне-русском зодчестве Чернигова. [Электронный ресурс] / Г. К. Лукомский. — С.-Петербург, 1912.—С. 23, режим доступа http://book-old2.ru/1912_lukomsk3/Indexfr.html, дата доступа: 20.10.2014.

24. Там само.

25. Словарь понятий и терминов теории этногенеза Л. Н. Гумилева [Электронный ресурс] / составитель — Мичурин В. А; под ред. Л. Н. Гумилева, режим доступа <http://gumilevica.kulichki.net/MVA/mva09.htm>, дата доступа: 10.12.2015.

Статья посвящена истории исследований настенной живописи (первая четверть XIX в.) Спасо-Преображенского собора (XI в.) в Чернигове. Рассматриваются и анализируются исследования исторического и краеведческого характера, проведенные в XIX в. и в досоветский период XX в.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, настенная живопись, исследования, публикация.

The article is devoted to the research of the Chernihiv Cathedral of the Saviour and Transfiguration or Spasky Cathedral (XI c.) wall painting history . The paintings were created in the first quarter of the nineteenth century, they are the important part of the modern temple decorations. The researchers of the second half of the nineteenth century and pre-Soviet period of the twentieth century described Spasky Cathedral as the monument of ancient architecture, as the main tomb of Chernihiv princely dynasty, as the main spiritual center.

The attention was drawn to the destruction and reconstruction that the church has undergone during its existence. Some studies have described the iconostasis of the XVIII century. Many researchers have only mentioned the paintings of the nineteenth century but didn't realize their general idea accurately . Only few studies paid attention to this important part of the ancient cathedral interior decoration.

The author of the article has tried to understand the causes of the situation and has come to certain conclusions.

Key words: The Transfiguration Cathedral (Spasky Cathedral) , murals, painting, research.

Володимир Половець

ІОАНН МАКСИМОВИЧ: СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ТВОРЧОСТІ (1651 – 1715)

Запропонована увазі читачів стаття має на меті ознайомити з постаттю Іоанна Максимовича та розкрити роль його творчості в духовно-соціальному розвитку суспільних відносин, показати святителя як невтомого трудівника на літературній ниві.

Ключові слова: Чернігів, Тобольськ, єпархія, монастир, митрополит, Синод, паства, поезія.

Святитель Іоанн Тобольський (в миру – Іван Максимович Васильківський) народився 10.06.1651 р. в м. Ніжині, в сім'ї шляхтича Максима Васильківського, який пізніше переїхав у м. Київ, орендував млини Києво-Печерської лаври і став відомим своїми пожертвуваннями на будівництво Київських храмів. Іван був старшим у сім'ї, і як інші сім синів, отримав прізвище Максимович від імені свого батька. Матір Івана звали Єфросинією. Про дитячі і юнацькі роки його нічого не відомо.

З 1668 по 1675 рр. юнак навчався в Києво-Могилянській колегії, а після її закінчення був залишений в ній викладачем латинської мови. У 1675 р. в Києво-Печерській лаврі прийняв постриг з іменем на честь святителя Іоанна Златоуста від архімандрита Інокентія (Гізеля), після чого займав посаду лаврського проповідника. У 1680 р. архієпископ Чернігівський Лазар (Баранович) висвятив Іоанна в сан ієромонаха. З 1681 р. він призначається намісником Свенського монастиря Чернігівської губернії, звідки в 1695 р. Чернігівським архієпископом Феодосієм, який бачив у ньому свого послідовника, був переведений в Єлецький Успенський монастир Чернігова. 1696 р. Іоанна вислали в сан архімандрита [4, с. 219].

Після смерті святителя Феодосія (24.11.1696 р.) Іоанн Максимович був обраний Чернігівським архієреєм. Гетьман Іван Мазепа звернувся до царя і патріарха з проханням і грамотою про висвячення Іоанна в сан архієпископа. У січні 1697 р. патріарх Московський Адріан в Успенському соборі висвятив Іоанна Максимовича в сан архієпископа і доручив йому надавати постійну підтримку ієромонаху Димитрію (Туптало), в майбутньому святителю Димитрію Ростовському, який у цей час працював над третьою книгою «Життя святих». У цьому ж році ієромонах Димитрій був висвячений в сан архімандрита і призначений настоятелем Єлецького монастиря, а в 1699 р. переведений настоятелем у Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. 1700 р. в Чернігові Іоанном Максимовичем був заснований Колегіум (слов'яно-латинська школа, в якій навчалися діти духовництва, дворян, міщан і козаків). Зразком для заснування Колегіума була Києво-Могилянська академія. Завдяки рівню підготовки учнів і викладацькому складу Колегіум набув широкої популярності і незабаром став першою семінарією в Росії, після чого почали відкриватися духовні семінарії в інших єпархіях. Іоанном була відкрита друкарня в Троїцько-Іллінському монастирі, у ній друкувалися богослужбові книги, навчальні посібники, твори духовно-морального змісту, переклади з латини та твори самого Іоанна Максимовича [1, с. 2; 9, с. 122].

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор. Зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

З перебуванням Іоанна на Чернігівській кафедрі пов'язують його зустрічі з Петром I, початком літературно-богословської діяльності та почитанням святителя Феодосія, якому він приписував своє зцілення після тяжкого нездужання. На початку 1711 р. Петро I викликав архієпископа Іоанна в Москву, а місцеблюстителю патріаршого престолу Стефан (Яворський) вручив йому царський указ про призначення на Тобольську кафедру. 28 лютого 1711 р. Іоанн Максимович був возведений в сан митрополита. Незважаючи на високий сан і велику єпархію, нове призначення не радувало Іоанна. Про причини такого рішення царя існує кілька версій, але жодна з них не підтверджується відповідними джерелами [5; 11, с. 32].

Поїздка в Сибір зайняла кілька місяців, під час якої митрополит писав свої твори, призначені в основному для чернігівської пастви. У Тобольськ митрополит прибув 14 серпня 1712 р. і прослужив тут до кінця свого земного шляху – 10 червня 1715 р. Сибірська митрополія потребувала постійної місіонерської діяльності в Китаї, за яку Іоанн Максимович активно взявся, бо там проживала значна частина православних (потомків полонених козаків, остяків, вогуличів та інших сибірських народів). Крім того, митрополит сприяв будівництву церков і храмів, богаділень, нового архієрейського будинку, поверненню корінних сибірських народів до християнства. Урочиста канонізація святителя відбулася 10 червня 1916 р.

Короткий біографічний нарис митрополита Іоанна Максимовича, зроблений нами з метою з'ясування особливостей соціальних аспектів його творчості, представленої численними богослужбовими піснями, церковними величаннями, проповідями та притчами, нерідко присвячених історичним подіям. Український церковний діяч, духовний письменник, архієпископ Чернігівський, митрополит Тобольський і всього Сибіру як духовна особа Іоанн Максимович відомий своєю місіонерською і богословською діяльністю в сусідніх країнах, де він став одним з організаторів потужної школи українських просвітителів [1; 2, с. 131].

У працях святителя була спроба опису та аналізу соціальних процесів і явищ суспільного життя. Всі форми знання і пізнання, що існували в суспільній думці, знайшли своє відображення у творах Іоанна Максимовича. Дослідники його літературно-богословської творчості виділяють у ній два періоди: один – до 1711 року, пов'язаний з Чернігівщиною, і другий – після 1711 р., коли грамотою Петра I він був викликаний з Чернігова в Москву і призначений на Тобольську кафедру з возведенням в сан митрополита Сибірського. Вважається, що вчителем Іоанна, у якого він запозичив характерну для українського бароко XVII ст. «установку на самоцінність вірша», був Лазар (Баранович). Тому праці Іоанна Максимовича виділяються декларативною відмовою від оригінальної творчості. Це пояснюється тим, що ним зроблено немало перекладів з творів як класичних православних богословів, так і сучасних йому авторів. Практично більшість творів митрополита були видані друкарнею Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові [14, с. 184; 9, с. 122].

До провідних праць соціального спрямування першого періоду творчості митрополита належить *«Феатрон повчальний»* або *«Зерцало від Писання Божественного»* (1705 р.). То є твір на зразок доробку польського каноніка Амвросія Марліана *«Театр політичний»*, виданого в Римі у 1631 р. Твір Іоанна, написаний під впливом зазначеної праці і присвячений генеральному судді Василю Кочубею, відтворює усі складнощі його становища як в сім'ї, так і в суспільстві. Ця праця по формі віднесена до проповіді, написаної автором при перебуванні на посаді проповідника Києво-Печерського монастиря. Вважається, що в художньому відношенні в основу цього твору покладені ідеї Іоанна Златоуста про божественне походження світу [15; 3, с. 139].

Наступна праця автора *«Алфавіт, складений від писань»* (1705 р.) подає короткі життєписи святих і пустельників, а також їхні вислови, написані силабічними (однакова кількість складів у віршованих рядках) віршами. Центральне місце в творі займає *«Житіє Олексія чоловіка Божого»*, присвячене царевичу Олексію Петровичу, а в житіє апостола Петра Іоанн включає панегірик Петру I. *«Алфавіт»* розпочинається Літургією – головною з богослужб, під час якої здійснюється таїнство церкви – причащення або євхаристія. У віршованій формі автор дякує Бога за спасіння роду

людського від гріха, прокляття і смерті, за жертву, принесену його сином, Ісусом Христом. Це велике таїнство любові Бога до людини, зазначає автор, було проголошене самим Ісусом Христом на Тайній вечері.

Далі на кожну літеру «Алфавіту» автор складає у віршованій формі своє бачення божественного походження людини і світу. На літеру «Омега», наприклад, він прославляє Августина Блаженного, який веде філософську розмову з юнаком на березі моря (як символу мінливої долі) про життя і смерть людини, про її стосунки з іншими людьми. На літеру «З» автор веде розмову про землю, про помилкове твердження, що земля може сховати все таємне, не призначене для розповсюдження, зокрема від людей. Іоанн наголошує, що образ землі як берегині моральних законів іздавна був популярним в українському побуті. Мати-земля часто виступала грізним суддею стосовно грішників. У творі автора земля виконує образ судді – вона не приймає на себе людський гріх і випускає його на поверхню.

Під літерою «Щ» святий подає історію про князя Полікарпа. Прототипом цього персонажа став самоський тиран Полікарп, про життя якого оповідає Геродот у своїй «Історії». Поряд з художньою спадщиною Гомера, Еврипіда, Вергілія, Овідія, Горация та інших античних митців твір давньогрецького історика Іоанном пропонується як взірць для наслідування авторами київських поетик. Історичні книги Геродота, наголошує автор, користуються повагою тому, що в них домінує мотив «марності і несталості людського життя» [9, с. 122].

У своїх наступних віршах на окремі літери алфавіту Іоанн наголошує на тому, що людина не повинна йти проти своєї долі, даної їй Богом. Прагнення до збагачення неминуче призведе до трагічного фіналу, що й сталося з царем Крезом, який не послухався поради Кіра, котрий отримав перемогу і зруйнував Лівійську державу. Зазначається, що образ Креза користувався значною популярністю серед українських письменників другої половини XVII ст. саме як незаперечний приклад мінливості і соціальної відносності щастя і багатства людини [12, с. 341].

Аналіз віршів з циклу «Алфавіт» показує, що Іоанн Максимович використовував античні сюжети для ілюстрації повчань своєї пастви про життя людини як обов'язкову умову спасіння душі. Інтерпретація образів античних володарів дала можливість автору залучити читача не лише до світової історії та літературної традиції, але й підкреслити непересічність істини про владу Божого провидіння над долею людини, про її відповідальність за власний добробут, про швидкоплинність і несталість життя людини [15; 9, с. 122].

У своїй праці «*Вірші і три проповіді*» (1705) Іоанн Максимович стверджує, що як вірші, так і проповіді мають базуватися на богословському віровченні. Воно повинно сприйматися на віру і не підлягати сумніву, бо то все від Бога. Вірші автора – це подяка Богові за те, що кожна людина може бачити земну красу, за спокій у серці, за радість спасіння, за мир і блаженство, що в небі чекає на віруючого. У віршах настанова пастві славити Бога, бо тільки в ньому віруюча людина знаходить спокій, бо тільки завдяки йому співають ліси, лани й степи безкраї. Бог приходить на допомогу, коли настає хвилина сліз і безнадії, коли думки, як хмари грозові. І все, що дихає, хай Господа хвалить у словах, вчинках і своїх думках. Вірити у велич Бога і Творця – це значить відродити духовність і віру батьків, отримати дар і натхнення творити у світі добро, славити допоки слава неба не відкриє велич Божого лица.

Усі три проповіді даного твору присвячені церковним настановам християнства, завданням яких стало роз'яснення пастві вчення Ісуса Христа і заповідане Ним своїм послідовникам – йти у білий світ та проповідувати Євангеліє. На проповідях Іоанна позначилася релігійна настанова XVII ст. про те, що, окрім завдань просвітительських, вони повинні виконувати і завдання соціально-естетичні. Автор, щоб досягти зрозумілості й доступності своїх повчань паствою, намагався складати їх без особливих риторичних повторень та порівнянь. Тому його проповіді слухалися з великою увагою і вірою в усупермагаючі Божественні сили [15; 6, с. 157].

«*Богородице Діво, радуйся*» (1707) – віршоване тлумачення на Богородичну молитву та опис чудес Богородиці. Частина відомостей автором була запозичена з твору

Дмитрія Ростовського «Руно орошене». Це найбільший поетичний твір Іоанна, який налічує 23 тисячі рядків. Поема написана силабічними віршами, у ній багато слів і зворотів латинських, польських та народних. В інших літературних джерелах ця праця називається «Цариця неба і землі», про що згадується в літературі XVII – початку XX ст. Не виключено, що як зазначають дослідники творчості Іоанна Максимовича, маємо одну й ту ж працю під різними назвами. Хоча у виданні І.О. Сулоцького «О сибирском духовенстве» мова йде про «Царицю неба і землі» як про окремий твір Іоанна [10, с. 76]. «Богородице Діво, радуйся» за своїм змістом і формою є роз'ясненням на ангельське вітання Богородиці. Окрім віршів, на кожному слові молитви твору розписані чудеса Богородиці, зібрані з різних джерел, названих на початку розповіді.

Зазначимо, що ця книга компілятивна за своїм змістом, містить посилання й цитати, яким святитель дає своє розуміння, створивши своєрідну віршовану енциклопедію з численною кількістю імен, історичних подій, біблійних переказів, чудес Богородиці і похвальних переспівів в її ім'я. Виходячи з усталених традицій Середньовіччя, автор відчував себе істориком та філософом і вважав за потрібне донести істину до людей. Тому з позицій власних філософських поглядів і поетичного таланту він звертався до кожного молильника з порадою в особисто-шанобливій формі висловлювати думки і почуття, адресовані Богові, Ісусові та Богородиці. У цьому потаємно-духовному процесі, зазначав автор, розкривається не лише щирість, а й богошукання та богопізнання кожної людини. Подібний вид молитви має велику цінність, бо усамітнення і глибоке духовне перевтілення – єдиний спосіб спасіння та утримання від гріха. Образ Богородиці подається автором як образ нової Єви, народженої врятувати світ від гріха людського. Молитва Діви Марії стає в поемі путівником і жезлом для кожного християнина. У поемі є посилання автора на аскетичні подвиги отців церкви, що свідчить про прагнення відкрити читачам шлях до Бога через любов, до глибокого осягнення Божественних таїнств. У жанровому каноні культової молитви до Пресвятої Діви святитель спонукає до авторських глибинних світоглядних настанов і творчого життя його душі, висвітлюючи ключовий етико-естетичний вектор розвитку національної літератури того періоду. Як наголошують дослідники творчості Іоанна Максимовича, він заклав підвалини літературної молитви, що набрала поширення в XIX і XX ст. [15; 6, с. 125].

У наступному творі «Роздуми про молитву *«Отче Наш»* (1709) Іоанн Максимович подає віршований виклад різних святоотецьких тлумачень молитви. Зазначається, що ця молитва називається Господньою, тому що сам Господь Ісус Христос дав її своїм учням, коли вони просили його навчити, як їм молитися. Тому саме ця молитва вважається головною молитвою для всіх християн. Джерела свідчать, що молитва ця існувала вже наприкінці першого століття по Різдву Христову. Її називають молитвою Ісуса про Царство Боже, тому від усієї молитви випромінюється очікування нового світу, в якому царює тільки Бог, а влада зла (диявола) переможена. Молитва, зазначає автор, стає зрозумілою, якщо її зміст тлумачиться в дусі Царства Божого, що наближається. Доступно роз'яснивши своїй пастві, що означає кожен рядок молитви, Іоанн Максимович пов'язує їх з історичними подіями в житті українського народу. Так, однією з таких подій є гетьманування Івана Скоропадського, обраного в Глухові 6 листопада 1708 року гетьманом Лівобережної України, що вірою і правдою служив царському уряду. У передмові до твору автор подає раду про необхідність подяки Богу за перемогу Петра I в Полтавській битві. Після ознайомлення з твором у читача з'являється думка про те, що, можливо, й правдивою була одна із версій, що після такого прославлення царя-переможця Іоанн Максимович став митрополитом Тобольським [15; 6, с. 131].

«Богомисліє на користь правовірним» (1710) – збірник статей святителя, що відносяться до різних предметів віри і моралі, написаних під враженням перекладу твору Йоганна Герхарда. Перше видання «Богомислія» було присвячене митрополиту Стефану (Яворському), зятому противнику лютеранства, місцеблюстителю Патріаршого престолу, митрополиту Рязанському. Зміст праці розкритий у передмові до читача: *«Помышляй создание и воплощение Сына Божия от Девы Христа рождение. Все*

тайны, их же ради нас на земли подеят. Во всем бытии земном донеле в небо и взят». Через 10 років після публікації книги у ній була встановлена «лютеранская противность» і указом Сенату від 1720 р. її заборонили. На думку архієпископа Філарета (Гумілевського) в указі було багато перебільшень. Тільки після доповнення тексту присвяченням царю «Богомисліє» знову надрукували [15; 2, с. 188].

До другого періоду творчості Іоанна Максимовича відносяться *«Іліотропіон, або соображення людської волі з Божественною Волею»* (1714), *«Подорожній з Чернігова в Сибір»* (1712) та ін. Щодо першого з них, то цей твір був надрукований у Чернігові з такою назвою: «Илиотропион, то есть Подсолнечник, представляющий соображение человеческой воли с Божественной, переложенный с латинского на славяно-русский язык трудом высокопреосвященного архиепископа Черниговского Иоанна Максимовича, впоследствии митрополита Тобольского и всея Сибири, изданный по его же благословению в типографии Св. Троицкой Ильинской Черниговской обители, напечатанный року 1714. Пять книг». «Іліотропіон» вважається основним твором святителя, метою життя якого було благомисліє. Автора завжди турбувало питання «як Людина свою волю погоджує з волею Божою?». Дослідженню цієї теологічної проблеми і присвячений «Іліотропіон». Ця праця була написана під враженням твору німецького вченого-богослова Ієремії Дрекслея «Солник, или уравнение воли человеческой с волей Божией».

«Іліотропіон» – це богословський трактат, присвячений найважливішій проблемі погодження Божественної і людської волі. У творі значною мірою відображено богослов'я святителя, засноване на діянні святих отців давньої Церкви поряд з багаточисленними посиланнями на західних отців (блаженного Августина, преподобних Іоанна Касіяна Римлянина, Ієронима Стридонського, святителя Амвросія Медіоланського), на пізніших католицьких богословів (Бернарда Клервоського, Фому Аквінського, Фому Кемпійського та інших), у творі багато звернень до східних отців (святителя Василя Великого, святого Іоанна Златоуста, преподобного Ніла Синайського, преподобного Іоанна Дамаскіна та інших). Популярності «Іліотропіона» сприяло те, що він наповнений розповідями – прикладами зі Священного Письма, з Життя святих, з історії, в яких роз'яснюються складні богословські питання. Кожна з п'яти частин книги ділиться на глави, а глави – на відділення. У першій частині розглядається питання про пізнання волі Божої, про Боже попущення. У другій – про співвідношення людської волі з Божественною, про ознаки людської волі відповідно з Божественною. Третя частина про те, що притягує за собою людську волю Божій волі. Четверта частина про труднощі, що заважають людській волі пристосуватися до волі Божої. П'ята частина твору про те, що сприяє людській волі простосуватися до Божественної волі. Отже, «Іліотропіон» – це широкий богословський трактат про божественне світоуправління [15; 4, с. 219].

«Подорожній з Чернігова в Сибір» (1712) – великий автобіографічний віршований твір, написаний автором по дорозі в Тобольськ, розповідає про його життя після від'їзду з Чернігова. Ще перед від'їздом до Москви Іоанн став робити щоденникові записи у віршованій формі, в яких подавав обставини майбутнього мандрування, а також особисті переживання, думки і молитовні зведення, пов'язані з від'їздом. Як видно зі змісту твору, він був написаний в основному для чернігівської пастви. Праця цікава не тільки для вивчення життя і творчості Іоанна як видатного духовного письменника та церковного діяча, але і як джерело для дослідження церковної і духовної історії XVIII ст.

Окрім докладного опису подорожі до Тобольська, включаючи зведення в сан митрополита в Москві, автор вдається до філософських та богословських роздумів. Як особа духовного сану Іоанн усі свої помисли пов'язував з християнством і періодом панування богослов'я в суспільстві. Спираючись на релігійне уявлення про кінцеву долю людства і світу, автор робить спробу у своєму творі на прикладі Святого письма і Життя святих роз'яснити вчення про загробне життя людської душі та кінець світу в майбутньому. Стверджується, що всі види влади від Бога, а церковна влада вища за державну. Силою церкви автор закликає паству «до послухання».

З розповіді подорожнього простежується, що основою його світогляду була теологія – священне вчення, що ґрунтується на знаннях, якими володіє Бог і ті, хто удостоєний «блаженства». Залучення до божественного вчення досягається шляхом прозріння. Мудрість, по Іоанну, – це прагнення осмислити Бога, а єдність душі і тіла – то індивідуальність кожної особи. Душа – животворна сила людини, вона нематеріальна і самосуца, отримуючи свою плоть лише в єдності з тілом. Душа людини безсмертна, а в єдності душі і тіла народжується особистість. Кінцева меті життя людини – досягнення блаженства в спогляданні Бога в загробному світі. Приділивши значну увагу вивченню побуту і звичаїв людей того часу (яких він зустрічав на своєму шляху), автор у кінці твору з покорою схиляється перед рішенням влади відправити його в Тобольськ як перед волею Божою і Божим промислом [15; 7, с. 5].

Таким чином, народившись у другій половині XVII ст., Іоанн Максимович в умовах Нового часу, коли важливий внесок у розвиток суспільних відносин зробили представники епохи гуманізму, як захисник духовенства у своїх творах закликав «силою церкви» до «послушання» та повного панування християнського богослов'я. Монотеїстичне християнство цілком відповідало, на думку святителя, монархічному устрою. Разом з тим, з торжеством християнства відбувався занепад античної культури. Нова релігія ставала панівним елементом духовного життя суспільства і підпорядковувала собі усі клітини суспільного організму. З того часу схоластика і теологія домінували над науковими знаннями, які перебували під патронатом християнського богослов'я. Найвідоміші з тих часів трактати ідеологів церкви присвячувалися богословській тематиці. Усі соціальні явища тепер розглядалися в контексті християнської філософії, а людина мислилася як продукт творіння Божого. Суть мудрості полягала в прагненні осмислити Бога, а наука мала сприяти цьому процесу.

Аналіз творчості Іоанна Максимовича свідчить, що автор був різностороннє освіченою людиною, мав великий досвід в роботі з людьми, володів широким пізнанням Священного писання і творіння Господа Бога, добре знав історію, грецькі і римські старожитності та язичницьку міфологію. Він був невтомним трудівником на літературній ниві, збагатив духівництво і паству своїми повчальними творами і, як його небесний покровитель Іоанн Златоуст, володів рідким даром слова, що яскраво відобразилося на всіх його працях. Тому твори святителя внесли значний вклад в богословську теорію церковних проповідей і мали в той час неперевершений вплив на соціальні відносини в суспільстві.

1. Денисов М., протоиерей. Святитель Иоанн Тобольский и история его прославления // Сибирь православная: Журнал. – Новосибирск, 2007. – № 1. – С. 2-8.
2. Жития сибирских святых. – Новосибирск: Новониколаевск, 2007. – 288 с.
3. Житие святителя Иоанна, митрополита Тобольского. – М., 1916. – 338 с.
4. Иоанн (Максимович Иван) // Православная энциклопедия. – М., 2010. – Т. 23. – С. 219-230.
5. Николаев С.И. Максимович Иоанн // Словарь русских писателей XVIII в. – СПб., 1999. – Вып. 2. – 266 с.
6. Поселянин Е. Русская церковь и русские подвижники XVIII в. – СПб., 1905. – 157 с.
7. «Путник» – автобиографическое сочинение святителя Иоанна (Максимовича) (подгот. к публикации А.Е. Жуков) // Вестник церковной истории. – 2012. – № 1/2 (25/26). – С. 5-115.
8. Скосырев Н. Очерк жития митрополита Тобольского и всея Сибири Иоанна Максимовича. – М., 1892. – 142 с.
9. Соловьёв Ю.П. Святитель Иоанн Максимович // Вопросы истории. – 2013. – № 2. – С. 122-133.
10. Сулоцкий И.А. Жизнь Иоанна Максимовича, митрополита Тобольского. – М., 1849. – 224 с.
11. Фомин С.В. Последний Царский Святой. – М.: Паломник, 2003. – 321 с.

12. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упоряд. О.І. Білецький. 3-є вид., доп. – К.: Рад. шк., 1967. – 784 с.
13. Царский путь Креста Господня, вводящий в жизнь вечную. В русском переводе святителя Иоанна Максимовича. – СПб., 1996. – 56 с.
14. Шильникова Т.В. Идеализация Иоанна (Максимовича) в православной традиции XIX – начала XX в. // Известия Уральского государственного университета. – 2008. – Вып. 16. – № 59. – С. 184-195.
15. Иоанн Максимович, митрополит Тобольский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.livelib.ru>. (дата звернення: 28.11.12). – Назва з екрана. Полный список трудов митрополита; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: newlib.net/aut hors/id 73869 (дата звернення: 05.03.13). – Назва з екрана. Произведения Иоанна Тобольского (Максимовича).

Половец В.М. Иоанн Максимович: социальные аспекты творчества (1651 – 1715)

Предложенная вниманию читателей статья имеет целью познакомить с личностью Иоанна Максимовича и раскрыть роль его творчества в духовно-социальном развитии общественных отношений, показать святителя как неотомимого труженика на литературной ниве.

Ключевые слова: Чернигов, Тобольск, епархия, монастырь, митрополит, Синод, паства, поэзия.

Polovets V.M.

Ioann MAKSIMOVICH: SOCIAL ASPECTS OF CREATIVITY (1651-1715)

Ioann Maksimovich was born in the second half of the XVII century. In the conditions of modern times when important contribution to the development of social relations was made by the representatives of the era of humanism he defended the clergy and called by «the power of the church» to «obedience» and to the whole domination of Christian theology. According to the Holy, Monotheistic Christianity was fully complied with monarchy. However of the reason of the triumph of Christianity there was a decline of ancient culture. The new religion became a dominant element of the spiritual life of society and conquered all cells of the social organism. Since scholastic theology dominated over the scientific knowledge which were under the patronage of Christian theology. The most famous treatises of church ideologues of those times were dedicated to theological issues. All social phenomena were considered in the context of Christian philosophy from that time, and person was thought of as a God's creation product. The essence of wisdom was in the intention of comprehension God and science had to facilitate this process.

Analysis of Ioann Maksimovich works shows that the author was a broadly educated man and he had a great experience in working with people. He had a wide knowledges of Holy Scripture, of God's creation, also he knew history, Greek and Roman antiquities and pagan mythology very well. He was a tireless worker in the literary field, enriched the clergy and their congregation by instructive works. According to his patron Ioann Zlatoust he had the rare gift of word and this gift was clearly reflected in all his works. The works of the Holy made a significant contribution to the theory of theological and church sermons and unsurpassed impact on social relations in society.

Keywords: Chernigov, Tobolsk, diocese, the monastery, Metropolitan, Synod, congregation, creativity.

Олександр Тарасенко

«І СМІХ, І ГРІХ»: КУРЙОЗНІ ВИПАДКИ З ЖИТТЯ ДУХОВЕНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ХІХ ст.

У статті розглядаються питання субкультури, типи поведінки, колективна психологія духовенства як суспільної верстви населення у ХІХ ст. Яскравим проявом цих аспектів дослідження є різні курйозні випадки з повсякденного життя та професійної діяльності священнослужителів. У статті наведені характерні приклади подібної поведінки, запроваджено до наукового обігу новий документальний матеріал з історії Чернігівської єпархії.

Ключові слова: церква, Чернігівська єпархія, духовенство, колективна психологія, ексцентрична поведінка.

Під час становлення етнографії та краєзнавства як наукових дисциплін у ХІХ ст. побут духовенства цікавив дослідників і займав помітне місце в накопиченій джерельній базі. Зазвичай дописувачами подібних студій були самі священнослужителі чи вихідці з духовного стану. Згодом, у 20–30 рр. ХХ ст., в умовах комуно-антирелігійного режиму, цей процес накопичення джерельного матеріалу припинився. В цілому історія церкви опинилася на маргінесі наукового життя, а поодинокі студії у цій царині носили радше ідеологічний, антирелігійний характер. Зі змінами ідеології, змінився й дискурс сприйняття церковних інституцій, їхнього життя та духовенства як об'єкта дослідження. Інтерес до неупередженого, справді наукового вивчення церкви, вірувань швидко відновився. Проте повсякденне життя духовенства, його ментальність потребують подальших студій, виявлення й запровадження в обіг нових джерел інформації, аналіз та осмислення її, що є актуальним науковим завданням.

Усі замкнуті соціальні системи виробляють свою субкультуру, конструкти поведінки та колективну психологію. Незважаючи на серйозність професії церковного служіння, сміх і ексцентризм властиві духовенству. На передовій, так би мовити, жартівливих витівок, ексцентричних вчинків перебували студенти, молодь. Розваги семінарської спільноти можна легко надбати в літературі. Існує також матеріал, що стосується чернігівських семінаристів [1; 2; 3; 4]. Жартівлива студентська література, що бере свій початок принаймні з ХVІІ – ХVІІІ ст., продовжила своє існування й у ХІХ ст. Так були «в ходу» сатиричні вірші, укладені чернігівськими семінаристами, де висміювалося оточення Малоросійського Чернігівського архієпископа Віктора (Садковського) (1796 – 1803 рр.), а його самого з гумором прославляли:

Було, як візьме обнімати
Як рідних діточок своїх
Або як стане цілувати
Усім, було, дарує їх
Жупани добрі всі носили
Не молотили, не косили
Сап'янці всі, було, деруть

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

Не знали, що то за шкапина
Йде, шляхетська мов дитина
Наряджений як би рекрут [5, с. 163; 6].

Відзначимо, що жодний наступний чернігівський владики не зажив подібної гумористично-симпатичної характеристики чернігівського студентства. Проте наступний епізод із життя семінариста також є жартом. Справа, викладена у документі, своєрідному творі, який зберігається в Інституті рукопису НБУ НАНУ. Раніше не-публікований текст документа наводимо повністю.

«В черниговскую городскую полицию от занимающегося лекциями
Черниговской духовной семинарии ссудента философии
Тараса Бассавельева

Объяснение

Сего 1843 года месяца сентября 11 дня случилось удивление, достойное события, каковое могло озарить только времена Нерона и Диоклетиана, и кое происшествие повлекло за собою повреждение не только мне одному, но и целому сословию всего священного нашего общества. Я, вышепереченный Тарас Бассавельев, вышеупомянутого месяца и числа отлучился от обиталища хозяина моего диакона Назария Мухи проходится для наслаждения ради, и совокупно с тем, дабы воспеть тему, предназначенную мне профессором семинарии Горячкою. В оное и сегоментальное время поручил десницам и очесам домочадца пектись о моем имуществе, отнюдь не помыслих о похищении оного при лицеизрении и ежечасном бдении оного домочадца. Но, возвратясь вспять, едва стопы моя достигли подножия порога обители, я узрев сердце железной цевницы растерзанную и изуродованную, на прибои весьма слабо висящую. Тогда по всей плоти моей озлобыл мраз велий, и я, расторгнув дверие, вошед в храмину и трижды околесовал оную. Паче чаяния воззрев по храмину и не увидев тамо ни какой хранительницы тела моего, я устремился к недрам ложа моего, где опречь 3-х велиих глав несносного для сердца моего луку, ничего не пребывало. Отсели я направил стопы своя к домочадцу, яко всеведце вся моя имущая, но горе мне, и от него получил ответ неведения.

Таким образом, вся одежда моя погибла, которая заключалась в следующем: 1) сине-серой длиннокрылой фанаберии, сопутствовавшей мне только к архиерею и ректору семинарии, иногда и отправлении один раз послушника во время литургии; 2) двухколошники оливковые, сиречь панталоны, с узкочерными подпорками; 3) желто-оранжевый галстук с чернильным пятном на банте, означающий отправление мною иногда должности письмоводителя в семинарском правлении, и при нем находящуюся фрустальною запонкою с жезлом, всеконечно подобным Ааронову; 4) малинового цвета жилет с зеркальными пуговицами, подобными сияющим во мраке звездам; 5) белая зононая манишка, еще вымытая в прошлом году, с шитыми на ней украшениями; 6) халат, сшитый с молоденьких домашних агнцев с несколькими окружностями на воспузии от частого поползновения чрез забор за заграничным произрастением, сиречь картофелем; 7) показатели времени, сиречь часы; 8) футляры для сапог, сиречь калоши. Сверх того шесть рубаш, сделанных младшею сестрицею моею во время каникулярного моего бытия в доме, по случаю болезни моей матушки, и 3-е портков ветхих с пятью окружностями на коленях, сиречь латками. Словом всё мое похищено безызвестным демоном, о котором ради знания всепокорнейше прошу чувствительных сердец ваших, дабы раскрыв вреднословие похитителя, возвратит вся моя имущая мне вместе, горемыслящему студенту Тарасу Бассавельеву. А между тем похитителей посадить под стражу многочисленную в обитель не преступную, где убо ни око не увидит и ухо не услышит, а сердце человеческое да не сокрушится. Собственноручно учинено и подписал студент Черниговской духовной семинарии Тарас Бассавельев» [7, арк. 1 – 2 зв].

Не відомо, чи ґрунтувався документ на реальних подіях, чи його сюжет повністю

вигадалий. Семінариста-філософа з таким прізвищем відшукати не вдалося, очевидно, це псевдонім, але ще більш вірогідним є колективне авторство чернігівських семінаристів. Професор Осип Горячко – цілком реальна постать, він викладав російську словесність у Чернігівській духовній семінарії протягом 1837 – 1850 рр. [8, с. 207]. Звертаємо увагу, що всі духовні персонажі, разом з уявними сестрою і мамою, в документі зображені відсторонено-позитивно. Невинним страждальцем, якого зрештою спіткали поневіряння, є сам автор-семінарист. Йому протистоїть гротескний образ анонімного крадія. Отже, зазвичай у семінарських творах подібного штибу духовні особи, насамперед, наставники-викладачі, змальовані вкрай темними або світлими кольорами. Опублікований лишень документ, на нашу думку, має відчутний самоіронічний характер.

Семінаристи виростали, ставали священиками та дияконами, але жартівливих витівок не полишали, багато хто з них до старості зберігав ексцентричність вдачі. За участю таких духовних осіб у 1841 р. стався кумедний випадок. Багатий козак містечка Бахмач (тоді Конотопського повіту Чернігівської губернії) Іван Вовк придбав два дзвони: більший – до 40 пудів, подарував у свою парафіяльну церкву на вічний спомин себе й своєї родини, а придбаний zarazом менший дзвін, так до 30 пудів, вирішив перепродати. Чутка про це полинула навкруги, а за 4 км у с. Курінь о тій порі саме гадали, чим прикрасити оновлений храм. Миколаївська парафія була не бідною, тримала подвійний причт: два священики, старшого Павла Лукашевича та його помічника Олександра Горуновича, ще й диякона Авксентія Бунчукова та пономаря. Порадившись, куренівська громада делегувала свій причт до Бахмача торгувати дзвоном. Не гаючи часу, в першу-ліпшу неділю, відправивши службу Божу, причетники підводою попрямували до Бахмача.

Духовні отці, хоч і здорожилися, анітрішки не втратили настрою, бо побачений ними дзвін акурат відповідав бажанням курінців. До того ж і ціну козак Вовк встановив прийнятну. Замочивши добре контракт, куренівський причт налагодився додому з тим, щоб громада наступного дня організувала доставку дзвоном до сільського храму. Аж раптом козак Вовк оголосив батюшкам свій намір віддати дзвона даром, але за однієї умови, якщо вони зараз заберуть і повезуть його, вставши в упряж замість коня. Лукашевича і Горуновича взяли сумніви, тоді як диякон Авксентій уже вгонився в азарт і все повторював: «Так усього три версти лишень!» А Вовк і собі заохочував, обіцяючи тричі частувати батюшок по дорозі. Порадилися причетники та й погодилися на такий контракт. Випрягли коня, завантажили дзвін на віз. Диякон став в оглоблі, священики зайняли місця пристяжних і гайда навантаженого воза з двору. Бахмацького люду зібралося чимало, охочих допомагати, як не ділом, то словом, не бракувало, та козак Вовк верхи з нагайкою та з квартою горілки нікого не допускав до воза. Піт тече з причту, але тягнуть воза з дзвоном. Одну зупинку зробили, другу, вже і Курінь на обрії. Куренівська громада назустріч висипала, і парафіяни прагнуть навипередки допомагати своєму причту. Та контракт є контракт. Нікого до воза не підпускав козак Вовк. Почастував він ще раз трійцю візників, гадаючи, що на кручу в село вони возу певно не втягнуть, та й помилився. Щодо духу налягли батюшки на упряж і таки витягли воза. Вовк з пересердя жбурнув порожньою пляшкою навздогін упряжі з втраченим дзвоном та й повернув у Бахмач.

За церковними правилами про всяке придбання чи дарування на храм треба було сповіщати начальство. Та історія з оригінальною доставкою дзвоном у Курінь бігла попереду офіційних звітів. Невдовзі Чернігівська духовна консисторія рапортом доповіла про придбання до Куренівської Миколаївської церкви правлячому владиці, Чернігівському і Ніжинському архієпископу Павлу (Підлипському). Думка архієрея стала на двоє, що й відобразилося в його резолюції: «Духовному правлінню через благочинного куренівський причт, що дбає про красу храму Божого, похвалити, однак суворо попередити, щоб наперед духовні особи не важилися перед своєю паствою сподоблятися скотам нерозумним» [9].

Траплялися також ексцентричні витівки в середовищі духовенства на ґрунті корупції. Однією з її складових було призначення на більш дохідні парафії. Як діяла

ця корупційна схема? Священик, бажаючи змінити парафію на багатшу, їхав до Чернігова, звертався до котрогось консисторського столоначальника, домовлявся і залишав у нього кілька чистих аркушів паперу з власним підписом і спокійнісінько відправлявся додому. Коли звільнялося місце священика відповідного матеріального рівня в якісь парафії, столоначальник вписував у заощаджений аркуш стандартний текст прохання, і папірець швиденько передавався архієрею для резолюції.

Схема працювала як годинниковий механізм, аж поки трапилася кумедна драматична історія. Священик с. Краснопілля Кролевецького повіту Барзаківський, літня й багата людина (близько 80 років), знаючи, що навколишні собрати чекають його смерті, аби посісти краснопільську парафію, закрився в будинку й прикинувся хворим. А за тим наказав рідним пустити чутку, буцімто вночі він помер. Інформація миттю поширилася і долетіла до Чернігова. Столоначальники, не чекаючи офіційного повідомлення від духовного правління, відправили папери на резолюцію до архієрея. Так був призначений у Краснопілля священик не з бідної парафії, однак біднішою від краснопільської. Як годиться, на його місце одразу призначили іншого пошукувача. Щасливець у неділю раненько поїхав до Краснопільської церкви служити службу, але на порозі храму був вражений зненацька: перед вітварем стояв живий сивий о. Барзаківський. Однак жакливіша річ трапилася тоді, коли він повернувся до свого колишнього храму і застав там за службою новопризначеного священика – свого сусіда. Довелося шукати собі нової, абиякої парафії [4, с. 213 – 215].

Справді, під тиском суспільних і соціально-економічних процесів другої половини XIX – початку XX ст. перероджувалася й ментальність духовенства, особливо молодого, яке часто-густо прагнуло речей не зовсім духовних. Однак і в цих умовах характерники в середовищі духовенства залишалися, вони продовжували творити свою субкультуру, зважаючи на корпоративну замкнутість, але щільно пов'язану з народною. Це ілюструє такий інцидент, який трапився на свято Хрещення 1885 р. Парафіяни с. Максим (тоді Остерського повіту), як завжди, влаштували на Десні «Йордань», вирубали лід у вигляді хреста для освячення води, поставили навколо ялинки. 6 січня після богослужіння старенький парафіяльний священик Захар'євський ледве дошкандибав до місця проведення обряду. Під час освячення води, коли він занурював хрест у воду, той вислизнув у нього з рук і пішов на дно, а батюшка лиш вигукнув народний вислів: «Отуди, до чортового батька». Присутній при цьому дворянин звернувся до народу зі словами: «Не в Йордані співають, а чорта поминають, хорош поп, будьте свідками».

Звісно, скарга полетіла до Чернігова. Але тодішній владика Веніамін (Биковський) (до речі, єдиний з чернігівських архієреїв XIX ст. українець за походженням, уродженець Полтавщини, звісно, добре знаючий місцеві приказки) подивився на цю справу трішечки інакше. На скарзі він написав таку, на наш погляд, просту і виважену архієрейську резолюцію: «Не вижу преступления в действиях и словах старика-священника; в смерзших руках и молодой человек может упустить крест, а сказанные слова были произнесены бессознательно; глубокий старик – человек, а с человеком всяко бывает» [4, с. 160 – 161].

Цікавим є також питання самоідентичності духовенства поряд з корпоративною професійною приналежністю. Вочевидь усвідомлювали свою «особливість» представники духовенства, які мали підтверджене дворянство. Тим більше, що держава контролювала цей процес, і Св. Синод регулярно надсилав до єпархій розпорядження про надання інформації щодо священнослужителів-дворян. Значний інтерес становить також питання етнічної/національної самоідентичності духовенства в Чернігівській єпархії, що дослідити складніше, бо граничних ситуацій, коли ця етнічна ідентичність могла проявитися, було обмаль. Утім, джерела фіксують прояви духовенством своєї національної приналежності, хоча і не у прямому, а в опосередкованому вигляді. Ці прояви зазвичай відбувалися у конфліктних або курйозних ситуаціях. Наприклад, отакий характерний випадок: у 1814 р. духовна консисторія почала документальне провадження за скаргою («прошением») священика Ніжинського Миколаївського кафедрального собору Антонія Гурського на образу свого «сослуживца» по храму

священника Василя Семенова. 24 липня 1814 р. у будинку ніжинського міщанина Афанасія Сичевського на поминальному обіді по померлій його дружині за столом зібрався «цвіт» тодішнього ніжинського духовенства. Між ними точилася розмова щодо знатних родин. Міський протоієрей Павло Волинський запитав, яка ж була «природная фамилия» покійного київського протоієрея Леванди? На репліку священника Антонія Гурського його товариш по службі в кафедральному храмі, священник Василь Семенов відреагував так: «В Киеве де обыкновение такое, иной прозывается там Каторжный, а в Нежине Гурский».

Потім розмова скочила на історію Малоросії та її втрачені права. Антоній Гурський також втрутився у розмову і знову зажив дошкульної образи від Семенова: «Ты сам не малороссинец, а малороссийский выbleдок» [10, арк. 1 – 1зв.]. За скаргою о. Гурського Семенова викликали до Чернігівської духовної консисторії, куди він уперто відмовлявся їхати. Після кількох суворих попереджень, він-таки 15 січня 1815 р. прибув до Чернігова й відповідав у консисторії, заявивши, що Гурський тоді на поминках «упился и начал громогласно поносить народ великороссийский, его худые нравы, обычаи и проч. Тогда он ... вступил не за свою собственную честь, но за честь и достоинства многих знаменитых великороссиян и шуточным образом говорил, что он [Гурский] напрасно делает и величает себя малороссинином, ибо есть токмо ублюдок малороссийский, то есть из рода польской шляхты и вместе малороссийской». Принагідно Василь Семенов зауважив, що Гурський «безмерно кичился как киевскою своею порождою, так и учением своим в Киевской академии, и всем киевским приписывал особенную честь» [10, арк. 9 – 9 зв.]. Зрештою ієрею Василю Семенову, етнічному росіянинові, єпархіальне начальство зробило попередження, але не за національну чи етнічну образу, а за гучну публічну поведінку і за невиконання розпорядження духовної консисторії.

Таким чином, протягом ХІХ ст. продовжувався процес поступового корпоративного замикання духовного стану в собі. Цей процес ішов наперекір загальній хвилі зростання соціальної мобільності в умовах прискореного капіталістичного розвитку, коли суспільство об'єктивно та неухильно рухалося у бік відкритості. Оскільки місія духовенства полягала у духовному та моральному лідерстві, збереження авторитету церковного призначення, то відсторонення від народного загалу, культивування корпоративних зв'язків мало і негативні наслідки. Усі замкнуті соціальні системи виробляють субкультуру, конструкти поведінки та колективну психологію. Незважаючи на специфіку церковного служіння, сміх і ексцентризм властиві духовенству. Часто-густо смішне балансувало на грані порушення людських і християнських норм моралі та загально прийнятих стандартів поведінки. З плином часу відчувається зростання агресивності у жартах, дедалі частіше корпоративну солідарність заступає станова неприязнь собі подібних. На нашу думку, це свідчення глибокої кризи духовного стану, спричиненої як церковною політикою держави, так і попередньою поведінкою духовенства, що прагнуло законсервувати свої станові привілеї. В умовах бурхливого соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку на зламі ХІХ – ХХ ст. воно опинилося у ситуації певного соціального тупика.

1. Кулжинский И. Воспоминания старинного черниговского семинариста / И. Кулжинский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1877. – № 7. – С. 187 – 196; № 8. – С. 210 – 221.

2. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800 – 1886) // Киевская старина. – 1893. – Т. XLIII. – № 12. – С. 353–375. – № 1. – С. 21–51. № 2. – С. 267–281. – № 4. – С. 74–90. – № 5. – С. 214–275.

3. Воспоминания священника о. Феодора Кистяковского (1807 – 1850-е гг.) // Киевская старина. – 1895. – Т. 48. – № 1. – С. 44 – 63; № 2. – С. 218 – 233; Т. 49. – № 4. – С. 114 – 130; Т. 50. – № 7-8. – С. 185 – 210; № 9. – С. 346 – 366; Т. 51. – № 10. – С. 97 – 112; № 11. – С. 244 – 258; № 12. – С. 380 – 396.

4. Полонський Матій. Спогади священника / Упор. Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2012. – 368 с.

5. Старинное малороссийское стихотворение // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII. – Октябрь. – С. 163.
6. Гейда О., Тарасенко О. До біографії архієпископа Малоросійського і Чернігівського Віктора (Садковського) (1796 – 1803) / О. Гейда, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 264 – 273.
7. Інститут рукопису НБУ НАНУ, ф. 160, спр. 1477, арк. 1 – 2 зв.
8. Ципляк Н.О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.) / Н. О. Ципляк / Дис. ... кан. іст. наук. – Чернігів., 2012. – 218 с.
9. Егоров И. Оригинальная доставка церковного колокола / И. Егоров // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 3. – С. 226 – 230.
10. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 2109.

Александр Тарасенко

«И смех, и грех»: курьезные случаи из жизни духовенства Черниговской епархии в XIX в.

В статье анализируются вопросы субкультуры, типы поведения, коллективная психология духовенства как общественного сословия в XIX в. Ярким проявлением этих аспектов исследования являются различные курьезные случаи из повседневной жизни и профессиональной деятельности священнослужителей. В статье приведены характерные примеры подобного поведения, вводится в научный оборот новый документальный материал из истории Черниговской епархии.

Ключевые слова: церковь, Черниговская епархия, духовенство, коллективная психология, эксцентрическое поведение.

Alexander Tarasenko

«Both laughter and sin»: odd cases from life of clergy of the Chernihiv diocese in the XIX century.

In the article are analyzed the questions of subculture, types of conduct, collective psychology of clergy as a public estate in of XIX centuries. Everyday life of clergy, her mentality, need further studios, exposure and input turnover of new information generators, analysis and comprehension of her, that is an actual scientific task. The bright displays of these aspects of research are different odd cases from everyday life and professional activity of priests. During of XIX century took place gradual corporate reserve of the clergy state.

This process passed contrary to general wave of increase social mobility in the conditions of speed-up capitalist development. As a mission of clergy consisted in spiritual and moral leadership, maintenance of authority of the church setting, then a removal is from folk public, cultivation of corporate connections small and negative consequences.

All social close system produce subculture, the standards of behavior and collective psychology, inherent to her. Without regard to the specific of church service, laughter and eccentric conduct peculiar to the clergy. Although in time the increase of aggressiveness is felt in jokes, that it is possible to explain a certain social stalemate. Often the funny balanced on the faucet of the violation of human and christian norms of the moral and standards of behavior accepted in general lines. To our opinion, it is a certificate of the deep crisis of the spiritual state, caused both church by politics the states and previous behavior of clergy that aimed to preserve the class privileges. In the conditions of rapid socio-economic and social and political development on the fracture of XIX – XX century it ended up in the situation of certain social deadlock.

In the article are resulted the characteristic examples of similar conduct, new documentary material is entered in a scientific turn from history of the Chernigov diocese.

Keywords: Church, Chernigov diocese, clergy, collective psychology, eccentric conduct.

Ольга Травкіна

ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО СКЛАДУ ТА КРАМНИЦІ У 20-х РОКАХ ХХ ст.

Висвітлюється питання практичної реалізації політики державних та партійних органів щодо ліквідації церковних установ у Чернігові, зокрема єпархіального складу, який знаходився у дзвіниці будинку Чернігівського колегіуму на початку 20-тих років ХХ ст.

Ключові слова: єпархіальний склад, крамниця, дзвіниця, ікони, предмети культу.

В останні роки значна увага приділяється висвітленню питань антирелігійної діяльності радянської влади, оприлюдненню численних архівних матеріалів щодо масових репресій священників та погромів церков, пограбуванню, вилученню церковного майна.

Ця стаття присвячена практичній реалізації політики державних та партійних органів щодо ліквідації церковних установ у Чернігові, зокрема єпархіального складу, який знаходився у соборній дзвіниці (входить до складу споруди нині відомої як приміщення Чернігівського колегіуму).

Історія будинку Чернігівського колегіуму нараховує уже більше 300 років. Він був частиною комплексу приміщень колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря. Його складна об'ємно-просторова композиція об'єднувала церкву Всіх Святих з вівтарем, трапезну, дзвіницю. Відомо, що 36-метрову дзвіницю було збудовано у 1700—1702 рр. за фінансування І. С. Мазепи. Про це свідчить закладна керамічна дошка з гербом гетьмана. Вона збереглася до нашого часу. Після ліквідації монастиря у 1786 р. будинок був пристосований для розміщення в ньому губернських установ: казначейства, архівів казенної палати та губернського правління. Після повернення у 40-х роках ХІХ ст. будинку Чернігівського колегіуму в духовне відомство періодично проводилися ремонтні роботи та переобладнання внутрішніх приміщень будинку під житло церковного притчу та господарських потреб. Дзвіниця була перетворена на соборну дзвіницю Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів.

Нижній її поверх у 1891 р. прилаштували для іконно-книжкової крамниці [1, с. 158], до якої прибудували зі заходу ганок у стилі російської архітектури ХVІІ ст. Як зазначав О. Єфімов, оскільки за право торгівлі священними зображеннями і срібними виробами собору необхідно було платити за промислове свідоцтво великий податок місту і земству — до 500 крб. щорічно, у 1908 р. вирішено було перенести торгівлю іконами в інше місце, в огорожу соборну, а це приміщення передати Братству Св. Михаїла, князя Чернігівського під книжкову торгівлю [1, с. 158].

Як свідчать архівні документи поч. 20-тих років ХХ ст., окрім крамниці, у підвальних приміщеннях дзвіниці та на першому поверсі знаходився єпархіальний склад, де зберігалося церковне майно: тканини, ікони, інші культові предмети, які призначалися для богослужбових потреб [2, арк. 1-6].

Згідно з декретом від 23 січня (5 лютого) 1918 р. Раднарком РСФРР про

© Травкіна Ольга Іванівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

відокремлення церкви від держави та школи від церкви, в якому передбачалася націоналізація церковного майна, були створені комісії щодо ліквідації майна церковних, монастирських й інших релігійних установ і на Чернігівщині [3, с. 1]. У наказі Чернігівського губвиконкому від 12 червня 1921 р. вказувалося на необхідність реєстрації в десятиденний термін усіх парафіяльних общин та складання описів усього церковного майна в трьох примірниках [4, арк 26]. Майно, яке зберігалось в крамниці та єпархіальному складі в соборній дзвіниці та під дзвіницею, належало всім православним парафіям Чернігівщини. Коли 26 вересня 1921 р. Чернігівський губвиконком ухвалив рішення про передачу Борисоглібського собору Українській Автокефальній православній церкві, її представники повісили замки на єпархіальному складі, який знаходився поряд із собором [5, арк. 28 зв.]. Вилучення церковних цінностей прискорилося у зв'язку з декретом ВЦВК від 8 березня 1922 р. про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих та створення відповідної губернської комісії [6, арк. 1-1зв.].

Президія Чернігівського губвиконкому від 19 липня 1923 р. постановила організувати комісію з обліку та вилучення художньо-історичних і матеріальних цінностей, які зберігалися під дзвіницею та в підвалах під дзвіницею Борисоглібського собору [2, арк. 1-6].

Вона у складі представників губвідділу управління — т. Ораєвського, губернського архівного відділу — т. Нероди та завідувача Чернігівського музею культур В. Г. Дроздова, оглянувши церковне майно в підвалах, прийшла до висновку, що облік цього майна, яке цілком заповонило приміщення, не можливо буде здійснити без очищення та поступового звільнення приміщень від різних предметів. Деякі з них, згідно з висновками та актами перевіряльників, найкраще всього було б передати, не гаючись, установам: наросвіті, губарху, губмузею. Тому комісія просила дозволу губвиконкому про якнайшвидше вилучення цього майна та передачі його по акту відповідним установам [2, арк. 3].

Також було здійснено опис речей у крамниці під церковною дзвіницею Борисоглібського собору. Насамперед, у ньому були зазначені тканини: парчова різних кольорів — біла, золотиста, голуба, червона тощо, а також і шовкова з хрестами. Тут же зазначалися і їхні розміри (в аршинах та вершках). Були тут також серветки, парчові бордюри, китиці срібні та золоті тощо. Всього 122 од. зб. Тканини планувалося передати до складу губвиконкому. До губернського музею В. Дроздов просив передати їхні зразки: по 5 аршин від кожного сорту парчі для створення показових альбомів (один — для музею, чотири — в обмінний фонд). Також 25 аршин (аршин=0, 71 см) парчі прохав він для декоративних потреб музею [2, арк. 34].

Згідно з описом на єпархіальному складі зберігалася значна кількість ікон:

1. Великі ікони в засклених кіотах — 17.
2. У кіоті без скла — 1.
3. Теж саме малих — 3.
4. Великих ікон на дошці в мідній різі — 1.
5. Ікони на дошках 6 х 5 вершків (вершок=4, 4 см), обшитих оксамитом з металевими ризами — 56.
6. Ікони на дошках з металевими ризами 4х3 верш. — 267.
7. Теж саме 5х7 верш. — 64.
8. Теж саме 3 ½ х 2 ½ верш. — 181.
9. Жерстяні ікони 4х3 верш. — 26.
10. Теж саме 2 ½ х 2 верш. — 11.
11. Те ж саме на дереві з ризами 2 ½ х 2 верш., засклені — 104.
12. На дереві з жерстяними ризами 2 х 1 ½ верш. — 113.
13. Ікони на дереві з металевими ризами 6х5 верш. — 63.
14. На дереві 4х3 ½ верш. — 195.
15. 3 ½х2 — 60;.
16. 2х ½ — 165.

17. 1 ½ x 1 ¼ — 15.
18. 5x4 — 57.
19. 6x5 — 64.
20. 7x6 — 17 [2, арк. 15].

Крім цього:

1. Великих ікон на дереві — 30.
2. Теж саме малих — 8.
3. Теж саме середніх — 14.
4. Великих ікон — 17.
5. Середніх ікон — 7.
6. Ікон на дереві — 10 середньої величини.
7. Великий кіот з іконою.
8. Кіоти дерев'яні різьблені малі — 2.
9. Кіоти дерев'яні різьблені середні — 4.
10. Кіоти дерев'яні різьблені малі — 3 [2, арк. 14].

Підрахунки засвідчують, що в церковній крамниці та єпархіальному складі в колишній соборній дзвіниці нараховувалося більше півтори тисячі ікон різних розмірів, частина з них — в зашкленних кіотах, інша — в металевих шатах, а також на жерсті. Вочевидь, вони призначалися для продажу в Чернігові, а також по всій Чернігівській єпархії. Доля цих ікон невідома. Як свідчать опосередковані відомості, культові предмети планувалося залишити в крамниці і передати церковникам [2, арк. 35 зв.]. Чи було це виконано, невідомо. Документи про передачу ікон церквам відсутні. До губерньського музею, як свідчать розписки, була відібрана лише незначна кількість ікон:

1. Ікон старих — 2 шт.
2. Кіот з іконою «Коронування Марії».
3. Ікон на жерсті — 28 шт.
4. Ікон на дереві — 10 шт.
5. Ікон на папері — 64 шт. [2, арк. 24].

А також:

1. Ікона Феодосія з окладом кавказької роботи срібними нитками, що звиваються.
2. Ікона на дошці «Неопалима купина».
3. Ікона на жерсті «Воскресіння».
4. Дві різьблені на кипарисі малі іконки [2, арк. 33].
5. Ікон — 14.
6. Ікони на полотні Ів. Тобольського — 3 [2, арк. 13].

Думається, що на складі зберігалися тогочасні сучасні ікони, які, на думку представників музею, не мали історичної цінності і тому вони не були відібрані до музейного фонду.

Крім цього, три срібні ризи 84 проби малих та срібна ложка для причастя мали бути відібрані в губфінвідділ, інші ікони теж в срібних ризах 84 проби у футлярах — в губмузей, як і чотири металеві рельєфи Розп'яття бех хреста.

На складі були і дерев'яні заґрунтовані гіпсом дошки для малювання — 19, малих — 33, середніх — 11, «золоті» багети, дикт (фанера), фарба, столярний клей. Ці заготовки для написання майбутніх ікон свідчать про те, що тут могла існувати іконописна майстерня. Їх просив передати губерньський музей для малярських потреб [2, арк. 19]. До музею було передано також 1 на полотні, 10 на папері малюнків і планів іконостасів, малюнки олією на полотні «Голова старого» та «Миколай Чудотворець», один фрагмент різьби від царських воріт, 36 аркушів фольги з малюнками. У переліку, переданих до губмузею, значаться і лицеві Святці та хромолітографія на окремих аркушах [2, арк. 29]. Лицеві Святці — це зображення та опис іконописних сюжетів усього церковного кола, розташованого по місяцях і днях. В. Дроздов просив

передати до губмузею і по два екземпляри великого і малого формату знака Братства св. Михаїла, князя Чернігівського [2, арк. 34]. Тимчасова комісія стосовно проведення археологічних і архітектурних досліджень історичних пам'яток м. Чернігова 3 липня 1923 р. і собі просила видати три загіпсовані дошки для продукування на них ліпних моделей кладок великокнязівських споруд, відкритих під час розкопок [2, арк. 19].

У єпархіальному складі зберігався і богослужбовий одяг. Серед нього: 12 плащаниць, спатрахіль, парчові покрівці, пояси «поповські» тощо. До губернського музею були відібрані його зразки: три шитих сріблом опліччя від риз, п'ять воздхувів, 1 стихар, 2 поручі [2, арк. 29].

Тут знаходилися й інші культові предмети:

1. Трисвічники — 7 шт.
 2. Прилад для освячення хлібів — 5 шт.
 3. Підсвічники висячі — 4 шт.
 4. Ручні кадила — 3.
 5. Підсвічники настінні — 50 шт.
 6. Люстра — 1.
 7. Підсвічники великі стоячі — 2.
 8. Кропильна чаша дарохранительниця.
- А також кухоль для збору металевих грошей.

У єпархіальному складі та крамниці зберігалися книги, зокрема богослужбові:

1. Мінеї — 17 шт.
2. Богослужбові книги — 30 шт.
3. Акафісти — 300 шт. ;
4. Літургія — 33 шт.
4. Панихидники — 2 шт.
5. Шафа книг духовно-моралістичного змісту (планувалося передати в губархів).
6. Теж саме — 2 шафи (також — в губархів) [2, арк. 29].

До губмузею були відібрані книги: «Черниговская памятка» 1896/1897 г. (Черниговская памятка на 1896/1897 год; Карманная справочная книжка. — Чернигов, 1896.) та «История колоколов» Оловянішнікова (Н. Оловянишников. История колоколов и колоколотейное искусство. М., 1912). До музею потрапили також 7 каталогів книг про предмети культу. Музей відібрав 19 фотографій, 25 фототипій, 14 фотографій предметів культу, альбом для фотографій з механічним двигуном для аркушів.

У складі перебувало чимало шаф, вітрин:

1. Шафи білі зі скляними дверцятами на підставках — 3 шт.
2. Шафа зі скляними дверцятами без підставок — 1 шт.
3. Шафи зі скляними дверцятами на підставках — 3 шт.
4. Шафа зі дзеркальною стінкою — 1 шт.
5. Шафа-вітрина — 1 шт.
6. Етажерка.
6. Вітрина.
7. Прилавок.
8. Шафа для свічок з ящиками — 1.
9. Теж саме — без ящиків — 1.
10. Прилавок малий — 1.
11. Дві каси дерев'яні.
12. Шафи канцелярські — 5.
13. Шафи дубові бібліотечні на підставках.
14. Драбина.

Був тут також чарівний ліхтар з об'єктивами та двома великими лінзами (апарат для проектування зображень, поширений у XVII—XX ст. (отримав губернський комітет), а також теодоліт — прилад для вимірювання горизонтальних і вертикальних кутів під час топографічних, геодезичних робіт [2, арк 13 — 18].

Музей забрав собі заklenу настільну вітрину, шафу з заklenим верхом і глухим низом, вітринну гірку з заklenим верхом, 1 скляний та 2 заklenих ковпаки від дарохранительок, 2 заklenі рами (для музейних експонатів), три рами від ікон незакленених.

В. Дроздов скаржився, що без його участі комісія приступила до фактичного передавання предметів установам з крамниці. Причому деякі предмети, які вкрай необхідні для музеїв, уже були призначені для інших установ. Так, В. Дроздов вимагав передати до музею 2 високі заklenі шафи з дзеркалами на задніх стінках, зручні для демонстрації музейних експонатів. Попередньо їх планувалося залишити в крамниці та передати церковникам разом з культовим матеріалом крамниці. Свого часу ці шафи були зроблені саме з метою показати предмет з усіх боків, не рухаючи з місця, тобто для кращого експонування предметів. На думку В. Дроздова, місце таких спеціально пристосованих шаф не в церковній крамниці, а в музеї для демонстрування і популяризації наукових експонатів [2, арк. 35 зв]. Зразки парчі, які він просив, також були уже передані до губвиконкому, а частина — губернському архіву. В. Дроздову пропонувалося в останнього відібрати потрібні для музеїв зразки. Дійсно, судячи з розписки, губархів отримав весь архівний матеріал і 18 кусків парчі довжиною від однієї чверті до двох з половиною аршин [2, арк. 22].

Губернський музей прохав також передати для його потреб:

1. 10 листів дикту для наукових занять та експонування.
2. 60 арш. дошок для покриття стелі музейного (культів і етнографічного) сараю, який був незахищений від крадіжок.
3. Залізну пічку для обігріву вологих приміщень споруди (відсутня).
4. Колекцію дошок, покритих шпаклівкою згідно з вибором художника Пилипенка.
5. 15 плиток кращого сорту столярного клею (із 27).
6. Високу драбину.
7. Обіцяну комісією для музею культів і етнографічного арматуру для електричного освітлення (необхідно ретельно підібрати всі різродні частини).
8. 5 скриньоподібних порожніх ящиків з товстої шалівки з кришками для зберігання і перевезення музейних предметів.
9. Скільки знайдеться листів та шматків заліза для ремонту кам'яного фундаменту зовнішньої залізної огорожі біля музею культів і етнографічного [2, арк. 34].

В. Дроздову було вказано написати до губкому заяву від губполітосу (відомство губернської політичної освіти) особливого відношення стосовно даного питання з мотивуванням та переліком усіх необхідних для музею матеріалів, зауваживши, що з передаванням зазначених предметів для потреб музеїв губком звільняє себе від солідної суми на підтримку музеїв, про яку просить центр своїм відношенням в Чернігівський губком від 1923 р. № (дата і номер не вказані) [2, арк. 35 зв].

До речі, до губкому ліквідаційна комісія направила: дві каси, дві дубові бібліотечні шафи, дві канцелярські шафи, два аналої (високий чотирикутний, із похилим верхом столик, що використовується під час богослужінь як підставка для читання), 14 рам для картин, 18 багетів, один ліхтар, один лист дикту, 4 великих дерев'яних ящики [2, арк. 32]. Крім цього, до губкому було передано драбину стінну бібліотечну, креслярські дошки, ще 6 листів дикту, одну діжку тощо [2, арк. 22]. А ще склад губвиконкому отримав: міді листової один пуд 26 фунтів, чотири листи матового скла, одну рамку золоченого багета, чотири листи дикту, чотири коробки емалевої фарби, один ящик знаків Братства Св. Михаїла, князя Чернігівського, ящик золотих і срібних китиць, 10 мольбертів тощо [2, арк. 21].

В епархіальній крамниці та складі, судячи з розписок, зберігалися й інші мате-

ріали, які отримали різні організації. Так, на прохання Тимчасової комісії стосовно проведення археологічних і архітектурних досліджень історичних пам'яток м. Чернігова їй було передано 86 шт. плиток для закладення проломів підлоги у Спасо-Преображенському соборі [2, арк. 27].

Школі ім. М. Коцюбинського для шкільних потреб було передано 47 дощок різного розміру, ящиків з маленькими скельцями діапозитивними, попсований теодоліт без об'єктива та мікроскопа тощо [2, арк. 25]. Чотири ящики шкільних рахівниць отримав губнаросвіти [2, арк. 22].

Для потреб губрадлікарні була передана біла шафа зі скляними дверцятами та два ящики [2, арк. 22].

Губернський музей отримав:

1. Шалівок і дощок — 15 шт.
2. Дікту 10 арш. вел. розм.
3. Дощок ґрунтованих вел. розм. — 13 шт.
4. Дощок ґрунтованих малих розм. — 50 шт.
5. Клею 4х3 в. — 15 шт. (?).
6. Вітрин лежачих три.
7. 2 скляних ковпаки для електр.
8. Рамок старих — 2.
9. Ящиків — 1.
10. Скляний ковпак — 1 [2, арк. 24].

Інші організації зі складу також отримали: ґратки — 12 шт., ґратки дерев'яні — 36 шт., дошки креслярські середнього розміру — 4 шт., ліхтар, стілець, бочки, листи дикту, ящики тощо [2, арк. 24].

Таким чином, архівні джерела свідчать, що в крамниці та єпархіальному складі, які знаходилися під соборною дзвіницею і в підвальних приміщеннях, на початок 20-тих років ХХ ст. зберігалися значні матеріальні цінності: парчові та шовкові тканини, більше півтори тисячі ікон, богослужбовий одяг, книги, інші культові предмети.

Вочевидь, тут могла бути й іконописна майстерня, оскільки серед опису майна та переданих предметів знаходилося більше 70 заґрунтованих дощок, малюнки іконостасів, аркуші фольги з малюнками, багетні рами, клей, фарби, мольберти, лицеві Святці тощо.

У крамниці та складі тримали і різне відповідне обладнання: шафи, вітрини, прилавки, драбини, креслярські дошки, стільці тощо. Окрім цього, тут зберігався і будівельний матеріал: дошки, фанера, мідні та залізні листи, скло, плитки підлоги та інші матеріали.

Більшість цих матеріальних цінностей були вилучені та передані в різні установи міста: до губвиконкому, губмузею, губархіву, губфінвідділу, школи ім. М. Коцюбинського, до губрадлікарні та до інших установ. Залишається невідома доля півтори тисячі ікон, які, певно, залишилися у крамниці та на складі. Як зазначалося вище, можливо, вони як культові предмети повинні були бути передані церквам. Проте, зважаючи на ціленаправлену репресивну політику, яку провадила радянської влади щодо церкви, таке рішення не є логічним і суперечить діям, які проводила держава по відношенню до релігійних установ.

1. Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священноисторические памятники — храмы XI века, их прошлое и современное состояние / [собор. свящ. А. Ефимов]. — Вып. 2, 3 и 4. — Чернигов : Тип. Губерн. правления. — 1910. — 198 с.

2. Держархів Чернігівської області. — Ф. Р-17. — Оп. 1. — Спр. 42. — 35 арк.

3. Известия (Чернігів) — 1919. — 22 липня.

4. Держархів Чернігівської області. — Ф. Р-15. — Оп. 1. — Спр. 110. — 26 арк.

5. Держархів Чернігівської області, ф. Р-15. — Оп. 1. — Спр. 169. — арк. 27–28 зв.

6. Держархів Чернігівської області, ф. Р-20. — Оп. 1. — Спр. 189. — арк. 1–1 зв.

Травкина О. И. К истории Черниговского епархиального склада и лавки в 20-х годах XX в.

Освещаются вопросы практической реализации политики государственных и партийных органов, направленной на ликвидацию церковных учреждений в Чернигове, в частности епархиального склада, который находился в колокольне дома Черниговского коллегіума в начале 20-тых годов XX в.

Ключевые слова: епархиальный склад, лавка, колокольня, иконы, предметы культа.

Travkina O. I. Towards the history of Chernihiv eparchial stock room and a store in the 20s of the XX cent.

The article deals with a problem of practical realization of policy in the government and party bodies regarding the liquidation of the church in Chernihiv, especially the eparchial stock room in the early 20s of the XX cent.

Documented sources show that in the store and eparchial stock room, which were situated under the cathedral bell tower and in the basements (nowadays is known as a bell tower of Chernihiv collegium) in the early 20s of the XX cent., the vast valuable property has remained, such as, brocaded and silk fabrics, more than a thousand and a half of icons, liturgical vestments, books, another cult things, different equipment, constructional materials. Evidently, an icon workshop also could work here.

Most of this valuable property had confiscated and transferred to the different city authorities: to the Governorate Executive Committee, governorate museum, governorate archives office, governorate finance section, M. Kotsiubynsky School, governorate hospital, and other authorities. The fate of thousand icons, which were in the store and a stock room is still unknown.

Key words: eparchial stock room, store, bell tower, icons, cult things.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

*о. Юрій Мицик,
Інна Тарасенко*

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII-XVIII ст.)

У публікації представлені віднайдені в архівах документи І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола та старшин.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, монастир.

У даний час нами проводиться робота по підготовці до друку документації Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVI–XVIII ст. Під час пошуків (кверенд) в архівосховищах Києва (ЦДІАУК – Центральний Державний історичний архів України в Києві та ІР НБУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) було виявлено чимало документів цієї обителі, а часом траплялися документи, які мало пов'язані або зовсім не пов'язані з її історією, але мають пряме відношення до історії Сіверщини й тому ми вирішили їх подати у даній статті-публікації.

Отже, наводяться тексти 23 документів, із котрих 21 походить з ІР НБУ, а один – з ЦДІАУК. Насамперед відзначимо гетьманські й старшинські документи, які доповнюють публікацію «Українського Дипломатарію XVI–XVIII ст.» – зібрання документів еліти козацької України. З гетьманських документів – це сім універсалів і один лист Івана Скоропадського, один універсал Данила Апостола, зі старшинських – універсали ніжинського полковника Григорія Кобилецького (з допискою наказного ніжинського полковника Григорія Карповича Коровки-Вольського), стародубського полковника Семена Самойловича (гетьманича, сина Івана Самойловича), київського полковника Антона Танського, генерального писаря Семена Савича, глухівського сотника Івана Мануйловича. До них прилягає лист козелецького отамана Івана (на жаль, його прізвище не вповні збереглося) до київського полковника Василя Дворецького. Інші документи – це купчі, боргові зобов'язання, виписи з судових ухвал тощо. Адресатами універсалів та листів виступають в першу чергу жителі відповідних полків, також Миргородського полку, воронезький сотник Потап Назарович (Піскуненко), ігумен Свято-Михайлівського Видубицького монастиря Феодосій Хоминський, анонімний намісник цієї ж обителі тощо.

Перш за все, це документи (універсали, листи тощо) гетьманів України. Так, ми звернули увагу на збірник документації гетьманів (починаючи від Петра Дорошенка та Івана Брюховецького), козацької старшини Гетьманщини (переважно оригінальні документи), які стосувалися Петропавлівського монастиря під Глуховим. Хоча ці документи включно з універсалами Мазепи були вже надруковані [1], однак документи Скоропадського (всього 9), Полуботка (1), Апостола (2), не кажучи про документи

© о. Мицик Юрій Іванович – доктор історичних наук (м. Київ).

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

старшини, ще чекають на публікацію. (Їх планується видати разом з усім комплексом документів, котрі складуть продовження серії «Український Дипломатарій». Том документації Скоропадського вже давно підготовлений до видання, але рукопис лежить в ІУАтаД НАНУ, чекаючи на кошти для друку). Шість універсалів Скоропадського 1709–1718 рр. наводяться нижче. Тут ідеться про надання та підтвердження прав Петропавлівського монастиря на маєтності, є й оборонний універсал щодо них, наприклад на Мутинський перевіз через р. Сейм (на північний схід від Конотопа), наводяться імена ігуменів, наприклад Мелетія Трофимовича та Єпіфанія Тихорського (ігуменствували відповідно у – 1711–1713, та 1718 рр.), топоніми (с. Вязенка на р. Клевені, с. Богданівка, що неподалік Шостки, млин на р. Шостка тощо), універсали, котрими гетьман Скоропадський закликав селян – підданих монастиря – виконувати «послушенство», не чинити бунтів, погрожуючи в іншому випадку карами. Цікаво, в одному з цих універсалів згадується вдова Василя Кочубея, яка не хотіла платити гроші обителі за користування перевозом (перевозила переважно горілку). Дуже важливим є універсал Скоропадського, де говориться про сподвижника Богдана Хмельницького та Івана Виговського – миргородського полковника Григорія (Сахновича) Лісницького та його сім'ї. У нещодавно виданих нами документах (1672–1680 рр.) є дані про його дружину Олену та його синів Данила, Дмитрія та Івана, котрі продавали свою власність – Товстий ліс Свято-Троїцькому Мгарському монастиреві. Ці ж документи свідчать, що Олена вийшла заміж удруге за Стефана Куницького [2]. Чи не за гетьмана Правобережної України у 1683-1684 рр.? З наведеного нижче універсалу Скоропадського довідуємося, що на той час внуки Григорія – Григорій і Роман Даниловичі Лісницькі – обіймали досить високі посади у Війську Запорозькому, будучи відповідно миргородським сотником (-1707-1711-) та значним військовим товаришем. На той час їхній батько Данило вже помер. Григорій і Роман пред'явили Скоропадському грамоту царя Петра I на містечко Шишаки і с. Матяшівку, яку гетьман підтвердив. В універсалі згадується й Іван Лісницький (очевидно, рідний чи двоюрідний брат Григорія й Романа). Очевидно, ріднею відомого українського дипломата часів Богдана Хмельницького Самійла Зарудного був Григорій Федорович Зарудний, миргородський полковий суддя у 1688–1711 рр., миргородський наказний полковник у 1688 році. Видно родичами генерального обозного у 1650–1654 рр. Федора Коробки були Коробки XVIII ст., які осіли в Глухівській сотні – брати Павло, Петро, Михайло, сини Павла Коробки. Син покійного Павла – Іван продавав у 1763 р. свою маєтність в с. Єсмань (Глухівська сотня) та хутір Знобівка (Новгород-Сіверська сотня) своїм двоюрідним братам Івану, Степану, Василю, Максиму, синам Петра за 250 крб. з умовою його утримання до відшукування собі якоїсь іншої маєтності (№ 14). В іншому документі мова йде про брата гетьманши Насі Скоропадської Андрія Марковича, син котрого Яків прославився як видатний український мемуарист XVIII ст. Ще в одному документі Скоропадський, звертаючись до воронізького сотника Потапа Назаровича (Піскуненка), просив його продати свою частину млина Петропавлівському монастирю під Глуховом (у даному випадку гетьман відгукувався на прохання ігумена). Універсал Семена Самойловича звернений насамперед до почепівського сотника Наума Ноздрі, по суті підтверджує універсал його батька-гетьмана від 18(8).01.1673 р.[3], даний військовому товаришу Кирилу Яковлевичу на три млини, але долучає також селища Кугучов та Некрашов, котрі він видно заселив. Досить інформативним є документ лист Федора Чуйкевича до невідомого 1745 р., де згадується цілий ряд представників козацької старшини Сіверщини. Сам Федір Олександрович Чуйкевич (бл. 1685–бл. 1764) був відомою особистістю в Гетьманщині, бунчуковим товаришем, учасником багатьох походів, автором рукописного кодексу українських законів. Не випадково гетьман Данило Апостол залучив його до роботи в Кодифікаційній комісії, яка складала новий збір законів для Гетьманщини (1728–1743 рр.). Його син Йосип – випускник Києво-Могилянської академії, служив канцеляристом у Генеральній Військовій Канцелярії. Отже, в листі Чуйкевича згадані Федір Матвійович Шум – хорунжий Київського

полку в 1748–1764 рр. (з перервами), Андрій Войцехович, сотник Городенської (Городницької) сотні у 1742 р., його родич Іван, котрий обіймав цю посаду в 1672 і 1728 рр., Федір Лаврінович Ханенко, козелецький сотник у 1705 р., осавул Київського полку в 1711–1722 рр. та інші; наводяться деякі факти приватного життя старшини (заручини, смерть, листування).

Універсал Кобилецького (Кобиляцького, Кобилянського) 1655 р. стосується надання військовому товаришеві Івану Натоці місця для збудування млина біля Кобижчі (село суч. Бобровицького р-ну). Цей документ є цікавим ще з однієї причини. Не виключено, що цей наказний ніжинський полковник у 1655–1656 і 1658 рр. доводився родичем шляхтичу Стефану Кобилецькому, котрому (також і його дружині) у 1670 р. король Речі Посполитої Михайло Вишневецький надавав за заслуги двома універсалами село Дацьки на Корсунщині та млин на р. Рось під Корсунем. Що ж це за заслуги? Відповідне подання королю було представлено коронними гетьманами (ними тоді були Ян Собеський, майбутній король, та князь Дмитрій Вишневецький), котрі відзначали військові доблесті Стефана в битвах, тяжкі вогнепальні рани, участь у війні за християнську віру (під час венеціансько-турецької війни на Криті 1645–1660 рр.), кількарічний турецький полон. У березні 1703 р. його рідний брат Андрій, житель Олишевки (село суч. Чернігівського р-ну), постригся у ченці Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві під ім'ям Антона і заповідав свої маєтності на Корсунщині, які успадкував маєтності померлого Стефана (його дружини, очевидно, теж не було в живих), згаданому монастиреві [4]. До речі, зв'язки між Чернігівщиною-Ніжинщиною з Корсунщиною були особливо міцними, про що свідчить приклад ніжинського полковника Івана Золотаренка.

Документ № 11 належить вже до іншої категорії документації. Це купча 1715 р. Івана Мануйловича, глухівського сотника у 1714–1728 рр., на продаж своїх добр жителю Ясмані (Єсмані) Кирилу Ясковичу. Невеликий документ № 2 – це запис про лист отамана м. Козелець до київського полковника Василя Дворецького щодо скарги отамана й війта с. Літки та отамана с. Соболівки на Київщині на грабежі, які здійснювалися (не вказано ким) на їхніх землях.

Сім документів стосуються с. Ярославки Бобровицької сотні (нині – село Бобровицького р-ну в 10 км від райцентру). Вони доповнюють раніше опубліковані нами документи з історії цього села [5]. Між іншим, в історії міст і сіл (Чернігівська область) абсолютно нічого не говориться про дореволюційний період історії села, за винятком дати заснування (1196 р.) і того, що на його околицях знайдено кургани скіфського часу та доби Київської Русі. Потім автори нарисів про Бобровицький район стрибають аж... у 1918 р., коли тут була встановлена радвлада [6]. Отже, у попередній статті нами було опубліковано 9 документів 1715–1716 рр., в т. ч. універсал гетьмана Івана Скоропадського, його листи до ігумена Лаврентія Горки та київського полковника Антона Танського, листи генерального писаря Війська Запорозького Семена Савича та бобровицького сотника Костянтина Василевича до згаданого ігумена, три купчі, в т. ч. о. Олексія, ярославського священика, Василя Реви, жителя сусіднього села Стара Басань, а також договір про оренду між ченцями з одного боку і євреєм Леськом щодо горілчаної оренди в селі. З тих 7 документів два документи (Савича і Танського) стосуються конфлікту за землі між Свято-Михайлівським Видубицьким монастирем і полковником Танським. Тут наводяться аргументи старшинської сторони. Більшість же являють собою купчі, ухвала козелецького земського суду, причому в них згадується цілий ряд топонімів, прізвищ жителів с. Ярославка тощо. Наводимо також витяг із списку дітей, котрі перебували для навчання при Видубицькій обителі. Один з них був уродженцем Ярославки.

Сподіваємося ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

1) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К.–Львів, 2004; Універсали Івана Мазепи (1687-1709). – К.–Львів, 2002. – Ч. I; 2006. – Ч. II.

2) Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – К., 2015. – Т.4. – С. 463-464.

3) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – № 460.

4) НБУ.–ІР.–Ф. 160.–№ 244.–Арк. 305-305 зв., 322-323 зв.

5) о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З джерел до історії Свято-Михайлівського Видубицького монастиря початку XVIII ст. // Труды Київської Духовної Академії. – К., 2014. – № 14. – С. 203-214).

6) История городов и сел Украинской ССР (Черниговская область). – К., 1983. – С. 216.

* * *

№ 1

1655, квітня 14 (4). – Універсал Григорія Кобилецького, ніжинського наказного полковника.

«Всім вобець и кожному зособна, кому о сем відати надлежало, до відомости доносим, иж за согласиєм од нас, пана Івана Натоки, товариша нашого в справах их козацких (?) до Кобижчі, кеди громада тамошня дна первого априля и року теперешнего тысяча шестьсот пятьдесят пятого зобралисе при иных громадских росправах Сидор Сенюченко стурбованна (?) зошли (?) в громаду, вступивши почему менованим бить мелником, но повідил (?) в громаде, жем на грунте кобижчанском займище де(...)* гребли, на котором млині станути с под(...)*ком скарбу войскового станути (?) маєт угледіл. Теди помененний Іван Натока, товариш наш висланий, питал громаде, ежели тое займище не єсть на перешкоде млинам и сіножатем кобижчанским. Теди всі одностайне казали козаки, мешчане и мелники в громаде будучи, охотне то у себе признали. Ми таковому чоловікові и ремесникові и раднему Сидорови самому не (...)*, потомкам их ни в чом перешкоди от громади и млином побудованном не єсть и не будет, але того жєлаємо и зычимо, жебы подвишался скорее б... и войсковий. Зачим того ж зичачи я, полковник ніжинский, абы се скарбу войскового приумножали, як наибольшей, помененному Сидорові, мелникові, на збудоване того млина на том займищу нижей речки (?) Браницы на реке Кобижчі именем его милости пана гетмана сиверского сєє писмо мое даю, абы он, Сидор, за помочю Божею тот замисл свой будованем млина, яко найпрудшей часу skutком показати могл, обещаючи по указу его милости пана гетмана нашего сиверского во всем спокойное того млина уживане міл. Которого уживаючи, оним диспонуючи як хотячи, оним оборочати могл. Дефелкації за кошѣт ви (...)* збудованя оног млина, кдї уже в своей станет перфекції на тот час удатися до его милости пана гетмана сиверского, котрым яко иньшим за таковыє, котри (?) будоване нових млинов ласку свою панскую показует, таковыи ж поменени Сидор, а поменена громада кобижчанская и мелники уже напо том нїяким способом о збудованне того млина чинити, а ни от кого зганяти не маюти и не будет моцї, але аби сами помощьними бить маюти до будованя того млина. И на то далєм для лїпшой віри ему, Сидору мелникові, сей мой лист.

Писан в Ніжині апрєля 4 1655 року.

Григорий Кобилецкий, полковник наказный ніжинский.

Ствержаєм писанєм нашим всі належнии (?) и виш реченно греблі и ести би хто важился мимо волю нашу и кьгрунт нами утрачати, кладемо до войсковой шкатули заруки талярєй 10 зол.*, а на сотника кобижского талярєй десять.

Григорий Карпович, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорожского киевского.

(НБУ. – ІР. – Ф. XIV. – № 129. – Копія XIX ст. Внизу документа написано: «Р. О. доч. бобровский, т.1, док. м. Бобровицы»)

*) Після слів: «10 зол.» стоїть знак питання, поставлений копіїстом.

№ 2

1655 р. – Запис про лист козелецького отамана Івана до київського полковника Василя Дворецького.

«№ 71. Письмо от Ивана Су(...)*, атамана козелецкого, к полковнику киевскому Василию Дворецкому о жалобе атамана и войта летковских и атамана соболевского за грабежи в грунтах летковских 1655 года».

(НБУ. – IP. – Ф. 194. – № 104. – Арк. 99. – Копія початку XIX ст.).

№ 3

1678, березня 19 (8). – Нові Млини. – Купча новомлинського міщанина Стефана Андрієвича.

«Року Божого 1678 мсца марта 8 дня.

Предо мною, Яском Матвієвичом, сотником новомлинским, и предо мною Олексом Семеновичем, атаманом городовым, Кирилом Петровичом, войтом, Михайлом Дьмитром постановившисе пред нами Стефан Андрієвич, мешчанин новомлинский, доносячи явне, доброволне к записаню млины, которые маю з Мосієм, швагром своим, за власную працю свою на ріці Клевані, стоячих, при деревні Вязувьці, маестности монастырской, за власною суму и працю нашу каменный шест мучных, а дві колі ступных у чстного иеромонаха Инокентого Быковского, игумена монастыря святых верхних апостол Петра и Павла глуховского, о Христі з братією. Которие камені, стоячие по половиці в границі с путивляны, всі єдномисльнo с принадлежащими к тому сил монастырских того уизду путивльскими людьми, сином боярским Никитою, да з братом[и] его Яковом, Алексієм, и от них всім держачими Григорієм Никытовичом Сахаревим, пушкарем, жителем путивльским. Которую суму мы отдали за тии кола чстному отцу иеромонаху коп сто. Что я, яко родич вышменованный, Степан сам (?) половицю своих каменнов продадем за полтараста золотих швакру своему Хомі Самойловичу, брату родному Мосієвому, и одобраем гроши до рук своих, в чом, я варую и в моц подаю оних част четвертью з Мосієм, держачим каменей, Хомі, швакру своему, у вічну вечистост и в покойное держаня без жадного нарушеня и права; и волно будет Хомі, швакру моему, част свою, которую мает за власную працю свою, дат, продат, дароват и на пожиток свой однести, яко воля его будет и просили старших о писмо урядовое.

А мы, уряд, не збороняючи при печати нашей урядовой и сотницкой и подписом рук.

Писан в Нових Млинах року и дня вышменованого.

Звышменованный уряд».

(НБУ. – IP. – Ф. I. – № 61933. – Оригінал, завірений двома печатками).

№ 4

1682, ____ 29 (19). – Почеп. – Універсал стародубського полковника, гетьманича Семена Самойловича.

«Семен Иванович, гетманич, полковник Войска его царского пресвітлого величества Запорожского стародубовский.

Всему старшому и меньшому полку нашего товариству, а меновите пану сотникови почеповскому, атаману городовому и войтеви тамошним, кому тилко о том відати належатимет, сим моим ознаймую писанием, иж приміраючися я до воли самого ясно-вельможного его милости пна родича моего, гетмана Войск его царского пресвітлого величества Запорожских, и стосуючись яко до его милости рейментарских, так и от антецессоров моих, прошлых панов полковников, универсалов, данних пану Кирилу Яковлевичу на владіня и уживане Кугучова и Некрашова, пустих перед тим селищ зо всіми до них принадлежностями, то єсть з кгрунтами и всякими угодьями, а тепер людьми через него ж осажоними, также и на уживане млинков трох на ріці Молодві, на реці Кості своим коштом и працею построених, и на третью, купно на реці Псі стоячих, а то взгладом вірних услуг его от многих літ у Войску Запорожском подеймающих и отправаючих, як тие селища, так и млинки ненарушне при нем заховую, позволяючи тим ему до дальней воли моей и ласки войсковой цале владіти и спокійне як пред сим, пожитковати. За чим, відаючи о такой воли моей, абы ніхто ему, пану Кирилу, в

владінню и пожиткованью як тих помененых селищ, так и млинков, жодной кривды и наймнійшой перешкоды чинити не важился, властю и повагою сего универсалу пилне затвержаю и варую.

Дан в Почепові ----- 19-го 1682 году».

(НБУ. – ІР. – Ф. 10. – № 11465. – Копія XIX ст. Запис копіїста: «На подлинном подпись: «Яков (помилка, має бути «Семен».– Ю.М.), звишменованний полковник стародубовский, рукою «М[ісце] П[ечати] (Рум[янцевская] опись, т. 90, с. 58»)

№ 5

1709, січня 21(10). – Короп. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

Его црского пресвітлого величества Войска Запорозкого гетман Иоанн Скоропадский.

Вам всім обще войтам з посполитими людми до мнстра стих аппл Петра и Павла глуховского належачим, ознаймуем, иж донеслося нам відати, что з сел ваших нікторие легкомислние люде бунтовничю поступуючи, не хотят по-прежнему мененому мнстереву глуховскому належитого подданского отдавати послушенства и повинности, также и того за старшого міти, хто над вами постановлен. Який ваш самовольний поступок яко сурово ганим, так пилно приказуем, абысте не застановляючи на своем ошлушенстві, тому мнстреву стих аппл Петра и Павла глуховскому по давному обыкновенію свою подданскую повинност и послушенство, якое до вас належит, без жадной спреки отдавали и хто вами завідоватимет, того во всем слухали. А если бы хто з вас оказался быти противним и не чинил вышвыраженому указови нашому задосит, теды такого кожного без пощадіня на здоровю карати росказуем.

Дан в Коропі генваря 10 року 1709

Звишменованный гетман рукою власною

(НБУ. – ІР. – Ф. І. – № 61920. Оригінал, завірений особистим підписом Скоропадського і печаткою Війська Запорозького).

№ 6

1709, вересня 5(серпня 24). – Глухів. – Універсал Івана Скоропадського.

«Копія.

Пресвітлійшого и державнійшого великого гсдря его царского величества Войск Запорозжских обох сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Всей старшині и черні Войска его ж царского пресвітлого величества Запорозжского, а меновите пану полковникови миргородскому, пп. старшині полковой, сотникам, атаманам, войтам, бурмистрам и всім того полку обивателям и каждому кому о том відат надлежит ознаймуем, иж пан Григорий Лісницький, сотник полковой миргородский, и брат его пан Роман Лісницький же, знатний товариш войсковий, презентovali нам висоце поважную монаршую пресвітлійшого и державнійшого великого гсдря нашего его царского величества еще небощику родичеві их, пану Данилу Лісницкому, на містечко Шишак в полку Миргородском застаючие и всі до его належние добра и угодия и купленние кгрунта данную грамоту и просили нас, абисмо и своїм по той монаршой грамоті добра оние подтвердили універсалом. Ми теди, гетман, прошение их, а иле слушному давши у себе містце, а особливе послідуючи гдарственной его царского пресвітлого величества в грамоті выраженной волі также и памятуючи на вірние в Войску его ж царского пресвітлого величества Запорозжском родичем их ронение в рожних окказиях праці и услуги, яковие он, пан Григорий, Иван, Роман Лісницкие отчасти ронили и вперед подлуг сыли своей зносити способны будучи(?) и даби охотне оние зносили, яко тое містечко Шишак з всіми млинами, лісами, гаями, пасіками, пахотними полями, сіножатми, прилучаючи тут же и село Матяшовку, зо всіми до того села прислушаючими приналежитостями, купленими кгрунтами, всякими угодами им, пп. Лісницким, в зуполное подданское владіние и заживане ствержаем и вручаем так, аби ни пан полковник миргородский, ни старшина тамошня полковая и всі старшие и меншие того полку обивателі и посторонние люде, особливе пан Грыгорий Зарудний, судья полковий миргородский, не сміл и не важился пререченним пп. Грыгорию и Роману Лісницким в свободном владеніі

помянутого містечка Шишак и села Матяшовки и в отбираню з людей тамошних посполитих належитого подданского послушенства и повинности, а з млинов и всіх обще купним правом набитих и до тих містечка и села належачих кгрунтов и угодий приходячих пожитков и користей, жадним способом кривди, долегливости и утиску пилно міти хочем, варуем и приказуем, войти зас шишацкий и матяшовский з всіми посполитими людми (опроч козаков, якие при своїх волностях повинни заховани быти), жеби также пп. Лісницьким, яко державцам своїм без жадного спреки и вимовки отдавала належитое и одданное послушенство, яковими повагою сего нашого універсала рейментарско упоминаем.

Дан в Глухове августа 24 д. року 1709.

Звишменованный гетман рукою власною.

С подленным сверял подпорутчик (Илья) Ермолин»

(НБУ. – ІР. – Ф. XIV, № 4397. В кінці документа намальовано коло, в середині якого написано: «місто печати»).

№ 7

1710, березня 16 (5). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его црского пресвітлого величества Войска Запорожского обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникови Войска его ж црского пресвітлого величества Запорожского ніжинскому з старшиною его полковою и кожному, комуколько о том відати належало, сым універсалним писанем нашим ознаймуем, иж презентовал нам п. Потап Назаренко, сотник на сей час воронізький, купчий запис, даний ему от Никити Гречки, козака сотні Воронізькой же, обывателя Богдановского, на млин о двох колах на річці Шостці, обмеж млина Василя, бывшего атамана новгородского з одной стороны, а з другой – Афанасия Матвеевича, войта воронізького, будучий. На которий просил себѣ и нашего гетманского потвердителного універсалу. Мы прето, запису ему, п. сотникови воронізькому, данного не касуючи, повагою сего нашего універсалу яко потверждаем оному в том млині мелницкую част, так міти хочем, абы сам полковник ніжинский и ніхто з старшини и черні не сміл и не важился в спокойном владінію того млина и в отбираню з оногo розміров, приходов з мелницкой части жадной и найменшой чинити трудности, перешкоди и прикрости, рейментарско приказуем.

Дан в Глухові марта 5 року 1710.

Звишменованный гетман рукою власною»

(НБУ. – ІР. – Ф. I. – № 61922. Оригінал, завірений особистим підписом Скоропадського і печаткою Війська Запорозького).

№ 8

1711, січня 10 (1710, грудня 30). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого и державішого великого гдря его црского сщеннійшого влчства Войск Запорожских обоіх сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Всім кому тылко колвек о том відати надлежало сим ншим універсалним ознаймуем писанем, иж жалобливе прекладал нам превелебный в Бгу его милост отц Мелетий Трофимович, игумен монастыра Петропавловского глуховского, что многие з войскового и посполитого чину люде, а особливе пані Василюева Кочубеева и пан Корсак, перепроважаючи свої на перевозі Мутинским, антecessорами ншими гетманами здавна наданных монастыреви Петропавловскому, горілки и иншие річи, не хотят належитого за перевоз отдавати платежу, через що обител стая не менший поносит убыток. Теди мы, гетман, всякого в том, а барзій пней Кочубеевой и пна Корсака, неслушную противност узнавши, пилно через сей універсал под неласкою ншою приказуем, абы всяк войскового и посполитого чина через помянутый Мутинский перевоз горілки и инние річи посилающий, без жадной отмови належитую повинност отдавал албо приставам своїм уицати веліл. А если бы хто был противним, такового позволяем грабывти, що все жебы не иначе чинилос. Подписом руки ншой власной

и притисненем печати войсковой укріпляем.

Дан в Глух.: декавр.: 30 року 1710.

Звишменованный гетман рукою власною»

(НБУ.–ІР.–Ф. І.–№ 61925. Оригінал, завірений особистим підписом Скоропадського і печаткою Війська Запорозького).

№ 9

1713, січня 12(1). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его црского пресвітлого величества Войска Запорожского обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим універсалом, всім обще и комуколвек о том відати належало, иж донесл нам превелебнійший в Бгу его милост отц Мелетий Трофимович, игумен мнстря свтих верховних апстол Петра и Павла глуховского, что многие великоросийские и малоросийские через села их мнстирские проежджающие люде, великие тамошним жителем бранем подвод и вимаганем злишних кормов, иншие не міючи жадних и указов, долегливости, досади и обиди чинят, и просил на тие монастирские села ншего рейментарского защищения. Мы прето, яко зуполний міем на тое монарший црского прсвітлого влчества, нашего всемилостивішого гдря указ, ижбы жадним проежджающим, особливе великоросийским людем через малоросийские реіменту нашего городы и села, таковым, которые под именами світлійшого римского и росийского гдрств ижерского князя, его млости Александра Даниловича Меншикова, сиятелнійшого графа и гдрственнаго канцлера его млости гдна Гаврила Ивановича Головкина, сиятелнійшого графа, генерала фелтмаршала и кавалера его млости гдина Бориса Петровича Шереметева, сиятелнійшого князя его милости Димитрия Михайловича Голицина, кгубернатора киевского, и од нас, гетмана, не будут иміти подорожних листов, отнюд подвод и нічого кормов не давати, а хто бы поступючи самоволне, дерзнул сам подводи брати, тому наказание учинит так чрез сей наш універсал, указом его црского влчества гдревим повеліваем таковых противников волі монаршой, если бы хто з великоросийских чили малоросийских людей через маєтности мнстрия глуховского Холопков и инние, а не міючи од кого з помененних особ подорожного листа, сміл и важилсЯ насилием, албо указ брати подводы и кормы вимагати и тим людам чинити досады и обиди, удержувати и до нас в Глухов присилати, где за таковое дерзновенне и противност належитое понесет наказание, декляруем.

Дан в Глухові, з канцелярії нашої войскової януария 1 д. року 1713.

Звышменованный гетман рукою власною».

(НБУ. – ІР. – Ф. І. – № 61926. Оригінал завірений особистим підписом Івана Скоропадського і військовою печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «Універсал пна Івана Скоропадского, гетмана, о небраню подвод без подорожной от означенных в нем властей и здирства от проежджающих и вимаганю злишних кормов»).

№ 10

1713, лютого 21 (10). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до воронізького сотника Потапа Назаровича (Піскуненка).

«Пане сотнику вороніський!

Зачувши в Бзі превелебнійший его млсть гспдин отц игумен петропавловский глуховский, что в. м. Богданувского млина, в котором его превелебност міет части дві війскових, хочешь свою мельницкую часть продати, просил нас, абысмо до в. м. писали, жебы тот свой млин его превелебности продажею уступил. Теды жадаем в. м., абис еслы міеш намірение оный продати, не кому инному, тилко его превелебности продал, и если бы хто уже у в. м. помянутий Богданувский млин сторговал, то в. м., не беручи у него грошей, перше опишися о том до его млсти отца игумена, даючи відати, за що оний млин в. млстин ест исторгован и когда не похочет его превелебност тоей сумми, за якую от кого будет сторгован тот млин, в. мсти заплатити, то волно в. млсти и потом от оного гроши отобрати, хто млин в. млсти уже сторговал. При сем

в. млсти в сохранение Гспдві поручаем.

З Глухова февраля 10 року 1713.

В. млсти ласкавий Иван Скоропадский, гетман, рукою власною».

(ЦДІАУК. – Ф. 161. – Оп. 1. – № 28. – Оригінал, завірений особистим підписом І. Скоропадського і печаткою Війська Запорозького, яка чудово збереглася).

№ 11

1715, серпня 26 (15). – Глухів (?). – Купча Івана Мануйловича, глухівського сотника.

«Року Божого тисяча сімсот п'ятнадцять августа.

Я, Иван Мануйлович, сотник глуховский, чиню відомо сим моїм рукодайним писанием от каждого суду и права, иж продалем во вічне владінне добр своїх Кирилу Ясковичу, жителю ясманскому, в котрий ніхто з близких и далних кривних моїх не повинен интересоватися и жадного вступу міти. Вічисто оному тот дар пускаючи, печат свою велілем притиснути с подписанием руки моей власной.

Року и дня вишписанного.

Иван Мануйлович, сотник глуховский».

(НБУ. – ІР. – Ф. XIV. – № 4409. – Оригінал, завірений особистим підписом І. Мануйловича і печаткою).

№ 12

1716, вересня 13 (2). – Глухів. – Лист генерального писаря Семена Савича до ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря Лаврентія Горки.

«В Бгу превелебному мсці отче игумен мнстиря Видубицкого киевского, мой велце мсцівий гспдне отче и блгодітелю.

Листовне од вшой превелебности вираженние обидис (?) од е. м. пна Василя Танского завладіннем степу и полюв пахатних ярославских творити начинат, ясневелможний его млсть пн. гетман, так з листа до своей панской особи писаного вычитавши, яко и з моего донесеня зрозумівши (хочай вправді и недавно перед сим он, пн. Танский, через оказію до мене писал, обявляючи, будто он, чужих кгрунтов не чепал, тилко тих, якіе ему з селом Озеранами належние до его надани держится), а барзій разсмотрівши з писъм, же степ и поля пахатние од села Ярославки по Чорний курган и по певние дві дороги здавна до того села Ярославки належат, повелил видати на подтверждене оних своих рейментарским універсалом, которий я, справивши, до вшой превелебности посылаю, в яком и о подусідках того ж села Ярославки изображено обширний, указ, то жебы они в подданическом послушанії найдовалися и всякие тяглости одбували, и жеби також жителем тамошним в государственных и войсковых ділах, яко в вистатченю провианту, в даваню коней в подводи и в уищеню належних од себе на кампанійцов грошей, чинили вспоможене; на протчие зас вашой превелебности требованія и в том же листі специфікованние интереса з одвітом моїм для чего оние не собулися, не расширяючися, слагаюся на респонс его панской велможности до вшой превелебности посылаючийся, при том бгоугодним вшой превелебности млствий и неотмінно приязни и ласце полецаю мя пребивая

З Глух[ова] септевр[ия] 2 року 1717

Превелебности вшой всего добра зичливий пртел и поволний до услуг его црско-го пресвітлого влчства Войска Запорожского писар енералний Семен Савич, м. р».

Адреса: «Превелебному в Бгу его млсти отцу Лаврентию Кгорці, игуменові мнсти-ра Сто-Михайловского Видубицкого киевского, моему велце мсцівому гспдину отцу и блгодітелеві до отданя».

Запис на звороті: «Лист его мл. пна писара енералного о степу и полях ярославских по Чорный курган и по дві дороги и о подусідках козацких сентябр. 2 року 1716».

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 523. – Оригінал, завірений печаткою. Опубліковано за копією, яка зберігається в НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 396-396 зв.; о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З джерел до історії Свято-Михайлівського Видубицького монастиря початку ХУІІІ ст. // Труды Київської Духовної Академії. – К., 2014. – № 14. – С. 203-214).

№ 13

1716, лютого 14 (3). – Купча Марії Тумчихи, жительки с. Ярославки, дана ігумену Свято-Михайлівського монастиря Лаврентію Гурці.

«Року Бжого 1716 мсця февруаля 3 дня

Я, Мария Тумчиха, з сином моим Стефаном доброволне продалам до обители Видубицкой киевской его млсти отцу Лаврентию Кгорці, игумену видубицкому киевскому, третью часть свою мельницкую с кліткою, на мнстрской греблі стоячую, за сто золотих ровно, а одобравши в цілости всі гроши, даю на себе сюю карту при значних козаках и інших вірогодних людех Опанасу Довгополу, ктитору, Юску Кравцу, Микиті Химиченку и Кузмі Левоненку, же а ні я, а ні мои діти, ані теж хто с крвних моих, як близких, так и далеких, не повинни до тоеи части млина вічними часи утручатися. На том з людми вишмененими сама и з сином моим яко писма не уміетние, крестом стим подписуемся

Мария Пикулиновна Тумчиха +

Стефан Тумченко +

Опанас Довгопол, ктитор +

Юско Кравец +

Микита Химиченко +

Артем Лавріненко +

Кузма Левоненко +»

(IP.– Ф. 160. – № 525. Оригінал. Запис на звороті: «Купчая от Тумчихи на третью часть мельницкую в Ярославці на греблі монастырской. 1717 февр. 3»).

№ 14

1718, вересня 26(15). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоіх сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский

Всей рейменту ншого старшині и черні, а зособна пну сотникови глуховскому з урядом и каждому, кому бы колвек о том відати надлежало, сим універсалом ншим ознаймуем, иж превелебный в Бгу его милост отц Епифаний Тихорский, игумен стих аптл Петра и Павла глуховский, з братиею просил нас, абысмо село их монастырское, прозваемое Вязюнку, под час наступления в Україну неприятеля шведа за одейством врознь людей опустілое позволили односити и людми паки осадити. Теди мы тому его превелебности прошению не отмовивши, видаем сей наш універсал, которым яко позволяем в помянутом опустілом селі людей люб тих, якие там прежде жили и врознь розийшлися, если хто з них возвратится селити, люб подсосідков з посторонних окрестних сіл помістя искаючих, а свого сталого жилища не иміючих, осадити, опроч кгрунтових людей, которых містца свої в старых селах оставляючи, туда в Вязюнку на житие приймати возбраняем, так абы в том на давном містцу в опустілом селі Вязунці вишшеозначенних людей поселеніі ніхто з старшини рейменту ншого, особливе урядники глуховские, жадной его превелебности отцу Тихорскому, игумену Петру Павловскому глуховскому, з братиею перешкоди и трудности чинити не важилися упоминаем и рейментарско приказуем. Еще же его ж милост отц игумен просил нас, дабы на греблі монастырской там же в Вязунці, на реці Клевені будучой, ку вспоможенію их обители отбиралося од переежджаючих людей погребелное, поневаж везде на греблях тих на рецы Клевені обрітаючихся, именно отца Заруцкого, протопоп новгородского, и пна Афанасия Дорошенка и по інших тот взимается даток. Зачим мы, гетман, узнавши в сем интересі прошение его превелебности отца игумена быти слушное ко оному, даем позволене на предреченой монастырской в селі Вязюнці на Клевені будучой греблі ко вспоможенію обители таковий власне од переежджаючих, а барзій з тяжкими возами людей отбирати платеж, як и по прочих тих же клеветских греблях ведется, в яком того погребелного датку отбирании учрежденному там (?) з Петропавловской обители послушникові, абы ніхто в уищенію оногo найменшого не чинил одмагателства и противности силою сего ж універсалу ншого міти хочем и пилно приказуем.

Дан в Глухові сентевр. 15 року 1718.
Звышменованный гетман рукою власною.
(НБУ. – IP. – Ф. I, № 61927. Оригінал, завірений особистим підписом Скоропадського і скріплений військовою печаткою).

№ 15

1718 (?), грудня 4 (листопада 23). – Нова слобода. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его црского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Вам, атаманови мутинському з товариством и войтові тамошнему з посполитими людьми, особливе рибалком, на двор наш повинност здавна до ловлі рибной міючим, тамошным жителем ознаймуем, иж злецилисмо пана Андрею Марковичу, швакгрові нашому, зехати в село ваше веспол з высланным законником от превелебного его мил. гсдна отца игумена петропавловского для провідання ловлі рибной, чтобы там могло вынайтися готовой рыбы, и если бы что вынайшлося, то част якую для расходов наших дворовых приказуем до Глухова одослати, а остаток на мнстр Петропавловский и вперед що колвек может быть ловлі рибной, все позволилисмо на обитель стую Петропавловскую и з тоєю частю якая бы попрежнему на нш двор приналежала, законником давати до далшой волі нашой. Прето абысте вы так тов-во, яко теж посполство з рибалками тамошніми, не будучи ни в чом спречны, абысте попрежнему в ловлі рибной повинност свою чинили и щоколвек даст Бг з ловлі рибной пожитку, тое до далшой волі нашой абысте отдавали на мнстр Петропавловский, міти хочем и непремінно приказуем.

Дан в Новой слободі ноевр[ия] 23 року 1718 (?)

Звышменованный гетман рукою власною».

(НБУ. – IP. – Ф. I. – № 61921. – Оригінал, завірений особистим підписом Скоропадського та печаткою Війська Запорозького. Запис на зв.: «Позволене выражающий на время до далшого розсмотрения всі сполна рыбной ловли пожитки з стану Мутинского отбрати на обитель Петропавловскую от гетмана его милости пана Скоропадского»).

№ 16

1726, жовтня 15 (4). – Боргове зобов'язання о. Олексія, священника Покровської церкви в с. Ярославці.

«Року 1726, мсця октоврия 4 числа

Я, иерей отц Олексей, священник села Ярославки храма Покрова Пресвятыя Бцы даю сью свою рукописанную карту для увірнішаго свідительства отцу игумену Феодосию Хотинскому видубицкому, з братиею, иж осталемся был виноват золотих сто, которые заплатили за мене, отца Алексея, з мнстра отцу диякону Лукяну козелецкому свято – Пречискому, а я на свою нужду взялем золотих триста з монастыря Видубицкого, за якие то золотих чтириста, доброволне уступую всі мои грунта, где есть вічними часы отцу игумену Феодосию Хотинскому з братиею, а именно гребелку из ставком и пастовничком там же крайставка над шляхом Бобровицким первая нива на тиждень орется, а поміжник Левко Клименко, другая нива – нива над тим же шляхом на два дни орется а поміжник Левко Присідка старий, на том же полі залізками, третья нива на три дни орется, а поміжник Иван Дубына старий, под могилу Балачиху четвертая нива, на пятнадцать день орется, а поміжник Юско Кравець старой, а з другого боку Василь Серпокрил бобровицкий, пятая нива на три дны орется крей гумница Якова Красношапки, козака ярославского, шоста нива накоропови на три дны, а поміжник Медвежий Ничипор, старий мужик, над дорогою Озеранскою, седмая нива на два дни орется, а поміжник Илья Денчик старий козак ярославский, у гребелки на сей бок и к селу нива осмая на три дны орется, на горі над ставком, девятая на тры дны орется, а поміжник Хведор Варава, атаман ярославский, у другой руці под ліс под заворочи первая нива теж дорогами на сім день орется, а поміжник Хведор Хенцінський, остерський, другая нива над дорогою к бугру Леоновому на шість дны орется,

а поміжник той же Хенцінський остерський, третя нива в Лєвоногового бугра на п'ять днів орється поміж уз церковну заворіцкую ниву, четверта нива на росторотцях на три дні орється, а поміжник Хведор Оси́пенко, в той же руці́ под селом вко́ло ворота Берви́цкого помірко́ю два на три дні орється, а поміжник Ілля́ Денчик, в третій руці́ под дуброву́ перша нива на вовселско́й доро́зі на три дні орється, а поміжник Іван Кома́р і Се́мен Пантю́к (?), друга нива под моги́лою на три дні орється, а поміжник Ілля́ Денчик, третя нива у Вовковні́ на три дні орється, там же і четверта нива і з дубняком на шість днів орється, а поміжник так же Денчик Ілля́, п'ята под гайком присі́дчиним на два дні орється і поміжник Лє́вко Присі́дка, шоста нива у моги́лок до Тумка́ їдучи, на два дні орється, а поміжник Кири́ло Палама́ренко, седма нива посре́дь поля на два дні орється, а поміжник Ілю́ша Денчик, сіножа́ть у Лї́воногового бугра на три коса́рі і безе́зняк, а поміжник Микита́ Хими́ч, коза́к яросла́вський, под селом га́й за мохони́ом (?), а поміжник Хведор Хенці́нський, у калино́вого ку́ста га́йок, а поміжник Микита́ Кия́нка у Берви́цях хат дві і з огоро́дами і з садка́ми і га́йкув два, а поміжник Олексі́й старо́басанський Сидоре́нко, там же подсві́тилков сіножа́ть на де́сять коса́рув, а поміжник Григо́рій Чми́р Берви́цкий.

Що́ для лі́пшого уві́рення і печа́ть свою́ прикла́даю і ру́ку подпи́сую при́ его́ ж ми́лости отцу́ Йо́сифу, шафа́ру ви́дуби́цькому, і при́ отцу́ Ме́летію, ієро́дия́кону горо́дничому́ яросла́вському, і при́ отцу́ Лу́кьяну, дия́кону ко́зелецькому, на то́т час будучо́му і при́ войту́ Панкови́ яросла́вському.

Я, ієрей Олексе́й, щене́ник яросла́вський, ру́кою своєю́ подпи́сую».

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 733. – Оригінал, завірений підписом о. Олексія і печаткою).

№ 17

1730, листопада 10 (жовтня 30). – Київ. – Лист київського полковника Антона Танського до намісника Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

«В Бгу́ превеле́бний гспі́дне мсці́ отче́ намі́сник Сто-Миха́йловський Києво́виду-би́цкий, мні́ велце́ мсці́ отче́ і благоді́телю.

Писа́ние превеле́бности ва́шея ісправно́ получи́л, в кото́ром на́писано́ о забра́нню сі́на мно́ю тро́х стирт на́ Чорно́м Курга́ні і о́ протче́м, на чо́т отве́тствую: Боброви́цкая со́тня со́ всі́ми села́ми і дере́внями і к о́ной прина́длежа́щие всі́ уго́дїи на по́лковников кие́вських на у́ряд по́лковничий зда́вна надле́жала, і я на по́лковни́цтво кие́вское усту́пивши, мі́стечком Боброви́цею і прислу́шаючи́ми к о́ному села́ми і дере́внями і поля́ми і сіно́коса́ми вла́діл, а ко́гда на́ село́ Яросла́вку у́ поко́йного ге́тмана Скоро́падского́ в послу́шание́ к оби́тели Сто-Миха́йловско́й Видуби́цкой уні́версал ви́прави́ли, в ту́ пору́ розограни́чене́ чиня́чи, боброви́цкіе поля́ і сіно́коси ви́шпи́сание́ к селу́ Яросла́вці́ ото́шли без ві́дома́ моего́ і ста́ршини́ по́лковой кие́вско́й, а для́ розограни́чення́ с по́лку Пере́ясла́вского́ лю́дей зата́гали, і та́кове́ розограни́ченне́ зді́ляло́ся не́ подлу́г надле́жачо́го пра́ва, чо́го і ді́лять вся́чески́ би́ло не́ надле́жало. А да́ст Бо́г весни́ до́ждати, то́ я для́ разсмо́трения́ то́й гра́ниці́ за ві́домо́м я́сне велмо́жного́ пна́ ге́тмана́ п. п. ви́сланних́ про́сить бу́ду і са́м зе́ду. При́ сем са́мого́ млстиво́м ва́ше мстви́м реко́мendúю на́всегда́ пре́биваю́

Превеле́бности ва́шея всі́х до́бр жела́телний́ е́я імпе́раторского́ влче́ства́ Войска́ Запоро́жского́ по́лковник кие́вський Анто́ни Та́нски.

Окто́бр 30 д. 1730 го́ду

С Ко́зелця»

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 734. Оригінал, завірений печаткою і підписаний особисто А. Танським. Запис на звороті: «В Бгу́ превеле́бному́ его́ млсти́ гспі́дну отцу́ Васи́лю намі́снику́ в оби́тели Сто́ Миха́йловско́й Києво́видуби́цкой, мое́му́ велце́ мсці́вому́ гспі́дну і ла́скаво́му благоді́телеви́ пода́т». Ще́ оди́н за́пис пі́знішого́ часу́: «Лист́ пна́ по́лков. кие́в. Та́нського́ отве́тний́ о забра́нню сі́на тро́х сть́рт на́ Чорно́м Курга́ні і о́ проче́м се́нтяб. 30 д. 1730 го́д з Ко́зелця»).

№ 18

1742, грудня 31 (20). – с. Ярославка. – Лист-зобов'язання Іллі Литвиненка.

«Бгу пречестний гспдне мці намістник мнстира киевовидубицького, мні милос-
тивий добродію.

З всенижайшою моею покорностию прошу вашей пречестности ревне мні малое
число денег видодати по своей пнскої млости, понеже сего время в конец заразился
небитием мене в дому, и як просил вашей пречестности прежде в мнстрі о своей край-
ней нужді, тако и тепер прошу яко отца своего и добродія, млстию своею обнадежит и
под арешт не брать моеї мизерной худоби, покаміст в дому своем огляжуся, а около
масниці всеконечне намірен такие денги собравши, сам собою привозить в мнстир
без жадной турбації и должен буду вашей пречестности низкий уклон отдати, за якое
вашой пречестноти блгодіяние и млсть должен буду денно и ночью и вас благати за
милое вашей пречестности здравие и щасливое пнование.

Вашой пречестности нижайший слуга Илия Литвиненко

1742 года декабра 20 д.

Ярославка

P.S. Прошу моего добродія всенижайше по своей отеческой млсти приказать
ему, Павлу Подконовию, даби мні уплатил за горілку перегонную, которую взял в
мене своїм приездом в Ярославку числом відер трое киевских відер, а хотя вашей
пречестности во вся ради празднества Христова Рождества дарую даби от него пре-
честност ваша отобрали.»

(НБУ.– IP. – Ф. 160, № 741. – Оригінал. Адреса: «В Бгу пречестному гспдну его
млсти отцу намістнику мнстра киевовидубицького почтеннійше да вручится»).

№ 19

**1745, вересня 10 (серпня 30). – Кролевець. – Лист Федора Чуйкевича до не-
відомого.**

«Велможный мсці добродію.

Давно тое писмо было в руках в. м. добродія, однак тепер не імiю чого донести о
поведінні дому вашего, бо с племенником в. м. добродія не видался и в Глухові весма
давно был и быват не желаю. О себi же доношу, же я по млсти Божой жив и здоров
и велможности вшей вседушне желаю там немедленно діло свое исправит и по-
воротом своїм дом свій и мене, слугу своего, обрадоват. Я з листом в. м. добродія у пп.
Подвисоцкого и Шума был в Козелцу и Михайлиха, старая пні обозная, отдала к матце
его 21 августа, а больше он при ней и она с ним жит (?) не желают. Она старшина по
приказу в. м. добродія імiют по прошествіі коповизні времени и послі засіва в зимі
зреестроват все імiние Михайлово и от дат матце его и мужу ея за роспискою. За
поворотом з Козелца Бг мні послал до дочери моей супруга б[унчукового] т[овариша]
пна Андрія Войцеховича, который 30 сентября сего и обвенчатся імiет. Прошу и в.
м. добродія на акт веселный, если моею грузчанскою (?) из буткою не погнушается.
(...)* умре з 19 на 20 августа сего, Володковский тож умре. Бг да спасет дши их. Сими
часи градобоі zde часто находят, морози ночные необычные, гречки всі спортили, в
житех недород, а овси почти всюди звелис. Пні дядина в. м. добродія и. м. пні Фе-
дорова Ханенкова, обозная, за афронт себi причла тое, же велможност вша листом
своїм вручаючи пну Подвисоцкому и пну Шуму одоброт от неі все імiние Михайлово
под реестр, тое (?) особливим писаным за извiстие не предложили, я (...) * сие (?)
если до тих персон велможност вша не писал о том, як (?) до неі и маліим (?) писма
ни от кого не принял, а потом умітиговалас и сказала им при мні, что она не желает
больше жит, о чем вскорі и оніі пнове старшина будут репортоват до велможности
вшой. За непремінной млсти и патронству велможности вшой рекомендуюся и при
земном моем уклоні бю челом.

Велможности вшой всезычливый вірний слуга и подножок Федор Чуйкевич.

З Кролевца 30 августа 1745».

(ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – № 339. – Оригінал. Запис наприкінці листа «отпи-
сано септєвр. 16»).

№ 20

1748, серпня 28 (17). – Київ. – Паспорт о. Василя, виданий митрополитом Тимофієм (Щербацьким).

«По указу ея величества гдрия императрицы Елисавет Петровны, самодержицы всероссийския и прочая, и прочая, и прочая.

Обявитель сего Киево – Выдубицкого мнстыря иеросхимонах Василий отправлен с оного Выдубицкого мнстыря за некоторыми того мнстыря нуждами в полкы Ніжинский и Стародубский на срок сего 748 года сентября до последних чисел, которому иеросхимонаху Василию рады свободного пропуску по ея императорского величества указам как в оные полкы, так и обратно слѣдую щему, дан сей за рукою нашею архиерейскою пры печати катедральной пашеппорт, а он, иеросхимонах, з сым пашеппортом должен вездѣ обиходытись честно, без всякого порока и ныгдѣ в иние полка не ездыть и болѣе вышшепрописаного срока не медлѣть.

Из катедры нашей митрополитанской киевской 1748 года августа 17 д.

Смиранный митрополит киевский Тимофей».

(НБУ. – ІР. Ф. 117, № 5. Оригінал з печаткою).

№ 21

1763, червня 14(3). – Новгород-Сіверський. – Купча Івана Коробки.

«Тысяча сімсот шестьдесят третьего году місяця июня 3 числа.

Я, ниже подписавшийся, всякому суду и праву, якому о сем відать надлежатымет, сим моім добровольным купчим записом объявляю, что будучи я совершенных літ и правильным наслѣдником, надлежащой на мене части движимого и недвижимого имѣнія, которым владіл отц мой Павел Коробка, обще без розділу з родными своїми братами, а моими дядками Петром и Михайлом Коробками по наслѣдию им от отца их умершаго, абшитованого войскового товарища, Василия Коробки спадающому, а именно с недвижимого имѣнія в двору, состоящем при селѣ Есманѣ, где покойный отц и прописаный родный дядѣ моѣ Петро и Михайло и их предки живали с принадлежащими до оного двора угодиями, мельницами, пахотными и сінокосными полями и лѣсами, также в хуторѣ, состоящем в сотнѣ Новгородской при рѣкѣ Знобовкѣ со всею до того хутора принадлежностью, а з движимаго имѣнія, что за предков отца моего било и что нинѣ в оних жилом и футором домѣх есть, со всею тою надлежащую на мене, прямого наслѣдника, часть по доброй моей воли, а не с какого-либо принуждения продажем уступаю доюродным братьям моім Ивану, Степану, Василию и Максиму, Петровим синам Коробкам за договоренную цѣну двѣсти пятьдесят рублей, которые всѣ сполна мною отобранны от старшого двоюрідного моего брата Ивана, а он обязался с имѣний своих братьов надлежащие от их денги по возрасті их получить, тут же и то дополняю, что я наследную мою часть имѣнія уступаю и продаю моім двоюродным братьям, не могучи оной здержать, с тим при том договором, чтоб мнѣ с всех полученных денег и жить с них у старшого брата Ивана на всем его коштѣ, то есть должен он, Иван, мене снабдѣвать одежею и пищею до тѣх пор, покуда я себѣ сищу его ж старанием пристойную по моему состоянію осѣдность и как сия моя продажа есть добровольная, а не принужденная, и никакому праву непротивная, так она вѣчно да будет ненарушима, в том при ниже подписавшихся от мене персонально упрощенных свидѣтелях на сем своеручно и подписуюсь

Продавецъ Иван Павлов сын Коробка.

При выдаче сей добровольной купчей записи и при взятїи денег по устному продавца Ивана Павлова сына Коробки прошение был и во свидѣтельство подписался атаман глуховский Александр Славский.

При дачѣ сей добровольной купчей записи свидѣтелем бил и по прошенію продавца Ивана Павлова сына Коробки о визше писанной добровольной его продажѣ подписался и печат приложил войсковой канцелярист Иван Олдаковский.

При сей добровольной продажѣ и при взятїи денег свидѣтелем бил и по персональному продавца Ивана Павлова сына Коробки прошенію подписался и печат приложил войсковой канцелярист Алексѣй Кодинец.

При сей добровольной продажѣ и при взятїи денег свидѣтелем бил и по персональному продавца Ивана Павлова сына Коробки прошению подписался и печать приложил надворный компанійский сотенной писарь Яков Никифоров.

В 1763 году июня 24.

Таково вѣчистое купчое писмо от Ивана Павлова сына Коробки двоюродным братьям Ивану, Петрові сину, з меншими его братьями Коробкам сочиненное на продажу им спадающей ему, пану Ивану, по отцу третьей части движимых и недвижимых добр в сотнях Глуховской при селѣ Есмані до Новгородской при футорѣ на Знобовки имѣющихся, презентовано на урядѣ сотенном новгородском от продавца Ивана Павлова Коробки при доношенїи персонально от него поданным и яко споряженно есть на основанїи малороссийских прав за подписом рук продавца самого и упрощенных им во свидѣтельство сторонних людей с приложением їх печатей для того от (?) состоявшагося на доношенїи опредѣления по прошению продавца записанно в протоколную сотенной новгородской канцеляріи точно под № -ром 34 а подлинное за конфирмацію, подписом рук (в болѣзни сотника) сотенной старшины с приложением урядовой печати к ненарушиму изображенной в нем силы содержания виданно и пану Петрову сыну Коробки з меншими его братьями.

Атаман городской новгородский Роман Крисин.

Сотенный писар Михайло Манковский».

(НБУ.–ІР. – Ф. XIV. – № 4377. – *Тогочасна копія*).

№ 22

1767, лютого 11(січня 31). – Козелець. – Випис з ухвали земського суду Козелецького повіту.

«По указу ея императорскаго величества из суда земского повіту Козелецького дана сия випись в Києво Видубицький Свято Михайловський монастир в том, что прошлого 1765 году мая 4 дня именовавшийся козак сотні Бобровицкой и житель бобровицький Иван Майко между протчим на казаков села Ярославки и житель занесл иск и на подданных Києво-Видубицького Свято-Михайловского монастиря, жителей ярославских Нестера и Ивана Лавріненков, до Ивана Бондара в оный суд земский, о неправильном якобы завладѣнніи оставшагося по умершему діду его майна козаку сотні Бобровицкой жителя ярославскому Алексію Морозу, с них Лавріненков Нестером и Иваном каждым по десяти день пахатного поля, а Иваном Бондаром едного гайка, а в том искомом доношении написал, по умертвии де діда его козака сотні Бобровицкой жителя ярославского Алексія Мороза, осталось было четиры дочери его, том числі мать его, Майка, Варвара и три сестри оной его матери, а его, Майка, тетки Мелания, Мария и Евдокия и за приходом уже в настоящий возраст вышли замуже с них Мелания за міщанина киевского Мартина Мартина Тригуба, Марья за жителя ярославского Прокопа Коломийця, Евдокия за козака жителя ярославского Федора Онанку, а мати его за козака жителя бобровицького Семена Майку, и оних теток его з их мужамы, будучи недобропорядочного обхождениа, отошли Коломиец и Онанка з своїми женами, а его тетками и дітми на жилле в Полскую область за границе и при том де их отході з оставшихся по умершому оно-го его, Майки, діду Морозу грунтов в разних урочищах лежащих, заставили. А не вѣчистое продажею завели, яко то козакам сотні Бобровицкой жителям ярославским Ивану Присідки поля пахатного на десять день оранки, за рубль и шестьдесят копѣек, Ивану Киянці на десять же день за рубль и пятьдесят копѣек, Василе Ющенко з его братом родним на дванадцать день за рубль и шестьдесят копѣек, да Ивану Полеченкому дуброву с пахотным полем дней на пять за два рублі сорок копѣек, особливо ж де подданному Києво Видубицького монастиря жителя ярославському Ивану Лавріненку ж на десять день за два рублі, Ивану Бондару гайок за одну четверть жита, и по той де заставі, а не вѣчистой продажи як означенные козаки, так и подданные Видубицького монастиря тіми его предковичними в наслѣдное и правильное его, Майка, владѣние принадлежащими грунтами, неправильно и крайне не подлежаще завладѣли; почему де он, истец Майко, яко правильный к оним грунтам наслѣдник,

хотя не единожды упоминался, и иск в сотенной бобровицкой канцелярии имѣл, однако де потому его иск ничего не получил, и за тем де понинѣ остается в крайній обидѣ; с прошением о том в силу прав малороссийских разсмотрения и опредѣления и по оному его, истца Майки, доношение били отправлены з суда земского здешнего ко всѣм вишшеупмянутим козакам порознь, правные по(...) * о явки их в суд к отвѣту против вишшеписанной жалоби, против чего, что касалось до козаков, то по отвѣтам их и всему произхождение учинился истец Майко недоказательным и по учиненням пришло 766 году ноября 7 д. рѣшенію ему отказано, а отвѣтчики козаки оставлены правыми, по иску ж на поданных монастыра Киево Видубицкого Лавриненков и Бондара, от суда земского здешнего в оный Киево Видубицкий монастыр послан бил, в силѣ права статута роздѣлу 4-о, артикула 48-о, упоминальный лист с требованіем учинения с оных подданных по правам справедливости или о присилки в суд к отвѣту против вишенепомянутой жалоби повѣреннаго справное вірующее и с оными обжалованным подданным на правный срок, почему от оного монастыра повѣренный иеромонах Иларион в суд земский повіту Козелецкого с надлежащою вірующею прислан бил. иза явное его подданным в суд земский здешний доношением представил истец де Майко занес иск свой на подданных монастыра Киево Видубицкого Лавриненков и Бондара, о владѣіом имы якобы по заставѣ наслѣдном его, Майка, дідизном полі и гайку, крайне напрасно и не справедливо, ибо ежели б де его, Майки, правильной бил иск, то би ему надлежало в силу прав малороссийских в иску своем обстоятельно прописать, где тое дідовское его поле и гайок в каких именно урочищах положение свое имѣют и какие именно люде в сему тому полю помѣшники и в котором точно году и мсці тем полем и гайком предписание подданіе завладѣли; но того де от него, Майка, ничего не проименовано и сам де истец есть не имѣющий осідлости своей. И для того оной повѣренный иеромонах Иларион тѣм доношением просил предреченному истцу Майку велѣт по себѣ надежных людей двоих или троих шляхтичей в поруку поставитъ, чтоб ежели он, истец Майко, в иску своем в неправости его останется, а чрез тот его неправой иск может монастыру Видубицкому послѣдовать убиток и излишняа волокита, то б он, Майко з его поручники все то Видубицкому монастыру мог поповнить безотговорочно, и в том всем его, истца Майка, яко неосідлого человека з его поручниками в судѣ земском обязати подпискою. А пока де он, истец Майко в том посук (?) по себѣ не поставит, потом его повѣреннаго иеромонаха Илариона к сказанію против иску его, Майка, отвѣта не принуждать и понеже по праву малороссийскому книги статута роздѣла 4 артикула 45 напечатанному между прочим установлено: если би хто осідлости нигдѣ не маючи, а сіло в котором повітѣ позвал, а позванный би до него буде о тую ж річ, або о которую иншую діло имѣл, тогди таковий має наперед по себѣ поруку осілого в том же повітѣ дати, иж нигдѣ инде одно на том же урядѣ и сторонѣ своей противного усправедливитися за разом скоро по своем маті будет повинен, для того в согласіе оного права велено ему, истцу Майку, поставитъ по себѣ и от надежных людей здешнего повіту в поруку и к тому давно ему, Майку, сроку – почему он, Майко, что может по себѣ таких поручников поставити на 27-е число прошедшего октября в судѣ земском здешнем подпискою обязался, под правным штрафом, но в тот срок, он, Майко, являсь в судѣ земском здешнем пред присудетвующими словесно сознал, что он никого по себѣ в поруку не сискал, и поставит крайне не может, якожде за него никто поручится не похотѣл, и сие он, Майко, объявивши, от суда отишол и болѣе уже не являлся, по праву ж книги статута роздѣлу 4-о в артикулѣ 3 напечатанному установлено: если бы сторона позванная пред урядом на судѣ ставши на первых или на других роках, хотя еще не на завитом року, позву вислухавши и до него так з стороны позваннии, яко и з стороны збиванія (?) позву мовивши, а вряд би того за слушное не признал, и он би не хотечи на реч самую отказивати или вступивши вже в реч и мовене правное з стороною жалобною имѣл до конца разсудку и сказанія их не слушаючи, проч от суда отишол, не хотячи биты права послушен, тогды уряд на таковом упорном уже ненестанное на за разом річ самую, о что позов идет, за доводом слушным правным сказати має, тое ж самое и о жалобной сторонѣ разумети має, гдѣ би она вступивши з стороною

своею противною в право, а проч от уряду отойшол, тогда таковой річ свою тратит, по которому праву и означенный истец Майко, поелику он, как вишеозначенно, порук о собі не поставил и напоследок от суда проч отишол, и иск свой потерял, и как со всего видимо, тот иск от него, Майка, занесен бил, равно як на вишепрописанных козаков, так и на подданных монастыра Киево Видубицкого вовся бездоказательно и напрасно, о чем видится явственно и до всего судного учинившогося произвождения, как по отводам отвітчиков козаков, так и по сказанным протыв них его на довод показаниям, для того в суді земском повіту Козелецкого по силі вишеизображенных прав и всех обстоятелств одним вишеозначенным учиненным прошлого 766 году ноября 7 дня рішенням приговорено, часто упоминаемому истцу Ивану Майки в вишеписанном его иску, яко бездоказательном, отказать, и оное рішение обоим сторонам, то есть истцу и отвітчикам всем, в том числі и Киево Видубицкого монастыра повіреним: иеромонаху Лариону и послушнику Данилу Макаровцеву объявит, которое им и объявлявано с подпысками. А сего генвара 23 д. оные Киево Видубицкого монастыра повірение иеромонах Иларион да послушник Данило Макаровцев поданным в суд земский повіту Козелецкого доношением о всем том представляя, просили о сем з дела и рішення виписі, для вида и ради всяких нечаянных впредь случаев, даби впредь он, Майко, либо ему Майку подобние ж з ярославских жителей и других о том рішенном уже за вишепрописанное доискиванное истцем Иваном Майком без всякого проименованное поле и гайок ділі, впредь Киево Видубицкого монастыра или подданных мнстирских, жителей ярославских, волочит и судних мест утруждать не могли, по какому оних Киево Видубицкого монастыра повірених просителному доношению к видінію впредь о всем вишеписанном бившом неосновательном иску и учиненном рішением окончаніи, требующой стороні Свято-Михайловском Киево Видубицкому монастыру з определніем суда земского повіту Козелецкого сия правная випись з онов[о] ж суда земского за подписом рук присутствующих в оном суді и пры печатех и видана 1767 году генвара 31 д.

Судия земский Матвій Шум

Подсудок Стефан Панченко

Писар Парфен Радченко.

Канцелярист Андрей Пинчук».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 751. Оригінал з трьома печатками)

№ 23

1774 р. – Уривок зі списку дітей і підлітків, які знаходились у Свято-Михайлівському Видубицькому монастирі.

“[...]4. Степан, родом з Ярославки. Звання посполитого. Принят в монастир 773 з відома и дозволения покойного отца игумена для обучения и услуги оному игумену. По умертвіи же одного игумена, взят намісником здешнего мнстря иеромонахом Иоанникием, при котором он, Степан нині находяся, иміет пропитание от его хлібной порції».

(НБУ. – IP. – Ф. XIV. – № 3774)

В публикации представлены найденные в архивах документы I.Скоропадского, П.Полуботка, Д.Апостола и старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented від documents of I.Skoropadskij,P.Polubotok,D.Apostol and petty officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

Сергій Павленко,

Ольга Циганок

ЛИСТ І. МАЗЕПИ З РОМНІВ ДО С. ЛЕЩИНСЬКОГО

У статті йдеться про перехоплений росіянами лист І. Мазепи до польського короля С. Лещинського (грудень 1708 р.). Послання використовувалося Петром І у своєму агітаційному маніфесті, де гетьман звинувачувався у зраді не тільки царя, а й українського народу. Автори статті подають існуючі російські переклади листа і пропонують власний переклад українською мовою, який ґрунтується на філологічному аналізі й позбавлений політичної заангажованості. Послання Мазепи містить елементи інакомовності, було зашифрованим текстом.

Ключові слова: гетьман, Іван Мазепа, Станіслав Лещинський, лист, оригінал, шведи.

На початку січня 1709 р. на Правобережній Україні російськими вояками була перехоплена пошта мазепинців. Спійманий посланець мав при собі «несколько писем, цыфрами писанных, а при том один лист Мазепин к Лещинскому»¹. Сучасник події Ф. Прокопович мав відомості, що «письмо оное в полозе санном было задѣлано»². Київський воєвода Д. Голіцин «список»³ із нього 7 січня відіслав із Києва гетьману І. Скоропадському та іншим урядовцям. Так, О. Меншиков 19 січня 1709 р. дякував київському воєводі Д. Голіцину за копію «с писма Мазепина к Лещинскому писанного»⁴. Петро І теж отримав з Ніжина від Г. Долгорукого «копию с писма изменника Мазепы к Лещинскому», кореспондент сповіщав царя, що «подлинный аринал (оригінал. – Авт.), чаю, государь, гетман Скуропацкой до Канцелярии посолской послал»⁵.

Перехоплену пошту цар і Г. Головкін вирішили використати у пропагандистських цілях. Г. Головкін, повідомляючи з Сум І. Скоропадського про роздобуте послання Мазепи та затриманого роменця Ф. Хлюса, інформував гетьмана, що цар у зв'язку з цим наказав «выдать свою грамоту ко всему малороссийскому народу» «во обличение того его злого умыслу» «о запродании малороссийского народа под иго полское»⁶. Зазначимо, що разом з цією інформацією-повідомленням канцлер надіслав із штаб-квартири того ж дня 150 друкованих грамот, які наказав «розослать по всем полкам»⁷, 7 лютого – ще 100⁸. У них коментується перехоплений лист І. Мазепи до польського короля С. Лещинського з викриттям гетьмана: мовляв, насправді він порвав із царем не з метою «бути для пользы и вольностей малороссийского народа», а для того, щоб «запродать под тяжкую неволю полскую»⁹, «желая себя под Полскую область подать, получить уже от Лещинского за то себе гонор воеводства в Полше и титул княжения Северского»¹⁰.

Немає жодного сумніву, що як польський оригінал листа, так і його переклади істотно корегувалися зацікавленою стороною з метою отримання документа, що компрометував керманіча України.

Відомий дослідник Північної війни Є. Тарле справедливо зазначав, що «перекла-

© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор журналу «Сіверянський літопис» (історичний матеріал).

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, професор кафедри сучасних європейських мов Київського національного торговельно-економічного університету (переклад, філологічний аналіз тексту листа, коментар вжитих у ньому фразеологізмів, епістолярна практика тієї доби).

дів із польської листа Мазепа було декілька, і всі вони сповнені різночитань і пропусків»¹¹. Справді, оприлюднені тексти досить довільно передають зміст прохання гетьмана, щоб польський король якнайшвидше прибув із військом в Україну для підсилення шведсько-українських сил:

1. «Наяснейший милостивый король, государь мой милостивый. Уже то второй лист **изображением подданской моей униженности*** к вашей королевской милости посылаю, сумневаяся, ежели могл прежней в таком замешенном состоянии дел в своем пути дойти. А как я в прежнем желаемым усердием и публичным всей Украины ожиданием покорно просил вашей королевской милости, дабы ко **освобождению наследия своего непобедимую** изволил подать десницу, так и ныне паки тож самое повторяю и, ожидая, ожидаю щасливого и скорого вашей королевской милости прибытия, чтоб мы могли соединенным оружием и умыслы неприятельского московского змия намерения, вначале усмирить дракона, а наипаче ныне, когда начала Москва грамотами своими простой бунтовати народ и гражданскую сочинять войну. И хотя оной никакого еще не имеем виду, однакож те искры, утаенные в пепле, надобно б временно гасить, чтоб из оных к публичному вреду какой не произошел огонь. Для чего, яко отцы в лимбе (сиречь в притворе адском или чистце), ожидаем пришествия вашей королевской милости, аки избавителя нашего и, прося о том покорно, **лобзая тысячекратно непобедимую вашу десницу**. Вашей королевской милости, моего милостивого государя, верный подданный и слуга низжайший Ян Мазепа, гетман. Из Ромна декабря в 5 (день) 1708 году»¹².

2. «Наяснѣйший Милостивый король, Государь мой милостивый!

Уже то второй лист со объявлением о подданной моей подлѣжности к вашей королевской милости пишу, и не сумнѣваясь, ежели бы могль первый в семь мятежном рѣчей повѣдѣнии приттить в свое назначенное мѣсто, и яко во оном излианнымъ сердцем и общим всей Украины желаниемъ нижайше просим вашей королевской милости, дабы на избавление достояния своего побѣдителнублаговолить подвинути руку; так и нынѣ повторяя прошение, тожъ самое повторяю, и ожидая ожидаю благополучного и скорого вашей королевской милости приходу, дабы мы могли соединенными оружиями и силами неприятельского московского намѣренія в зелии усыпить змия, а наипаче нынѣ, когда Москва почала грамотами своими простой народ загревать и градские чинит войны; и хотя еще мы его не весьма видим, обаче таковые искры утаенные въ прелесном пепеле заранѣе надлежитъ гасить, дабы от того на общую пагубу каковой неизшел пожар. Чего ради мы, яко отца, во аде суще, ожидаем приходу вашей королевской милости, яко Спасителя нашего, и прося о том, нижайше цѣлую тысячным целованьем храбрую руку вашу.

Вашей королевской милости Государя моего Милостивого вѣрный подданный и слуга низжайший Иван Мазепа Гетман.

Из Ромны, 5 декабря 1708»¹³.

3. «Наяснейший король! Милостивейший мой государь! Будучи в сомнении, могли ли Ваше Величество, в теперешнем возмутительном деле состоянии, получить первое мое письмо, решился с **выражением подданической моей покорности** послать сие другое; и как в прежнем чистосердечно и с воли всей Украины просил Ваше Величество, **чтобы для сохранения своего дедичного состояния**, Малороссии, победительную подвигли свою руку, так и в настоящем то же самое повторяю, о ускорении, для соединения сил и сердец наших к воспротивлению российскому намерению, щасливого своего прибытия, а особливо теперь, когда Россія чрез грамоты только что еще вызывает свой народ к войне, и когда с согражданами своими творит брань. Поспешите Государь! Ибо должно в начале гасить скрывающуюся под пеплом искру, дабы от оной к общей нашей беде не произошел великий пожар; почему, как прародители наши в чистце (чистилище) ожидаем онаго, яко Спасителя, **тысящекратно целую Вашего Величества руки**. Вашего Величества верный подданный и низжайший слуга Иван Мазепа, гетман»¹⁴.

Певно, ще був поширений і четвертий варіант послання, оскільки англійський посол Чарльз Вітворт «бачив копію листа від Мазепа до короля Станіслава, поміченого

* Тут і далі у тексті листа виділено слова напівжирним шрифтом нами.

5 січня (насправді 5 грудня. – Авт.) з Ромнів» польською мовою. У ньому гетьман визнавав короля повелителем і повідомляв, що при його наближенні «повстануть не тільки козаки, але й самі росіяни»¹⁵. У другій депеші на батьківщину англійський посол, повідомляючи про царське звернення до козаків із приводу перехопленого листа гетьмана, зауважує, що у ньому «не звернено ніякої уваги на твердження Мазепи, ніби багато регіонів Росії схильні до повстання»¹⁶.

Свого часу польську редакцію послання опублікував М. Костомаров¹⁷. Нині став доступний розшуканий польсько-латинський варіант перехопленого листа:

«Naiasniewszy Miłościwy Królu
Panie moy Miłościwy.

Już to powtórny list cum expressione poddanskicy moiey subiecticy, do Waszey Krolewskicy M[o]sci adressuię, wątpiąc iesli mógł pierwszy in hoc turbido rerum Statu, Suum adire Corinthum. A iakim w tamtym effuso corde, et publiko całej Vkrainy voto, pokornie prosił W[a]szey Kr[olewskicy] M[o]sci, abyś ad Saluandam haereditatem Suam, uictricem raczył mouere manum, tak y teraz geminata prece, toż samo powtarzam, y expektans expecto szczęśliwe[g]o y prętkiego W[a]szey Kr[olewskicy] M[o]sci przybycia, żebyśmy mogli unitis armis et animis, nieprzyiacielskicy moskiewskicy imprezy in herba Sopire Drakonem, teraz naybardziej, kiedy moskwa zaczęła hramotami swemi prosty fonientować naród, y Ciuiile wyrabiąc bellum, y lubo go ieszcze żadney nie mamy apparencyi, iednak te iskerki Suppositas cineri doloso, zawczasu by trzeba gasić, żeby ztąd in publicum damnum, iakowe nie wybuchnęły incendia, dla cze[g]o tanquam Patres in Lymbo oczekiwamy przyscia W[aszey] Kr[olewskicy] M[o]sci, iako Saluatora naszego, y supplikuiąc o to pokornie, całuię mille basijs waleczną Je[g]o rękę.

Waszey Krolewskicy M[o]sci Pana me[g]o
M[i]ł[ost]y[ego] wiemy poddany
y sługa nayniższy Jan Mazepa Hetman.

Z Romna Xbris 5
1708 a[nn]o»¹⁸.

У перекладі українською вищезгадане послання має такий зміст:

**«Найясніший милостивий королю,
пане мій милостивий»**

Це вже надсилаю повторний лист до Вашої королівської милості* з вираженням моєї підданської смиренності, сумніваючись, чи перший [лист] міг у таких тривожних обставинах дійти до свого Корінфа***. А оскільки в тому [по-**

* Етикетні формули звертання до короля. У підручнику з віршування Києво-Могилянської академії «Lyra Heliconis...» [Геліконська ліра...] (1709) подається такий вірєць привітання-заголовку у листі до польського короля: «Serenissime ac potentissime Rex Domine Domine Clementissime» [Найясніший і наймогутніший пане королю, пане наймилостивіший] (Lyra Heliconis intra regiam aviti tentorii supreme domini maecenatis patris pastoris illustrissimi sanctissimo digito citata [...] 1709. – IP НБУВ, фонд 312, шифр 674/463 С, арк. 89).

** Офіційне звертання до польського короля. У проханні Богдана Хмельницького у справах Війська Запорозького, передананому королю Яну Казимиру та сенату (1650 р., листопад), наприклад, фігурує «Ваша королівська милість пан наш милостивий».

*** Це не елементи приниженості, а традиційні для давніх літератур формули скромності автора, які мають як античне, так і біблійне підґрунтя. У поетиці «Lyra Heliconis...» [Геліконська ліра...] (1709) зазначається, що вступ до листа має бути «modestum et venerandum» [скромний і сповнений поваги] (Lyra Heliconis..., арк. 85 зв.).

**** Корінф у Стародавній Греції був багатим торговим містом завдяки вигідному географічному становищу (на півдорозі між Афінами і Спартою і на перехресті між двома морями). Славився також своїми виробами із бронзи. Життя у Корінфі було дороге. Існувала грецька приповідка «Не кожній людині вдається потрапити в Корінф», тобто дороге не всім доступне. У перекладі латиною цю приповідку популяризував римський поет Гораций (Послання, I 17, 36): Non cuivis hominī contingit adire Corinthum [Тільки ж далеко не всім нам судилось дійти до Корінфа] (Переклад Андрія Содомори, http://ae-lib.org.ua/texts-c/horatius_epistles_ua.htm#1-17). Можливо, тут Мазепа натякає на попередній рядок у Горация, який адресат міг знати і який творить із рядком, що цитується, смислово

передньому листі] щиро і за молитовним бажанням усієї України покійно просив Вашу королівську милість, аби зволив привести в рух свою переможну руку до своєї спадщини, яку треба рятувати, так і зараз, подвоївши прохання, повторюю те саме і дуже сподіваючись, очікую щасливого і швидкого прибуття Вашої королівської милості, щоб ми могли, об'єднавши зброю** уми, присипити змія неприязельського московського починання у зіллі***, зараз – якнайбільше, коли Москва почала своїми грамотами підбурювати простолюди і породжувати громадянську війну. І хоча не маємо ще жодного її (цієї війни) прояву, але ті за- таєні під попелом іскорки**** треба би погасити завчасно, аби звідти не всенародне лихо не вибухнуло пожежі, для чого, немовби праотці в лімбі*****, очікуємо приходу Вашої королівської милості як Спасителя нашого, і, на колінах молячи, цілую тисячею поцілунків Її (Вашої королівської милості) хоробру руку.*

*Вашої королівської милості пана мого
милостивого підданий
і найнижчий слуга Іван Мазепа, Гетьман.*

**Із Ромен 5 грудня
1708 року».**

І. Мазепа у листуванні з царем до жовтня 1708 р. свої кореспонденції завершував, як правило, підписами: «Вашего Царского Пресветлого Величества верный подданный, слуга наинижайший***** и подножок Иван Мазепа, гетман»¹⁹. Подібний церемоніальний зворот ввічливого етикету-стандарту тієї доби вживався ним й у листуванні як із царськими царедворцями, так і з польськими діячами. Так, у листі до князя Томаша Юзефа Замойського гетьман підписується як «Вашої мості, мого мостивого пана, естем щиро зичливим братом і покійним слугою Іван Мазепа, гетьман і кавлер»²⁰, до белзького воеводи, великого коронного гетьмана Адама Сенявського – «В.м. м. пана, щиро зичливий брат і слуга понижений Іван Мазепа, гетьман і кавлер»²¹, до О. Меншикова – «Вашей княжой светлости истинно желательный приятель брат и

єдність: «Все ж не остання хвала – сподобатись тим, хто при владі» (Послання, І 17, 35). Переклад Андрія Содомори (http://ae-lib.org.ua/texts-c/horatus_epistles_ua.htm#1-17). У цьому контексті згадка про Корінф може сприйматися як вишуканий комплімент, натяк на освіченість адресата листа, а також ментально настроїти листовних співрозмовників на одну хвилю. Це було характерно для кореспонденції тих часів, особливо листів-прохань.

Вислів Горация у часи Мазепи перефразовувався. Наприклад, у медичному трактаті 1708 року натрапляємо на «Non cuivis tamen medico contigit adire Corinthum» [Однак не кожному лікареві вдається потрапити в Корінф] (<https://books.google.com.ua/books?id=bktfAAAACAAJ&pg=PA412&lpg=PA412&dq=Suum+adire+Corinthum&source=bl&ots=nJmy5yJtvv&sig=sNMvLKCK9kYGTkYEMnvNCuFNYk&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjIhIy229TKAhVmJHIKHUmJCQQ4ChDoAQg2MA#v=onepage&q=Suum%20adire%20Corinthum&f=false>

* В оригіналі латинське слово salvo [рятувати, визволяти], яке вжито у Вульгаті і в церковних авторів.

** Агма у класичній латині означало переважно оборонну зброю.

*** Тут, очевидно, алюзія до рядків Овідія («Метаморфози» VII, 149) «pervigilem superest herbis sopire draconem» [Ще залишилося зіллям приспати невисипущого змія] (тут і далі переклад із Овідія Андрія Содомори). Далі (VII, 151) про змія мовиться: «qui horrendus custos erat arboris aureae» [Жах розсівав навкруги – злotosайного дерева сторож]. Можливо, цитата не досить точно пригадана або десь фіксувалася в уже переробленому вигляді. Звідси – «in herba» [у зіллі] у листі.

**** Ignis suppositus cinēti (Гораций) – прихований під попелом вогонь; cinisidolosus – попіл, який таїть у собі вогонь.

***** Лімб – термін, що використовувався в середньовічному католицькому богослов'ї і позначав стан або місце перебування душ, які не потрапили в рай. Лімб – не пекло і не чистилище. Вважалося, що в лімбі перебувають душі добродесних людей, померлих до пришествя Ісуса Христа (limbus patrum – лімб праотців). Отже, лімб – межа для античних праведників і душ нехрещених немовлят (limbus puerorum – лімб немовлят).

***** Пилип Орлик у листах до шведських високопосадовців також називає себе найнижчим слугою (Див.: Циганок Ольга. Про лундські листи Пилипа Орлика у світлі теорії листування XVIII ст. / Ольга Циганок // Мандрівець. – 2013. – № 5. – С. 53 (http://journal.mandrivets.com/images/file/Tsyg13_5.pdf). У ті часи, особливо у листах-проханнях, було прийнято принижувати себе, щоб добитися прихильності адресата.

слуга Иван Мазепа, гетман рукою власною»²², до Г. Головкина – «Вашей велможности всегда добра зычливый приятель и слуга Иван Мазепа, гетман, рукою власною». Гетьман також при завершенні послань до царя вживав і фразу – «и высокодержавную вашего царского величества десницу покорнѣ лобызаю»²³ або «его ж высокодержавную десницу земным поклонением покорно лобызаю»²⁴.

У підручнику з віршування Києво-Могилянської академії «Cedrus Apollinis...» [Аполлоновий кедр...] (1702) пропонуються такі заголовки листа до польського короля: «Serenissime ac potentissime Rex Domine Domine Clementissime, Sacra Regia Majestas vel Sacra ac Serenissima et Potentissima Majestas» [Найясніший і наймогутніший пане королю, пане наймилостивіший, Свята королівська величність чи свята, найясніша і наймогутніша величність]. Подається і польський варіант, точний переклад: «Najjasniejszy i Najpotężniejszy u Królu, Panie nasz miłościwy. Wasza Królewska Mość vel Najjasniejsza Wasza Królewska Mość»²⁵. У поетиці цього ж навчального закладу «Lyra Heliconis...» [Геліконська ліра...] (1709) подається як взірєць тільки перше із наведених вище звертань до польського короля: «Serenissime ac Potentissime Rex Domine Domine Clementissime» [Найясніший і наймогутніший пане королю, пане наймилостивіший]²⁶. На те саме «salutatio» [привітання-звернення] натрапляємо у більш ранньому трактаті Києво-Могилянської академії «Cytheron bivertex...» [Кіферон із двома вершинами...] (1694/95)²⁷. Поетика Кременецького єзуїтського колегіуму «Apollo Sarmaticus...» [Сарматський Аполон...] (1712) містить інформацію про заголовки листів (tituli seu inscriptiones epistolarum). Автор поетики радить звертатися до польського короля у листах так: «Serenissime Rex D[omi]ne D[omi]ne Clementissime, loco pro nominis, Serenissima Regia majestas vestra» [Найясніший пане королю, пане дуже милостивий (місце для імені, найясніша ваша королівська величність)]²⁸.

Отже, лист польсько-латинською (макаронічною) мовою, адресований С. Лещинському, у дусі часу сповнений барокової фразеології, що пояснюється особливостями тодішньої освіти, орієнтацією на античну культуру.

Петро І звинувачував на основі перейнятого «листа» гетьмана у продажності, бо останній закликав «того Лещинского на отобрание Малороссийского краю будто по общему желанию всея Украины, называя его себе государем, а себя его верным подданным, а Украину наследием его Лещинского». «А ныне по тем его богоотступного изменника письмам явилася явная ложь и предательство под польское иго малороссийского народа, – зазначав цар, – а и сверх сего нам от верных особ известно, что оный, желая себя под польскую область поддать, получил уже от Лещинского за то себе гонор воеводства в Польше и титул княжения Северского».

Гетьман міг у кореспонденції до польського короля підписатися традиційним у таких випадках словосполученням «покірний слуга», що не відображало його принизливий статус, а лише підкреслювало його шанобливе ставлення до польського володаря, як і до інших впливових кореспондентів. У поетиці «Lyra Heliconis...» [Геліконська ліра...] (1709) зазначається, що поширена така кінцівка листа: «Łasce się i miłości braterskiej (si est parilis ad quem scribitur) M.M.P. oddaję, zostaję nazawsze nieodmiennym służą i bratem» [Віддаю себе ласці і братерській любові [якщо той, до кого пишеться – рівний] м[илостивого] м[ого] п[ана], залишаюся назавжди постійним слугою і братом]²⁹. Із цього випливає, що «слугою» міг себе йменувати навіть рівний! Ця сама поетика радить у кінцевій частині листа до польського короля (valedictio) писати: «Serenissimae Majestatis Vestraeservus N.N.» [Слуга вашої найяснішої величності такий-то]³⁰. Знову ж таки, як у випадку з «salutatio» [привітанням-зверненням], таке саме прикінцеве побажання здоров'я міститься у курсі «Cytheron bivertex...» [Кіферон із двома вершинами...] (1694/95)³¹.

У той же час станом на 5 грудня 1708 р. І. Мазепа не був «верный подданный» польського короля, оскільки йому не присягав разом із козацтвом. Робити це авансом теж гетьману не було ніякого сенсу, оскільки в реаліях кінця 1708 р. – початку 1709 р. Швеція виступала гарантом незалежного Українського князівства. Польща могла лише підсилити як своє становище, так і України посиленою військовою допомогою Карлу XII у війні з росіянами. Те, що польський король С. Лещинський в універсалі до

українського народу від 22 листопада 1707 р. звертався до усіх жителів Гетьманщини «як ласкавий батько до заблукалих дітей», називаючи їх «своїми підданими»³², не означає, що гетьман у нових умовах вирішив підіграти бажанням союзника і фактично закликати його до «*освобождения наследия своего*».

Як нам видається, «несколько писем, цифрами писанных, а при том один лист Мазепин к Лещинскому»³³, перехоплених у Лисянці росіянами, у Києві спробували розшифрувати. П. Орлик у своєму зізнанні С. Яворському писав, що саме у вересні 1707 року «велел мне Мазепа отписать до Станислава цифрами»³⁴, а також з Ромнів (5 грудня 1708 р. – **Авт.**), що «на сегобочной Украине перенято»³⁵. При цьому довірник гетьмана зазначав, що «не знаю до сих времен, если он сам Мазепа собственною своею рукою когда-нибудь до того ж Станислава писал»³⁶. Шифрування міжурядової, міждержавної кореспонденції було звичною практикою тієї доби. До неї вдавалися як І. Мазепа, так і Петро І. Останній спілкувався шифрованими повідомленнями зі своїми дипломатами, навіть у своїй державі з окремими генералами, полковниками*. Б. Шереметєв, отримавши 9 лютого 1709 р. від царського кур'єра два укази, у своїй відповіді зробив такий припис: «При сем азбука для нужнейших случаев прилагается»³⁷.

Дуже велика частина кореспонденції Карла XII та гетьмана потрапляла до рук росіян, оскільки їхні полки фактично тримали в оточенні зимові квартири шведів та їхніх союзників. Отже, в таких умовах І. Мазепа не міг проявляти безпечність та розраховувати тільки на спритність свого гінця. Лише одиниці могли прорватися з цього кільця застав. Саме тому не допускаємо, що гетьман легковажив, міг вільно, без належних шифрувальних засобів сповіщати польського короля про свої стратегічні та тактичні плани.

У розшифрувальників вийшло те, що вони хотіли чи бажали прочитати. У Російському державному архіві давніх актів зберігаються у кількох фондах «списки на польськом**и российском языках с писма изменника Мазепы»³⁸ від 5 грудня 1708 р., причому «подлинник»*** датований чомусь 10 груднем³⁹.

Разом з тим, як нам видається, перехоплений лист, який дуже важко прочитати невідготовленій людині і зрозуміти у ньому всі багатозначущі натяки, є зразком зашифрованого тексту. П. Орлик відкрито, але плутано-метафорично подав головний зміст листа – прохання до польського короля якнайшвидше привести військо в Україну.

Українські мазепознавці В. Шевчук, О. Дубина не сумніваються у підробці листа І. Мазепи⁴⁰. Справді, зміст тексту послання не відповідає реаліям початку грудня 1708 р. Адже гетьман, не маючи підтверджень про вдалу поїздку свого посланця Ф. Нахимовського у Польщу, мав продублювати попереднє послання про необхідність початку походу польського короля в Гетьманщину та місця розташування на постій його вояк⁴¹. Дніпро та інші ріки замерзли, а це сприяло у зимові місяці переходу польських полків у зручних місцях. Тож у зашифрованому листі йшлося, мабуть, про маршрут пересування вояк, місця переправ, далі – про розквартирування прибулих. Гетьман мав проінформувати союзника бодай кількома фразами про події листопада

* Шифровані тексти несли цілком логічну інформацію. Так, Петро І, наприклад, писав: «Господин маеоръ. Письма ваши до меня дошли, из которых я выразумел, что вы намърены оба полка, то есть Кропотовъ драгунской и пьшей из Кіева, у себя держать, на что отвѣтствую, что пьемъ, ежели опасно пройтить въ Азовъ, то удержите у себя, а конной, не мѣшкая, конечно отправьте на Таганрогъ. Также является изъ вашихъ писемъ нѣкоторая медленіе, что намъ не зело пріятна, когда дождетесь нашего баталіона и Ингермонланского и Билсова полковъ, тогда тотчасъ». Після дешифрування зміст листа царя був таким: «Поди къ Черкаскому и, сослався з губернаторомъ азовскимъ, чини не-медленно съ Божією помощію промысль надъ тѣми ворами, и которые изъ нихъ есть пойманы, тѣхъ вели въшать по украинскимъ городамъ. А когда будешь в Черкаскомъ, тогда добрыхъ обнадежь и чтобъ выбрали атамана доброго челоувѣка; и по совершении ономъ, когда пойдешь назадъ, то по Дону лежащие городки такожъ обнадежь, а по Донцу и протчимъ рѣчкамъ лежащіе городки по сей росписи разори и над людьми чини по указу» (Соболева Т. А. История шифровального дела в России. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — С.40.).

** Автор «Історії імператора Петра Великого» Ф. Прокопович у своїй книзі пише, що він не знайшов оригіналу цього листа (с.193).

*** Так називають цей текст його публікатори швидше за те, що він ліг в основу перекладів.

1708 р., перехід на бік Карла XII. Але в листі про шведського короля – жодного слова!

Перехопивши таке шифроване послання, російські можновладці, схоже, зробили до польського списку кілька вигідних для себе невеличких вкраплень-додатків, яких явно там не було («вірний підданий»). Хоча П. Орлик визнав, що роменський лист С. Лещинському писав він особисто, у грамоті до українського народу цар брехливо стверджував, що спійманий «шпег...Феско Хлюс, у котораго между иными найден его изменника Мазепы лист, **за рукою его** (виділено нами. – Авт.) и печатью»⁴². Отже, уже ця деталь вказує на те, що для царя була важлива не стільки правда, як бажання виставити І. Мазепу у невідомому для нього світі. У розповсюджених агітках латинські фрази-красивості листа (*привести в рух свою переможну руку до своєї спадщини, яку треба рятувати*) царські прибічники подали досить однозначно – «для сохранения своего дедичного состояния... подвигли свою руку». Значимо, що тут добряче зміщений акцент. Якщо у листі-шифровці йдеться компліментарно про Україну, яка, за текстом, колись належала Польщі, то в агітках Мазепа вже запрошував С. Лещинського взяти владу до своїх рук в Гетьманщині.

Викликають сумнів і фрази, слова типу «непобедимую... десницу», «Спасителя», які вжиті щодо польського короля. І. Мазепа добре знав ситуацію у Польщі, хитке становище у ній С. Лещинського. Тим паче польський король в інструкції від 18 вересня 1708 р. міністру Понятковському при Карлу XII подає себе як слухняного виконавця наказів шведського правителя. «Мої заощадження виснажені, мої спадкові володіння спалені, а народні біди не дозволяють знайти ніде ні допомоги, ні кредиту»⁴³, – зізнавався поставлений на трон шведами володар. Як видно з його інструкції, король Польщі мав у вересні істотні проблеми з мобілізацією війська через те, що не довіряв «ні литовському головнокомандуючому, ні київському воєводі», ні белзькому воєводі⁴⁴ та іншим урядовцям, багато з яких вагалися, мали проросійські настрої, орієнтувалися на Августа II. «Я думаю до кінця місяця (вересня. – Авт.) йти на Волинь, але не планую заглиблюватися в цю провінцію... – повідомляв С. Лещинський Карла XII. – Я прошу Його Величність Короля Шведського вказати мені, як слід діяти відносно Польщі взагалі і белзького воєводи зокрема. Якщо король матиме бажання довіритися мені і дасть мені дозвіл діяти по-моєму розумінню, то я зобов'язуюсь чесним словом мати на меті при приборканні заворушень тільки його інтереси. З проекту кампанії, запропонованої мною, король має побачити, що його війська, що стоять під моєю командою, нічим не ризикують»⁴⁵. Тобто польський король у реаліях 1708 р. виглядав як дуже несамотійна фігура. Враховуючи ці деталі, І. Мазепа міг звертатися до нього як «Спасителя», «мого государя» хіба що для красивих слів у шифровці. Так, С. Лещинському підпорядковувався певний військовий контингент, і шведський король бажав використати останній у складній ситуації зими 1708-1709 рр. Однак польський керманіч при всіх його амбіціях, бажаннях справляв жалюгідне враження і не мав такої сили, впливу, як його шведський сюзерен; його особистість не могла надихнути українську верхівку на ідею повернення Гетьманщини під крило Польщі (хоча питання про входження до Речі Посполитої як варіант дій розглядалося. – Авт.). Ще в 1707 році І. Мазепа писав С. Лещинському, щоби він «прежде старался Речь Посполитую соединить, которая бы единоголосно узнала его за пана и короля своего»⁴⁶.

Аналізуючи зміст розповсюдженого в Україні російською владою листа І. Мазепи, слід заглибитися і в логіку його написання у реаліях початку грудня 1708 р. Яке головне завдання ставив гетьман, посилаючи свого посланця до Польщі? Що він нарешті «дозрів» і визнає Україну спадщиною польського короля, а себе – його вірнопідданим васалом? Це виглядає абсурдно, оскільки С. Лещинський, як і він, залежав від успіху дій Карла XII. І. Мазепа розраховував, що польський король, отримавши сигнал від «вірного підданого», швидше мобілізується? Без «спадщини», «Спасителя» у нього не буде інтересу йти на допомогу Карлу XII? Польський король мав отримати істотне заохочення у такий улесливий спосіб для зрушення у похід? Це при тому, що його військо, згідно із узгодженими раніше з Карлом XII планами, мало йти в Україну. Усе вищезгадане безглуздя з погляду мети направлення посланця до С. Лещинського виглядало дуже сумнівно. Стан шведської армії у грудні 1708 р. не

був настільки критичним, щоб І. Мазепа вбачав у польському війську (а це, як добре він знав, всього-на-всього кілька полків) головну рятувальну силу для Гетьманщини. Це дає підставу говорити про те, що у сповненому красивих барокових порівнянь, фраз запрошенні С. Лещинського йти в Україну крився якийсь зашифрований зміст. Найправдоподібніше, як про це говорив і Д. Апостол на допиті, керманич України у своєму посланні конкретизував шляхи приходу та розміщення польських вояк на Переяславщині та Київщині, називав орієнтовну дату спільного маршу на Москву (кінець січня, лютий). Це було набагато важливіше, ніж гра в красиві слова та натяки згідно із правилами поетик і риторик.

1. Лист графа Г.Головкина до гетьмана І.Скоропадського (22 січня 1709 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С.Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007 (далі – ДГІМД). – С.852.
2. Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. – СПб., 1773. – С.193.
3. Письмо Д.Голицина к гетману И.Скоропадскому (7 января 1709 г.) // Материалы для отечественной истории. Издал М.Судиенко. – К.: университетская типография, 1855. – Т.2. – С.3.
4. Письма князя Александра Меншикова к князю Дмитрию Голицыну // Сборник русского исторического общества. – СПб, 1873. – Т.11. – С.109.
5. Письмо Г.Долгорукого к Петру I (22 января 1709 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.:издательство Академии наук СССР, 1952(Далі – ПиБ.). – Т.9. – Вып.2. – С. 625.
6. Лист графа Г.Головкина до гетьмана І.Скоропадського (22 січня 1709 р.) // ДГІМД. – С.852.
7. Лист графа Г.Головкина до гетьмана І.Скоропадського (22 січня 1709 р.) // ДГІМД. – С. 852.
8. Письмо графа Г.Головкина И. Скоропадскому (7 февраля 1709 г.) // Материалы военно-ученого архива главного штаба. – СПб: печатна В.И.Головина, 1871. – Т.I – С. 649.
9. Лист графа Г.Головкина до гетьмана І.Скоропадського (22 січня 1709 р.) // ДГІМД. – С. 852.
10. Манифест государя Петра I с приложением письма Мазепы к польскому королю (21 января 1709 г.) // Маркевич Н. История Малороссии. – М.: типография Августа Семена, 1842. – Т.4. – С.275.
11. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: издательство социально-экономической литературы, 1958. – С.263.
12. Список с листа изменника Мазепы, писанного к Лещинскому // ПиБ. – Т. 9. – Выпуск I. – С. 40-41.
13. Список с перенятого писма вора Мазепы / Публикация В.Перетца // Киевская старина. – 1905. – Т.89. – Июнь. – Отд.2. – С.234.
14. Голиков И. И. Дополнение к Деяниям Петра Великого. М.: Университетская типография, 1795. – Т.15. – С236-237.
15. Лист Чарльза Вітворта до статс-секретаря Бойля (2 лютого 1709 р.) // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах/ Упорядник С.Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. (далі ВКДГІМД). – С.447.
16. Лист Чарльза Вітворта до статс-секретаря Бойля (9 лютого 1709 р.) // ВКДГІМД. – С.448.
17. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. – СПб.:типография М.Стасюлевича, 1885. – Т.16. – С.483.
18. Письмо И.С.Мазепы польскому королю С. Лещинскому (5 декабря 1708 г.)// Полтавская битва 27 июня 1709 года: Док. и материалы / Отв. ред. Е.Е. Рычаловский; сост.: Е.Е. Рычаловский, А.Б. Плотников, Т.А. Лаптева, О.А. Курбатов, П.И. Прудов-

ський. М.: РОССПЭН, 2011. – С.221.

19. Лист гетьмана І.Мазепи до Петра І (22 травня 1706 р.) //ДГІМД. – С. 224.
20. Лист гетьмана І.Мазепи до князя Томаша Юзефа Замойського (24 жовтня 1705 р.) //ДГІМД. – С. 218.
21. Лист гетьмана І.Мазепи до А.Сенявського (2 жовтня 1707р.) //ДГІМД. – С.228.
22. Лист гетьмана І.Мазепи до О.Д.Меншикова (26 лютого 1708 р.) //ДГІМД. – С.235.
23. Лист І.Мазепи до Петра І (24 березня 1708 р.) // З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ,1996. – С.177.
24. Лист І.Мазепи до Петра І (? 1708 р.) // Там само. – С.179.
25. Cedrus Apollinis pharetrati rossiaco Orphaeo ob bicornem extruendam cytharam bino poëseos ac rhetorices stylo instructam [...] 1702. // ІР НБУВ, шифр ДС/п241, арк. 12 зв.
26. Lyra Heliconis intra regiam aviti tentorii supreme domini maecenatis patris pastoris illustrissimi sanctissimo digito citata [...] 1709. // ІР НБУВ, фонд 312, шифр 674/463 С, арк. 89.
27. Cytheron bivertex irriguis poëtico-oratorii eloquii fontibus rorans in collegio Mohilaeano polonis neovatibus erectus [...] (1695). // ІР НБУВ, фонд 305, шифр ДС/п 235, арк. 102 зв.
28. Apollo Sarmaticus varia supellectili poetica instructus, in Athenaeo Cremenecensi anno Domini 1712 die 25 Januarii [...] traditus. // ІР НБУВ, фонд 312, шифр 677/465, арк. 22 зв.
29. LyraHeliconis..., арк. 87.
30. Там само, арк. 89.
31. Cytheron bivertex ..., арк. 102 зв.
32. Універсал польського короля Станіслава Лещинського (22 листопада 1707 р.) // ВКДГІМД. – С.389.
33. Лист графа Г.Головкина до гетьмана І.Скоропадського (22 січня 1709 р.) // ДГІМД. – С.852.
34. Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – № 10. – С. 16.
35. Там само. – С. 17.
36. Там само. – С. 17.
37. Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника, малтийского, с Апостола Андрея, Белого орла и Прусского ордена кавалера, графа Бориса Петровича Шереметева. -Москва: типография Императорского университета, 1778. – Ч.ІІ. – С. 125.
38. Списки на польском и российских языках с письма изменника Мазепы к шведскому (помилка в оригіналі, треба польському королю. – **Авт.**), которого просит о скорейшем к нему со всеми войсками поспешении для нападения на российские войска// РГАДА. – 124. – Оп.І(1708г.). – Д.103. – Лл.1-2.
39. Письмо на польском языке к шведскому (помилка в оригіналі, треба польському королю. – **Авт.**) королю от бывшего гетмана Мазепы просительное о поспешении его на помощь Малороссии с шведскими войсками// РГАДА. – 124. – Оп.І (1708 г.). – Д.111. – Л.1.
40. Шевчук В. Просвічений володар:Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К.: Либідь, 2006. – С. 166; Дубина О. Чи укладав Іван Мазепа договір зі Станіславом Лещинським? // Сіверянський літопис. – 2014. – №6. – С.80 -81.
41. Зізнання Данила Апостола (грудень 1708 р.) // ДГІМД. – С. 410.
42. №2221 (21 января 1709 г.). Грамота малороссийскому народу // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб.: типография II отделения его императорского величества канцелярии, 1830. – Т.ІV. – С.441.
43. Инструкция г-ну Понятовскому, министру польского короля при короле

шведском (18 сентября 1708 г.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1909. – Т. I. – С. 204.

44. Там само. – С. 203.

45. Там само. – С. 211.

46. Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 17.

В статье идет речь о перехваченном русскими письме И. Мазепы к польскому королю С. Лещинскому (декабрь 1708 г.). Послание использовалось Петром I в своем агитационном манифесте, где гетман обвинялся в измене не только царя, но и украинского народа. Авторы статьи приводят существующие русские переводы письма и предлагают собственный перевод на украинский язык, основанный на филологическом анализе и лишенный политической ангажированности. Послание Мазепы содержит элементы иносказания, было зашифрованным текстом.

Ключевые слова: гетман, Иван Мазепа, Станислав Лещинский, письмо, оригинал, шведы.

The article deals with the Ivan Mazepa's letter, which was intercepted by Russians (December 1708), to the Polish king S. Leschynski. The message has been used by Peter I in his manifesto for the propaganda, where Hetman has been accused of betraying not only the king, but the Ukrainian people, too. Authors of the article submit existing Russian translations of the letter and offer their own translation into Ukrainian, based on philological analysis and without political impact. The Mazepa's message contains some elements of allusion, it has been a codified text.

Keywords: hetman, Ivan Mazepa, Stanisław Leszczyński, letter, original, Swedes.

Алла Доценко

БУДИНОК ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ У 50-х РОКАХ ХІХ ст.

Дана стаття є продовженням попередніх, надрукованих у журналах «Сіверянський літопис» № 3 і № 6 за 2015 рік.

У публікації на архівних матеріалах Державного архіву Чернігівської області висвітлюється історія наступного ремонту будинку полкової канцелярії у м. Чернігові — 1855–1859 рр. І хоча тільки-но закінчився попередній капітальний ремонт, що тривав більше 5 років, у тому ж таки 1855 році почався наступний, не менш потужний і об'ємний, аніж попередній, і який також тривав 5 років.

Ключові слова: головне управління шляхів сполучення і публічних будинків, радник губернського правління, рапорт, стропильні переводи, контрфорси, кондиції.

Після капітального ремонту кам'яного будинку архіву губернського правління, що тривав з 1849 по 1854 роки (а оформлення документації — до літа 1855 р.), архівні справи восени 1854 р. поступово стали повертати у відремонтовану споруду. Але, як виявилось, вони не вміщалися в будівлю. І тоді архіваріус подає рапорт у губернське правління, в якому просить влаштувати додатково полиці для архівних документів. Губернське правління, розглянувши на своєму засіданні рапорт архіваріуса, передає його на розгляд у губернську будівельну і дорожню комісію. Остання доручає губернському архітектору Михайлу Щитинському оглянути будівлю архіву і, впевнившись у недостатній кількості полиць, вирішує скласти креслення та кошторис на їхнє виготовлення. Незабаром він подає рапорт, в якому оцінює вищезгадане в суму 732 руб. 74 ¼ коп. сріблом, а будівельна і дорожня комісія в своєму засіданні все це затверджує. Але поки йшло це чиновницьке листування, огляд споруди, складання кошторису — вже розпочався наступний рік — 1855, і ці роботи та їхнє фінансування, звісно, не ввійшли до плану ремонтних робіт казенних споруд по губернії на 1855 рік. А оскільки на покриття витрат з виготовлення полиць комісія не мала у себе коштів, тому було вирішено запланувати відповідну суму вже на 1856 рік, і тому їх виготовили та встановили лише тоді ж.

Але у травні 1855 р. архіваріус знову подав до губернського правління рапорт, в якому знову вказував на недостатність місця для справ у будівлі архіву, а також на велику вологість у нижньому поверсі споруди, від чого можуть зіпсуватися справи. Губернське правління у червні 1855 р. на відповідному засіданні заслухало це подання і знову доручило архітектору Щитинському, але вже разом з радником правління Білецьким оглянути нижній поверх і архівні справи, що в ньому знаходилися, а також упевнитися, чи дійсно в ньому є велика вологість, що загрожує справам, і чи можливо розмістити всі архівні справи в цій споруді, чи потрібно додатково наймати приміщення. Також було доручено знайти старі полицьки, на яких раніше знаходилися архівні справи.

Радник губернського правління Білецький разом з губернським архітектором Щитинським виконали припис і 23 червня 1855 р. оглянули будівлю архіву. За результатами їхнього огляду був складений акт і направлений у губернську будівельну і дорожню комісію [1].

Вони впевнилися, що справді для всіх справ у будівлі архіву бракує місця, але підвали вже майже висохли, і загрози для документів немає і не буде, якщо додатково

© Доценко Алла Володимирівна — заступник генерального директора НАІЗ «Чернігів стародавній».

просушувати приміщення нижнього поверху відкриттям вікон. Але, оглядаючи споруду, вони виявили зовсім іншу небезпеку для неї та паперів: на горищі від важких книг і архівних справ, що були складені на дошках, покладених безпосередньо на стропильні переводи, останні прогнулися і зруйнували карниз іззовні, що загрожувало падінням всієї покрівлі будинку. 16 липня губернська будівельна і дорожня комісія розглянула спільний акт Білецького і Щитинського, а також окремий рапорт губернського архітектора, і постановила: негайно усунути подальше руйнування карнизу приміщення.

А в цей час, 30 червня 1855 р., у місті сталася сильна злива з градом, від якої постраждали майже всі будівлі міста. У рапорті до губернського правління архіваріус описує пошкодження і просить дати розпорядження на встановлення 33 нових шибок замість розбитих у вікнах архіву. Губернське правління заслухало подання і передало до будівельної і дорожньої комісії.

Остання, розглянувши донесення з губернського правління, доручила архітектору Могилянському оглянути приміщення архіву, і скласти додатковий кошторис на вставлення скла у розбиті вікна. Але йшов час і 23 вже серпня (а не липня) 1855 р. губернський архітектор Щитинський подає в комісію рапорт, в якому повідомляє, що до цього часу ще не вставлені нові шибки замість розбитих [2].

Нове скло у вікна, замість розбитого, було вставлене, як повідомив поліцмейстер, Шлемою Мстиславським по 20 коп. за кожне, і в жовтні 1855 р. ця справа була закрита і віддана в архів [3].

А тим часом листування з встановлення полиць і ремонту стропильних переводів тривало...

7 жовтня губернський архітектор Щитинський пише рапорт в комісію про неможливість використання з метою економії для полиць старих дощок, оскільки тонкі й не витримують навантаження від архівних паперів, а також вони вже піддалися гниттю від вологості.

31 жовтня розглянуто ще його два рапорти і два кошториси на ремонтні роботи, після чого їх затверджено [4].

Таким чином, на 1856 рік в план ремонтних робіт казенних будівель по губернії будівельна і дорожня комісія мала включити наступні ремонтні роботи в споруді архіву губернського правління за кошторисами:

1. відновлення тиньку на карнизи і стінах будівлі – 111 руб. 49 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом;
2. на укріплення стропильних переводів – 67 руб. 90 коп. сріб;
3. на виготовлення і влаштування полиць – 725 руб 49 $\frac{1}{4}$ коп. срібл.

Однак і в 1856 році, як і в попередньому 1855, ремонтні роботи так і не розпочалися.

У травні 1857 року Щитинський знову оглядає споруду архіву і в акті зазначає ті ж самі руйнування, навіть і більші [8]. І лише у серпні 1857 р. приходить дозвіл головноуправляючого шляхами сполучення і публічних будинків на укріплення стропильних переводів підкладами на горищі архіву. Комісія назначає на 20 вересня торги для віддачі на підряд цих робіт. Столоначальникам «Искусственного и Счетного Столов» було доручено скласти кондиції для цього підряду і надати їх для розгляду і затвердження. Зразу ж була опублікована і об'ява про торги [9].

11 вересня в комісії були затверджені кондиції.

Але ні в той день торгів, ні після того на переторжку бажаючих не з'явилося. Тоді комісія в своєму засіданні 15 жовтня 1857 року постановляє: ремонтні роботи з укріплення стропильних переводів відкласти до 1858 року і провести їх разом з іншими роботами в цій будівлі [10].

А в кінці жовтня 1857 р. знову нова проблема: шибки у вікнах архівної будівлі були вибиті. Правда, на цей раз, враховуючи осінньо-зимову пору, їх вставили доволі швидко: за 3 місяці. Суму 10 руб. 88 $\frac{1}{2}$ коп. виділили з різних статей бюджету губернського правління. Про вставлене скло відзвітували вже у кінці січня 1858 р. [11].

У наступному — 1858 році — будівельна і дорожня комісія лише в червні місяці повертається до питання ремонту споруди архіву, оскільки тільки 3 червня прийшов дозвіл на проведення робіт та їхнє фінансування: «на исправление здания Губернского Архива в Чернигове с устройством в нем полок для дел и укрепление стропильных переводов выделить 903 руб. 12 коп.»

На 16 червня 1858 р. були назначені торги. Але знову, як і минулого року, в той день торги не відбулися, оскільки бажаючих брати на підряд ремонт споруди не виявилось. Лише в день переторжки – 20 червня стародубський 3-ї гільдії купець Кантор ввійшов з об'явою про допущення його до торгів на роботи по «исправлению» архівної споруди [12]. У той же день надійшов конверт і від новгород-сіверського 3-ї гільдії купця Мовши Раскіна з проханням про допущення його до переторжки. Але по закінченні засідання «Общего Присутствия» з купця Кантора була взята підписка, за якою він брав на підряд роботи по влаштуванню полиць і укріплення стропильних переводів в 767 руб. 50 коп. з уступкою від кошторисної вартості на користь казни 158 руб.

Таким чином, новгород-сіверському купцю Мовші Раскіну було відмовлено.

Далі комісія доручає Щитинському вести нагляд за роботами, щоб вони велися відповідно до проекту і кошторису, а по їхньому закінченню надати технічний звіт. Через місяць, 30 липня, архітектор пише рапорт про те, що до того часу приміщення горища ще не звільнено від архівних паперів і роботи розпочати вчасно неможливо.

І лише 14 жовтня 1858 р. Щитинський у своєму наступному рапорті вказує, що нарешті ці роботи виконані [13].

А тим часом в будівельній і дорожній комісії почали розслідування. У кінці серпня 1858 р. невідомі особи зірвали водостічні труби, що були по кутах споруди, а також залізні листи, що прикривали контрфорси від дощу. Про цю халепу доповідає у своєму рапорті до губернського правління архіваріус. Відповідно до процедури, губернське правління заслухало у своєму засіданні рапорт і направило його до будівельної і дорожньої комісії на подальший розгляд і усунення чергових пошкоджень будівлі. Вона розглянула подання і зобов'язала помічника архітектора Садовського оглянути архів і скласти ще один кошторис, а саме на ці роботи. Місцевій поліції поставили завдання знайти грабіжника [14].

13 жовтня 1858 р. міська поліція відкрила кримінальну справу про крадіжку з будівлі архіву заліза, що прикривало контрфорси, та водостічних труб. Поліцією було опитано ряд підозрюваних осіб, перевірено ряд дрібних крамниць, куди могли здати вкрадене залізо, але ні грабіжника, ні вкраденого не було знайдено.

А тим часом основні ремонтні роботи в будівлі архіву вже розпочалися. Але 5 листопада архітектор Щитинський подає у комісію рапорт, де вказує, що частину робіт, а саме: тинькування, ремонт цегляної підлоги на вході, ремонт покрівлі – він призупинив, оскільки наступили морози і холодна зимова погода, а внутрішні роботи продовжено. Зовнішні ж роботи вирішено продовжити з приходом весни 1859 року.

Наступним рапортом від 7 листопада Щитинський доповідав, що роботи по укріпленню стропильних переводів виконано, але застерігав, що «для устойчивости стропильных ферм на будущее время склада архивных бумаг на чердаке иметь не должно».

26 листопада архітектор знову пише рапорт, де вказує, що «работы по устройению полок в каменном здании, занимаемом Архивом Губернского Правления производством окончены сего Ноября 26-го числа».

12 грудня 1858 р. архітектор Федоров засвідчив роботи по укріпленню стропильних переводів і завірив, що ці роботи виконані з належною міцністю і з використанням матеріалів гарної якості. Роботи по ремонту покрівлі і цегляної підлоги ганку залишити на весну 1859 року.

У лютому 1859 р., відповідно до ст. 15 т. VIII рахункового статуту головного управління шляхів сполучення і публічних будинків, коли комісія повинна в кінці року звітувати про всі роботи і асигновані суми за минулий рік, остання направляє такий звіт головноуправляючому [15].

А тим часом міська поліція все шукала грабіжника, котрий зняв і вкрав залізо та водостічні труби. Це розслідування тривало більше півроку, але результатів не дало.

Щитинський регулярно надає комісії технічні звіти про роботи у будівлі архіву, а 28 травня подає останній рапорт, в якому сповіщає, що всі ремонтні роботи закінчено [16].

На початку 1860 р. комісія знову відправляє звіт до управління шляхами сполучення і публічних будинків за виконані в 1859 році ремонтні роботи споруди архіву [17]. Тоді ж головноуправляючий робить запит про казенну споруду архіву губернського правління з приблизною оцінкою вартості, а комісія оцінює на той

час цю будівлю (нині Будинок полкової канцелярії) в 7 тис. руб, а споруду самого губернського правління (нині Будинок архієпископа) – 20 тис. руб.

Ось так і закінчилася чергова ремонтна епопея у будинку полкової канцелярії, де на той час розміщувався архів чернігівського губернського правління. Нижче подаємо документи з цього приводу.

1. Акт

1855 года Июня 23 дня

Советник Губернского Правления Белецкий и член Черниговской Губернской Строительной и Дорожной Комиссии Губернский Архитектор Щитинский по распоряжению Губернского Правления осматривали каменное здание, исправленное в прошедшем 1854 году и предназначенное для хранения архивных дел Губернского Правления, и оказалось:

в помянутом здании сложены дела: в верхнем этаже, в нижнем этаже и на чердаке. Верхний этаж состоит из трех больших комнат, в коих сложены дела 3-х отделений и Канцелярии Общего Присутствия Губернского Правления, сданные в архив с 1845 года со времени учреждения Губернских Правлений. Дела эти разложены на полках, устроенных по стенам поместительно и удобно, так что в настоящее время не требуется делать полок посреди комнат, а когда дела по времени поступления их из отделений в архив против настоящего количества умножатся, то в то время необходимо будет устроить полки рядами и посреди комнат.

Нижний этаж состоит из 5 небольших комнат, в коих помещаются дела прежних лет; дела эти сложены на досках рядами по стенам и середине комнат довольно тесно и неудобно для разборки их и приискания справок, в комнатах мало свету, воздух сырой от влажных стен, еще хорошо не высохших, но сырости такой, чтобы дела могли попортиться в настоящее время нет, и чтобы этот этаж, устроенный почти в земле, был совершенно удобен для дальнейшего хранения дел, необходимо устроить ныне же полки не к стенам, а посреди комнат, с непрерывным наблюдением, чтобы окна, в коих есть мелкие решетки, были для очищения воздуха открыты во всякое время.

На чердаке хранятся в переплетах прежних лет протоколы, журналы и другие книги, которые сложены на досках, положенных на поперечных стропильных переводах крыши; и хотя такое помещение удобно собственно для хранения сказанных книг, но для самой крыши вредно, ибо от тяжести книг переводы и теперь уже погнулись и чрез это снаружи заметно в карнизе значительное повреждение, а потому необходимо устроить ныне же под переводы прогонные брусочки и под оные подставки в каждую поперечную стену.

Кроме дел, сложенных в каменном здании, остались еще архивные дела Губернского Правления в частном доме Коллежского Ассесора Решко, где во время исправления каменного здания хранились и все прочие дела. Дела эти тоже прежних лет, подлежащие к разборке и некоторые из них к уничтожению в количестве более 250 000, хранятся в двух больших отдельных сараях, устроенных на дворе и в третьем небольшом сарае, находящемся в связи с флигелем, состоящим из 4-х комнат и пятой кухни, в которых тоже помещаются дела и находится Канцелярия Архива и Комиссия для разборки архивных дел с чиновниками ее.

Дел, находящихся ныне в доме Решко, никаким образом невозможно даже части поместить в каменном здании и необходимо для них, а равно для Канцелярии Архива и Комиссии о разборке архивных дел, нанять частное помещение. По всем соображениям признается таковое помещение самым удобнейшим в доме Коллежского Ассесора Решко, в тех самых местах, в которых и ныне дела помещаются с тем, чтобы в сараях и комнатах были сделаны некоторые необходимые починки и исправления и главное в сараях устроить постоянные полки и оконные переплеты.

О чем заключен нами сей акт с дополнением, что доски, оставшиеся от прежних архивных полок по удостоверению нашему, оказались в целости, из них часть находится на чердаке и в нижнем этаже каменного здания под делами, а большая часть употреблена на полки для дел, хранящихся в сараях Решко.

Подлинный акт передать для представления Начальству.

Подлинный акт подписали:

Советник Губернского Правления Белецкий (подпись)

Губернский Архитектор Щитинский (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 25, спр. 51, арк. 12.

2.

В Черниговскую Губернскую

Строительную и Дорожную

Комиссию

Губернского Архитектора Щитинского

Рапорт

После сильной бури с градом, бывшей 30 июня сего года во многих казенных зданиях по настоящее время не вставлены разбитые стекла, что кроме неблагоприятности помещения, в дождливую погоду содействует к внутренним повреждениям.

Сегодня при осмотре моем здания Архива по предмету устройства подпорок под переводы, я заметил, что по настоящее время и в этом здании на место разбитых стекол не вставлены новые, почему на вставку стекол я составил смету, в которой цены выставлены из справочной ведомости за июль месяц, заверенной Черниговской Уездной Дорожной Комиссией и каковую при сем имею честь представить.

23 августа 1855 г.

Губернский Архитектор Щитинский.

Смета на вставку стекол

в каменном здании, занимаемом Архивом Губернского Правления

Описание работ	Мастеровых и рабочих людей	Плата серебром одному	Плата серебром всем
Стекольные работы: 1) Для вставляния в оконные переплеты на место разбитых градом новых 40 стекол длин. 10 ½ верш., шириной 6 верш., составляющих в фальцах 82,5 аршин с очисткою старой замазки Стекольщиков Итого рабочих: Стекольщиков Всего за работу	 1,65 1,65 -	 75 коп. -	 1 руб.23 ¾ коп. 1 руб.23 ¾ коп.
Именование материалов	Количество	Цена серебром за один	Цена серебром за все
1) Стекол полубелых: длиною 10 ½, шириной 6 вершков. 2) Замазки стекольной 3) Проволоки стекольной Итого материалов: Стекол полубелых длиною 10 ½, шириной 6 вершков. Замазки стекольной Проволоки стекольной Итого за материалы: работу Всего Прибавляя на инструментальный капитал по 1% А всего за материалы и работу	 40 16,5 0,08 40 16,5 0,08 - - - -	 10 коп. 8 ½ коп. 25 коп. - - - -	 4 руб. 1 руб.40 ¼ коп ¼ коп 5 руб.40 ¼ коп 1 руб. 23 ¾ коп 6 руб.64 ¼ коп 6 ½ коп. 6 руб. 70 ¾ коп

Губернский Архитектор

Щитинский

ДАЧО, Ф 179, оп. 25, спр. 89, 65 арк., арк. 45.

3.

«Выписка из журнала Черниговской Губернской Строительной
и Дорожной Комиссии 10 октября 1855 г. состоявшегося»

Слушали: Черниговского Полицмейстера, который доносит рапортом от 19 сентября, что во время сильной бури с градом, бывшей 30 июня текущего года, в здании архива Губернского Правления было разбито 40 стекол.

Разбитые стекла вставлены евреем Шлемою Мстиславским по частному договору его в Комиссии за плату по 20 коп. от каждого стекла.

По удостоверению Губернского Архитектора Щитинского вставка означенных стекол произведена надлежащим образом».

ДАЧО, Ф 179, оп. 42, стр. 54, арк. 14.

4.

31 октября
1855 г.

Черниговская Губернская Строительная
и Дорожная Комиссия

Резолюция Общего Присутствия:

Общее Присутствие по рассмотрении и поверке составленных Губернским Архитектором смет:

на исправление штукатурки на карнизе и стенах здания, занимаемого Архивом Губ. Правления и

на укрепление стропильных переводов в том здании,

признав выписанные в этих сметах работы необходимыми; самые же сметы за сделанными в них красными чернилами поправками, по коим исчисленно в сметах на штукатурные работы 111 руб. 49 ³/₄ коп. сер. и в смете на укрепление переводов 67 руб. 90 коп. правильными во всем, а потому определило: утвердив сметы установленным порядком, а также и смету суммою в 725 руб 49 ¹/₄ коп. на устройство полок в Архиве Губ. Правления внести в работы на 1856 г.

Столоначальник (подпись)

Непременный член Правления (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 25, стр. 51, арк. 33.

5. 27 марта 1856 г.

В Черниговскую Губернскую Строительную
и Дорожную Комиссию

М. В. Д.

Черниговского Губернского
Правления

Губернское Правление слушали записку
Заведывающего Архивом Губернского

Правления Г. Белецкого от 7 Марта, что исправляющий должность Архивариуса доложил Белецкому, что в нижних комнатах каменного здания, занимаемого Архивом Губернского Правления сложенные дела, а именно: Канцелярии начальника губернии, губернского прокурора, бывшего Новгород-Северского наместнического правления, главного Смотрителя провиантских магазинов, смотрителей уездных провиантских магазинов, Лоевской судоходной дистанции, бывшего губернского Винного комитета о надзоре за правильною продажей горячих напитков и Губернского Правления с 1822 по 1829 гг., от сырости тех комнат и в особенности лежащие около стен, начинают подвергаться гнилости. Хранящиеся же на чердаке того здания книги журналов и протоколы вступающих и исходящих регистров и указов Сената, быв сложены на досках, положенных на балках тяжестию своею погнули балки до такой степени, что шипы стропил выходят из своих мест, чрез что может обрушиться крыша, о чем Белецкий доводя до сведения Губернское Правление присовокупляет, что необходимо устроить полки для дел в комнатах нижнего этажа и сделать подпорки под балки на чердаке. Он, Белецкий, выходил с особым донесением в Губернское Правление в начале еще 1855 г., переписка о чем производится с Губернской Строительной и Дорожной Комиссией и не получается окончания, чтобы сберечь дела, сложенные в комнатах нижнего этажа от гнилости. Он, Белецкий, распорядился дела эти вынести на время

на верхний этаж, где помещаются все дела Губернского Правления, заведенные с 1845 г., хотя этим и стеснится помещение сих последних. В комнатах нижнего этажа, углубленных в землю, необходимо к отвращению всегдашней сырости кроме полок для дел устроить в нескольких местах продушины...

Сверх того необходимо: а) исправить ныне же переднее крыльцо в Архивном здании, крыльцо это сделано из кирпича и будучи неприкрыто досками, от дождя пришло в разрушение, чрез что при неблагоприятности, вход на крыльцо затруднителен, и б) для ближайшего прохода из Губернского Правления в Архив чрез двор гимназического пансиона устроить в удобном месте калитку по случаю, что улица, согласно плану, от собора к зданию Архива еще не открыта и ныне, чтобы пройти из Губернского Правления в Архив нужно делать круг мимо ограды гимназии и пансиона глухим проходом, который в зимнее время бывает завален снегом.

Определили: Архивариусу Губернского Правления иметь непрестанное наблюдение, чтобы окна, в коих есть железные решетки были для очищения воздуха открыты во всякое время. Устроить полки для дел в комнатах нижнего этажа, сделать подпорки под балки на чердаке и починить крыльцо в здании Архива Губернского Правления.

Советник

(подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 25, спр. 51, арк. 35.

6.

АКТ

1856 года июля 15 дня

Советник Губернского Правления Белецкий и Непременный член Губернской Строительной и Дорожной Комиссии Губернский Архитектор Щитинский по распоряжению Черниговской Губернской Строительной и Дорожной Комиссии осматривали нижний этаж в каменном здании, занимаемом для помещения архивных дел Губернского Правления и оказалось: при осмотре в мае месяце в помянутом этаже, что воздух внутри стущен и стены внизу несколько влажны, при осмотре же впоследствии и в настоящее время найдено, что воздух чист и стены сухи; замеченная при первом осмотре влажность на стенах по исследованию Архитектором найдена происшедшею от спертого внутри воздуха в течении осени, зимы и весны, который находясь в сомкнутом пространстве без освежения, имел влияние на овлажнение нижних частей стен не подверженных промерзанию; по открытию же впоследствии окон влажность эта на стенах и в воздухе исчезла, а с тем вместе уничтожилось и вредное влияние оных на имеющиеся там архивные бумаги.

В этом нижнем этаже, собственно в составных его частях, не заключается причин, служащих к произведению влажности по давнему существованию здания — более 100 лет, при исправлении здания — в 1853 и в 1854 гг. не производились в этом этаже работы, которые могли бы иметь влияние на образование сырости, а таковая происходит, как уже объяснено, от причин не освежения внутренности воздухом в течении объясненных временем года. Почему полагаем, для отклонения на будущее время вредных последствий для существования помещаемых в нижнем этаже архивных дел, оставить открытыми по одному окну в каждой камере на все время года, в которых на случай дождей или снежных наносов, для ограждения внутренности от мокроты, закрывать окна снаружи щитами, сбитыми из досок, или временно вставлять внутри оконные переплеты. Причем необходимо для сообщения воздуха, чтобы дела были расположены на полках, а не сплошным складом, как теперь оные находятся. Акт этот передать для представления по Начальству.

Советник Губернского Правления
Губернский Архитектор

Белецкий
Щитинский

ДАЧО, Ф 179, оп. 25, спр. 51, арк. 56.

7. Дело

о собрании сведений по Строительной и Дорожной части, необходимых ко внесению во Всеподданейший отчет за **1856** год

г) Здание Губернским Архивом занимаемое, на что по смете требуется 903 руб. 33 ¼ коп.

ДАЧО, Ф 179, оп. 10, спр. 58, арк. 92.

8.

АКТ

о последствии осмотра каменного здания,
занимаемого Архивом Губернского Правления в г. Чернигове
1857 года Мая 29 дня

Согласно предписанию Черниговской Губернской Строительной и Дорожной Комиссии от 20 Апреля сего года за №744 на имя Губернского Архитектора последовавшему, вместе с Ассесором Черниговского Губернского Правления осматривали означенное здание и оказалось, что в карнизе от прогнутия переводов образовались по всему протяжению трещины и повреждения во всем карнизе; стены снаружи и более с северозападной стороны от атмосферических действий и бывшего сильного града в 1855 г. повреждены в штукатурке, а внутри в двух камерах на сводах от долгого нахождения строения в прежнее время без крыши, на поверхности образовались желтые большие пятна вроде железной ржавчины, почему предположили произвести оштукатурку поврежденных мест, частями на стенах и сводах сделать перетирку и отбелить все здание снаружи и частию внутри; при чем находим, что для исправления штукатурки карниза предварительно необходимо стропильные переводы выгнутые от тяжести лежащих на них архивных дел, выпрямить: т. е. привести в нормальное положение и тогда уже исправить штукатурку карниза снаружи. Для устройства же полок в этом здании для архивных дел работы исчислены в смете.

Губернский Архитектор Щитинский

ДАЧО, Ф 179, оп. 25, спр. 51, арк. 130.

9. Объявление

От Черниговской Губернской Строительной и Дорожной Комиссии вызываются желающие на взятие с подряда укрепление стропильных переводов в здании Губернского Архива в г. Чернигове по утвержденным проекту и смете собственными своими матерьялами и рабочими, на что по смете исчислено суммы на производство работ шестьдесят семь рублей двадцать три копейки (67 руб. 23 коп.) серебром, с тем, чтобы таковые желающие с законными видами и благонадежными залогами явились в Строительную и Дорожную Комиссию для вступления в торги на 20 число будущего сентября и чрез три дня на переторжку, где им предъявлены будут кондиции и другие документы, до этого предмета относящиеся.

1857 года Августа 8 дня

Верно: Правитель канцелярии (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 44, спр. 39, арк. 10.

10.

Под подробное описание места и предполагаемых работ	Под подробное описание причин необходимости работ	Под подробное описание представляемых при сем приложений	Количество исчисленной по сметам суммы	Во сколько времени предполагается произвести работу и почему именно, что в каком году сделать должно и какая потребуется на то сумма	Если Начальству по соразмерности потребной суммы или по другой причине не угодно будет утвердить сроки для производства работ назначенные, то на какое время работы расстрочены быть могут без вреда или в таком случае в каком году что сделано быть может
Устройство деревянных из досок полок для дел в здании, занимаемом архивом Губернского Правления в г. Чернигове: Здание это древнее, оно оставалось долгое время в полуразрушенном виде, но в 1853 и в 1854 годах капитально исправлено, на таковые исправления употреблено 4184 руб. из суммы Строительного капитала	По отзыву Губернского Правления находившиеся в этом здании старые полки при переносе дел в частный наемный дом для освобождения казенного здания к исправлению, разломались, почему в следствие требования Губернского Правления предполагается устроить полки для склада дел, которые лежат ныне на полу.	Проект и утвержденная Комиссией смета не прилагается, потому что издержка по ним не превышает 10 т. руб.	725 руб. 49 ¼ коп	В течении одного летнего месяца, но открытие работ будет зависеть от высылки из Главного Управления суммы	Разсрочка работ по незначительности сооружения и требующейся суммы не удобна.

ДАЧО, Ф 179, оп. 2, снр. 165, арк. 6-7.

Предположение
о ремонтных работах и капитальных исправлениях
в существующих зданиях, состоящих в ведомстве
Черниговской Губернской Строительной и Дорожной
Комиссии на 1858 год.
На счет суммы Строительного Капитала.

Подробное описание места и предпо- лагаемых работ	Подробное описание причин и необходимости работы	Подробное описание представляемых приложений	Описание времени для начатия и окончания предпо- лагаемых работ	Количество исчисленной по представляемым сметам суммы
Исправление штукатурки на карнизе и стенах в казенном здании, занимаемом архивом Губернского Правления в г. Чернигове. Здание это древнее, оно оставалось долгое время в полуразрушенном виде, но в 1853 и в 1854 годах капитально исправлено и покрыто железом.	В карнизе от прогнутия переводов образовались по всему протяжению трещины и повреждения во всем карнизе, стены снаружи и ближе с северо-западной стороны от атмосферических действий и бывшего сильного града в 1855 г. повреждены в штукатурке, а внутри в двух камерах на сводах от долгого нахождения строения в прежнее время без крыши, на поверхности образовались желтые большие пятна вроде железной ржавчины, почему необходимо произвести штукатурку поврежденных мест, частями на стенах и сводах сделать перетируку и отбелить все здание снаружи и частию внутри, но для исправления штукатурки карниза предварительно необходимо стропильные переводы, выгнутые от тяжести лежащих на них архивных дел выпрямить, т.е. привести в нормальное положение, и тогда уже исправить штукатурку карниза снаружи.	Не представляются, так как исчисленная по смете сумма менее 10 т. руб.	В течении одного летнего месяца, но время на открытие работ будет зависеть от высылки из Главного Управления суммы.	На материалы — 70 руб. 28 коп., работу — 40 руб. 28 коп., в инструмен- тальный капитал 1руб. 10 коп. Всего 111 руб. 49 ¾ коп.

ДАЧО, Ф 179, оп 2, спр. 165, 82 арк. С. 11.

11. Черниговская Губернская Строительная
и Дорожная Комиссия
29 Генваря 1858 г.

Черниговское Губернское Правление уведомляет, что мещанином евреем Давидом Ципляковым по распоряжению Губернского Правления вставлено в окошки здания, занимаемого Архивом одного новых 29 стекол, за которые заплачено из канцелярской суммы Правления 3 руб. 62 ½ коп. по 12 ½ коп. за каждое.

О разбитии стекол ветром сообщил рапортом Архивариус Губернского Правления 31 октября 1857 г. Архитекторскому Помощнику Куцевичу было поручено освидетельствовать работы и составить исполнительную смету на эти работы. По смете исчислено сумму на материалы 9 руб., работы 97 ½ коп., в инструментальный капитал 10 коп. Всего 10 руб. 88 ½ коп. сереб.

ДАЧО, Ф 179, оп. 45, стр. 5, арк. 3.

12. В Черниговскую Губернскую Строительную
и Дорожную Комиссию
Стародубского 3. гильдии купца
Абрама Кантора

Объявление

Желая участвовать на торгах, имеющих сего числа производиться в оной Комиссии на отдачу с подряда работ исправления здания, занимаемого Архивом Губернскими Присутственными местами в г. Чернигове, имею честь покорнейше просить Губернскую Строительную и Дорожную Комиссию допустить меня к торгам.

1858 г. июня 20 дня

Стародубский 3. гильдии купец

Кантор (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 45, стр. 33, арк. 7.

13. Черниговская Губернская Строительная
и Дорожная Комиссия

Работы принял Кантор согласно утвержденным 3-м сметам:

на укрепление стропильных переводов суммою в 67 руб. 23 коп.;

на устройство полок для архивных дел в 725 руб 49 ¼ коп.;

на исправление штукатурки и другие подделки снаружи в 110 руб. 39 ¾ коп., всего на 903 руб. 12 коп. по контракту, заключенному с ним в Комиссии 11 июля за 767 рублю 50 коп. с уступкою по сметной сумме 135 руб. 62 коп., обязываясь приступить к работе немедленно, и окончить их до 15 октября. Но за неочищением здания от помещения архивных дел, подрядчик приступил к работам в конце контрактного срока.

ДАЧО, Ф 179, оп. 45, стр. 33, арк. 48.

14.	Черниговская Губернская Строительная и Дорожная Комиссия Стол Искусственный 30 сентября 1858 г.	Черниговское Губернское Правление в отношении от 19 сего сентября по- лученном, изъясняя что около камен- ного здания, занимаемого Архивом Губернского Правления на столбах железо и по углам водосточные тру-
-----	---	---

бы неизвестно кем сорваны, просит распоряжения об исправлении перечисленных повреждений.

Мнение Искусственного Стола: Архитекторскому Помощнику Садовскому предписать составить смету на перечисленные работы и таковую представить в Комиссию

немедленно. Черниговской городской полиции предписать открыть виновного в похищении означенных железа и водосточных труб.

За Столоначальника (подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 28, спр. 142, арк. 3.

15. Отчетная ведомость о ходе и успехе работ за
Август месяц 1858 г.

Какие предназначено произвестъ работы	Когда начата работа	Когда должна быть окончена	Что сделано в течении месяца	Что остается еще сделать
Исправить штукатурку снаружи каменного здания, занимаемого Архивом Губернского Правления	24 августа 1858 г.	К 15 октября 1858 г.	Заготовлено часть материалов. Устроены подвижные подмостки, перетерто штукатурки 12 кв. саж.	Положенное по смете, кроме объясненного в прежней графе

Сентябрь месяц 1858 г.

Какие предназначено произвестъ работы	Когда начата работа	Когда должна быть окончена	Что сделано в течении месяца	Что остается еще сделать
Исправить штукатурку снаружи каменного здания, занимаемого Архивом Губернского Правления	24 августа 1858 г.	К 15 октября 1858 г.	Оштукатурено снаружи карнизов 10 пог.саж., перетерто старой штукатурки 12 кв. саж., подделано штукатурки 10, 45 кв. саж., отбелены снаружи здания 160 кв. саж.	Остается подштукатурить карниз местами, подделать кирпичный пол и отбелить местами внутри и по карнизу.

Октябрь месяц 1858 г.

Какие предназначено произвестъ работы	Когда начата работа	Когда должна быть окончена	Что сделано в течении месяца	Что остается еще сделать
Исправить штукатурку снаружи каменного здания, занимаемого Архивом Губернского Правления	24 августа 1858 г.	К 15 октября 1858 г.	Работы не производились	Настлатъ площадку кирпичем, поправить местами штукатурку внутри и по карнизу, отбелить и исправить желобья.
Устроить полки в каменном здании, занимаемом Архивом Губернского Правления	30 октября 1858 г.	К 15 октября 1858 г.	Заготовлены материалы. Оструганы доски.	Все означенное по смете
Устроение укреплений переводов стропильных на чердаке здания Архива	14 октября 1858 г.	К 15 октября 1858 г.	Заготовлены материалы. Связано 5 стропил и установлено на места как следует	Остальные по смете работы.

Ноябрь месяц 1858 г.

Какие предназначено произвестъ работы	Когда начата работа	Когда должна быть окончена	Что сделано в течении месяца	Что остается еще сделать
Устроить полки в каменном здании Архива Губернского Правления	30 октября 1858 г.	К 15 октября 1858 г.	Произведены работы, назначенные по смете	Работы окончены
Устроение укреплений стропильных переводов на чердаке здания	14 октября 1858 г.	15 октября 1858 г.	Произведены работы, назначенные по смете	Работы окончены

ДАЧО. Ф 179, оп. 28, спр.18, арк. 103, 109, 147.

16.

В Черниговскую Губернскую Строительную
и Дорожную Комиссию
Губернского Архитектора Щитинского
Рапорт

Имею честь донести, что по исправлению водосточных труб и покрытию железом контрфорсов на здании, занимаемом Архивом Губернского Правления, работы производством начаты 20 и окончены 26 сего Мая. Работы, не оконченные в прошлом году по исправлению крыши и кирпичного пола при входной двери снаружи производством с 21 по 25 Мая окончено во всем согласно смете, о чем во исполнение предписания оной Комиссии имею честь донести.

Губернский Архитектор Щитинский.

ДАЧО, Ф 179, оп. 28, спр. 18, арк. 144-145

17 июня 1859 г.

Черниговская Губернская Строительная и Дорожная Комиссия

Изложение дела: Архитектор Федоров рапортом № 50 полученным 3 сего июня донес, что работы по исправлению здания, занимаемого Архивом Губернского Правления произведенные по двум сметам: 1-й — на исправление штукатурки на карнизе и стенах и 2-й — по исправлению водосточных труб и покрытие контрфорсов железом освидетельствованы, сделаны согласно смете с надлежащею прочностью и употреблением материалов должного качества.

Исправление штукатурки на карнизе и стенах, с торгов проводившихся в 1858 г., принял на подряд стародубский купец Абрам Кантор. Наблюдение за работами поручено Губернскому Архитектору Щитинскому. Часть работ произведена в 1858 году. С наступлением весны Щитинскому поручено настоять над подрядчиком за немедленным производством остальных работ. По неоткрытию виновного в похищении труб и железа с контрфорсов, комиссия утвердила на замену их новыми смету суммою в 20 руб. 60 коп. и представила исполнение этих работ подрядчику Кантору за 18 руб. 3 ½ коп. Работы окончены 25 мая 1859 г. и освидетельствованы Архитектором Федоровым. За сим дело по этому предмету, зачислив конченным, сдать в свое время в Архив.

За Столоначальника

(подпись)

ДАЧО, Ф 179, оп. 28, спр. 18, арк.153

17.

Отчет Черниговской Губернской Строительной и Дорожной
Комиссии за 1859 год

В 1859 г. производились работы в казенных зданиях:
исправлены водосточные трубы у здания занимаемого архивом Губернского
Правления.

Наименование работ	Сколько исчислено было по смете суммы	Сколько упот- реблено суммы собственно в 1859 г.	Из какого источника	Сколько достигнуто понижения против сметного назначения
Исправление здания Губернского Архива в г. Чернигове	903 руб. 12 коп.	11 руб. 51 коп.	Из ремонтной суммы	135 руб. 62 коп.
Исправление водосточных труб в здании Губернского Архива	20 руб. 6 коп.	18 руб.		2 руб. 6 коп.

Ведомость
о состоянии казенных гражданских зданий, подлежащих
владению Черниговской Губернской Строительной и Дорожной
Комиссии за 1859 год

Означение дела	В котором именно году построен	В какую сумму постройка обошлась	Когда и в каких частях были починки	Сколько кв. сажень	Какие именно места или лица в здании помеща- ются	В каком положении находится
Каменный двухэтажный корпус	Когда и за какой счет построено или приобретено сведений не имеется. По сведениям он занимаем был до 1782 г. бывшим Магистратом, Полковою Канцеляриею.	В какую сумму постройка этого здания обошлась неизвест- но.	В 1858 г. работ произведено на сумму 767 р. 50 коп. Кроме этого покрыты железом контрфорсы, сделаны печные трубы.	87	Архив Губернского Правления	В удовлетво- рительном

ДАЧО, Ф 179, оп. 14, спр. 10, арк. 15, 27.

Где именно находится и какого рода здание	Чем занято	Приблизительно стоимость
Каменный двухэтажный дом древней постройки	Архивом Губернского Правления	До семи тысяч рублей
Каменный двухэтажный дом	Губернским Правлением и Казенною Палатою	До двадцати тысяч рублей

ДАЧО, Ф 179, оп. 13, спр. 36, арк. 9.

Данная статья является продолжением статей, опубликованных в журналах
«Сіверянський літопис» № 3 и № 6 за 2015 г.

В статье на архивных материалах Государственного архива Черниговской области

освещается история следующего ремонта дома полковой канцелярии в г. Чернигове — ремонта 1855–1859 гг. И хотя только-только закончился предыдущий капитальный ремонт, который продолжался более 5 лет, снова, в том же 1855 г., начался следующий ремонт, не менее объемный, нежели предыдущий, и который тоже длился 5 лет.

Ключевые слова: главное управление путей сообщения и публичных зданий, советник губернского правления, рапорт, стропильные переводы, контрфорсы, кондиции.

This article is a logical continuation of the articles published in the journal «Siveryansky litopis» №3 and №6 in 2015.

In the article based on the archival materials of the State Archives of Chernihiv region tells the story of the next home renovations of Regimental Chancellery in Chernihiv-repairs in 1855-59. And although just completed the previous major overhaul, which continued more than five years, in the same 1855 began the next, not less powerful and voluminous than the previous one, and which continued is also five years.

This time the repair works concerning the strengthening of truss constructions in the attic, that due to the weight of archival papers caved, destroyed cornice from outside, that threatened the fall of the home's roof; repair of external cornice, stucco walls, which was damaged by humidity, and also making and placing shelves for archival documents.

Key words: The Main Governance of Ways Communications and Public Houses, Adviser of Provincial Government, report, truss constructions, counterforts, conditions.

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

ЩОДЕННИК КАМЕРГЕРА КАРЛА XII ГУСТАВА АДЛЕРФЕЛЬДА ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ШВЕДІВ В УКРАЇНІ* (переклад з англійської Олександра Герасимчука)

<...> Король провів у Зінкові (*Czinkow*) перші дні Нового 1709 року, упродовж яких стояли такі люті холоди, що подібних люди й не пам'ятали. Його величність мав скласти план штурму Веприка (*Wieprek*), для чого послав туди генерал-майора Штакелберга (*Stakelberg*), щоб той визначив маршрут і повідомив йому. Зігроту (*Siegroth*) було наказано слідувати за ним, щоб обстежити місцевість і детально про неї доповісти. Коли той через два дні повернувся, король знявся з табору й вийшов з-під Зінкова (*Czinkow*) в супроводі артилерії й драгунів.

Шостого числа його величність прибув до Веприка (*Wieprek*), де було вже розміщено чотири батареї по п'ять гармат у кожній. Потім коменданту знову було запропоновано здатися, він відповів пострілами своїх гармат, на що отримав відповідь від наших батарей. Того ж вечора король здійснив необхідні приготування для наступу на світанку наступного дня, дав розпорядження здійснити три атаки, одну під керівництвом Джеймса Сперлінга (*James Sperling*), а дві інші – під командуванням Фріскі (*Fritski*) та Альбедайбла (*Albedybl*).

Уранці сьомого числа атака розпочалася залпами гармат, одночасно військо вишикувалося й пішло на штурм з надзвичайною силою й енергією. Проте супротивник вилив значну кількість води на вали, після чого вони з усіх боків миттєво вкрилися кригою. Таким чином гарнізон фортеці отримав суттєву перевагу через труднощі, яких наші люди зазнали, ковзаючи на схилах, які були такими слизькими, що встояти було неможливо, і захистив себе таким відчайдушним способом; через це його величність негайно віддав війську наказ про відступ.

Ми втратили в цьому наступі багато хоробрих воїнів. Два юних графи із загону Сперлінга (*Sperling*), які обидва підтвердили свої титули, свої звання й заслуги; також полковник Фріскі (*Fritski*), лейтенанти Морнер (*Morner*) та Лілегрін (*Lilliegreen*), граф Є. Гіленстолп (*E. Gyllenstolpe*), усі дуже шановані люди; окрім того, загинуло ще багато інших заслужених офіцерів. Графа Реншильда (*Rheinschild*) контузило вибуховою хвилею від гранати. Генерала Штакелберга (*Stakelberg*) було поранено, а рукав мундира князя Вюртенберга (*Wurthenberg*) був прострілений кулею. Король через Зігроту (*Siegroth*) та Врангеля (*Wrangle*) знову надіслав коменданту пропозицію здатися; той попросив кілька годин на роздуми й тієї ж ночі було прийнято рішення

* Продовження (див. **Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині** // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 95-110). Переклад здійснено за англійським виданням Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – London, 1740. – Vol. III. – P. 91-124. Камергер шведського короля Карла XII Густав Адлерфельд (1671–1709) загинув у Полтавському бою. Щоденник безпосереднього учасника Північної війни видав у 1740 р. французькою мовою в Амстердамі син загиблого. Книга мала назву: «Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l'an 700 jusqu'à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté par Mr. Gustave Adlerfeld, Chambelland du Roi» («Військова історія шведського короля Карла XII з 1700 р. до Полтавської битви 1709 р., написана королівським камергером Густавом Адлерфельдом за особистим наказом Його Величності»). У 1740 р. щоденник видано також англійською мовою, пізніше – німецькою та шведською.

ня про капітуляцію. Офіцерів було взято в полон, проте їм залишили їхнє майно, а полковнику повернули шпагу. Тут ми знайшли також залишки розірваних гармат.

Наступного дня гарнізон вийшов з міста, він налічував одинадцять сотень осіб, не враховуючи селян, які несли зброю. Їх супроводжував Зільфербельм (*Silfwerbielm*) до Зінькова (*Czinkow*), де їм дозволили безперешкодно увійти в місто; проте більшість з них померли від холоду.

Упродовж цього переміщення два офіцери королівської армії, яких звали Лоуд (*Lood*) та Окс (*Ox*), прибули в наш табір. Вони були взяті в полон царем і відіслані ним до його величності з проханням обміняти їх на Шульца (*Schultz*), ад'ютанта Меншикова (*Menzikof*), стосовно якого ми вели переговори раніше з людиною на ім'я Гудуров (*Gauduroff*) у його камері. Король відхилив пропозицію й у призначене місце відіслав лейтенанта, якого було захоплено під Веприком (*Wieprek*), а замість Гудурова (*Gauduroff*) – капітана, захопленого в тому ж місці.

Одинадцятого числа маленька фортеця (*Bicoque*) Веприк (*Wieprek*) була спалена, і його величність вирушив до Зінькова (*Czinkow*) в супроводі артилерійського полку, кінноти Крузе (*Cruus*) й драгунів Тауба (*Taub*).

У той же час генерал Спар (*Sparr*) отримав наказ прямувати із шістьма полками піхоти до Лютенки (*Lutenka*), яка була на відстані кількох ліг від Зінькова (*Czinkow*) на річці Лютенка (*Lutuka*), щоб там дати війську відпочити й бути в бойовій готовності.

Наше розміщення було настільки вдалим, що захопити нас зненацька ворогу було нелегко. Крейца (*Creutz*) було відіслано чи то до Лоховиці (*Lochovitz*), чи до Лохвиці (*Lochwitz*), що була на території України (*Ukrain*), а решта війська потягнулася щільно в напрямку кордону, де ми розмістилися під надійною охороною. Гадяч (*Hadiacz*) був розташований у центрі й там постійно перебував обоз із кількома загонами, яких король там раніше залишив і до яких тепер за наказом його величності приєдналися кілька інших полків. Щодо супротивника, то він мав загопи в Охтирці (*Ogtirk*), Котельві (*Kutilta*), Опішні (*Opuczna*), Полтаві (*Pultawa*), Городньому (*Horogni*), Сорочинцях (*Sorotzir*) та ін., не враховуючи головних сил, які були розташовані в Лебедині (*Libidin*), що знаходився на кордоні їхньої власної країни.

Тринадцятого числа до його величності в Гадяч (*Hadiacz*) прибув граф Піпер (*Piper*).

Чотирнадцятого числа лейтенанти Ульфспар (*Ulfsparr*), Апелґрен (*Apelgreen*) та Штернбельм (*Stiernbielm*) стали полковниками; першому дістався полк Остргот (*Ostrogoths*) Джеймса Сперлінґа (*James Sperling*), який загинув, другому Вестгот (*Westrogoths*) Гаспара Сперлінґа (*Jasper Sperling*), а третьому – інший полк.

Дев'ятнадцятого числа полковник Дюкер (*Duker*) о шостій годині вечора відокремився від армії з двома тисячами кіннотників у напрямку Городнього (*Horogni*), де перебували п'ять полків ворога під командуванням бригадира Карупеля (*Carrupel*). Він прибув туди наступного дня й раптово атакував супротивника, розгромив його, при цьому було вбито три сотні людей, захоплено дві пари литаврів і кілька прапорів; крім того, з собою ми забрали понад тисячу коней з частиною обозу, яких успішно доправили до штаб-квартири. Ми ж при цьому втратили лише близько двадцяти людей.

Двадцять другого числа лейтенант Врангель (*Wrangle*), який командував драгунами полку Сканія (*Scania*) або як їх ще називали Священними драгунами, був убитий пострілом з фальконета під час розвідки району Сорочинців (*Sorotzin*), що знаходилися неподалік наших позицій і де стояв ворожий гарнізон. Князь Вюртенберг (*Wurtenberg*) попросив цей полк у короля, який згодом йому його віддав.

Уночі між двадцять сьомим і двадцять восьмим числом король, узявши з собою полк кінноти Гамільтона (*Hamilton*) та драгунів Дюкера (*Duker*) та Тауба (*Taub*), зібравши загалом дві тисячі осіб, рушив за князем Вюртенбергом (*Wurtenberg*). Граф Реншильд (*Rheinschild*) з іншими заслуженими офіцерами рухалися через великий ліс до Опішні (*Opuczno*), що на Ворсклі (*Worskla*), де стояли шість московитських (*Muscovite*) драгунських полків під командуванням генерала Шаумбурґа (*Schaumburg*), а також шість сотень кінних гренадерів і близько двох тисяч козаків. При нашому наближенні вони

організовано відступили в напрямку чи то Опішні (*Opuczno*), чи Обужні (*Obutzin*); проте наші полки кинулися відважно в атаку, чим майже відразу шокували ворога, а потім переслідували його цілу лігу по п'ятах.

Ворог утратив тут чотири сотні бійців, п'ятдесят було взято в полон, ми здобули дві пари литаврів і п'ять прапорів. Меншиков (*Menzikof*) та генерал Ренне (*Ronn*), що прибули якраз напередодні бою з метою атакувати з цими полками наші позиції, зіткнулися з драгунами Сканії (*Scania*) й кіннотою Горна (*Horn*), що стояли під Ковалівкою (*Kovalufka*), і встигли лише втекти з рештою війська. Волохи здобули значну здобич в Опішні (*Opuczno*), де вони розграбували увесь обоз цих полків.

Якраз перед цим боєм, у якому ми втратили двох людей, а сімнадцять було поранено, його величність надіслав генерал-ад'ютанту Дювальду (*Duwaldt*) в Зіньків (*Czinkow*) наказ усім полкам виступати разом з обозом; Ранк (*Rank*) та Росс (*Roos*) повинні були прибути з піхотою в Опішню (*Opuczno*), а артилерія з рештою війська – до Куземина (*Casmin*).

Двадцять дев'ятого числа король вирушив до Котельви (*Kutilva*), сподіваючись зустріти ще один загін і шість московитських (*Muscovite*) полків, які там затрималися; він втішав себе надією, що ті, хто втік з Опішні (*Opuczno*), можливо, пішли тією ж дорогою. Вони справді пішли в той бік, вдаючись одночасно до загального терору, який повсюдно здійснювався по дорозі через Краснокутськ (*Krasnakui*) в Охтирку (*Ogtirki*); ось тому, коли його величність прибув, противник звідти вже втік.

Король тоді залишив в Опішні (*Opuczno*) капітана з п'ятдесятьма кіннотниками й кількома пораненими солдатами для охорони поранених і захоплених у останньому бою трофеїв. Дізнавшись про це, росіяни (*Russians*) послали туди частину своїх драгунів, що стало для капітана несподіванкою, його самого і його людей було вбито, а трофеї й полонених забрано; коли прибув генерал-майор Ранк (*Rank*), він не виявив нічого, окрім небіжчиків.

Королівський почет, драбанти (*Drabans*) й полки тридцятого числа знялися з табору в Зінькові, де ми залишили у власному тилу лише один загін козаків для спостереження за рухом в околицях. Наступного дня почет і драбанти приєдналися до короля чи то в Кутильві (*Kutilva*), чи в Котельві (*Kutelau*), де його величність зупинився на кілька днів. Одночасно ворог відступив до Колонтаєва (*Kalcutai*), а звідти до Охтирки (*Ogtirki*).

Першого лютого до війська приєднався полк Клінта (*Klint*).

Шостого числа багато калмиків атакували нашу охорону поблизу Куземина (*Casmin*) й убили кілька чоловік; після чого відразу туди вирушив пікет й вони швидко втекли.

Восьмого числа його величність наказав перебувати в бойовій готовності для походу наступного дня. Холод продовжував нам дуже дошкуляти*.

Король, який з нетерпінням очікував нанесення ворогу відчутнішого удару, щоб змусити його нарешті остаточно відступити на свою територію, згорнув дев'ятого числа табір і вирушив з Котельви (*Kutilva*) до Охтирки (*Ogtirki*). Коли він проходив через село Хухру (*Kukri*) (дві ліги), то зіткнувся з частиною ворожих драгунів полковника Чемердіна (*Tschamerdin*), які поверталися з далекого походу, але були наздоганні волохами й п'ятьма ескадронами прямо під стінами Охтирки (*Ogtirki*). Ми вбили немало ворогів, а кількох взяли в полон.

Ворог, побоюючись бути оточеним в Охтирці (*Ogtirki*), відразу спалив усю околицю

* У одному з цих походів дві тисячі осіб загинули від холоду прямо на наших очах. Бійці не мали черевиків, ноги були без взуття, майже не було одягу. Вони були змушені зігріватися в шкурах тварин, які змогли вполювати. Часто солдати просто хотіли хліба. Вони були змушені втопити майже всі свої гармати в болотах і річках, щоб коні хоча б їх на собі витримували. Ця армія, колись така могутня, зменшилася до двадцяти чотирьох тисяч осіб, та й ті були на межі голодної смерті. За таких обставин лише один офіцер висловив невдоволення, на що король промовив: «Я гадаю, що тобі нелегко бути так далеко від дружини; проте якщо ти справжній солдат, я заведу тебе так далеко, що ти отримуватимеш звістки із Швеції раз на три роки». Один солдат мав зухвалість невдоволено показати королю шматок чорного запліснявілого хліба перед усім військом, це був єдиний харч, який вони отримували, та й то в недостатній кількості. Король спокійно взяв хліб і з'їв увесь шматок; потім похмуро відповів солдату: «Не смачний, проте їсти можна».

й вирушив на конях у Краснокутськ (*Krasnakut*) (три ліги), де вісім полків драгунів ми наздогнали й оточили в місті; десять інших полків на відстані півліги звідти ми взяли в облогу в місті Городньому (*Horodniza*).

Король зупинився в Хухрі (*Kukri*). Артилерія, що мала із Зінькова (*Czinkow*) перейти з іншими загонами в Куземин (*Casmin*), вирушила в Хухру (*Kukri*), куди прибула наступного дня, спаливши перед цим Куземин (*Casmin*), Кузьмин (*Kusmin*) чи Кам'ян (*Kamien*), що було різними назвами одного й того ж самого місця.

У Хухрі (*Kukri*) князь Вюртенберг (*Wurtenberg*) отримав від короля чин полковника. Його величність також наказав видати йому кошти, щоб він заплатив за екіпаж, який він купив у свого попередника Врангеля (*Wrangle*).

Десятого числа лейтенант Функ (*Funk*) із сотнею вершників вирушив на розвідку до Охтирки (*Ogtirki*). Він доповів, що тамтешній гарнізон складається з трьох піхотних полків, а вся кіннота вибула до Краснокутська (*Krasnakut*).

Одинадцятого числа його величність послав генерал-майора Гамільтона (*Hamilton*) із чотирма полками в Олешню (*Olesna*), щоб той зруйнував містечко. Після прибуття туди він винищив більшість гарнізону, решту разом з місцевим воєводою забрав у полон, а саме місто потім спалив.

У той же день рано вранці король вирушив у дорогу до Краснокутська (*Krasnakut*), супроводжуваний драбантами, кінними полками Крузе (*Cruus*) та Смоланда (*Smoland*), кількома полками драгунів, пішою охороною Дабл-Карлерса (*Dabl-Carlars*) та полком Скарабурга (*Skaraborg*) з артилерією. На півдорозі вони зіткнулися з авангардом ворога, що налічував тридцять вершників, шестеро з яких були вбиті волохами, а інших взято в полон.

Король продовжив переслідувати супротивника до Краснокутська (*Krasnakut*). Коли він підходив, противник відійшов на інший бік містечка й вишикувався в бойовому порядку поблизу млина й монастиря. Волохи почали перестрілку, король з кавалерією пішов у наступ, щоб підтримати їх. Проходячи через містечко, він натрапив на кілька ескадронів ворога, які чимдуж утекли після першого ж пострілу.

Минувши містечко, король перед боєм з ворогом вишикував свої війська в дві шеренги й пішов з ними в наступ на супротивника, що все далі віддалявся від населеного пункту. Ворог, не наважуючись вступити в бій, почав галопом відступати до Городнього (*Horodniza*), що було за півліги від Краснокутська (*Krasnakut*). Як тільки супротивник запанікував, його доля була вирішена. Частина ворогів загинула не тільки на шляху, але й перед воротами Городнього (*Horodniza*), а також в околицях і на вулицях міста, де ці нещасні, збившись у натовп і не маючи шансу на порятунок, були порубані на шматки так, що всі вулиці були всіяні трупами.

Росіяни в цій сутичці втратили понад тисячу чоловік і деякі трофеї; втрати з нашого боку становили не більше дванадцяти гвардійців, сто двадцять кіннотників та драгунів, які були вбиті або поранені. Генерал Ренне (*Ronn*), який стояв поблизу цього міста з десятьма іншими полками, тієї ж ночі відступив на шість ліг далі до Белгорода (*Bialorod*), що знаходився на території власне Росії (*Russia*). Краснокутськ (*Krasnakut*) же відносився до російської України (*Russian Ukrain*).

Дванадцятого числа його величність пройшов півліги до Мурафи (*Morafka*). Перед цим він віддав накази спалити Краснокутськ (*Krasnakut*) і Городнє (*Horodniza*), попередньо вигнавши звідти всіх мешканців включно з жінками та дітьми.

Тринадцятого числа армія подолала дві ліги до Коломака (*Colomak*), спаливши перед цим Мурафу (*Morafka*): у той день була жаклива злива з громом і блискавицями. Коломак (*Colomak*) розміщувався на кордоні з Татарією (*Tartary*). Старий Мазепа (*Mazepa*), який був у цьому поході з козаками, перебував поруч з королем верхи на коні, привітав короля з успіхами його армії; він сказав йому на латині, що вони вже за вісім ліг від Азії (*Asia*). Його величність, який був чудово знайомий з картою, відповів, посміхаючись: «*Sed non conveniunt Geography; протме географи з цим не згодні*». Ця відповідь змусила літнього чоловіка почервоніти.

Приблизно після чотирнадцятого числа зима упродовж кількох днів зменшила свою суворість, чим відразу всім додала настрою; погода тепер була лагідною й досить

тихою після однієї з найжорстокіших пір року, яка коли-небудь була в цьому кліматі: але в той же час вода почала підніматися до такого надмірного рівня, що ті річки, які ми раніше легко переходили, бо вони були всі вкриті кригою, у перспективі могли стати для нас по всій країні нездоланною перешкодою.

Ця зміна змусила його величність повернутися в Україну (*Ukrain*) й там дочекатися кращих часів і вигідніших умов для ведення війни в країні, повної річок. Генералу Крузе (*Cruus*) був відданий наказ вийти з кількома полками раніше, король з рештою армії вирушив слідом наступного дня. Ми попрямували до Ковалівки (*Kublintka*), що була на відстані трьох ліг; після нашого відходу король наказав спалити Коломак (*Colomak*).

Цей марш був дуже важким для піхоти, яка майже увесь час брела по воді; рівнини, через які вона прямувала, у деяких місцях нагадували велике озеро, рівень води в річках по всій країні був значно перевищеним. Особливо стомлювалися в дорозі артилеристи та їхній обоз; це змусило його величність віддати наказ про те, щоб ті підводи, що не використовувалися, спалити; малися на увазі ті вози, які військо використовувало для перевезення своєї провізії.

Це був трагічний день для полку німецьких (*German*) драгунів під командуванням полковника Альбедайбла (*Albedybl*), який стояв у Рашові (*Raschow*) чи Рашівці (*Raschowska*), на віддалі кількох ліг від Лютенки (*Lutinka*), де перебував генерал-майор Спар (*Sparr*). Вороги під командуванням Шереметьєва (*Scheremethof*) почали наступ на сто двадцять драгунів, яким було наказано наглядати за кінями; попри відчайдушний опір, вони були з усіх боків оточені й знищені. Потім Шереметьєв (*Scheremethof*) вирушив з дванадцятьма полками в напрямку Рашівки (*Raschow*), де, попри героїчний опір, бійців полку Альбедайбла (*Albedybl*) було порубано на шматки, а решту забрано в полон, включно з самим полковником; лише триста вершників на чолі з майором із зброєю в руках прорвалися через оточення ворожих ескадронів і прибули в Лютенку (*Lutinka*) до Спара (*Sparr*).

Вороги захопили всіх коней цього полку й частину коней іншого разом з їхнім обозом. Було побоювання, що Шереметьєв (*Scheremethof*) після цих дій буде продовжувати похід до Гадяча (*Hadiacz*), щоб захопити увесь обоз; проте він не став цього робити й повернувся на свої позиції.

Сімнадцятого числа король поспішив з Рублівки (*Rublinka*) до полку гвардійців, який був змушений провести ніч у відкритому полі, не маючи змоги перейти водний потік, який з кожним днем наростав. Ця прикрість змусила короля віддати цьому полку наказ йти шукати в радіусі двох ліг міст. У той же час артилеристи Дабл-Карлерса (*Dabl-Carlars*) й полки Смоленда (*Smoland*) й Крузе (*Cruus*) переправилися поблизу Колонтаєва (*Kalentaio*), який після цього було спалено.

Його величність з драбантами (*Drabans*) та рештою війська вісімнадцятого числа подолали водну перешкоду поблизу Рублівки (*Rublinka*), після чого ми відразу спалили це місто, яке було останнім на нашому шляху в російській Україні (*Russian Ukrain*). Військо подолато менше ліги до річки, де його величність зупинився, поки налагоджували переправу. Гвардійський полк знайшов міст, яким можна було перейти на інший бік, проте він був у напівзруйнованому стані; гвардійці його негайно відновили й після переправи приєдналися до його величності.

Дев'ятнадцятого числа король повернувся в Опішню (*Opuczno*) з драбантами (*Drabans*), проходячи лише по півліги в день. Похід був дуже виснажливим для полків, які повинні були переходити всю цю воду, що перетворила ґрунт у багно, а дороги й проходи стали грузькими й важкими. Як тільки його величність розвернувся, противник, який переслідував нас досить довго, зупинився навпроти наших позицій на іншому березі річки Ворскла (*Worskla*).

Двадцятого числа генерал-майор Гамільтон (*Hamilton*) повернувся зі своїм загоном, а генерал Крузе (*Cruus*) попрямував з Опішні (*Opuczno*) до Будищ (*Budiczin*). Король ще деякий час залишався в Опішні (*Opuczno*), де гарнізон складався з полків Ранка (*Rank*) й Росса (*Roos*), а також перебувала частина полків, яких він і взяв із собою в свій останній похід до табору під Полтаву (*Pultowa*), а саме гвардійців Крузе (*Cruus*),

Гамільтона (*Hamilton*), полки Остгот (*Ostrogoths*), Смоландер (*Smolandars*) і Скарабург (*Skaraborg*); свою штаб-квартиру король вирішив розмістити в Будищах (*Budiczin*), куди він і вирушив дещо пізніше.

Генерал-майор Крейц (*Creutz*) вийшов зі своїм підрозділом з Лохвиці (*Lochwica*) чи Лоховиці (*Lochowitz*), щоб отаборитися поблизу короля. Росіянам (*Russians*) під командуванням Шереметьєва (*Scheremethof*) не вдалося завадити йому здійснити свій намір, вони напали на його авангард, який дав їм гідну відсіч, після чого вони спокійно продовжили свій похід; проте він мав значні труднощі при перетині водних перепон і був змушений спалити кілька возів, навантажених майном, за яким він мав пильнувати.

У той же самий час його величність надіслав наказ до Гадяча (*Hadiacz*), щоб звідти доправити завантажений обоз; гарнізон вийшов з міста, перед цим зруйнувавши там всі оборонні споруди, минув Лютенку (*Lutinka*) й Бірки (*Burki*) й двадцять сьомого числа прибув у Опішню (*Opuczno*) без будь-яких перешкод з боку супротивника.

Уся шведська армія тепер була зосереджена поміж двох річок – Пслем (*Pziol*) і Ворсклою (*Worskla*) й розміщувалася від Лютенської (*Lutinka*) до Опішні (*Opuczno*), охоплюючи площу в дванадцять польських ліг; військо чекало сприятливіших погодних умов для активних дій, пори, коли трава почне рости на полях. Король використовував цей час не для відпочинку, а для відвідин та огляду своїх полків. Першого березня (*March*) з Опішні (*Opuczno*) вийшов полк Клінта (*Klint*), а третього числа його величність також полишив місто й, пройшовши лігу, прибув до Будищ (*Budiczin*), де містилася його штаб-квартира.

Тим часом кіннота противника здійснила кілька маневрів і наблизилася до Ворскли (*Worskla*), розмістивши частину загонів у Котельві (*Kutylva*). Загін капітана Фіттенгофа (*Fittinghof*) з полку Тауба (*Taub*), який рухався до Ворскли (*Worskla*), був атакований ворогом; противник отримав таку гідну відсіч, що змушений був утікати; кількох ворогів було вбито й узято в полон.

Із протилежного від нас боку поблизу Псла (*Pziol*), в околицях Краснополя (*Krasnapole*), перебувало військо Шереметьєва (*Scheremethof*) з усією піхотою, гарнізон якої було розміщено в Гадячі (*Hadiacz*) після виходу звідти шведів (*Swedes*); тому тепер ми були з усіх боків оточені противником – обставина, яка робила наше становище досить складним. Десятого числа один із ворожих загонів наважився атакувати підрозділ полковника Гельма (*Hielm*); але він так добре охоронявся, що намір противника успіхом не увінчався.

Дванадцятого числа до штаб-квартири прибули жінки наших козаків; наступного дня принц Вюртенберг (*Wurtenberg*) вирушив до свого полку, який стояв у Ковалівці (*Kowalufka*), що була за п'ять ліг від штаб-квартири.

Похід короля не на жарт схилював запорозьких (*Zaporovian*) козаків, про яких мова йшла раніше; вони написали Мазепі (*Mazeppa*) листа, в якому повідомляли йому, що вони нині на боці царської армії і що вони хотіли б знати наміри короля Швеції (*Sweden*), який зайшов так далеко, що це їх занепокоїло.

Мазепа (*Mazeppa*) вже писав цим людям тоді, коли він визнав шведського (*Sweden*) короля; проте тоді кур'єра з листом перехопили росіяни (*Russians*). Тепер, відповідаючи на їхній лист, він повідомляв козакам про справедливість намірів короля Швеції (*Sweden*), який, будучи грізним завойовником, прийшов, щоб звільнити їх від гніту й рабства, які цар приготував для них. Він закликав козаків наслідувати його приклад і стати під прапори монарха, який стане їхнім захисником і особою, яка зробить їх вільними й щасливими. Зрештою, щоб цей лист справив більше враження на свідомість козаків, Мазепа послав до них одного зі своїх полковників і суддів, умілого оратора, якому було доручено їм усе це цілковито й зрозуміло розтлумачити.

Запорожці, яких дані твердження повністю переконали, негайно послали уповноважених до Мазепи (*Mazeppa*), щоб ті доповіли йому про те, що вони стають на його бік. Водночас послы принесли королю листа від їхнього гетьмана. Дев'ятнадцятого числа послы мали зустріч з його величністю й, отримавши відповіді на всі питання, наступного дня вибули дуже задоволені й негайно розпочали військові дії проти московитів (*Muscovites*).

Росіяни, дізнавшись про зраду козаків, послали полковника Кампеля (*Cambel*) з трьома тисячами драгунів до містечка Царичанка (*Torodginska*), щоб той напав на запорожців (*Zaporovians*), які рухалися на з'єднання з нами. Російські драгуни розділилися на кілька загонів, які нищили по країні, перешкоджаючи запорожцям (*Zaporovians*) просуватися, але ті, у кількості восьми тисяч осіб, атакували полковника Кампеля (*Cambel*) в містечку, розгромили його численні загоны й захопили сто п'ятдесят полонених; так що з трьох московитських (*Muscovite*) полків удалося врятуватися лише чотирьомстам драгунам разом з полковником.

Запорожці на чолі з гетьманом (*Hettman*), якого вони називали кошовим отаманом (*Ottoman Kokzovy*), продовжили свій похід у розташування короля. За гетьманом слідували кілька сотень козацької старшини. Мазепа зустрів їх за півліги до Будищ (*Budiczin*); на наступний день гетьман мав аудієнцію в короля, до якого він звернувся на латині, промовивши, що запорожці (*Zaporovians*) відчують радість через прибуття його величності, що вони просять його захисту, а також дякують Богові, що він дав їм, нарешті, можливість насолодитися свободою, якої вони так жадібно прагнули; після цього він поцілував королю руку й був гостинно запрошений з вищими посадовцями до двору, де їх розмістили за двома столами.

На наступний день запорожці (*Zaporovians*) зібралися в православній церкві в Будищах (*Budiczin*), де прийняли присягу на вірність Мазепі (*Mazepa*). Після гетьмана присягнув писар; після цього вони всі разом перехрестилися й поцілували Євангеліє й розп'яття. Того ж дня перед від'їздом запорожці зустрілися з його величністю, а на завтра вибули з Будищ (*Budiczin*) для продовження військових дій проти росіян (*Russians*).

Тридцять першого числа пан Сандул (*Sandul*), волоський полковник, відбув до Бендер (*Bender*) на запрошення турецького (*Turk*) сераскира, який мав потребу у волоських найманцях. У той же день росіяни захопили в Зінкові (*Czinkow*) лейтенанта з полку князя Вюртенберга (*Wurtenberg*) із шістнадцятьма драгунами, яким було доручено поповнити запаси продуктів. Ці негаразди, які траплялися з нами час від часу, були неминучі; оскільки ми змушені були поповнювати запаси фуражу й продуктів, відхиляючись від основних шляхів, полки час від часу зазнавали втрат маленьких загонів, які були розіслані для збору провізії. Князь Вюртенберг (*Wurtenberg*), який був у найнебезпечнішій ситуації, попросив у його величності дозволу перебувати йому ближче до штаб-квартири. Отримавши згоду, він прийшов і розташувався зі своїм полком у Бірках (*Burky*).

Одного дня ми дізналися, що цар відіслав генерала Гольца (*Goltz*) з дев'ятнадцятьма чи двадцятьма тисячами чоловік за Дніпро (*Dnieper*), щоб з'єднатися в Польщі (*Poland*) з військом Сенявського (*Siniawski*), який виступав проти короля Станіслава (*Stanislaus*), і були дуже цим збентежені й занепокоєні. Ще ми дізналися, що п'ять тисяч чоловік знаходиться в Полтаві (*Pultowa*), а також те, що за Ворсклою (*Worskla*) стоїть військо під командуванням Ренне (*Renn*), призначене для прикриття кордонів Росії (*Russia*); що Шереметьєв (*Scheremethof*) командував рештою армії, яка складалася переважно з піхоти й розміщувалася уздовж річки Псел (*Pziol*) поблизу Гадяча (*Hadiacz*) й Краснополя (*Krasnapole*). Щодо царя, то ми знали, що він був за вісімнадцять ліг від своєї армії у Воронежі (*Woronitz*), де він будував кораблі.

Полтава (*Pultowa*) була розташована на річці Ворскла (*Worskla*), яка за шістнадцять ліг вниз по течії впадає в Борисфен (*Boristhenes*). Це місто належало козакам, але потім росіяни прибрали його до своїх рук. Багато з жителів при наближенні шведів утекли сюди зі своїм майном; тому це місто було повне достатку, зерна й різної провізії.

У місті перебував гарнізон з п'яти тисяч чоловік під командуванням генерал-майора Аларта (*Allart*), якому був підпорядкований полковник Келен (*Kellen*). Цей генерал відповідав за відновлення фортифікаційних споруд та побудову нових укріплень, так що це була досить міцна фортеця в цьому районі. Його величність після обстеження території в тому місці, де Ворскла (*Worskla*) розпадалася на кілька рукавів, утворюючи болотисту місцевість, повернувся увечері наступного дня до Будищ (*Budiczin*).

Тринадцятого числа відбулася подія біля Сокілок (*Jokolki*) поблизу Ворскли: генерал

Ренне (*Romm*) атакував кілька полків на чолі з генералом Штакелбергом (*Stakelberg*), отримав відсіч і зазнав утрат у дуже впертій битві, а полковника Гілленштерна (*Gyllenstiern*) було поранено.

Вісімнадцятого числа лейтенант артилерії втік з Полтави (*Pultowa*) до Будищ (*Budiczin*). У той день випало багато снігу, який на сонці швидко розтанув, зробивши дороги надзвичайно поганими. Армія була змушена залишитися на своїх позиціях.

Двадцять першого числа три капітани з наших волохів із значною кількістю бійців перейшли від нас на бік ворога.

Двадцять четвертого числа його величність здійснив поїздку до табору генерала Крейца (*Creutz*), де були занепокоєні пересуванням загонів маршала Шереметьєва (*Scheremethof*), підозрюючи, що вони призначені для атаки позицій генерала Крейца (*Creutz*); оскільки небезпеки не виявилось, то король того ж вечора звідти повернувся. Цього ж дня генерал-майору Аксель Спару (*Axel Sparr*) було наказано прибути зі своїм підрозділом до штаб-квартири короля.

Двадцять п'ятого числа кілька полків Спара (*Sparr*) прийшли з Лютенків (*Lu-tenka*) до Будищ (*Budiczin*). Наступного дня вони мали супроводжувати його піхотні полки, що входили до гарнізону, який раніше перебував у Гадячі (*Hadiacz*) й складався з восьми підрозділів. З цими полками, а також з артилерією та усім армійським обозом Спар (*Sparr*) почав похід на Полтаву (*Pultowa*), щоб захопити це місто. Генерал Шереметьєв (*Scheremethof*) на чолі дванадцяти тисяч бійців був свідком цього походу; проте, побачивши стрункі шеренги та надійну охорону, яку організував Спар (*Sparr*), не наважився його атакувати й той безпечно дійшов до міста без жодних людських утрат.

Двадцять восьмого числа полк Дабл-Карлерс (*Dabl-Carlars*) знявся з табору й вирушив до Полтави (*Pultowa*); наступного дня його величність рушив за ним з драбантами, кількома полками кінноти й піхотними полками Вермланд (*Wermland*), Вестботена (*Westerbothn*) й Кальмара (*Calmar*), які отаборилися на зручній відстані від міста; таким чином сюди прибули майже всі наші піхотинці, за винятком двох полків, які залишалися в Будищах (*Budiczin*) з драгунами Тауба (*Taub*) та Дюкера (*Duker*) під командуванням генерал-майора Росса (*Roos*) для утримання цього пункту, через який, безумовно, противник міг пройти, якби спробував звільнити Полтаву (*Pultowa*).

Першого травня (*May*) Клінт (*Klint*) повернувся, й у той же день перед Полтавою (*Pultowa*) розпочалося риття окопів; тоді ж ми дізналися, що ворог збирає свої сили поблизу Опішні (*Opuzno*).

Другого, третього, четвертого, п'ятого й шостого числа окопи були готові, але в них перебувало небагато людей, бо ми хотіли відновити ті наші сили, які його величність не вважав за потрібне виставляти саме в цьому місці, яке ми сподівалися зайняти швидко й без утрат.

Шостого числа генерал-майор Росс (*Roos*), помітивши сили ворога, які прибували на протилежний від Опішні (*Opuczno*) берег, окопався вздовж Ворскли (*Worskla*), зробив насипи з флангів, щоб протидіяти переправі через річку в цьому місці; противник відкрив масивний вогонь по наших робітниках, убивши кількох із них.

Сьомого числа генерал-майор Росс (*Roos*) доправив сюди кілька гармат для стрільби по протилежному берегу, одночасно майор Лоуд (*Lood*) із двохсот п'ятьдесятьма людьми зайняв тут позицію.

Восьмого числа вороги переправилися через річку по містку, який вони побудували нижче Опішні (*Opuczno*), і з піхотою та кіннотою в кількості дванадцяти тисяч чоловік кинулися в атаку на наші окопи. Використовуючи свою значну перевагу в силі, противник захопив у полон майора Лоуда (*Lood*) й кількох інших офіцерів та близько сімдесяти піхотинців; решта ж відбилася від ворога після кількохгодинної відчайдушної оборони.

Генерал-майор Росс (*Roos*), знаючи наміри противника, до початку атаки відвів полки своїх драгунів на позиції до Будищ (*Будищ*); до них також приєдналися два батальйони гвардійців, полки кінноти Сканиї (*Scania*) та Горна (*Horn*), драгуни князя Вюртенберга (*Wurtenberg*) й Меєрфельда (*Meyerfeld*), які поспішили туди зі своїх таборів. Його величність прибув з графом Реншильдом (*Rheinschild*) та багатьма іншими

генералами якраз у той момент, коли вороги поверталися до мосту, щоб перейти його. Полковник Дюкер (*Duker*) несподівано здійснив вилазку з міста навздогін їм і напав на їхній авангард так люто, що вони були відкинуті до річки, де загинуло понад двісті чоловік. Більшість ворожого війська згодом швидко перетнула міст, потім знищила його й рушила повним галопом до Котельви (*Kutalva*), залишивши позаду всі свої матеріали й інструменти, які вони мали намір використовувати при облозі Опішні (*Oposzno*), а також дві гармати, які вони щойно забрали в окопах; проте на початку атаки вороги все-таки захопили два наших прапори.

Дев'ятого числа всі полки повернулися до Будищ (*Budiczin*), після того як усю ніч простояли в бойовій готовності на випадок, якби ворог відновив військові дії. Що ж до гарнізону, який стояв у Опішні (*Oposzno*), то після спалення містечка він попрямував за рештою війська.

Одинадцятого числа все наше військо знялося з позицій у Будищах (*Budiczin*) і, пройшовши дві ліги, прибуло до села Жуки (*Czuki*), що неподалік від Полтави (*Pultowa*).

Дванадцятого числа ми з допомогою викопаних траншей максимально наблизилися до оборонних споруд міста й стали табором, одночасно супротивник окопався за валом. Чарльз Посс (*Charles Poss*) здійснив цей маневр із гренадерами гвардії, які себе дуже добре проявили.

Чотирнадцятого числа фельдмаршал Реншильд (*Rheinschild*) пішов від нас для взяття під своє керівництво полку кінноти поблизу Жуків (*Czuki*), де ми мали чималий запас фуражу; для його поповнення тут стояли козаки, які об'їжджали села; перебувало там близько шести тисяч запорожців (*Zaporovians*).

Шістнадцятого числа й напередодні противник здійснив багато вдаваних нападів з різних боків, зробив кілька пострілів картечню; у цей час дванадцять сотень бійців під командуванням бригадира Головіна (*Gallowin*) налагодили переправу через болото з допомогою фашин, які поклали селяни, що прекрасно знали місцевість: усі вони непомітно увійшли до міста. Король, гадаючи, що ворог буде робити спробу вступити в бій, поспішив до свого полку гвардійців і наказав багатьом загонам виступати. Проте, як тільки допомога увійшла в місто, Меншиков (*Menzikon*), який керував цими фальшивими атаками, миттєво повернувся, задоволений своїм успіхом у переправі цих загонів, а також налагодженням зв'язком між містом та редутами із встановленими гарматами, які він спорудив поблизу переправи.

Того ж дня два татарських (*Tartar*) кур'єри прибули до табору. Мазепа (*Mazeppa*) послав їх до короля з пропозиціями від татарського (*Tartars*) хана, який вирішив приєднатися до нас. До вечора решта полку гвардійців прибула до табору й розмістилася поблизу монастиря.

Сімнадцятого числа його величність наказав влаштувати невеликий редут біля підніжжя гори, на якій була розташована Полтава (*Pultowa*), і поблизу річки, у тому місці, через яке ворог пробрався в місто. Противник, який перебував на протилежному схилі гори, почав копати траншеї, щоб завадити нам, а наступного дня два батальйони спустилися вниз по схилу на берег річки навпроти наших редутів. Ці загони зробили залп зі стрілецької зброї по нашій варті, яка там стояла, ті відповіли їм тим самим, змусивши їх повернутися назад до своїх окопів.

Під час подій, що відбувалися на цьому березі, ворог здійснив несподівану вилазку з восьмистами бійцями на чолі з бригадиром Головіним (*Gallowin*); проте вони були так мужньо зустрінуті генералом-майором Россом (*Roos*) і князем Вюртенбергом (*Wurtenberg*), що половину ворогів було вбито й поранено; сам бригадир попав у полон, а решта ледве врятувалася, повернувшись до міста.

Дев'ятнадцятого числа, як тільки ворог почав здійснювати значні переміщення по той бік Ворскли (*Worskla*), де князь Меншиков (*Menzikof*) зібрав докупи військо, що мало намір перейти річку й напасти на нас, його величність стрибнув миттєво на коня й підняв усі полки на ноги, щоб рухатися до монастиря, де він вишукував полки у дві бойові шеренги. Тієї ночі на позиціях ворога спостерігалася значна активність, що давало нам підставу думати, що ми прийшли для того, щоб вступити з ними в бій; тому фельдмаршал Реншильд (*Rheinschild*) постійно перебував на коні в готовності

виконати королівські накази; але ворог, спостерігаючи за розміщенням наших військ, які були готові зустріти їх, не наважувався наближатися, задовольняючись тим, що тримав нас усіх усі ці дні в напруженні.

Двадцять першого числа піхотні полки Росса (*Roos*), Ранка (*Rank*), Ульфспара (*Ulfspär*) та Вестбота (*Westenbothn*) прибули до табору. Генерал-майор Крейц (*Creutz*) також прибув зі свого старого місця розташування й обрав собі місце для невеликого табору на відстані ліги від нас. У той день противник зробив по нам із своїх окопів понад шістдесят гарматних пострілів.

Двадцять другого числа бригадир Головін (*Gallovin*) намагався втекти, підкупивши вартового, проте той відмовився від хабара й усім розповів про його пропозицію; за це король дав йому шістдесят крон як винагороду за його вірність.

Двадцять третього, двадцять четвертого, двадцять п'ятого й двадцять шостого числа нічого значного не відбулося. Облога затягувалася, ми спробували зробити підкопи, але вони були виявлені. Ми втратили в ці дні майора, інженера, капітана й лейтенанта, які були вбиті в підкопах. Найстрашнішим було те, що наші поранені рідко одужували через те, що їхні рани вражала раптова гангрена, яка була спричинена нестерпною спекою.

Двадцять сьомого числа Шереметьєв (*Scheremethof*) прийшов на з'єднання з Меншиковим (*Menzikof*) із Говтви (*Oltwa*), що на Пслі (*Pziol*), де він залишався до цих пір. У дорозі він перетнув річки Полузери (*Poluzar*) та Ворскли (*Worskla*). Після цього ворог на протилежному березі річки почав ретельно окопуватися, зміцнюючи свій табір, засипаючи болота й заплави біля Ворскли (*Worskla*) мільйонами фашин, на яких вони встановлювали свої укріплення, для захисту яких встановлювалися гармати та мортири: лінії їхніх укріплень простягалися вздовж річки, а також на іншому боці навколо їхнього табору.

Того ж дня комендант Полтави (*Pultowa*) несподівано напав на наших робітників у окопах, змусивши їх відійти назад до полку Дабл-Карлєрса (*Dabl-Carlja*), при цьому було вбито лейтенанта цього полку та кількох солдатів і запорожців (*Zaporovians*); але, як тільки наш полк пішов у атаку, щоб захистити робітників, ворог поспішно відступив, маючи кількох убитих та поранених. Запорожці (*Zaporovians*), які до цього спокійно себе почували в окопах, повернулися туди з тягарем на душі.

Двадцять дев'ятого числа противник пересунув свої укріплення вниз до річки; ми ж із свого боку розмістили наші позиції вздовж Ворскли (*Worskla*) навпроти них, розтягнувши бойову лінію дуже близько біля берега від Полтави (*Pultowa*) до пагорба за монастирем. На кожному фланзі було споруджене укріплення, а в середині позицій були розміщені два редуту поблизу маленької річечки, яка петляла між Полтавою (*Pultowa*) й монастирем, впадаючи у Ворсклу (*Worskla*); кілька наших піхотних полків розташувалися в тилу для спостереження за діями противника.

Тридцять першого числа загін ворожих волохів та калмиків атакував наших волохів поблизу Жуків (*Czuki*); але вони отримали таку відсіч, що багато з них загинули, а решта швидко втекла: наші волохи захопили в цій сутичці десять полонених, серед яких виявилися два наших дезертири. Наступного дня у ворожому таборі було свято, з приводу чого противник відкрив масований вогонь із своїх гармат.

Першого, другого й третього червня (*June*) супротивні сторони лише спостерігали один за одним, а четвертого числа великий загін вийшов з обложеного міста до річки за фуражем. Його величність наказав гвардійцям виступити й примусити їх відійти; але ті незабаром повернулися з більшим військом, напали на нашу гвардію з несамовитою люттю; гвардійці захищалися не менш відважно, не даючи ворогу просунутися вперед ні на крок; через деякий час вогонь припинився, оскільки ворожі частини почали відступати, побачивши підмогу, яка рухалася на допомогу шведам (*Swedish*): взяті в облогу повернулися до міста, втративши кілька сотень вбитими та пораненими. У цей день вони почали споруджувати зліва від міста нові укріплення поблизу річки для захисту свого містка, який їх зв'язував із силами противника. Цього ж самого дня до ворожого табору прибув цар з чималим військом; дезертири від них запевняли нас, що в них було тридцять піхотних полків, багато драгунів і понад п'ятдесят тисяч козаків і калмиків.

Шостого числа частина війська противника, до якої входило близько сотні вершників, не враховуючи козаків і калмиків, наблизилася до Жуків (*Czuki*), щоб виявити місцезнаходження табору фельдмаршала Реншильда (*Rheinschild*). Той був попереджений стосовно незваних гостей, послав їм назустріч кіннотників, які повернулися з кількома полоненими. У той же день волох, який був взятий у полон росіянами (*Russians*), утік від них і приніс нам звістку, що цар вирішив атакувати армію його величності одночасно в трьох різних місцях; однак на даний час він ще не був готовим реалізувати свій план. Численне козацьке військо противника атакувало велику кількість селян з нашого загону, який розмістився в лісі поблизу Кобеляків (*Cobilak*), на півдорозі між Борисфеном (*Boristhenes*) і Полтавою (*Pultowa*), але ті вчинили такий мужній опір, що вороги змушені були відступити з відчутними втратами. Мазепа (*Mazeppa*) дав цим селянам щедрі винагороди.

З сьомого по тринадцяте число нічого важливого не відбулося, за винятком того, що ворог продовжував зміцнювати свої укріплення, а ми підтримували свої позиції в належному стані.

Тринадцятого числа цар змістив свої позиції й наступного дня закинув у місто чотири ядра, усередині яких були лише листи для коменданта.

П'ятнадцятого числа велике вороже військо переправилося через річку й напало на загін Крузе (*Cruus*). Маючи чисельну перевагу, ворог відтіснив загін, розграбував його обоз і спалив те, що не зміг забрати з собою; одночасно було звільнено більше тисячі московитів (*Muscovites*) разом з їхнім полковником, які були полонені гвардійцями полку Крузе (*Cruus*); проте, перш ніж відступити, шведи вбили сто сімдесят чоловік із загону противника, яким командував генерал Гейнсон (*Heinsohen*). Того ж дня були підняті по тривозі табори графа Реншильда (*Rheinschild*) в Жуках (*Czuki*) і під Полтавою (*Pultowa*), де комендант розпочав з боку річки й містка споруджувати нові укріплення, поблизу яких ми побачили багато московитського (*Muscovite*) війська, яке, проте, не виявляло значної активності.

Опівночі шістнадцятого числа противник кинув чотири ядра з листами в місто. Потім комендант подав сигнал, що він їх отримав. У той же час кілька ворожих загонів уночі переправилися через річку поблизу села Петрівка (*Pietrofka*) навпроти позицій маршала Реншильда (*Rheinschild*) й іще до світанку насипали рови перед семи бастіонами, в яких вони самі розмістилися й встановили свої прапори, ховаючись упродовж дня за своїми укріпленнями.

Граф Реншильд (*Rheinschild*) після того, як наказав підрозділу генерала Крейца (*Kreutz*), який був поблизу, підійти з двома піхотними полками, розташував свої війська в бойовому порядку в очікуванні наказу короля. Тим часом трапився випадок, після якого князь Вюртенберг (*Wurtenberg*) дивом уникнув полону. Здійснюючи розвідку позицій ворога на значній відстані, він був оточений і неминуче потрапив би в полон, якби кілька офіцерів і драгунів не поспішили йому на допомогу й не допомогли йому відірватися від ворожого переслідування. Росіяни в цей час пішли на хитрощі й перейшли річку по містку, який знаходився нижче по течії на чверть ліги від Полтави (*Pultowa*). Король вирушив туди, щоб контролювати їхнє переміщення, проте, на нещастя, у нього влучила куля, яка пробила йому чобіт і ліву ногу, увійшовши вище малого пальця й вийшовши в п'ятці. Він спочатку не звернув уваги на рану й ще деякий час продовжував віддавати накази своїм бійцям з максимальним спокоєм, витримуючи страшенний біль. Король лише тоді сказав про своє поранення, коли кров з рани потекла повним потоком; він продовжував залишатися незворушним і через годину повільно повернувся до табору, де йому були змушені обрізати чобіт, оскільки його нога дуже розпухла**.

Граф Піпер (*Piper*) з генералами був дуже занепокоєний цим пораненням. Король, звернувши увагу на незвичну тишу, запитав свого хірурга Неймана (*Neumann*)

* У рукописі шведською мовою на полях написано, що король був поранений у ногу й незабаром повернувся на поле бою верхи на коні. Це не відповідає дійсності, оскільки він не зміг би витримати так довго без перев'язки.

** Кістка його п'ятки була розтрощена й, на думку всіх хірургів, її потрібно було ампутувати.

щодо причин їхньої стурбованості; той відверто відповів його величності, що рана дуже небезпечна, оскільки вже з'явилися деякі ознаки гангрені: на що король, не виявляючи жодних ознак тривоги, відповів: «*Нічого страшного, відріжте її, відріжте її*». Йому змушені були робити глибокі розтини, які він сприймав спокійніше, ніж спостерігачі. Він витримав цю жакливу операцію, не втрачаючи свідомості, що було неймовірно. Лише таким жорстоким способом можна було врятувати ногу короля, яку в іншому випадку необхідно було б ампутувати. Завдяки здібностям хірурга вдалося запобігти гангрені, незабаром король уже міг пересуватися на ношах, хоч одужання й проходило повільно через неймовірну спеку та періодичні лихоманки, які дуже дошкуляли його величності.

Близько полудня противник у кількості дванадцяти сотень чоловік чи близько того здійснив вилазку та атакував наші передові позиції з великим завзяттям; але гвардійський полк, який знаходився тоді в окопах напogотові, швидко змусив їх відступити. Ближче до вечора решта московитської (*Muscovite*) армії перейшла річку й увійшла до свого нового табору. Його величність наказав графу Реншильду (*Rheinschild*) насипати кілька укріплень, ми самі вирушили до них і одночасно кілька полків було спрямовано на підкріплення сил графа. У той же час гарнізон Полтави (*Pultowa*) продовжував розширювати свої укріплення в місці з'єднання з ворогом на рівнині біля підніжжя пагорба.

Вісімнадцятого числа ворог перебував на своїх нових укріпленнях поблизу Петрівки (*Pietrofski*), якраз перед нашими позиціями, що розміщувалися навпроти них. У той день їх габіони були підпалені, що зчинило великий переполох: у той же самий час противник енергійно рушив на наші апроші під прикриттям масивного й безперервного вогню з рушниць та гармат. Ворог вишикував свою кінноту вздовж річки на іншому березі й здійснив удаваний маневр, ніби збирався переправлятися. Щоб запобігти цьому, його величність наказав нашим гвардійцям підсилити охорону біля річки в тому місці, де постійно перебувала варта генерал-майора. У ці дні солдати цікавилися новинами про стан здоров'я короля й помітно були цим стурбовані.

Дев'ятнадцятого числа до ворога прибуло кілька загонів у їхні нові укріплення поблизу Петрівки (*Pietrofski*), що біля позицій фельдмаршала Реншильда (*Rheinschild*). Противник спорудив уздовж річки сімнадцять редутів. Фельдмаршал, який не мав при собі нікого, окрім кіннотників, негайно повернув два полки піхоти, що полишили Жуки (*Czuki*) й наблизилися на чверть ліги до Полтави (*Pultowa*). Незначна кількість ворожих загонів перебувала в своїх укріпленнях на іншому березі річки навпроти Полтави (*Pultova*); ситуація поки що залишалася спокійною.

Двадцятого числа в таборі графа Реншильда (*Reinschild*) зчинилася тривога. Кілька ескадронів противника, до яких входило близько шести тисяч кіннотників, не враховуючи козаків, рушили в бойовому порядку, демонструючи намір атакувати наші позиції. Граф на чолі своєї кінноти негайно поскакав риссю назустріч ворогу й вступив з ним в рукопашний бій, зламав і розпорочив його ряди, змусив противника втікати, а сам переслідував його цілу лігу по п'ятах, не даючи йому оговтатись.

Утрати ворога в цій сутичці були значними, особливо під час втечі, ми нарахували в них понад п'ятсот вбитими на полі бою й у дорозі. Ми взяли в полон важливого офіцера та кількох солдат, які розповіли нам, що Меншиков (*Menzikof*) і Шереметєв (*Scheremethof*) були в їхньому новому таборі з десятима тисячами піхотинців і тридцятьма полками драгунів під командуванням Волконського (*Volkonski*); у їхньому таборі ще перебував генерал Бауер (*Bauer*), але він постійно був у щент п'яним. Ми знайшли також портрет царя, який генерал загубив під час утечі. У цей день на протилежному боці річки в таборі противника стояла густа пилюка, що свідчило про якесь переміщення; при цьому остронь на ворожих укріпленнях на тому боці було дуже мало людей.

Двадцять першого числа противник залишив свої укріплення й позиції, що знаходилися навпроти нас. Генерал-майор Спар (*Spar*), який закріпився й виставив охорону наступного дня поблизу річки, відібрав кілька загонів для того, щоб зруйнувати й спалити ворожі укріплення, що й було виконано. Королю було принесено

звістку, що ворог перемістив усі свої сили до Петрівки (*Pjetrofsky*) й не залишив жодного загону по той бік Ворскли (*Worskla*). Його величність у цей день не дуже добре себе почував, ми побоювалися нового запалення; але до вечора королю стало ліпше. З розповідей дезертирів ми дізналися, що цар учора привселюдно сказав генералу Бауеру (*Bauer*) про поранення короля Швеції (*Sweden*) в ногу; що у ворожому таборі переконані щодо наступу царської армії через кілька днів і що зараз у Москві (*Moscow*) перебувають сімсот саксонців (*Saxons*), які втекли із шведської (*Swedish*) армії Любекера (*Lubeker*). Вони були відіслані в Кремль (*Cremelin*), щоб у разі нападу захистити жителів столиці, які були смертельно налякані.

Уночі двадцять другого числа ми отримали звістку, що ворог рухається повним ходом у нашому напрямку, щоб вступити в бій. Тому його величність рано вранці віддав наказ усьому війську готуватися до сутички. Фельдмаршал ще деякий час залишався з королем, потім пішов і очолив кавалерію, яка вишикувалася в бойовій готовності, у той час як піхота підійшла й розтягнулася в шеренгу довжиною в чверть ліги, маючи кінноту на своїх флангах.

Увесь наш обоз був цілком залишений в тилу армії під охороною кількох полків і запорожців (*Zaporovians*). Деякі загоны мали наказ залишатися в окопах та редутах біля річки, щоб захищати їх. Що ж до короля, то він знаходився в своєму ліжку, що містилося на ношах. Ноші перевозили парою коней під охороною кількох драбантів (*Drabans*) та ескадронів, що перебували поруч з королем.

Отже, наше військо вишикувалося в бойовому порядку, провівши кілька годин в очікуванні ворога; його величність перш за все наказав перенести його в голову піхоти, де були поставлені на землю його ноші; ця обставина надзвичайно надихнула армію.

Тоді ж Мазепа (*Mazeppa*) прийшов до короля й доповів йому, що кілька татарських (*Tartar*) послів завітали до Кобеляк (*Cobilak*) з турецьким (*Turkish*) конвоем. Незабаром за секретарем Клінкстремом (*Klinkostrom*)* прибули з полковником Сандулом (*Sandul*) і татарські (*Tartar*) послы, серед яких були капітан гвардії татарського хана (*Han of the Tartars*), генерал і кілька мурз, а також інші офіцери. Їх було проведено до короля, вони вклонилися йому, одночасно полковник Сандул (*Sandul*) ознайомив графа Піпера (*Piper*) з відповіддю сераскира-паші з Бендер (*Bender*), яка стосувалася волоських (*Valochian*) найманців, а потім Клінкстрем (*Klinkostrom*) подав королю листа від татарського хана (*Han of the Tartars*).

У листі хана (*Han*) мова йшла про те, що татари (*Tartars*) вже були готові виставити свою кінноту проти росіян (*Russians*), проте їм повідомили, що його величність уклав мир із царем після трьох прохань про це; росіяни (*Russians*), які розповсюдили цю новину, додавали, що король попросив собі в дружини царську сестру; крім того, королівські міністри запропонували татарському хану (*Han of the Tartars*) велику суму грошей за те, щоб той не допомагав королю Швеції, а перейшов на бік царя; проте хан (*Han*), висловлюючи королю Швеції (*Sweden*) свою глибоку шану, відхилив їхні пропозиції, повністю усвідомлюючи, яка небезпека нависла над його величністю.

Король, зрозумівши за цей час, що ворог не прийшов і не має наміру його атакувати, наказав своїй армії розділитися; його величність з піхотою вирушив до вищезгаданого монастиря, який знаходився на пагорбі навпроти міста, від якого його відділяла лише долина. Тут піхота змогла перевести подих, а в цей час фельдмаршал з кіннотою перемістився на протилежний бік міста, де до цього перебував король.

* Містер Клінкстрем (*Klinkostrom*) був відряджений зі Стокгольма (*Stockholm*) королевою, щоб повідомити королю про смерть його сестри, її світлості королівської високоності герцогині Гольштинської (*Holstein*). Король був уражений тим, як йому вдалося пройти через Польщу (*Poland*) з листом від короля Станіслава (*Stanislaus*); а потім продовжити свою подорож через Угорщину (*Hungary*) й Валахію (*Wallachia*) до Бендер (*Bender*), звідки він і прибув з полковником Сандулом (*Sandul*) і татарськими (*Tartarian*) послами з листом від хана до короля. Оскільки його величність дуже любив свою сестру герцогиню Гольштинську (*Holstein*), граф Пайпер (*Piper*) заборонив Клінкстрему (*Klinkostrom*) повідомляти його величності про її смерть, бо він і так страждав через своє поранення. Тому він нічого королю не сказав, лише передав його величності листи від короля Станіслава (*Stanislaus*) та від хана (*Han*).

Що ж до обозу, то він залишався непорушно на місці, бо ми не знали, чи атакуватиме нас ворог наступного дня, чи ні.

Двадцять третього числа нічого значного не сталося, якщо не рахувати того, що ближче до вечора група козаків і калмиків наблизилася до табору його величності для розвідки; наша передова охорона відкрила по них вогонь. З настанням ночі втікач з ворожого табору приніс нам звістку, що цар розташував усі свої сили на цьому березі річки, і що лише генерал Генсхен (*Heinschen*) залишився на тому боці з кількома полками, які розмістилися нижче по течії від міста навпроти позицій фельдмаршала. Ворог постійно перебував у окопах.

Двадцять четвертого числа нам доповіли про наближення ворога, а поки противник підходив, ми безперервно копали рови.

Двадцять п'ятого числа Гіленкроку (*Gyllenkrok*) було наказано залишатися в окопах на протилежному боці міста для керівництва наступом у разі його продовження. З ним були запорожці (*Zaporovians*), які неохоче копали траншеї; тому Гіленкроку (*Gyllenkrok*) довелося докласти немало зусиль, щоб змусити їх стати до роботи. Козаки скаржилися на те, що завжди тільки їх змушують працювати, а не шведів, і казали, що вони нам не раби.

Двадцять шостого числа ворог здійснив значні переміщення своїх сил, підійшов до нас ще ближче й окопався*.

* На цьому завершується щоденник автора, який, на жаль, загинув від гарматного пострілу поруч з ношами короля під час битви під Полтавою (Pultowa).

Яніна Пінчук

ПОХІД АРМІЇ КАРЛА XII НА СЛОБІДСЬКУ УКРАЇНУ: ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЇ В ЩОДЕННИКУ ШВЕДСЬКОГО ФЕНРІКА РОБЕРТА ПЕТРЕ

Велике значення для вивчення Північної війни, зокрема її перебігу у 1708-1709 рр. в Україні, має публікація шведських документів тієї доби. Важливим джерелом для розширення уявлень про події військово-політичного характеру є щоденник фенріка шведської армії Роберта Петре.

Ключові слова: Швеція, Україна, Північна війна, Карл XII.

При дослідженні будь-яких військових конфліктів з особливою гостротою стоїть питання об'єктивності інформації, що піддається аналізу. Сама специфіка збройного, геополітичного зіткнення і пов'язаних з цим контекстів викликає ризик тенденційного висвітлення подій. Важливо це і для вивчення ходу Північної війни 1700–1721 рр., особливо періоду, що викликає найпильнішу увагу істориків: «українського походу» Карла XII 1708-1709 рр.

При аналізі військових дій великого значення набуває зіставлення трактувань, сприйняття, точок зору обох сторін конфлікту. Тут не можна переоцінити значимість свідчень очевидців і учасників подій.

У випадку з Північною війною, незважаючи на обширність таких свідчень (мемуари, щоденники, листування і тому подібне), залишається значний пласт інформації, використання якої істориками Східної Європи є неможливим або складним. Окрім обмеженості доступу до бібліотек, архівів і музеїв західноєвропейських країн, чималою перешкодою може виступати мовний бар'єр: так, безліч мемуарних і щоденникових записів шведських учасників війни досі не перекладені російською, українською або іншими слов'янськими мовами. У цьому зв'язку важливим завданням є переклад відповідних матеріалів для розширення кола джерел, використовуваних ученими Східної Європи при реконструкції подій Північної війни 1700–1721 рр.

Зокрема, представляє інтерес вивчення щоденника шведського фенріка Роберта Петре, його нотатки охоплюють період з 1702 по 1709 рр.

Майбутній офіцер народився в 1682 р. в сім'ї бюргерів невеликого шведського міста Арбога. Був помічником окружного судді міста Медельпад в 1700-1702 рр., проте з метою поліпшення свого матеріального становища вступив в армію. Почавши службу простим рядовим, у 1704 р. він дослужився до звання сержанта, в 1705 р. – фельдфебеля, нарешті, в 1706 р. став фенріком. Роберт Петре служив в Хельсінгландському полку, що входив до складу армії Левенгаупта в Ливонії, брав участь у боях у Балтійському регіоні, у битвах під Лісною і, нарешті, під Полтавою, де потрапив у полон до росіян. З полону Роберт Петре повернувся на батьківщину тільки в 1722 р. і в 1725 р. помер.

Щоденник Роберта Петре представляє інтерес з низки причин.

По-перше, свідцтво учасника військових дій дозволяє певною мірою відновити безпосередній перебіг подій.

© Пінчук Яніна Володимирівна – письменниця, перекладач (випускниця факультету міжнародних відносин Білоруського державного університету).

Можна відмітити, що для автора представляє інтерес відносно масштабне зображення побаченого, оскільки в щоденнику описуються маневри не лише його полку, але й інших, більших сил. У розгорнутій перспективі, з урахуванням того, що Петре служив саме в Хельсінгландському полку, це дозволяє відновити картину того, що відбувалося з корпусом генерала Левенгаупта.

По-друге, Роберт Петре досить живо і детально описує будні шведської армії, що дозволяє простежити, в якій обстановці проходила кампанія, частенько можливо проаналізувати, як певні побутові, логістичні умови позначалися на боєздатності шведського війська.

Також автор щоденника часто бачив короля Карла XII і неодноразово з ним розмовляв – цікавими є і ці свідчення безпосереднього керівництва монарха військами, його буденної поведінки і конкретних полководницьких рішень, що приймалися ним.

Нарешті, значимим чинником є достовірність джерела: давати таку оцінку можна з великою часткою вірогідності, оскільки інформація виходить «знизу», від учасника, що носив молодший офіцерський чин, а не від представника вищого командного складу. У другому випадку апіорі є значний ризик спотворення фактів, оскільки діячі, що приймають великі рішення і несуть велику відповідальність за хід подій, схильні в силу усвідомлення цієї відповідальності підносити інформацію у вигідному для себе ключі. Таким чином, при аналізі щоденника Роберта Петре варто прийняти, що вірогідність спотворень порівняно мала.

Нижче представлений уривок щоденника Роберта Петре, що відображає період січня-лютого 1709 р., тобто походу армії Карла XII на територію Слобідської України. Уривок тексту узятий зі збірки «Пам'ять про Полтаву» 1998 року випуску, складеного шведським істориком Пітером Енглундом (Petre R. «... som väl vidäskedunder förliknas kan» // Minnet av Poltava. Ögonvitnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.- Stockholm: Atlantis, 1998). У цій збірці тексти представлені в оригінальній версії, на старосхведській мові. Вона відрізняється від сучасної низкою граматичних форм, порядком слів, окремими одиницями лексики, побудовою речень, що створює певні складнощі навіть для прочитання сучасними шведами, не кажучи про роботу перекладача. Проте, незважаючи на вимушену зміну довжини і будови фраз, були зроблені спроби зберегти первинний стиль щоденника. Згадувані в тексті українські топоніми представлені в правильному варіанті, хоча в оригіналі вони були значно спотворені автором – авторське написання подане латиницею в дужках.

Роберт Петре

1709 рік

Січень

1 січня

Погода була настільки м'якою, що нам прочитали дві проповіді, і Його Величність був присутнім разом з нами на вечірній службі, яку вів Улоф Галленіус.

Інакше б Його Величність відправився б на квартири в місті.

3 січня

Драбанти дійшли до містечка Зінькова (Czinkowa), де і розташувалися на квартирах. Жодному офіцерові не було дозволено послати денщика в Гадяч (Hajatz), щоб привезти звіди хоч якісь пожитки. Наказ був даний, незважаючи на те, що багато офіцерів потерпали від нестачі таких речей, адже з ними не було іншого майна, крім того, що вони могли понести при собі.

Полковник Биноу на чолі артилерії проїхав маршем повз Зінків у напрямі Веприка (Weprik).

5 січня

Увечері Його Величність власною персоною відправився туди верхи разом з генерал-майором Стакельбергом і деякими іншими офіцерами.

7 січня

Біля полудня Його Королівська Величність віддав наказ про штурм Веприка. У атаку пішли вісім полків під командуванням генерал-майора Стакельберга. Але, оскільки ворог оборонявся з неймовірною великою люттю, генерал-майор був вимушений відступити через дві години з втратами в 1500–1600 чоловік, серед яких були багато славних офіцерів, усіх з яких я не можу тут перерахувати.

Поранення отримали:

- фельдмаршал граф Реншельд;
- генерал-майор Стакельберг;
- полковник Вестгеталандського полку Каспер Сперлінг;
- полковник Остгеталандського полку Якоб Сперлінг;
- полковник Упландського полку Фритски;
- підполковник Мернер Упландського полку;
- капітан граф Аксель Левенгаупт;
- капітан граф Голленстуйлне.

Також був поранений майор Рамсе і ще багато офіцерів, усього ж було поранено 1500–1600 чоловік.

У цього бою міг би бути інший підсумок, якщо б не поспішність генерал-майора Стакельберга. Він кинувся в атаку до подання сигналу, і наші гармати висунулися вперед і стали помітні збудженому супротивникові. До того ж, штурмові драбини виявилися дещо короткі, а ворог ще і обливав стіни водою. Так що нашим солдатам доводилося проявляти ще більшу сміливість і спритність, деручись по них. Потім було дано дозвіл зібрати убитих і поранених. Далі Його Величність віддав наказ готуватися до нового штурму. Проте росіяни не побажали йому піддаватися і здалися нам беззастережно. Його Величність узяв усіх у полон і, дозволивши їм залишити при собі усі пожитки, відправив капітулянтів до Зінькова. Спочатку вони охоронялися з найбільшою суворістю полком під командуванням Ранкена, проте потім їм були дані великі послаблення. Комендант дав чесне слово, що сам простежить, щоб жоден солдат не вчинив утечу. Жителі Веприка також були узяті в полон і заточені у великому підземеллі в Зінькові. А комендантові Його Величність дозволив залишити при собі шпагу і пістолети, які йому і повернув раніше.

У штурмі міста брали участь наступні полки:

Піхота:

- Упландський полк під командуванням полковника Фритски;
- Остгеталандський полк під командуванням полковника Якоба Сперлінга;
- Вестгеталандський полк під командуванням полковника Каспера Сперлінга;
- Кронобергський Смоландський полк під командуванням полковника Крунмана;
- Йончепінгський Смоландський полк під командуванням полковника Спарре.

Драгуни:

- полк під командуванням генерал-майора Мейерфельда;
- полк під командуванням полковника Гольденстєрни.

Крім того, були присутніми й інші полки. Вони не брали участі в першій атаці, але призначалися для другої.

Це місто Його Королівська Величність наказав знищити вогнем, а військам дав розпорядження вирушати на квартири.

9 січня

Його Королівська Величність знову прибув у Зіньків, злегка почекавши, услід за веприцьким гарнізоном, який виставив караул, як раніше згадувалося. А потім там

був улаштований великий базар, чим скористалися росіяни, такі охочі поторгувати, і виручили немало грошей у наших солдатів.

В околицях міста Зінькова і його передмістях стояли наступні полки:

У самому місті:

- драбанти на чолі з полковником Хордом;
- Кальмарський полк під командуванням полковника Ранка.

У передмістях:

- гвардія під командуванням полковника Поссе;
- генерал-майор Розен з вармландською піхотою;
- полковник Сигрут з даларнцями і хельсингландцями;
- полковник Биноу на чолі артилеристів.

Кавалерія:

- Остгеталандський полк під командуванням генерал-майора Хаммельтона;
- Смоландський полк на чолі з полковником Дальдорфа;
- полк під командуванням полковника Дюкерта.

Драгуни:

- полк на чолі з полковником Гюльденсьєрна;
- полк під командуванням полковника Альбедейля;
- волоський полк на чолі з полковником Сандоллем.

16 січня

Його Королівська Величність виступив з табору із загоном в 1200 одиниць кавалерії і зустрівся з ворогом біля містечка Опошні, протистояв йому сам Шамбурх (Schniermithof), що прибув на місце півгодини раніше. Проте ще до обіду він відступив і пішов на з'єднання з генералом Ренне, який стояв на милі далі від Опошні, так що Його Величність захопив полкову казну Шамбурха і велику частину його обозу, а також триста чоловік полонеників, яких потім Його Величність залишив в Опошні під вартою у складі 50 чоловік і капітана полку Дюкерта. Потім він пустився на переслідування ворога і гнав за ним ще півтори милі, винищивши більше тисячі росіян.

Раніше згаданий капітан отримав наказ чекати в місті повернення Його Величності. Але ворог, до якого ми віднесли так безтурботно, дізнався про це, зібрав розрізнені сили і з тисячею чоловік повернувся в Опошню, і вчинив напад на загін капітана. Той захищався, але вкотре-решт був вимушений відпустити полонених, а також повернути і казну, і обоз у руки ворогів, і йому довелося рятуватися, закрившись на одному з дворів, захищаючи себе і своїх людей. Але оскільки ворог побоювався повернення Його Величності і не смів витратити надто багато часу, то росіяни просто підпалили той будинок, і згоріла велика його частина, так що деякі полонені похапали все, що могли винести з вогню, і кинулися навікача.

18 січня

Увечері повернувся Його Величність зі своїм загоном, приєднавшись до нас, а ми досі стояли в Зінькові, таким чином концентрація наших сил виявилася досить велика. Також у нас було близько 200 чоловік полонеників, яких передали у відання та під охорону Вармландського полку.

21 січня

У обід молоді полковники, а саме Апельгрен і Стьєрнхек, відправилися верхи у свої полки, в яких було більше солдатів, ніж у гвардійців, а також з ними був Ульфспарре, підполковник Даларнського полку. З останнім з них у мене дещо пізніше відбулася бесіда

про моє призначення лейтенантом в один із згаданих полків. Для подання прохання про переведення він направив мене до полковника Сигруту. Він також хотів би, щоб я зайняв місце лейтенанта, що звільнилося, в полку Стєрнхека або в Уппландському, або у Вест-Йоталандському під командуванням Ульфспарре, оскільки полковник Сигрут отримав указівку від Його Королівської Величності призначати на посади здібних офіцерів, і тому я налаштувався на те, щоб виявити найбільшу люб'язність обом моїм покровителям. Потім вони продовжили шлях у свої полки, які знаходилися під командуванням генерал-майора Спарре і стояли в кількох милях від нас.

23 січня

Уранці я зробив візит панові полковникові Сигруту і виклав своє прохання, щоб він виявив участь і рекомендував мене на місце лейтенанта в якому-небудь з вищезгаданих полків, тому що я вже три роки пробув фенріхом і не знав, як довго ще чекати якогось просування по службі в Хельсінгландському полку, тому що зараз усі посади укомплектовані і нікого не планується підвищувати в звання молодшого офіцера, так що яке-небудь просування буде надзвичайно повільним, а тим часом мої кращі роки проходять без особливих досягнень і так далі.

На це пан полковник з жалем відповів мені, що не може задовольнити моє прохання, оскільки Його Королівська Величність віддав наказ про те, що ніякі офіцери не можуть заміщати офіцерів вищезгаданих полків на посаді, окрім службовців в армії Левенгаупта і в гвардії, тобто, в полках Левенгаупта, Банера і Сталена, які не можуть бути переведені в гвардійські підрозділи. Таким чином, Його Величність бажає, щоб офіцери саме цих полків переводилися на вільні місця і там служили б короні, а мене полковник попросив мати терпіння і дочекатися, поки полки будуть укомплектовані. Таким чином, сказав він, я зможу захистити себе від виникнення будь-яких перешкод, маючи найбільшу вислугу і будучи першим на черзі, коли полк переформовуватиметься. Тому він попросив мене поки що не звертатися ні до кого більше з такими проханнями, оскільки це може, швидше, пошкодити мені, а не допомогти, якщо Його Величність якимсь чином дізнається про це. Адже Його Величність вважав за краще б мати якомога більше хороших офіцерів, замість того, щоб з Хельсінгландського полку йшли здібні люди, що особливо прослужили там багато років, добре знаючі й тутешні землі, і народ. Я вирішив своє невдоволення подібним станом справ; полковник сказав, що йому і самому неприємно відмовляти мені в проханні, проте запевнив, що в іншому він залишається до послуг моїх і моїх товаришів і не забуде надати допомогу. Тоді я подякував йому, віддав честь і попрощався, а полковник провів мене до дверей.

30 січня

Спочатку виступив полк, що стояв у Зінькові, а ми почали марш не раніше сутінків, і цілу ніч йшли у напрямку російського кордону, і нарешті увійшли до розореного міста, Куземина (Cossutni) – усі двері і вікна були вибиті, печі зруйновані і не було ні душі. Наш полк зупинився в цьому місті, генерал-майор Крузе з кількома полками кавалерії встав у передмістях, артилеристи розташувалися поблизу від нас, але все одно не в самому місті. А Його Королівська Величність з драбантами проїхав однією милею далі в інше місто, Котельву (Kotikva). Деякі гвардійські частини розташувалися поблизу нас, а Його Величність приєднався до нас удень. Уночі планувалося виступити на марш.

31 січня

Коли ми стали в містечку Куземине, нам довелося потрудитися, перш ніж ми зайшли якийсь будинок, де можна було б сховатися від холоду – з цілими вікнами, дверима і піччю. Тому ми і прозвали цей рік Без-печним, жоден будинок не був придатний для проживання до того, як ми потрудилися над облаштуванням.

Лютий

5 лютого

Кавалеристи поховали свого підполковника, який прозивався Грошовим Мішком.

7 лютого

Ворог атакував форпост кавалерії, який складався з 20 чоловік під командуванням лейтенанта з полку генерал-майора Крузе і знаходився на відстані чверті милі від міста. Звідти до нас прискакали троє, і мене терміново відправили до місця зіткнення з 24 солдатами і унтер-офіцером нашого полку, щоб відбити лейтенанта і його людей. Цей наказ я отримав прямо під час проповіді і вимушений був відправитися до місця прямо з богослужіння. Трохи пізніше генерал-майор відправив до того місця корнета з двадцятьма бійцями з числа тих сил, що стояли на висоті між містом і розташуванням мого полку. Вони повинні були зробити мені підтримку, якби ворог атакував мене дуже вже напористо, а також провадити розвідку, щоб генерал-майор грамотно спланував контратаку, хоча в подібній допомозі я не мав особливої потреби, оскільки далі я не брав участь у близькому бою з ворогом, я лише бачив кілька груп козаків, що оточили болото. Вони перебували в межах досяжності моїх солдатів, але взагалі не посміли до нас більше наблизитися, так що я навіть мав задоволення поласувати на болоті чорницею.

Цього ж дня ротмістра Нандельштета з карельського кавалерійського полку запровадили під арешт за те, що він біг з поля бою при зустрічі з ворогом, сили якого він визнав занадто значними, щоб вступати у бій, а сталося це біля села в трьох чвертях милі від нас, куди його ранком відправили на рекогносцирування. Потім за наказом Його Королівської Величності, відданому близько полудня з Котельви, де стояла гвардія, ротмістра допитали і віддали під трибунал.

8 лютого

Мене звільнили від командування загоном і передали його у ведення лейтенанта Фалькенвинге. Ротмістр Нандельштет був засуджений до страти, проте він ще знаходився в очікуванні остаточного королівського вердикту, тому його просто повезли далі під вартою.

9 лютого

Ранком полки виступили маршем з раніше описаних квартир. За наказом Його Королівської Величності ми підпалили усе місто з передмістями і довколишніми селами, з тим, щоб нічого не дісталось ворогові, ні клаттика сіна або соломи. Потім ми йшли через ліс, хоча просуватися там могли з великими труднощами, так що артилерії довелося поділитися упереміш з нашим полком, тому що інших піхотних полків, окрім нас, там не було, тому в кожній роті тепер було кілька артилерійських возів, про які повинен був потурбуватися командувач підрозділом, у тому числі захищати їх у разі нападу ворога. Мені в напарники дали капітана Шеблада з однією гарматою і шістьма возами боєприпасів. Його Королівська Величність, що приєднав до своїх сил кілька полків кавалерії, виступив з гвардією уранці з Котельви, попрямував з цією кіннотою по дорозі до села Хухри (Kuckli). Там йому зустрілося кілька форпостів, у цілому дві тисячі чоловік. Його Величність переслідував їх до вищезгаданого села, що знаходиться вже в Росії, і далі до великого міста, де стояла російська армія під командуванням генерала Репніна, місто це називалося Охтирка (Chirka). Коли ми увечері, вже при місяці, вибралися з лісу і вийшли на дорогу, по якій Його Величність переслідував ворога, то дорога була так усипана трупами, що за усього бажання неможливо було збитися на шляху до села. Навпаки, можна було скоріш оглядітися і йти повз неї до міста, де спостерігалися такі самі знаки того, що тут проходили шведи. Проте обережністю

не слід було нехтувати, тому спочатку в село був відправлений на розвідку чоловік, який дав нам знати, що тут можна стати табором на ніч. У село ми встигли дійти тільки після півночі, і виявилось, що на роту доводиться не більше двох хат.

11 лютого.

Уранці Його Королівська Величність віддав наказ генерал-майорам Гаммільтону і Крузе здійснювати прикриття основними силами кавалерії з флангів і озвучив їм таке веління: війська не повинні залишати абсолютно нічого, що могло б якось згодитися ворогові. І Його Королівська Величність рушив далі у супроводі драбантів, нашого полку, з артилерією, кількома кавалерійськими полками і силами згаданих командувачів. Також ми покинули село Хухра, спалили його разом зі всім, що там було, узявши кілька полонеників, які до вечора ухитрилися втекти, і не дійшли до міста Охтирка, повз яке ми проїхали маршем, залишивши його ліворуч; збиток, нанесений ворогові до вечора цього дня, судячи з тіл, що ми налічили уздовж дороги, обчислювався 659 убитими, 23 людини було узято в полон, а крім того, були поранені серед тих, хто захищав місто, проте їхнє число встановити було неможливо. Генерал-майор Гаммільтон став табором у передмісті Охтирки (Chirka), від якого залишилося одне пожарище, а ми попрямували далі. Наш марш був швидким настільки, наскільки це взагалі можливо по дорогах з таким глибоким і рідким брудом, який утворився із-за відлиги, яка протрималася, принаймні, день, і так ми до півночі дійшли до Городнього (Hородна), перед цим знищивши вогнем все, що могло бути використано ворогом.

Цього дня Його Королівська Величність дав блискучу битву росіянам, сили яких становили 19000 чоловік, і цим боєм керував генерал Ренне і ще один російський генерал. Під час битви Його Королівська Величність, який прямував на з'єднання з нашими силами з 2,5 тисячами кавалеристів і драгун, наїшовхнувся на російський пікет, який розташувався в селі і складався приблизно з 50 чоловік. Його Королівська Величність покінчив з цим супротивником, врятувалися лише троє – вони пустилися навікача, щоб скоріш повідомити командувача, генерала Ренне, який стояв у Городньому, що прийшли шведи. Але Його Королівська Величність зі своїми драбантами і кавалеристами вирушили в гонитву за московитами, що врятувалися, і йшов за ними по гарячих слідах, не бажаючи залишати ворога в живих, адже інакше була вірогідність, що ворог вишикується бойовим порядком і дасть відсіч або, навпаки, почне відступати до містечка Красний Кут (Crasnikutt) для з'єднання з іншими силами. І Його Величність справді наздогнав утікачів, щоб не дати їм донести звістку до тих двох тисяч росіян, що знаходилися між містечками Городнє і Красний Кут, до якого пізніше підійшов російський генерал зі своїми силами, що налічували 5 тисяч чоловік, і сили ці були приєднані до раніше згаданих 19 тисяч, з якими у Його Величності була досить жорстка сутичка, в якій він зазнав би поразки, а у бою з тими двома тисячами росіян, залишеними без уваги, ми втратили 10 драбантів і приблизно 120 піхотинців і драгун. Поранених було ще більше, в їхньому числі командувач драбантів, полковник Йерта, тому що ворог дозволив драгунам відступити і перебувати під прикриттям кавалерії, яка оголила фланг, коли Його Величність намірився атакувати востаннє, і тоді ворожі піші драгуни також відкрили фланг, щоб дати залп по наших кавалеристах, які в запалі битви бажали переслідувати ворога; і ці піші драгуни трохи не утекли, не те, що наша смоландська кавалерія, якою командував обер-лейтенант Хагедорн, тому що полковник Дальдорф був поранений і вимушений залишитися в Гадячі. Під час відступу він ледве врятувався втечею, часу у нього було рівно стільки, щоб скочити на коня і пуститися навікача; Його Величність з драбантами, волохами й іншими силами застав ворога у битві з шаблею в руках і провів атаку, в результаті якої супротивник був вимушений покинути позиції і залишити містечко Красний Кут відкритим для Його Величності, тоді як Його Величність чекав підходу гвардії і нас. Гвардія за королівським наказом увійшла в Городнє для надання допомоги Його Величності в міру необхідності, хоча вона не встигла підійти до Красного Куту до того, як ворог був звідти видворений, тому що раніше вона не встигла підійти до світанку, їх просування було уповільнене, тому що доводилося йти по важкій, мокрій дорозі близько 6 миль. Нам був наказ зали-

шатися вночі в Городньому разом з артилеристами. У полон потрапив наш єфрейтор драбантів Лоде, тому що його скинув кінь і він був вимушений здатися. З боку ворога втрати становили приблизно тисячу чоловік, включаючи раніше згадуваний пікет; ці сили входили до складу тих двох тисяч і під містечком Красний Кут були розгромлені.

12 лютого.

Уранці ми разом з артилеристами покинули Городнє. Залишився лише командуючий ар'єргардом капітан Левенвальде, щоб знищити вогнем місто і його околиці, а йому в підмогу в цій справі полковник Сигрут послав ще 20 або 30 вершників.

Під час нашого маршу ми могли лише дивом спостерігати, як Його Величність переслідував ворога, у тому числі через болота, повні води, незважаючи на кірку льоду; гонитва тривала і по лісах, і по пагорбах, через глибокі сніги, де супротивникові було важко, тому що слабкі коні росіян угрузали в цьому снігу, а наші коні були рослыми і сильними. По дорозі від Городнього, в околицях якого почалася ця різанина, і до Красного Кута я налічив 639 трупів, і це тільки по узбіччях дороги, по якій я їхав у складі свого підрозділу. Красний Кут, куди ми увійшли приблизно о 10 годині ранку, був так завалений тілами убитих росіян, особливо вулиці, що Його Величність входив у місто буквально по трупах. Я налічив 115 убитих, і усі вони були пронизані рапірами наших драбантів, які увійшли до міста ще раніше, затемна, внаслідок чого інші наші нечисленні війська були розгорнуті для того, щоб зробити необхідну підтримку гвардії в переслідуванні ворога. Потім полк зупинився, щоб відтягати з очей геть тіла росіян і привести містечко в порядок, цим займалися ми приблизно до години дня, а потім знову рушили в дорогу. Фенріху Поммерину з полку Даларни був даний наказ розшукати жителів, що залишилися в місті, більшість з яких становили жінки і діти. Після виконання наказу він привів численний натовп до раніше згаданого капітана Левенвальде. Потім місто було спалене дотла. Найбільша жалість відчувалася при вигляді маленьких дітей, які повинні були йти по глибокому снігу разом зі своїми матерями, а замети були коням по черево. Бідні люди були вимушені пішки плентатися через такі замети, та ще дивитися на те, як палають їхні будинки, і тому стояв такий стогін і плач, що міг розжалобити навіть камінь, і тому майже усі офіцери посадили дітей на своїх коней, хоча дітям подоросліше і їхнім матерям довелося йти пішки. Загалом, ми несли одно з найменших зол війни і не могли цього уникнути, тим паче, що росіяни творили ті ж самі безчинства, тільки що в інших місцях, і поводитися зі своїми людьми не менш по-варварськи. Було до того ж досить багато худоби, яку гнали з собою полонені, і мукання корів вторило стогонам людей, немов вони хотіли ще більше підкреслити людське страждання і викликати ще більшу жалість. Полум'я піднялося до небес, виділяло такий жар і тріск, що ми були раді пошвидше пройти мимо. Потім Його Величність разом з усіма наявними силами висунувся у бік містечка Мурафа (Morara), а ми з артилеристами, покинувши містечко Городнє, пройшли дві милі до Красного Кута, а потім у Мурафу, де переночували перед тим, як продовжити похід.

13 лютого.

Уранці ми вийшли з Мурафи. Перед цим мені перший раз довелося говорити з Його Королівською Величністю, коли я запитав його дозволу укласти на вози поранених, з яких 26 чоловік було з числа обох наших полків, і Його Величність запитав, скільки поранених були в нашій роті, на що я покійно дав йому відповідь. Потім мова зайшла про свіже м'ясо, що лежало в обозі. Я відповів, що воно призначалося для поранених. Його Величність запитав, чому воно, у такому разі, досі не приготоване. Я відповів, що приготувати його не встигли, але дадуть його людям сьогодні ж, а взагалі запасу цього вистачить на три наступні дні. Його Величність запитав, які сили мала в розпорядженні наша рота, я відповів, скільки в її складі було хлопців з Даларни і Хельсінгланда. Потім він запитав, як давно я на службі і як довго я у складі хельсінгландської роти, на що я також дав відповідь. Після цього Його Величність від'їхав у напрямку до воріт, які знаходилися якраз поряд з госпіталем, щоб поглянути на війська, що проходять, і

відмітив, що вода дуже піднялася, а марш сповільнився, тому що був всього один вихід до моста через річку, що протікає біля містечка. Тоді Його Величність повернувся назад і наказав мені знайти чотирьох чоловік з сокирами, що я вмить зробив. Ці четверо відправилися разом з Його Величністю до річки і по його дозволу частково вирубали частокіл, щоб кавалеристи змогли проїхати і спуститися під міст, на лід, який вже на два лікті був покритий водою, а сам міст залишити для проходу піхоти, яка негайно почала просування. Між тим, один фінський кавалерист спробував уклінитися між піхотинцями, щоб проїхати по мосту, і Його Величність попросив його спуститися під міст і перебрести. Але той не впізнав короля в обличчя, та і не розумів, що йому говорять, тому що в армію потрапив нещодавно, а сам був з околиць Обу і прибув у складі підрозділу генерала графа Левенгаупта. Його Величність розсердився і кілька разів гарненько приклав його рапірою, так що вершникові довелося-таки спускатися і їхати по льоду. Його Величність щосили намагався прискорити форсування річки, проте це було нелегко, крім того, потонули вже три людини, і сталося це із-за води, що нестримно прибуває. І можна ще було здивуватися, що число утоплеників так мало, адже коли почався перехід через річку, вода стояла на рівні чверті ліктя, а тепер вона піднялася над льодом вже на п'ять ліктів. Тому обережності ради Його Величність дозволив кавалерії прохід з обох боків моста, так що війська тепер просувалися трьома колонами. Також Його Величність віддав наказ повернути в містечко Красний Кут усіх полонених жінок і дітей і залишити їм в місті кілька будинків, щоб жити там, а решту належало спалити, що і було зроблено. Ми слідували маршем всю ніч по труднопрохідних, сльотавих дорогах і тільки до ранку підійшли до містечка Коломак (Polata), де нас чекали генерал-майори Гаммільтон і Крузе зі своїми кавалерійськими полками. Саме місто вони спалили. Так що ми не зупинялися і продовжували просування впродовж дня і частини наступної ночі.

13 лютого.

Проте в Коломаці відбулося богослужіння.

14 лютого.

Уранці Його Величність залишився в місті з гвардією, кількома кавалерійськими полками і артилерією, а ми під командуванням генерала Крузе, у супроводі деяких інших кінних полків відправилися до містечка Влебелюка (Любовка?) (Wlebeljucka). Кавалеристи, природно, могли рухатися швидше і децю відірвалися від нас, але потім ми підійшли до болота, яке розкинулося перед (Wlebeljucka), а до того ж між самим містечком і болотом протікала річка Ворскла. Ми почали, було, переходити це болото і річку; вода була така глибока, що діставала солдатам до пояса. Велика частина полку вже переправилася через річку, але деякі поки що залишалися на тому березі і готувалися до переходу, а тут підтягнулася смоландська кавалерія, що йшла в ар'єргарді, — вони і залишки наших військ на тому березі наражалися на найбільшу небезпеку з усіх, і дійсно, тоді ми втратили 13 чоловік: під ними проламався лід, прихований під водою, і вони потонули. Наш священник пан Улоф Галленіус загинув подібним же чином, і жоден офіцер не прийшов йому на допомогу, а його затягнуло під лід. Нам довелося розвернутися і по болоту знову добиратися до суші, причому з найбільшою загрозою для життя, тому що вода, яка спочатку діставала солдатам до пояса, тепер була на рівні пахв і перехльостувала солдатам через плечі, коли вони вибиралися на берег. Полковий квартирмейстер Йорт, який раніше відправився в місто і знайшов житло для розміщення солдатів, отримав наказ від полковника Сигрута повертатися назад у полк, але він не міг знову потрапити в місто, а полковник, що там перебував, не міг повернутися до бійців. Вони ж після такого холодного купання були вимушені стояти в чистому полі, яке представляло з себе величезну і плоску рівнину, і не було там ні лозини, щоб розвести вогнище, біля якого змогли б обігрітися і просохнути замерзлі солдати. Тоді ми розвели вогонь із старих коліс від госпітальних возів, але, окрім них, у нас не було нічого іншого, щоб протриматися ніч. Пан підполковник Драке, який ніяк не міг

зв'язатися з полковником, вирішив відправити гінця до Його Королівської Величності, який залишився за нами в містечку Коломак. Гінцем послали капітана Даларнського полку Кнорринга, який повинен був розповісти, що з нами сталося, і отримати якийсь наказ, що робити далі. На це Його Величність відповів, що полковникові Сигруту доведеться гарненько засвоїти цей урок, щоб знову отримати командування полком.

15 лютого.

Уранці, після повернення капітана Кнорринга, підполковник Драке виступив з полком в напрямі лівіше містечка Влебелюка (Любовка?)(Wlebeljucka) і повів його на містечко Рублівку (Rubeljuka), і, наслідуючи накази генерал-майора і полковника, знову не без великого ризику, ми увійшли туди лише в чотири години після полудня після двох днів маршу.

Н.В. Із-за цього паводку – а висока вода стояла вже на відстані однієї милі від міста – ми втратили близько ста одиниць дрібної худоби, тому що тварин знесло течією води, що нестримно котилася поверх льоду, а деяких непідкованих коней відносило по кількох відразу.

Його Королівська Величність разом з драбантами слідом за нами увійшов до міста, де нас уже чекав генерал-майор Крузе з полками, що знаходяться під його командуванням. Гвардія і артилерія також спрямувалися до міста по воді, але були вимушені розвернутися і відступити, тому що вода знову розлилася, і не стільки була глибока, скільки течія була сильною – настільки, що перевертало артилерійські лафети, чому у результаті ми втратили одну гармату, хоча потім насилу відшукали її. Деякі солдати теж стали жертвами повені, зовсім як ті тварини, які мчали по поверхні води, немов птахи, але кінець кінцем все одно були приречені потонути. У наступну ніч постійно були чути крики нещасних, таких, що потрапили у біду, але ніхто не хотів прийти їм на допомогу, тому що інші за цей час вже неабияк натерпілися і від холоду, і від води.

Гвардія, артилерія й інші полки, що не змогли переправитися, отримали від Його Королівської Величності наказ відійти до села Стацонка.

16 лютого.

Ми все ще стояли біля містечка Рублівки.

17 лютого.

Уранці ми виступили під командуванням Його Королівської Величності разом з кавалерійськими полками, якими командував раніше згадуваний генерал-майор Крузе, і попрямували у бік Опошні, що в Україні, де кількома тижнями раніше Його Величність провів проти росіян атаку, яка раніше була описана, і тим же ранком я разом з капітаном Грисбаком і фенріхом Пильстремом був спрямований в ар'єргард, а оскільки я також був фенріхом, але стояв по службі вище Пильстрема, то я був наділений лейтенантськими повноваженнями. Розлив тут стояв не менший, ніж в покинутих нами місцях, і тому я не прибув в Опошню того ж дня, тому що мені довелося всю ніч провести серед паводку, допомагаючи витягувати поранених і обозні вози, що стояли там, а більшість возів, на яких везли поранених, плавали у воді.

Уранці я виявив лежачим у воді капітана Хенссельмана з полку під командуванням полковника Шрейтенфельдта, він відморозив собі обидві ноги і пролежав так усю ніч, і ніхто над ним не зглянувся, усі проходили мимо, поки я не прийшов, і він був одним з останніх, котрі вижили, з нами було не більше 12 солдатів і один унтер-офіцер із складу його полку. Між тим, напередодні вдень капітан і фенріх переправлялися по повіденній воді з 50 бійцями, яких потім залишили мені, крім того, необхідно було доглянути за збереженням їхнього майна, було віддано відповідне розпорядження, і тепер я стежив за останнім обозним возом і полковою казною. Бідний капітан ніяк не міг би впоратися, адже його супроводжував тільки зовсім юний хлопчана, він вже точно не міг би врятувати віз, перевернутий течією, та і я залишив його лежати, як є, але

я посадив його і хлопчика на коня, а солдати вже доглянули за ним і перепроводили до майора Свийнхувуду з Даларнського полку. Бідолаха так навіть ніколи і не дізнався, як мене звати, щоб знайти і подякувати, а я, між тим, уранці зайшов до майора відрапортувати про все, що сталося, а крім того, поскаржитися на черствість солдатів, котрі проходили повз офіцера і не бажали надати йому допомогу. Потім я приєднався до своїх бійців, і ми знаходилися на марші весь день і всю ніч.

18 лютого.

Його Величність стежив за наведенням мосту, по якому могла б переправитися артилерія, що і сталося пізніше цього дня. Артилеристи увійшли в Опошню і розмістилися там на квартирах. Гвардія пройшла біля Опошні іншою дорогою і розмістилася на квартирах в селі Петрівка. Коли ми увійшли в Опошню, то виявили там усі наші позитки, які ми залишили 24 грудня в Гадячі, також, як і полк, що слідував за нами, і знаходився в містечку: генерал-майор Розен, командувач Варmlandським полком, полковник Ранк на чолі Кальмарського полку, розпоряджалися і веприцькими полонениками, і обозом усієї армії, і пораненими, раніше залишеними в Гадячі. А також там розмістилися ще два полки драгун, якими командували Альбедейль і Гюлленстьерна.

З нами йшли:

Його Королівська Величність з гвардійцями, генерал-майор Крузе з полком Дальдорфа, смоландська кавалерія під командування Еншельдта, обуландська кавалерія під командуванням Лесхерта, карельський полк Дюкерта, драгунський полк Тауберта, прозваний волохами, а також полки Даларни і Хельсингlanda. Ці полки були розквартировані в передмістях, де ми також перебували упродовж трьох або чотирьох тижнів. Ми отримали дозвіл обшукувати ями із зерном, а також групами вирушати в ліс на пошуки худоби, щоб солдати були як слід забезпечені провіантом. Також якраз перед нашим приходом в Опошню встановилася прекрасна погода, хоча ночі стояли холодні, що для нас було погано, і Його Королівській Величності чинило найбільші перешкоди так, немов Бог давав нам зрозуміти, що подальше наше просування по цій землі осоружне Його волі. І тому були явні знамення, наприклад, втрати, які ми понесли в цю нечувану зиму, становили близько тисячі чоловік, з яких багато хто потонув під час переправи через води, які розлилися так нестримно і неймовірно, що нам так відчайдушно, з найбільшим ризиком доводилося здійснювати переходи через ці річки, болота і струмки. Це могло здатися Божою карою, яка обрушувалася на наші голови впродовж короткого часу, зате шкоди завдала великої, тоді як минулого року успіхом увінчувався будь-який наш почин, а тепер йшло наперекосяк усе, за що б ми не взялися, незважаючи на всю нашу обережність і розрахунки — напевно, все із-за наших гріхів, в першу чергу, із-за розпусного життя, яке вело наше військо устуди, де б не ступало.

Большое значение для изучения Северной войны, в частности ее прохождения в 1708-1709 гг. в Украине, имеет публикация шведских документов того времени. Важным источником для расширения представлений об имевших место событиях военно-политического характера является дневник фенрика шведской армии Роберта Петре.

Ключевые слова: Украина, Швеция, Карл XII.

The publication of the Swedish documents that reflect the events in Ukraine 1708-1709, has a significant importance for the studies on the Great Northern War. The diary of a warrant officer of the Swedish army, Robert Petre, is a valuable source of study for the amplification of knowledge on the military and political events of that time.

Keywords: Ukraine, Sweden, Carl XII.

Ірина Еткіна

ХОРОЛЬСЬКИЙ РАЙОН ПОЛТАВЩИНИ У 1943 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка)

У публікації вперше оприлюднений черговий і останній уривок щоденника сільського вчителя Д. З. Браженка часів Другої світової війни. У передмові матеріали цього уривку співставлено з іншими джерелами та даними наукової літератури. Увага приділяється проблемам економічного визиску окупантами українського села, примусового вивезення жителів населених пунктів на роботи до Німеччини, становища сільських шкіл під окупацією, побуту населення у ході відступу окупантів.

Ключові слова: щоденник, німецька окупація, повсякденне життя селян, сільська школа, примусове вивезення, відступ окупантів.

Дана публікація є закінченням оприлюднення щоденника Дмитра Браженка часів німецької окупації [4;5;6;7;8]. Хронологічні рамки даного уривку – 1 січня – 8 жовтня 1943 р. Остання дата є днем мобілізації автора щоденника до лав Червоної Армії. У цьому ж році Дмитро Захарович загинув на Ленінградському фронті в званні старшого лейтенанта. Його фронтовий щоденник, на жаль, не зберігся.

Сторінки щоденника 1943 р. зафіксували доведення силових методів примусу селянства до максимуму. У період посівної кампанії окупанти вимагали працювати «від темного до темного», при цьому використовувати в якості тяглової сили всіх корів, навіть тільних [7 квітня, 1943]. Подекуди розпорядження місцевої окупаційної влади виходили за межі здорового глузду: як то наказ селянам пережити дощ у полі [9 квітня, 1943] або стягування з селян кожухів, які зменшують продуктивність праці [10 квітня, 1943]. Справа доходила і до фізичного покарання – побиття за відпочинок, на одному з селян палку було перебито [11 квітня, 1943]. Дмитро Браженко, який спостерігав за знущанням німців над селянством, щодня дивувався їхнім черговим заходам, відверто називаючи їх «трюками».

Однак подібна поведінка місцевої окупаційної влади не була їхнім винаходом, а лише виконанням вказівок вищого керівництва. Так, у директивній вказівці райхско-місара України 1943 р. йшлося про необхідність запровадження пильного нагляду за місцевою робочою силою, непокірних селян після двох попереджень пропонувалося піддавати тілесному покаранню, наступного разу – висилати до трудових таборів [11, с.411].

Проблема примусового вивезення селян Полтавщини до Німеччини значно загострилася на початку 1943 р. Дмитро Браженко, який був уповноважений агітувати за добровільний виїзд селянства до Німеччини, пише про використання окупантами системи заручництва: якщо завербовані тікали, то брали їхніх батьків, незалежно від віку, і направляли в Хорол. У щоденнику зафіксовані факти індивідуального та колективного спротиву примусовому вивезенню. Так, у лютому 1943 р. в с. Кузубівці Хорольського району приписник (синонім слова «завербований», що використовував автор), орудуючи ножем, а потім рушницею поліцає, вбив двох поліцаїв, старосту, покалічив карнача (керівника караулу) і втік [17 лютого, 1943]. У березні

© Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка.

по всіх селах району окупанти здійснювали нічні облави і доставляли приписників до Хоролу під конвоєм, наче полонених, тримали за проволокою під вартою. Однак 30 осіб здійснили колективну втечу, висадивши вікно туалету. Поліцейських вартових, що охороняли робочу силу Райху, арештували. Багато людей, призначених на примусове вивезення, тікали з сіл, не очікуючи доставки до районного центру, серед них і жінки [18 березня, 1943]. Отже, на відміну від Чернігівщини, в Хорольському районі Полтавської області існував потужний опір примусовому вивезенню селян, який зростав пропорційно завданням депортації.

У квітні 1943 р. до Хорольщини докотилася нова акція окупантів – вивезення молоді 1923 – 1925 років народження. Історикам відома безкомпромісна позиція саме Хорольської райуправи цього періоду: «Мобілізація проходитиме чоловіків та жінок, ніякі причини не беруться до уваги, ні вагітність, ні малі діти» [2, с.52]. Під час проводів завербованих Дмитро Захарович фіксує як емоційний стан селянства, так і власні патетичні роздуми: «Була жутка картина. Сьогодні в Німеччину відправляли мобілізованих. В відра сльоз не вбереш – скільки люду плакало. А криків, зойків, тужіння від'їжджаючих, наче ішли вони на вірну смерть. Молодь! Цей цвіт життя людського! Така нещасна доля Вам випала жити в цю епоху. Але кріпіться, мужайтесь! Ще будуть бити дзвони вашого повернення на батьківщину і проліті сльози замінять гордовиті посмішки живих теперішніх ваших свідків» [21 квітня, 1943]. У цих рядках можна відчутти як щире співчуття молодим односельцям та їх близьким, так і момент самовиправдання за свій неблагозвучний обов'язок агітації.

У травні через місцеву газету розповсюджували звернення генерального комісара України до української молоді про мобілізацію на роботи в Німеччину на два роки. Почалася мобілізація молоді вже 1925 р. н., а невдовзі і наступного 1926 р. н. Однак значну кількість осіб відбракувала комісія з німецьких лікарів. Так, на початку травня з 34 осіб, що потрапили до списку, відправили на захід лише п'ятьох [4 травня, 7 травня 1943]. Мати Дмитра Браженка дуже переживала, щоб її молодшого сина Антона 1927 р. н. не вивезли до Німеччини. Щоб зменшити шанси для такого повороту подій, вирішили ділити хату в Ново-Аврамівці з іншим сином Петром на дві половини – чим менший склад сім'ї, тим більше можливостей молоді залишитися вдома [9 травня, 1943 р.] Як бачимо, проблема примусового вивезення селян до Німеччини торкалася в Хорольському краї практично кожної родини. Це підтверджується і статистичними даними науковців, адже Полтавська область за абсолютними показниками посідала друге місце в Україні за кількістю вивезеного населення [2, с.60].

У пропонованому нижче уривку щоденника, як і в попередніх, рясніють повідомлення автора про корумпованість місцевої влади за часів німецької окупації. Так, Дмитро Браженко, який проводив інвентаризацію шкільного майна у Вергунах та відповідав за його збереження, запідозрив, що староста села повернув квартири при школі колишнім власникам через те, що «бутилка зіграла значну роль», «заливала пельки» [2 грудня, 1942]. І самому автору довелося давати хабарі у вигляді дров чи дубових колод директору млина за те, щоб швидко вибити олію з соняшника [23 січня, 9 лютого, 1943]. За пару тижнів до приходу червоних автор щоденника і сам пригощає горілкою старосту села й інспектора сільськогосподарських заготівель, щоб вони не помітили, як він забив кабана, не здаючи м'яса окупантам [4 вересня, 1943]. Хоча за самовільний забій поголів'я селяни каралися високими штрафами (2000 – 5000 руб.), тюремним ув'язненням та навіть смертною карою [10, с. 499]. Отже, хабар залишався давно випробованим та дієвим методом у стосунках між місцевою владою та населенням. Сучасні дослідники зазначають, що хабарі за часів окупації брали за все, що можливо – за надання квартир, за невиселення з житла і т. д. [1, с.54]. Корупція в рейхскомісаріаті «Україна» сьогодні стає предметом спеціального вивчення. Дослідники цієї проблеми приходять до висновку, що первинними і системоутворюючими факторами на місцях ставали не інтереси воюючих режимів, а індивідуальні стратегії виживання й облаштування побуту маси задіяних у процесі особистостей [3, с.180]. Дане джерело є красномовним підтвердженням цієї тези.

Страх та невизначеність в умовах війни посилювали бажання селянина забути за

допомогою пияцтва. Автор джерела і в попередніх уривках віддавав цій темі належне, але наприкінці щоденника вона доведена до максимуму. Різдво в селі перетворюється на чергове «свято врожаю», де п'ють до приходу гостей-німців, п'янка продовжується разом з ними, місцеві жінки кохаються з окупантами [7 січня 1943]. Дійшло до того, що «навіть діти і ті п'яні тиняються і качаються по шляху» [14 лютого, 15 лютого 1943]. Варив самогон та вживав його і сам Дмитро Браженко.

В умовах поступової евакуації перед наближенням червоних окупаційна влада анонсувала і готувала селян до закінчення земельної реформи та переходу до одноосібного землекористування. Адже останній етап реформи передбачав наділення селян хуторами та відрубками [10, с. 485-489]. Частина селянства Вергунів уже отримала землю в одноосібне користування у 1942 р., іншу намагалися наділити весною 1943 р., але великого ентузіазму в селянства ця ідея не викликала. Літом газета «Хорольські вісті» розхвалювала земельну реформу та радість селянства з приводу неї. Натомість автор щоденника бачив протилежну картину: «Є аж плачуть та не хочуть брати. Якщо колись писали, що землю одержать кращі селяни, а політично ненадійним і нерентабельним селянам не будуть давати землі, то тепер хоч і не хочеш так бери.» [19 червня, 7 липня 1943]. Селяни Ново-Аврамівки, де розпуску громадського господарства ще не відбувалося, боялися отримувати землю в приватне користування ще більше, ніж колгоспу в 1931 р. [3 липня 1943]. Як бачимо, агітаційного ефекту розподілом землі досягти не вдалося: літом селянство щодня і щоночі вслухалося у канонаду на сході, намагаючись передбачити наближення фронту. У такій ситуації дратувати радянську владу одноосібним користуванням землі бажаючих не було.

Тема школи та освіти у 1943 р. відійшла для Дмитра Браженка на другий план, адже з вересня 1942 р. до травня 1943 р. школи Хорольського району не працювали. 1 лютого 1943 р. посада завідуючого школи була ліквідована, і Дмитро Захарович залишився безробітним, відреагувавши на цю новину емоційною реплікою: «Ось в якій пошані школа в німців!» [23 лютого 1943]. Німці вивозили шкільні меблі для своїх потреб, а Браженко разом із старостою намагалися приховати хоча б деякі з них.

Лише на початку травня окупаційна влада знову наказує відкрити школи. Це була одна з особливостей роботи народних шкіл у райхскомісаріаті «Україна»: закриття у зимовий період та початок навчання у теплу пору. І не лише нестача палива та пристосованих приміщень були тому причиною. Зазвичай школа розглядалась як зручний засіб економічної експлуатації дітей. За побажаннями місцевих управлінців, діти могли вивчати рослинний і тваринний світ за допомогою навчальних екскурсій, збираючи лікарські рослини, ягоди та фрукти [9, с. 118]. І Дмитро Браженко виводив молодших школярів до лісу збирати лікарські рослини. Від керівництва району приходили накази вивести учнів на бурякові плантації збирати шкідника – довгоносика. А в липні дитячу працю передбачалося використати на жнивах.

Явка школярів була вкрай низькою. Завідуючий намагався добитися показника у 50 % дітей, що відвідують школу, але розумів, що це вкрай складно у літній період за умови, коли у селі немає загального пастуха для всієї череди, і діти пасуть кожен свою худобу. Дмитро Захарович разом з наявними учнями писав батькам нагадування про обов'язковість початкового навчання та погрози вжити суворі заходи, але і це не допомогло. Посеред літа справа дійшла до накладання штрафів на родини за невідвідування їхніми дітьми школи. Штраф становив 100 – 200 крб. Відомо, що за подібну провину окупаційна влада могла карати штрафом у розмірі 200 крб. або ув'язненням терміном на два тижні, відповідальність за забезпечення відвідування дітьми шкіл покладалося як на їхнього керівника, так і на сільських старост [9, с. 117]. Староста с. Вергуни провину за це перекладав на керівника освітнього закладу. Той на сторінках щоденника звинувачував у бездіяльності старосту, що міг би заздалегідь проводити роз'яснювальну роботу у селі, і самих батьків. Безсумнівно, складаючи відповідні списки, Дмитро Браженко наживав собі ворогів серед селян.

У той же час німці обіцяли відкриття середніх шкіл. Початкова школа пустувала, а завідуючий ходив по селу з опитуванням: який ухил навчання (агрономічний, технічний чи педагогічний) обирають батьки підлітків для подальшого навчання у середній

школі. Бажаючих набралось 66 осіб, переважно селяни обирали агрономічний ухил. З 19 липня школа перервала свою роботу, учні під керівництвом учителів повинні були брати участь у жнивах. Але оскільки у с. Вергуни громадське господарство вже було ліквідоване окупаційною владою, то цей припис виконати було неможливо. Заняття відновлювалися, як і належить, 1 вересня, але учні до школи не поспішали. Ходили чутки про наближення Червоної армії, і селяни нашвидкуруч займалися польовими роботами, залучаючи до них і дітей.

Найважливішою темою даного уривку щоденника є наближення Червоної армії та відступ окупантів. Вже в лютому-березні, коли серед районного керівництва окупаційної влади здійнялася паніка і розпочалася евакуація, Браженко помічає радість серед населення, сльози щастя від прочитаних радянських листівок за підписами вищого керівництва УРСР та самого Сталіна [21 лютого, 15 березня 1943]. Він же зазначає, що евакуюватися разом з німцями не бажали навіть окремі поліцаї, намагаючись утекти [24 лютого 1943]. У серпні всі прислухалися до гуркоту зі сходу і раділи, коли він наближався [8 серпня]. Але очікування Червоної армії було далеко не безхмарним. Разом з окупантами евакуювалася певна частина радянських громадян, вони розповідали жахи про розстріли чоловіків, що не воюють проти німців, про відправку їх на фронт озброєними, про репресії і червоних, і німців, коли населений пункт переходив з рук у руки.

Страх перед радянською владою відчувається і в рядках щоденника: «Не віриться мені, щоб Ради при повороті так нещадно відносились до населення, що тим чи іншим шляхом чим usługувало німцям» [19 травня 1943]. Дмитро Браженко сам себе переконував на папері, що робота вчителя необхідна за будь-якого режиму, що «більшовики – свої люди», але подібні самонавіювання і видають його побоювання і відчуття провини перед сталінським режимом.

Паніка всього населення наростала впродовж першої половини вересня, коли німці наказали припинити сівбу озимини і в дві зміни вивозити хліб та худобу. Кульмінацією всього щоденника можна назвати події 16 – 18 вересня 1943 р., коли перед приходом Червоної армії, німці оголосили примусову евакуацію жителів Хорольського району: «Люди ходять, чуть сновигають ногами, інший навіть забуває куди він іде і за чим. Інший ладний-би зараз же крізь землю провалитися щоб не бачити насуваючого лиха. ... Який ужас: жінки голосять, інші чоловіки падали в обморок. Настрій серед населення, гіршому вже й не бути» [16 вересня 1943]. Так реагувало селянство Хорольщини на спробу втілити таємну директиву райхсмаршала Герінга від 7 вересня 1943 р.: «Населення, яке працює у сільському господарстві... має бути евакуйоване». Одночасно верховне командування Вермахту видало свій наказ «Про методи проведення руйнувань при відступі військових частин»: «Обов'язком кожного є зробити, щоб залишена ворогу територія впродовж тривалого часу не могла використовуватися ним ні для яких цілей у військовому та сільськогосподарському відношенні» [10, с. 504-505]. Жанр записів, датованих 17 вересня, коли почали палити стоги з хлібом та навколишні села, можна віднести до тужіння за Україною: «Горить моя нещасна Україна! О моя рідна ненько!». В цей момент автору хотілося помститися за Україну, за українців, але не за весь Радянський Союз або радянський народ, про яких немає і згадки.

18 вересня свої емоції Дмитру Браженку вдалося втілити у героїчному вчинку – спробі загасити палаючу школу с. Вергунів та врятувати її начиння. Записи автора за цей день містять у собі значну кількість смислових підтекстів. Будучи учителем за покликанням, Браженко щиро переживає за приміщення чудової двоповерхової школи, яке було далеко не в кожному селі. Крім того, виразно постає його відчуженість та розчарування у навколишньому селянстві, яке не розуміло значення освіти і намагалось все шкільне майно розтягти по домівках. Подібні епізоди мали місце і в с. Авдіївка на Чернігівщині, про що автор зазначав на початку щоденника. Однак прокляття на адресу окупантів з'являються лише на останніх сторінках щоденника, буквально за години до приходу радянських військ. Упродовж більш ніж двох років життя під окупацією автор відчував до німців страх і, водночас, намагався пристосу-

ватися до існуючого режиму, вибити посаду завідуючого шкіл та навіть, поза власним бажанням, агітувати до роботи у Німеччині.

Мотиви самовиправдання перед непередбачуваним для обивателя сталінським режимом також мають місце на останніх сторінках щоденника, де автор значно перебільшує свою відданість партії і вождю, що впадає в очі різкою зміною характеру оповіді від характерного для селянина нігілізму щодо будь-якої ідеології до бравурно-патріотичних проявів: «Мені іще наче сон сниться, що знову радянська влада наша рідна, так нами любима влада!» [2 жовтня 1943].

Цікаво, що на Чернігівщині у 1941-1942 рр. Дмитро Браженко боявся, що односельці донесуть німцям про його участь у політиці розкуркулення на селі у 30-х роках, категорично заперечував свою приналежність до комуністичної партії, яка б автоматично позбавила посади завідуючого школою. Донос на автора таки прийшов, але вже на Полтавщині після встановлення радянської влади. Щоб скинути з себе брехливі звинувачення у видачі німцям на розстріл 26-ти більшовиків, автор пригадує всі свої заслуги перед радянською владою і компартією, хизуючись тим, що є комсомольцем, кандидатом у члени ВКП(б), був депутатом сільради с. Авдіївка на Чернігівщині, який свідомо пішов вчителювати при німцях «з такою доктриною: краще виховання дітей учителю радянському, ніж продажній шкірі» [2 жовтня 1943].

Отже, на останніх сторінках щоденника знайшли відображення митарства автора між тоталітарними режимами окупаційної та радянської влади: намагання не потрапити на фронт (в жодну з армій), хоч якось забезпечити своє життя, подбати про життя своїх близьких на випадок мобілізації єдиного годувальника у родині. Перманентна проблема екзистенції примушувала автора та його односельців на Чернігівщині та Полтавщині до конформізму у відносинах з провладним режимом. Прийшли німці – селяни сварили радянську владу та прали завойовникам білизну за гроші й спирт, повернулася радянська влада – населення радіє радянським законам, які зменшили поставки молока та м'яса державі у порівнянні з окупаційними.

Щоденник Дмитра Захаровича Браженка – унікальне джерело, що розкриває важку буденність українського села під нацистською окупацією, емоційно передає постійну боротьбу за виживання пересічного обивателя, що доходила до крайньої межі у моменти зміни одного тоталітарного режиму іншим. Дане джерело ще очікує на своїх дослідників. Передмови до тексту мали на меті лише привернути увагу як фахівців з воєнної історії та історії повсякденності, так і любителів краєзнавства до вкрай цікавих та відвертих щоденникових записів, які дозволяють зрозуміти людину та її вчинки за конкретних обставин воєнного часу, а можливо, і наблизитися до об'єктивних відповідей на дискусійні питання сучасної воєнної історіографії.

1. Азарх І. Деякі аспекти побутування сільського населення на окупованій німцями території // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 15. – К., 2012. – С. 51 – 70.

2. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С.44 – 91.

3. Гінда В., Дерейко І. Корупція в райхскомісаріаті «Україна»: маловідома сторінка окупаційної дійсності // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 14. – К., 2011. – С. 175 – 186.

4. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2. – С.71-89.

5. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини наприкінці 1941 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2014. – №1 –3. – С.90-119.

6. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2014. – №5. – С.158-216.
7. Еткіна І. Хорольський район Полтавщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2015. – №2. – С.27 – 59.
8. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.44-60.
9. Куницький М. Статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна»: освітня зріз // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 16. – К., 2013. – С. 113 – 123.
10. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 475-511.
11. Яшан О. Повсякденне життя селян під час нацистської окупації 1941 – 1944 рр. (на матеріалах Центрального регіону України) // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство: Збірник наукових праць – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 408 – 417.

Щоденник Д.З. Браженка

1 СІЧНЯ 1943 р.

Як швидко котяться роки! Як незаметно старієш! Як годинна стрілка наближається до якоїсь години, так і ти наближаєшся до смерті. В світі іде кругообіг життя: одні помирають, другі народжуються, та останній процес перевершує перший. Велику голову треба мати, щоб знайти ту максимальну точку, той коефіцієнт перенаселення людських організмів на земній кулі, коли далі розпліднення людей не можливе буде. Адже всьому є край і грань.

Та чи можливо цього дочекатися нашим внукам в етній степені?! Можливо що цьому попередить природні явища, незалежні від людини і неможливі усунення людською свідомістю. Принаймні хоч би і зникнення (безумовно неапативо) тепла землі, що надсилає Сонце (не говорячи про внутрішнє тепло землі, що незначну роль відіграє в нашому житті). Адже вічного нічого немає! І прийде той час коли Сонце перестане бути Сонцем, яким воно є і стане подібно нашій землі, що не випромінює ні світла ні тепла. А чим гарантовані ми, що не трапляється якась інша подія в світовому просторі, в вселенній, що відіб'ється на житті Землі? Про це настільки неможливо сказати, як неможливо бачити свої вуха без дзеркальних площин. А життя все таки вирує в своєму круговороті, з своїми великими признаками й ознаками, сенсаціями й подіями, зі всіма своїми речами й проявами, коли добро хорониться, а зло запанує, хоч не назначний час неправда забиває правду, коли обездолені обездолюються, а привілейовані обгачуються, а в загальнім висновку життя, що подібне водовороту річки навколо якого збирається і добро і нечисть.

Чи діждуться наші етні правнуки коли добро запанує, а правда уб'є неправду і не буде обездолених і на довгі віки настане рівність і братерство, хаос навіки зникне і настануть щасливі роки життя! Історія знає численні війни, цей прояв гегемонії того чи іншого, цей прояв ... панування одним над іншим, або як це говорити язиком воюючих, знищити старе, миршаве, злиденне й убоге, безправне й рабське життя і збудувати на його руїнах нове щасливе й радісне життя.

Ось тепер точиться світова війна рівної якій ще не знає історія. Війна братовбивча, що вже дорого коштує для народу. Вона вже принесла мільйони жертв, каліцтв. Мільйони жінок і дітей позбулися в причину її житла і хліба. Сотня тисяч дітей позбулися батьків і тепер долею кинуті на вулицю на жебракуванні. А скільки їх загинуло в голоді і холоді! А скільки ще загине?! Того трудно сказати. Та промисловість світу посилено працює над виготовленням все нових і нових гармат, літаків, танків іншої

зброї для братовбивчої війни. Людські уми зайняті над новими винаходами засобів знищення людей, які б дали більше відчутних ударів по ворогу, щоб то таких коли б можна одним пострілом знищувати тисячі батьків, дітей яких ждуть тата додому, жінки яких ріки сльози пролили в нужді і горі без свого кормильця, які оплакують їх щонічечки, й очікуючи щоденьочка, коли б одним пострілом приводить великі юрби солдатів до божевілля.

Война. Тільки подумати що значить це слово. Война це прояв не цивілізованого світу. Це залишки первісних часів, тільки та й різниця між війнами, що вона ведеться не одним способом. Тепер, в цивілізовані часи війна має свою зовнішню сторону найбільше убивчою, а внутрішню сторону якусь страхітливо, що навіть не піддається й опису пера. Де кінець сучасній війні, не видно. Війна ще не дійшла до своєї кульмінаційної точки. Проїшов 1942 рік, який тільки був для війни процесом її розгару, а не процесом упадку її. Приїшов 1943^й рік. Протівники стоять перед ним сильними. І трудно тепер сказати, що принесе цей рік. На порозі 1943 р. німці перебувають в стані оборони, ще з другої половини 1942 р. Їх на всіх фронтах атакують більшовики, англійці і американці. Бачу тепер одно, що війні кінця немає ще і в цьому році його й не буде. А якщо і буде, то це значить треба капітулювати Німеччині, бо в її протівників є всі ресурси необхідні для ведення війни, які забезпечують їх ведення війни на багато років. Які багаті на всі види сировини розкидані по всьому світі англійські володіння.

А заокеанна Америка! Попробуйте розбити цю індустріальну багату державу.

Досить моїх міркувань про війну. 1942 рік був для мене роком чудовищних переживань. В ньому стільки пережито, як за останні роки мого життя. Пригадую як писав я 1го січня 1942 року коли також виносив міркування про пережите і майбутнє, що прийдеться переживати в ньому. Тоді він був для мене таким таємничим, як таємничий тепер і 1943 рік, та бодай тому року не вертатися хоч у ньому було багато і приємного. Хай буде 1943 рік роком щасливим, та не тільки для мене, а для всіх нас смертних, що мають людський облік.

Та нещасливий випав перший день його. Як попередні роки обично бувало зустрічаєш новий рік з веселою піснею в кругу своїх друзів за обставленим столом, здобними і смачними закусками та різним питвими. А цей рік прийшлося зустріти з пригніченим настроєм з тривожним мислями. Адже моя рідна мати учора була відвезена в Хорольську лікарню. В неї сипний тиф. Що її очікують кожен наступний день, це кожного з нас братів, сестри чи інших рідних тривожить. Сьогодні санітар настирливо настоював провести дезинфекцію в тих близьких до мами, що часто заходили їх відвідати. Через миття себе, побілку і стірання білизни зробили дезинфекцію Петро, дядьки Палтимін і Опанас, та тітка Санька. В їх на дверях вивішено такі ж бумажки, як і на нашій хаті. Добре коли б хоч добре закінчилося. Ніч майже всю я не спав у дядька Опанаса. Годинник що лунав що чув кожну його годину і півгодину. Чуть світ був уже на ногах. Надворі ішов сніг. Випало його годин до 10 вершків у два. Днём дома з Антоном спилили шовковицю, а потім зібрався і пішов у Вергуни, взявши нові чоботи, що учора забрав у сапожника, заплативши 50 крб за роботу. Чоботи пошиті не акуратно. Здорові. Погода ішла на відлигу. Ранком було – 4°.

2 СІЧНЯ

Сьогодні думав бути в Хоролі, щоб відвідати матір, але по причинах різного характеру не прийшлося бути. Основною причиною була моя поїздка в Клепачі по патефона, бо ще учора треба було його одержати, а запізнися піти по нього одержиш найгірші пластінки, бо видають пластінки не по акту, а глазках. Так говорять що одна одержала пластінки по своєму вибору і значно більше ніж здавала. Настоящий хаос в цьому відношенні. Мені було поручено одержати патефони і на інші організації, але через цей хаос відмовився одержати. Так коли сільбуд здавав справжній патефон, то повертають без мембрани і заводної ручки. Та й я одержав патефона без пластінок. За пластінками сказали в вівторок прийти, бо бачте персонен, що видає їх спішить ... додому, до жінчиної поділки. Та й пластінок немає тих, що я здавав. Замість 37 мною зданих нашукав якихось 8м а потім запаморочився і порішив відложити до вівторка.

Та не був в Хоролі й по причині, що не зміг найти яблук, що щоб передати матері. Думаю завтра піти в Хорол.

Погода стояла тепла. Ранком термометр показував $-0,5^{\circ}$, а днём піднялась вище нуля. Випавший учора сніг розтавав як весною.

3 СІЧНЯ

Неділя. Всю ніч ішов дощ, ще й світом продовжував, але на ранок перестав.

Вода стояла в лощинах і бігла по дорозі наче весною. Все це не затримало іти в Хорол. Найшовся мені ще напарник, мій сусід Лаєвський. Іти було дуже важко. Все дивись під ноги, щоб не впасти, до того було слизько. Ідучи в Хорол зайшов до Павла Романовича за яблуками, який, дякуючи йому, дав 6 шт. свіжих і 9 шт. квашених. Попокляли дорогу доки дійшли до Хоролу. Всю дорогу тьопались по воді. Ось і Хорол.

Я спішу в лікарню. В голові часто тривожно, думаєш що як мати моя не в лікарській кімнаті, а в моргу. Вхожу в прийомну, зустрічаю санітарку, яка відповідає на моє питання благополучієм матері. Вказує мені вікно в яке можна її бачу. Підходжу і бачу на ліжку хвору матір, яку кинуло в красноту, вона без жодної улюбки дивиться на мене. Запитую санітарку через вікно, чи знає мене і хто я. Слава богу не в гарячці. Говорить слабими й блідими устами, що мене звати Дмитро. Кілька хвилин ще дивлюсь я на її хворе обличчя. Адже не знаєш судби чи пощадить вона її! Адже можливе, що бачиш живе материнське обличчя в останнє, в останнє зустрічаєшся з її поглядом засмучених і знецілених від болю очей. Тільки з одним побажанням, хитнувши прощально головою, відходжу від вікна, щоб щасливо перебороти нагрінувши нещастя цю тяжку хворобу – сипний тиф. Додому іти було краще, сніг майже увесь розстав і ноги не сковзались. Ранком температура була $+0,5^{\circ}$ а днём піднялася до $+1,5^{\circ}$. З обіду зривався дощ. Увесь день в тумані.

4 СІЧНЯ

Понеділок. В школі ішла уборка класів для святкування свята врожаю 7 січня, тобто на перший день різдвя. Так день і провів, то за біганиною від школи до школи, то за ... соромно навіть казати, за трускою сажі.

Требував було 6 жінок для уборки школи, а прийшло лише чотири і ті не вміли всього зробити. Прийшлося самому на горіщі, засукавши рукава трусити сажу в димоходах, що вели від моєї квартири до димаря. Директор в ролі трубочиста! Сказав було одній жінці – не приступ, каже хазяйка є, щоб трусила в себе сажу, а та хазяйка треба їй няньок, каже не знаю як трусити.

Осінню не було такого дощу як сьогодні. Іноді як припустить, то моментально обмок би. Весь день температура була $0^{\circ} - +0,2^{\circ}$

5 СІЧНЯ

Ранком температура була $-0,5^{\circ}$, днём піднялась до 0° , дув сильний східний вітер. Часто ішов дощ. В школі і сьогодні ішла уборка, поскільки учора не була закінчена. Замість трьох робочих вийшло лише один. Уже вечером майже ходив в Клепацівський поліцейський участок за патефонними пластівцями. Одержав 17 шт замість 37 зданих, і то зовсім не ті, що здав. Тих лише 3 шт одержав. Правда, що безпорядок серед бдітелів порядку. Ними розпоряджається слідователь про якого розповідають що митець битися. Однажды в участок один старикашка приніс револьвер. Він розповідає, що то він вийшов посрать під повітку, зир в стріху, аж там щось стирчить замотане в тряпку, він за нього аж там оця штука. Слідователь не довго думаючи цього старикашку раз та вдруге в вухо, аж похитнувся старик, тільки задовольнившись цим себе почав допит. Між іншим б'ючи старика супроводжував лайкою і кажучи:

– А чому тебе туди понесло срать?

6 СІЧНЯ

Передріздвяний день. Населення готується одночасно (вергуняни) до трьох свят – різдво, свята врожаю і храму 8 січня.

Сьогодні був Хоролі в матері в лікарні. Наше побачення було теж через вікно. Наскільки змученою вона виглядала. Тяжкі хвилини хвороби видно перенесла. Та судьба не обідила нас братів і сестру, пощадила її життям. Учора пройшла криза, тобто на покращення. На середу обіцяють можливим виписати з лікарні.

З Хоролу вернувся рано, годин у три був дома. Погода сніжна і вітряна. Ішов сніг. В Хоролі мене переведено на постачання централізованим порядком. Одержали «Хорольські Вісті» які (ще дивно від минулого) поздоровлювали з Різдвом Христовим. Температура –4°. Сьогодні в підсобному господарстві виписав сала 1 кг по 16 крб, і м'яса свинячого 4 кг по 6 крб. Не так буде скучно й досадно переживати святкові дні, хоч діти поpróbують м'яса. В школі було все готове до святкування свята врожаю.

7 СІЧНЯ

Різдво Христове. Традиційне свято християн. Та цього року багато його проводять при відсутності веселости, з просянками на столі й мікроскопічно зажированим борщем. Тільки згадуєш дні дитинства, коли Різдво проходило в обільності всіх продуктів і прянощів. Мабуть не прийдесться діждатись таких часів.

Ще учора я одержав пригласительний квиток на свято врожаю, що повинно відбутися сьогодні об 11 годині. Погода стояла чуть морозяно в –6°. Ноччю ввалило не мало снігу. Було вже три години дня, а свято не розпочиналось. Багато вже нахлібалось горілки й ходять веселі. Я також не обминув цієї можливості тут в школі, де все готове було до сприймання гостей.

В пів четвертої з Хорола прибули ждані гості німецька с/г інспекція після чого й почався пир. Столи були обставлені бутилками з спиртом, холодцем, ковбасою, кендюхом, піріжками і з накладеними горою тарілками з білим хлібом. В процесі гулянки було додано картопля жарення і капусту. Дякуючи тим, що кожен з дому йшов ситий закуска ще й залишилася. Після цього всього в другім класі пішли танці. Закінчилося все це пізно вечером. Гулянка прийшла благополучно. Правда між мною і старостою виник невеликий інцидент. Окремі хлопці потребували закуски, я зайшов у кладовку і подивився, що є з закуски. Староста був саме там і сказав, що не моє діло заглядати в миски і випхав мене. Потім я почав було до його придиратися. Що ти хочеш, п'яний був.

А ось ще сюрприз. Зайшов я квартиру, а там в кухні при темноті роздаються гучні поцілуї німця і місцевої лікарші. Пх! Найшли місце. Та я мовчки пройшов у спальню ні слова не сказавши. Ще з вечора одна офіціантка (чогось їй не поздоровилось) лягла в кухні на стільцях. То тепер на їй верхом сидів поліцейський і також щось перешіптувались.

8 СІЧНЯ

Храмний день в Вергунах. Але я весь день провів дома. Ранком шуміло в голові і не було охоти й каплі випити горілки. А тут ще мучив мене учорашній інцидент з старостою. Погода морозяно. Мороз в –8°.

9 СІЧНЯ

Погода стояла сніжна. Температура показувала –8°. Збирався в Хорол до матері, але до мене зайшов Ново-Аврамівський громадянин Гайдамака Петро і прийшлося затриматися й угостити його чим було: самогоном, а на закуску огірків і цибулею, помащених олією. Дивує мене його поведінка. До чого не обережний він в своїх висловленнях. Адже досить тільки в відповідне місце донести пару слів як йому угрожує тяжке покарання. Слабий він чоловік в сприйманні горілки. І двох стаканів не випив, як оп'янів, що й на ногах не встоїть. Прийшлося відводити його до його знайомого.

З молочарем їздив в Хорол. Ранком дістав квашених яблук, які передав матері. Здоров'я до неї починає повертатися. Обличчя виглядає бадьоріше, а очі осміхались. Обіцяють у середу виписати з лікарні. З лікарні пішов в земзправи вияснити з приводу переводу мене на пайку районних працівників. Вдалось виписати борошна 26 кг 650 гр, солі 2 кг і пшона 5 кг. В магазини передано списки на святковий пайок: 0,5 кг м'яса, 1 кг пшеничної муки і 0,5 кг олії.

Додому доїхали скоро при теплій погоді і снігопаду.

10 СІЧНЯ

Пройшло різдва три дні. Однак воно для мене нічим важним не відзначилось, якщо не рахувати перший день, коли було свято врожаю. На другий день був храм, та ніхто не позвав. Не успів ще обжитися серед населення, а характер в мене в великій мірі ізольований. Набуваю друзів і товаришів лише в роботі, а робота моя відомо яка,

сидиш як пасажир бездійствує в очікуванні поїзда, а я почасти навчання. Та й народ самолюбивий в Вергунах, перш за все це помітно в керівництві села. Після свята врожаю після якого багато чого залишилося, то не захотіли, щоб закінчувалася гулянка тут же в школі, бо багато буде учасників, то все забрали кінчати в другім місці.

Мороз досяг сьогодні -12° .

11 СІЧНЯ

Сьогодні добрий мороз -18° .

Я їздив у Хорол по різдвяний пайок. Однак не одержав, ще не було такого. Одержав виписані у суботу ячменьового борошна 26 кг 560 гр 5 кг пшона і 2 кг солі.

Був у лікарні. Передав матері яблук квашених. Лікар обіцяє виписати у середу!

12 СІЧНЯ

Мороз все кріпшає. Сьогодні найбільший мороз цієї зими. Градусник показував -24° .

В школі йшла уборка. Убирались те що було встановлено на святкування свята врожаю і становились на місце парті.

13 СІЧНЯ

Сьогодні мороз ослаб. Термометр ледве досяг ранком -15° . На вечер похмарило і температура підвищилась до -9° . Ранком купив у свинарнику пороса вагою 7 кг за 70 крб. Тепер маю двоє свиней. Труднувато з ними дождати літа, та зате добре буде сало їсти. З усім справившись, що треба було пішов в Ново-Аврамівку додому. Там ще при моєму приході мами дома не було. Та ось незабаром привозять. Почувають себе дуже слабо, але слава богу, що все обійшлося благополучно. Заколють кабана і поправлять своє здоров'я. Новий рік прийшлося нігде не зустрічати. Всі родичі вивелись горілкою.

14 СІЧНЯ

В народі ходить звичай закладати сни на сю ніч тобто проти Нового року. Говорять, що присниться сю ніч то на подібне сну буде таке і життя. Мені снилась воєнщина. Спочатку наче то я в великому дворі, де зібралось сила коней. Ось один наче німець зв'язав коней і ганяє по колу. Я попав і круг і спішу вибігти за межі його. Вибігти не вдається, але попадаю між коней і залишаюся невідчужливим, вибрався з поміж коней і попадаю я в якусь то столову, де я якийсь начальник. Там стоять військові і мобілізовані в черзі за обідом.

Потім сниться, що наче я в Харкові в інституті, який колосальної висоти. Я хожу на всіх етажах і нарешті вибираюсь на кришу, звідки наблюдаю, що твориться на землі. Пробую скорій вибратись униз, бо майстри ось-ось закладуть слухові вікна в які я вліз. Та так і не знаю чи зліз. Потім снилися чоботи. Нові. Наче забрав Бирик для Панежі, а сталі залишилися для мене. Заявивши що Панежа більшовик, а він комуніст. Я наче йому кажу що й ти не знаєш хто я. Потім з Бириком ми шукали по частинам (якісь металеві) мені на чоботи.

І сьогодні пройшов день для мене буденно. Тільки й того, що зайшов до Петра Білоуса, сусіда, де за обідом випив кілька чарок самогону. Після обіду вийшов в Вергуни, взявши з собою з дому обіцяну мені курку. По дорозі в Старій зайшов до свого хрещеного. В їх свято врожаю. Добре мене вшанували.

15 СІЧНЯ

Мороз з дня на день кріпшає. Сьогодні ранком він досяг до -25° . Днем коли сонце пригріло було -15° . Їздив у Хорол. Поки що морозів ще не боюся. Хотів одержати святоточний пайок. Але марна моя поїздка ще пайка не дають. Виясняють що давати. Думають добавляти ще й 2 кг пшона. Ходив у 32 держмлин (бувний Баткіна) по поводу биття олії. Список там уже був, але не обіцяють коли можуть обмінити соняшник на олію. Список забрав в Ново-Аврамвський млин. Там 1 – 2 дні і буде олія. В цьому вже постараюсь я. За один день не удасться, буде де переждати.

16 СІЧНЯ

Мороз сьогодні досяг до -27° . До цього морозу ще й вітер. Не дає дихати коли йдеш проти нього. Вечером одержав «Хорольські вісті». Газета нічого нового не принесла. Аж видно з зведень, що німцям жарко. На всіх фронтах їх атакують, хоч офіційно й не повідомляється але з різних мотивів тільки догадуєшся, що в окремих участках фронту відступили.

Серед населення ходять слухи що Сталін своїй армії одів погони, що Баку, Ста-лінград, Мурманську залізницю віддано Англії для укріплення, що в цьому бачать кінець війни. Але це мабуть тільки балачки як про те, що Китай об'явив війну Англії і Америці. Хай же буде і так, то це лише уміжнароднення армії і укріплення позицій.

17 СІЧНЯ

Мороз значно ослаб. Мороз ледве досяг -18° . Сьогодні неділя. Для мене день пройшов обачно буденно. Перечитував кілька разів газету, особливо зведення Верховного командування Німецької армії. Повідомлення тіж що і в попередніх газетах: ідуть тяжкі оборонні бої. Атаки ворога відбиті з тяжкими для нього втратами.

18 СІЧНЯ

Ноччю сьогодні мучив кашель, а вечером почав хрипнути.

Мороз дорівнювався -12° . Їздив у Хорол з молочарем по різдвяний пайок. Однак поїздка моя напрасна, обіцяють починати давати завтра. На вечер, та і увесь день було хмарно і ішов сніг невеличкий.

19 СІЧНЯ

Погода сонячна. Я договоривсь з старостою, про те щоб завтра приїхали з соняшниками бити олію в Новій-Аврамівці. Було годин 11 дня, як я пішов пішком в Ново-Аврамівку, захопивши з собою деякого злаку, щоб змолотити в млині.

Погода стояла не холодна. Мороз досяг до -8° . Але з здоров'ям не ладиться. Сьогодні я буквально охрип, особливо вечером. Увійшовши у Нову зайшов у млин, але він сьогодні не працює. Вихідний по случаю Хрещення. Дома мене сьогодні вшанували не плохо. Є свіжина. Закололи в суботу кабана. Вечером зайшов до Петра де погуляли в карт. Однак скоро прийшлося іти, бо світа нема.

20 СІЧНЯ

Ранком, поснідавши з Антоном санками повезли в млин молоти пшеницю і кукурудзу разом 64 кг зразу ж пощастило змолотити. З завідуючим млина спробував було домовитися зробити олію, бо ось-ось очікую підводи з Вергунів з соняшниками. Та завідуючий невпросимий. Хай прибуває хоч підвода, то тоді легше буде домовлятися. Був у Петра. Грав з Колею в шахмат, як мене позвали додому. Прийшли по мене в млин. Приїхали з Вергунів. В хаті мене дожидав голова канцелярії Лука Сергійович. З ним ми й пішли до завмлина. Прийшло ще довго ждати, доки діждалися. Ледве домовилися здати соняшник і то вже з натяками, щоб що перекинути з лісу. Обіцяє приїхати за олією на суботу. Надворі було тепло -3° . Виїхавши пізно, пообідавши в мене дома, в моєї матері.

21 СІЧНЯ

В порівнянні з учорашнім днем сьогодні погода змінилася. Було холодніше -8° холоду і вітряно. Вітер наганяв хмари і йшов сніг. В школі ішла підготовка до прийняття німців. Майже по всіх селах іде така підготовка. Очікують переходящих німецьких частин 40 тисяч.

22 СІЧНЯ

Є сьогодні п'ятниця. Учора було поручив молочару, щоб він одержав празничний пайок, але йому без доручення не дали. Сьогодні написав йому доручення, і просив одержати. Погода стояла не сприятлива. Весь день ішов сніг і тільки вечером перестав. Температура повітря -10° .

23 СІЧНЯ

Ранком тільки організували поїздку в Ново-Аврамівку по олію. З собою захопили дров 50 % до зданого соняшника і одну дубову колодку особисто для завідуючого. Це багато допомогло нам прискорити видачу олії. Спочатку ми кинулись полувати мішки, та ні одного своїх не знайшли. Кинулись ми їх пізнавати серед полуваних на саях. Там знайшли 12 штук, а потім найшли ще в складі серед чужих мішків. Однак 5 мішків не виявилось, серед них і одного мого доброго чуть пошитого з сирового полотна. Обіцяють їх повернути другим разом. Перед вечером одержали олію. Після цього заїхали до матері, де пообідали й поїхали додому. Безумовно давши олії три чвертки. Погода тепла. Днем розтавало. Вечером пішов дощ. Температура 0° .

24 СІЧНЯ

Неділя. З нетерпінням чекаю газети. Зрештою одержую.

В газеті і сьогодні таж сводка: атаки ворога відбиті з великими для нього втратами. Особливо тяжке становище німецьких військ в районі Сталінграда. Великі Луки німці залишили, про це повідомлення ще в попередній газеті. Замітно почастишали перельоти самолётів в різних напрямках.

Днём погода була тепла розставло і йшов дощ. Температура дорівнювалася +0,5°. Але ось вечером вітер обертається з західного на північний. Замітно похолодало. Почали замерзати вікна і температура опустилася до –10°.

25 СІЧНЯ

Прямо таки холодно сьогодні. Мороз досяг –25°. Однак не дивлячись на це самольоти сьогодні розлітались як ніколи. Безперервно гудуть. Летять і поодинокі, і групами. Щось не благополучно. Серед народу ходять всякі чи анекдоти, чи епіграми, чи інші якісь поетичні творіння. Приміром придумано з кілька стрічок вірш:

Як ходили в кіно,
Получали хліба по кіло.
Як стали ходити в Божий храм,
Дали по двісті грам.

Або такий анекдот: десь зустрілись Сталін і Гітлер. Сталін питає, як українці живуть. Гітлер відповідає:

- Gut, gut. Вотку п'ють!
- Що, що, – говорить Сталін, – кукурудзу товчуть, аж у Москву чуть.

Кілька слів про впущено новину, що трапилось 19 січня. В Вергунах застрелився на гулянці один поліцейський, а в другім місці вскочила в колодязь дівка. Одного парубка обвинувачують і посадили в застреленні поліцай. Дівку витягли живу.

26 СІЧНЯ

І сьогодні мороз дорівнювався –24°. Ранком я взяв підводу і поїхав в Ново-Аврамівку. В основному було необхідно забрати мішки в млині і замінити соняшники на рижій, олію за що одержано. Мішків однак наших одержати не вдалося, прийшлося віддати нам зовсім інші. Після млина заїхав додому до рідних, де пообідав і побесідувавши трохи виїхав в Вергуни. В селі на греблі непощастило. Мені дали коней молодих і не кованих. Відлига, що була кілька днів тому спаскудила дорогу. На греблі така слизота, що наче нарочно облито водою. Одна конячка спотикнулась на передні ноги і вдарилась зубами об лід. Так кров і линула, а кусок губи верхньої обвис. До чого налякався. Приїхавши додому бритвою обрізав обвислий кусок і здав коня в конюшню, нагадавши, що погано кованими кінями було їхати.

27 СІЧНЯ

Мороз не слабне і сьогодні дорівнювався ранком –24°. Я їздив у Шишаки по гілля для школи. Їхали лісом, щоб може застати лісника в лісі. Однак його не знайшли і прийшлося до його їхати додому в Шишаки. Він нам і вказав те гілля, не гілля, а хмиз, ще й сире. Ним натопиш. На дві підводи взяли 8 складометрів. Завтра прийдеться висилати ще одну підводу за 2^{ма} скл. м.

Сьогоднішній номер газети «Хор. Вісті» був з найцікавіших. В йому повідомлялося що німці відступили з північного Кавказа, з Вороніжа, що німці в Сталінграді тісно і кріпко оточені. Там було 6 німецька армія і 2 румунських дивізій піхоти і кінноти. Вечером в напрямку Хорол кинуто ракету з самолёта. По звуку самолёта треба вважати, що то радянський.

28 СІЧНЯ

Сьогодні мороз чуть зрівся, але однак вітер своє брав. Дув сильний східний вітер. Температура повітря –18°. Учора моє догадування про самолёт ствердилось. Вечером радянський самолёт бомбив місто Хорол. Очевідно мав він мету розбомбити шлях по якому ось уже кілька днів рухається німецьке військо по напрямку Полтави. Упало три бомби, одна з них не розірвалася. Ніякого вреда не принесла бомбोजка.

29 СІЧНЯ

Ноччю дув сильний східний вітер. Він безперестанно бився об віконниці, створюючи суцільний шум. День був хмарний і також вітряний. Температура повітря ранком досягла -12° .

30 СІЧНЯ

Відчувається потеплення. Температура ранком піднялася до -8° . День пройшов як любий день наче шаблонно без нічого особливого. Сьогоднішня газета «Хорольські Вісті» пише про великі бої на східному фронті. На Кавказі відступ німців. В Сталінграді вони оточені. Серед населення ходять різні тривожні слухи.

31 СІЧНЯ

Сьогодні був сам дома. Дуня ходила в Ново-Аврамівку, де й заночувала. Погода ще потепліла і термометр показував біля -5° . Весь день провів дома. Починає вже надоводити це одноманітне і одностороннє життя.

ЛЮТИЙ

1 ЛЮТОГО

Ось уже й лютий – цей останній місяць зими. Можливо, що ще випаде сніг, але до сьогодні снігу зовсім мало. Ця зима поки що малосніжна і характерна своїми контрастами: то кілька днів стоять морози, які чередуються потім відлигою. Дуня прийшла з Нової-Аврамівки перед вечером. З нетерпінням її все очікував, бо запаморочує та жіноча робота в господарстві.

2 ЛЮТОГО

Треба було сьогодні, щоб у школі убрати другий поверх від мебелі, але не виділено людей і це облишено на завтрашній день. З нижнього етажера вивозиться зерно. Його також підготовлюють для німців. В школі, в якій я живу через день протоплюється, щоб була готова для прийняття німців. Але куди будуть держати напрямом ці німці – не відомо.

3 ЛЮТОГО

В мене ніяк не ладиться справа з горлом. Ніяк не розхрипну і ніяк не рішусь сходити в медамбулаторію. Може давно і пішов би, коли б там краще лічили. Завтра порішено сходити. День провів майже в школі за організацією уборки 2го поверху, переноскою мебелі в перший поверх.

4 ЛЮТОГО

Учорашня газета повідомила, що південна група німців в Сталінграді під командуванням генерала фельдмаршала подолана. На Кубанській області ідуть планомірні рухи.

Сьогодні таки пішов у лікарню. Признано, що в мене ангіна. Дано полоскання і мазі. За вход заплачено 3 крб.

5 ЛЮТОГО

Перенесено сьогодні з другого поверху хімічний кабінет і меблі з першого поверху в кімнати (квартира директора) з окремим ходом. Мій день тим і був зайнятий що укладав реактиви в шкафи.

Останніми днями температура знову опустилася і ранком термометр показував де -15° .

6 ЛЮТОГО

Знову потепління. Це мені на руку бо думка сходити в Нову, а потім в Вербину була в мене ще учора. Сьогодні вийшов рано годин у пів на шосту. Зайшов було до одного селянина, що збирався їхати по олію в Нову, але жінка сказала що він поїхав. Вияснилось що він десь забарився і мене наздогнав аж у Новій. Годин у 10 вийшов у Вербину до сапожника, де шийють мені хромові чоботи. Однак робота ще й не починалася, мотивуючи що погані доставлені мною підшви. Прийшлося договорюватися щоб цей сапожник дістав і підшви, за які я заплачу натурою (склом). Від нього зайшов до Бойка Кіндрата, родича мого, де почували непогано, а звідти вже й пішов знову в Нову на ночліг. Зайшов до братухи Петра в якого й переночував.

7 ЛЮТОГО

Ще рано встав і пішов додому там всіх було думок, що де це я окоченився. Щоб ночував у Петра аж ніяк не було думок. Правда лише Антон про це й намікав. День провів переважно за шахматною грою в Миколи Москаленка, чи відвідування декого з знайомих. Годин у три дня пішов у Вергуни і благополучно прибув до них коли ще не зтемніло повністю.

8 ЛЮТОГО

Відчувається днём весна. Сонечко пригріває. Та однак сьогодні днём похмарило. Вітер крутив снігом. Я рішив нарубати дров, а то замете гілля, доставай їх тоді під снігом. Мої сосіди Лаєвські узлились в цьому. Вони мозгували, що то гілля для їх залишилося. Старуха заявила: «запамнім». Тоже придумано! Щоб я рубав сирі дрова, а сухі лежали, та ще й сторонньому чоловіку.

9 ЛЮТОГО

Учора вечером домовились, щоб я поїхав з сусідами в Ново-Аврамівку допомогти їм забити олію. Я погодився. Стояла сонячна не холодна погода. Годин у 10 виїхали в Ново-Аврамівку. Приїхавши до млина я зараз приступив до переговорів з директором млина про якнайскоріше забити олію. Він ішов на це тоді коли б ми йому наділили автом, чого в нас не було.

Тоді я запропонував йому, чи то для млина наділити колоду дубка в чому наш договір і закінчився успішно. Пообіцяно приїжджати по олію у четвер 11 лютого. На обід заїзжали до матері де дістали три бутлочки самогони і добре випили. Їдучи додому заїхали до брата нашого компаньйона, де також підпили, потім пригадую, що заходив до мого хрещеного, де також мене угощено. Він цього вже й не пам'ятаю, що далі було бо потіряв свідомість.

10 ЛЮТОГО

Проснувся рано на росвіті. Почав було думати як я доїхав у Вергуни, як улігся спати. Але жодної іскри не вспихає в моїй пам'яті. До якої степені треба було напиться! Рідко коли це зі мною буває. Себе обригав. Весь мокрий. Голова тріщить від болю і кружиться. Нідочого апетиту не має. А треба ж їхати сьогодні в Хорол за пайком. Вирушив було пішки та потім в селі нагнала підвода, якою я й доїхав в Хорол. Пайок виписав 26 кг борошна 5 кг пшона і 1 кг солі. Осталось получать до суботи, бо зараз лише просяне борошно. В відділі культури інформував мене завідуючий, що думають упразднити завідуючих. Новинка не важна. Що мені тоді й робити. Зав. відділом рекомендує мені брати землю. А машини рухаються. На захід з мебеллю і різною іншою хатньою обстановкою. Обратно криті невідомо чим.

11 ЛЮТОГО

Населення села Вергунів зараз озадачене тим розподілом землі що передбачається весною. Тут більшість селян уже одержали землю в одноосібне користування й поділене на десятихатки. Останні селяни будуть одержувати землю цієї весни.

12 ЛЮТОГО

Стоїть чудова погода. Днём під сонячним променем тає сніг. Самольоти не дають покою, безперервно літають то з заходу на схід, то протилежно. Серед населення ходять різні слухи. Одні говорять, що зайнято більшовиками Харків і вже вони підходять до Полтави. Багато чого говорять, але більше говореного не дійсне.

13 ЛЮТОГО

Сьогодні їздив у Хорол по пайок. Одержав 26 кг 650 гр борошна з них 6 кг 650 гр яшного, а останнє просяне. Думав, щоб ніхто з спілки Вергунів не знав, а саме коли на підводу підносив одержаний пайок, бачив один з працівників контори, що випишує мене. Правда він не запитав мене. В Хоролі більше 20 днів не був і нічого нового не взнав. Машини рухаються в усі сторони.

14 ЛЮТОГО

Неділя. Ходив сьогодні в Ново-Аврамівку додому. Нічого нового особого не трапилось за день. П'ють горілку оврамівчани. Навіть діти і ті п'яні тиняються і качаються по шляху. Нема виховання! Все йде самовалом.

15 ЛЮТОГО

Учора прийшлося першому прокладати слід з Вергунів до Старою, бо ночью випав сніг. Ранком сьогодні теж лютувала хуртовина, що перейшло днём в м'яжку погоду і почав сніг танути. Прийшло в Нову розпорядження, щоб завтра вигнати 210 шт. бичків з ферми з 25 чоловіками. Населення і сьогодні п'є горілку, не працюють, бо празник сьогодні – Стрітіння, а до того й заявляють, що війна. Може й в останнє гуляєм, бо чутки ходять, що німці відступають і будуть забирати з собою чоловіків.

16 ЛЮТОГО

Сьогодні вигнали лошат з Бутівець, Старої і інших сел. Через район проїжджають евакуйовані з Ворошиловградської області. Надворі наче весна. Сніг узявся водою.

17 ЛЮТОГО

Був сьогодні в Хоролі. Одержав 1 кг солі, що не додержав до пайка в суботу. Надворі справжня весна. В Хоролі на роз'їзненій дорозі грязюка їдуть обози евакуйованих з Харкова. Циркулюють уперті слухи, що італійці відмовились воювати і тепер повертаються на батьківщину. Вони то ніби й відкрили фронт і тепер німці відступають.

Сьогодні відправлено партію вербованих в Хорол. Тих що відмовлялись брали з допомогою рушниць. Коли завербовані тікали, то брали їх батьків, незалежно від віку і направляли в Хорол. Там вони і вербовані сиділи під замком, щоб не тікали. В Кузубівці один приписник ножом відрізав голову поліцаю, убив з рушниць поліцаю, старосту, спочатку ранивши ножом і покалічивши карнача і зник. В Хорол і з Хорола прийшлося іти пішком.

18 ЛЮТОГО

В газеті не видно про відступ німців по всьому південному фронті. Правда повідомлялося в учорашньому номері, що німці залишили Краснодар, Ворошиловград і Ростов. Але в районі тривожно.

Кількість обозів евакуйованих збільшилась. Дано розпорядження по громдворах, щоб видали пайок на п'ять місяців. В Хоролі на два місяці службовцям і робітникам. Самольоти знову розлітались, як птиці. Погода стоїть тепла.

19 ЛЮТОГО

Був сьогодні в Хоролі. Туди їхав, я назад ішов пішком. Погода стоїть погана. Весь день дув сильний північно-західний вітер, що приносив часті набіги снігопаду.

Вчора вечером в сільуправу зазвано деяких відповідальних працівників села. Випадково зайшов і я туди. Там ішла рада. Мені не було пропонується вийти, а сам я з-за інтересу таки не вийшов. Там старостою інформовано, що хто хоче евакуйоватись, повинен на понеділок бути готовим. Отак про міцність позицій німців на Україні говорять факти. Газети від цього далекі.

В Хоролі суматоха. Рух обозів і машин переплітаються, наче на Червоній Площі в Москві підчас торжества. Населення поспішає одержати пайок. Я також виписав на два місяці 60 кг проса, 15 кг ячменюватої муки, 30 кг пшона, 15 кг соняшників і 4 кг солі. Одержав сіль, пшона і муку. Просо прийдеється завтра одержувати в гуральні в Вишняках, а соняшники в млині Баткіна.

20 ЛЮТОГО

Рано встав і пішов в Панівці, щоб звідти поїхати санками в Вишняки по просо в гуральню (звідти туди лише 3 км). Чуть тільки зійшло сонце як я був в Панівцях. Поснідавши, взяв санки і поїхав по просо. Одержав його скоро, яке й направив в Панівці до дядька. По дорозі пощастило підвода, яка й довезла в Панівці моє просо. З Панівця пішов в Хорол, одержав соняшники. Соняшники і вчорашню получку. В Вергуни направив підводою молочаря. Прийшлося поставити за це чвертку. В Хоролі почалася евакуація відповідальних працівників. Редакція евакуйується. Газета перестала видаватися.

21 ЛЮТОГО

Мав бути сьогодні поїхати в Нову в гості з своєю сім'єю, та не дали мені підводи. Розсердилася Дуня, бо я їй сказав, щоб була готова до від'їзду і обідати не наварила. В Нову мені дуже треба, а тому прийшлося іти пішки. Там ще більше ходять тривож-

них слухів. Населення з дня на день очікує приходу Червоних. І жде не з жахом, а з радістю.

22 ЛЮТОГО

Ночував в Новій-Аврамівці. Учора вечером час провів у Петра за грою в карти чи шахмати з Миколою. В Новій пронеслися слухи що Червоних відігнано від Харкова що евакуація припиняється. Багато населення це сприймає з невдоволенням.

23 ЛЮТОГО

Кілька слів про мою роботу. Кілька днів тому посилала сіллюправа чоловіка по зарплату.

Мені відказано виплачувати за лютий. Отже з 1го лютого я вважаюсь не на роботі. Ось в якій пошані школа в німців! Сьогодні знаменитий для мене день. Це день мого народження. Сьогодні мені 32 роки від народження.

Якже я провів цей знаменний для мене день? Ще учора домовився з сусідом їхати в Ново-Аврамівку забити олії на номер Н.оврамівських громадян. Годин у 9 виїхали. Не доїзжаючи Старо-Аврамівки зустріли прохожого, що при допомозі двох палок шкутильгав. Я його запитав звідки й куди він іде. Іде з пліну додому.

- В яку область? – питаю.
- Чернігівську.
- А в який район?
- Понорницький.
- А в яке село?
- В Лузіки.

Тоді я йому сказав, що я з Авдієвки. В короткій розмові вияснилось, що він знає і Дуню і її батька, коли він в Лузіках ще був головою колгоспу. Я попросив його, щоб він зайшов до мене в Вергуни на квартиру.

В Новій нам удалось найти чотири дядьки, які віддали нам свої номери. Со-няшники ми зважили і пообіцяли олію видати у п'ятницю. Довго й не забарилися в Ново-Аврамівці. Я сам поспішав додому. Цікаво було поговорити з земляком Дуні. Всі новини Понорниччини були розказані Дунею і мені тільки одно залишилося запитати при яких умовах і де попав він у полон. Виясняється, що він ранений лежав у госпіталі в Павлограді і тепер, коли німці відступали більш негодних виписали і відпустили додому.

Вечером до мене зайшов староста села і я в кругу старости, лузічанина і дружини відзначив свої іменини, випили по чверті на душу горілки. 32 роки пройшло з дня мого народження! Більше пережито ніж прожито. А що буде впереді, те сам алах відає. Це вдруге за час моєї самостійної діяльності відзначаю свої роковини народження. Не п'єш тепер щоб прожити вік 100 років. Цікаво прожити до чергових роковин.

24 ЛЮТОГО

Останні дні самольоти наче стали рідше літати через наш район. Загроза начебто зменшилася, а можливо що керівництво району призвичаїлося до створившогося становища, бо паніка почалася з району. Останні дні багато показали, наскільки віддані українці німцям навіть серед поліцейського складу коли в суботу, неділю поліція і старости були готові до від'їзду (евакуації) багато поліцейських скрилося. Так у Вергунах двох забрали учора, що вони не являються в Хорол. Його добре побили (тут на це способна своя братія). Так кількох забрали і з Нової-Аврамівки. Про їх долі нічого невідомо. Дехто говорить, що їх постріляно. Ті поліцейські що ще з'явилися в Хорол оправдовувалися по-різному своїм вступом в поліцію. Деякі поліцаї пробували тікати, після того як їх було взято. Так одного поліцає в Клепаках було застрелено при спробі втекти. Застрелив слідчий клепацівського поста. За ці кілька днів, коли влада району чуть було не рухнула на захід, серед населення вічувався упадок дисципліни. Почався самовільний забій свиней, телят і т. інше. Земляк Дуні, одержавши від мене маршрут пішов додому.

25 ЛЮТОГО

Погода стоїть тепла. Не менше як до 2° тепла дньом доходить. Правда учора і

сьогодні температура чуть понизилася, однак днём м'якшало. Наніч я пішов в Ново-Аврамівку, щоб дещо зробити, можливо заготовлю вигнати горілки.

Знову тривожно в районі. Сю ніч Червоних самольоти бомбили Хорол, але без жертв. З району евакуюють воли.

26 ЛЮТОГО

Сьогодні встав рано, щоб дещо зробити в господарстві, чи самому вкидати в повітку, чи двері справити. Доки справився по господарстві та розплатився олією з громадянами що віддало свої дозвола, як підїхала і підвода з Вергунів по олію. Вивернули олії з вергунян третю частину. З оврамівчанами розрахувався я сам, безумовно з вигодою для мене. Один олії не взяв, а сказав щоб я йому дістав кори дубової. Загалом припало мені п'ять бутілок олії. В громдворі виписав 11 кг муки, які були виписані на дітей ще в січні і я не знав. Потроху капає. Та на трудодні Дуні припало 10 кг ячменю. На мій номер виписано 2 кг маку, 700 гр соняшнику. Вергуняни привезли погостити Валю, яка давно просилась до баби Полтавки.

Сьогодні багато виправлено з сел в район волів. Годин у 2 дня коли з цим справився виїхали в Вергуни, залишивши соняшника в Петра ще двох дядьків, яким він пообіцяв днями забити. Сьогодні по напрямку Лубен кілька разів добре гуркнуло. Вечером настрахала кулеметна стрільба по напрямку Вешняків*.

27 ЛЮТОГО

Весь день гуркало в сторону Ромодану. Вечером виянилось, що то прострілювали гармати, що встановили на оборону Ромодану. Учорашня кулеметна стрільба була також пробна по ракетах пущених в Вишняках на мосту. Договорив в підсобному підводі на завтра поїхати в Ново-Аврамівку.

28 ЛЮТОГО

Ранком узяв коней і підїхав додому, щоб їхати в Нову. Дещо хотів в сараї взяти (кілки), щоб відправити в Нову. Нарочно вийшов сусід Лаєвський і без діла почав рубати дров. Прийшлося облишити, бо було б того гомону. Виїхали в Нову втрьох: я, Дуня і Ніна. З собою взяли проса мішок і пшениці 24 кг, щоб змолотити в млині та кору, яку вчора надрав за олію. Прийшлося настрахатися і намучитися, доки переїхав участок дороги біля ставка. Ранком добре підмерзло. Та й учора не розставало – дорога до ставка мала схил і вся була в льоду. Коні були не ковані, що ступнуть, так і ковзаються, а сані тягне в прірву до ставка. Один кінь упав і ніяк не встане. Прийшлося його розпрягти. З великим трудом виїхали з цього проклятого участка дороги. Приходилося і Ніну для безпеки зсаджувати з саней. Мене дивує в цьому питанні сліпота керівництва села. Чому б не висипати край дороги від ставка гноєм, як в людей?

В Новій погостили не плохо. Правда ні дядьків, ні брата дома не було. Всі вони сьогодні поїхали на весілля до дядька Кіндрата в Демену-Балку**. Пив би горілки скільки хотів, та придержувався, бо дорога з голови не виходила. Правда мене заспокоювала відлига. Надворі сніг таяв і по дорозі побігли струмочки. Насправді, там де мучились ранком проїхали без пригод. Сьогодні найбільше летіло самольотів групами по 3, 7 туди на схід. А по одному безліч і на великій висоті.

БЕРЕЗЕНЬ 1943 р.

1 БЕРЕЗНЯ

Перший день весняного місяця березня. Хоч правда весняна погода була протягом усього лютого. Мабуть не було таких днів, щоб не розставало. Зіми вже не очідай. Ця зима випала малосніжною з контрастами в температурі. Сьогодні ішли потоки каламутної води. Вечером пішов дощ. День пройшов, порівнюючи спокійно. Ніде не гуркало. Літаки літали, не дивлячись на хмарну погоду.

2 БЕРЕЗНЯ

Ранок вийшов ясний. Цим очевидно скористались літаки. Групами по десять і менше вони безперервно летіли на схід. Скоро небо знову окуталось хмарами, а лі-

* Правильна назва – с. Вишняки Хорольського району.

** Правильна назва – с. Демина Балка Хорольського району.

таки продовжували густі десь невидимими за хмарами. Ноччу мороз скував землю. Утворилась слизота, що ні проїхати, ні пройти, але днём розстало.

Пообідавши пішов в Ново-Аврамівку. З метою приготувати вигонку горілки і змолотити пшеницю і просо. Через Нову пересувались німці на Хорол, пішим і підводами. Далека видно дорога, бо багато було змучених і йшли при допомозі палок. Вечером, прийшовши додому нажив буряків. Між іншим німці забирали чуть підходящий віз і міняли на сані. Коні і вози бригади ховають. Це тільки випадково зустрічаються, що не зможуть утекти.

3 БЕРЕЗНЯ

Ранок тер буряки. Смішно до чого скочуєся. Замість педагогічної діяльності займаєшся самогонуванням. Днём прийшлося варити буряки. Крім цього зробив і важливу в даний період роботу: проретував в мешкі просо на пшоно і потім змолотив його на муку. Мука вийшла прилічна. Змолотив також 24 кг пшениці.

4 БЕРЕЗНЯ

Ранком після того як витопили давив буряковий джем. Видавлював юшку на закваску. Так думав сьогодні рано бути в Вергунах та не вийшло. Прийшлося бути дома пізно вечером. Вийшовши з дому зайшов до дядька Палтимона. Заніс скло на портрет. Ми добре там випили. Потім зайшов у контору громдвору і там забарився. Коли вже ввійшов у Старо-Аврамівку, то почало смеркати. На виході з Старої зустрів жінок, що тягли санками буряки. Наче в мій обов'язок увійшло накричав добре на них, а потім розреготався перед ними. Аж ось тягнуть буряки якісь дві чоловічі фігури. Я до них теж з підробленим криком, ті тікати. Я вивернув один мішок з буряками і віддав його жінкам, а сам поза огородами та додому, а то чого доброго ще до розуму прийдуть втікачі, а жінки їм підкажуть. Зайшов було ще в одну хату, не знати й чому, а потім тільки пішов додому. Погода учора і сьогодні холодна. Замерзло. По дорозі кілька разів упав, до того було слизько, та й хміль ударив в голову. Додому прийшов пізно, коли дружина перестала й ждати. Аж тепер оглядівся, що бутиль з горілкою, яку я роздобув в Новій безслідно зникла. Скільки не думав, ніяк не міг придумати де б вона могла дітись. Очевидно випала з кошика, коли падав.

5 БЕРЕЗНЯ

Нічого значного сьогодні не трапилось. Хіба тільки те, що сьогодні приймав участь на весіллі у сусіда Грицька, щоб особенного чого на весіллі не було. Гулялось без особливих прикрас. Правда горілки було мало. Можливо коли б більше напились, то й митці б найшлись. Гуляв з дружиною. Прийшли додому в час ночі.

6 БЕРЕЗНЯ

Майже увесь день сьогодні прогуляв на весіллі. Ранком зайшов було, коли вже було повна хата й смачно випивали й закусували. Прийшлося й собі поставити бутилку. Вечером склалися і знову таки бутылка моя. Сьогодні вечер в порівнянні з учорашнім пройшов значно краще.

День теплий. Надворі настояща весна.

В усіх напрямках сьогодні гуркало. Говорять що в Хоролі одна і в Лубнах чотири розірвалося бомб, кинутих з советських літаків.

7 БЕРЕЗНЯ

День стояв теплий.

Ранком зайшов (на) до сусіда весільного. Там трохи випив. На вечер група збиралася нациганити в учасників гульні, щоб закінчити весілля. Один дідок, що учора днём напився і тут ночував пригласив усіх до себе на гостину. Так мабуть чоловік і жінок з 15 і пішло туди. Звідти вже виходили з сорому пустивши очі під лоба, бо угостили одною бутылкою та кисляком, на вечер і сам хазяїн не прийшов з стида на гулянку. Щось то й нациганити, що одному добре наїстись на день. Так самі дечим позносились та й гуляли. Багато чоловіків і по бутилці принесли. Всього було на 25 чол 5 бутілок. Не бідність, а скупість і ненажерливість виринається наперед.

8 БЕРЕЗНЯ

Ранком пішов в Ново-Аврамівку. Днём гнав горілку дома в хаті. Вийшла не зовсім удачна. Узяв з двох казанів 16 бутілок, собі вісім і матері вісім. Порішено знову заготовити на два казани.

9 БЕРЕЗНЯ

Ранком тер буряки і до обіду, а можливо, що і раніше було готово і в сусіди Олександрі Гнатівни варили і пізно вечером було зварено два казани.

Вечером пішов до Петра, де грав з Колею в шахмати. Велика охота в мене до шахмат. Коля очікує мого прихода, як якогось святого, щоб грати партії.

10 БЕРЕЗНЯ

Погода стоїть тепла. Правда учора трохи мороз держав землю скутою. Але сьогодні знову сонце пригріло і пішли струмочки з доконуючого снігу. Ідучи додому зайшов до Колі і зіграли кілька партій в шахмати. Відчуваю прогрес. Якщо раніше здебільшого програвав, то тепер сили наші зрівнялися. Додому мене підвезено вергунівською підводою, що наздогнала в Старій Оврамівці. Підвода мала, а сідаків багато. Погонич до цього п'яний. Обробило мене багном, що летіло з під коліс наче п'яничку, що валявся серед лужі. Прийшлося мити чоботи біля ставка в Вергунах і чистити чи витирати кожура і штани.

11 БЕРЕЗНЯ

Сьогодні в школу приїзжали німці, щоб вибрати мебелі для Клепацького куша с/г інспекції. Не хотілось показати наявності мебелі, та на жаль вона зложена в одній кімнаті. Вибрали два письмовних столи і шкаф, диван та предложили доставити десять стільців. Ми з старостою скрили наявність стільців, не показали всіх, а лише шість, а останніх 36 шт були на горіщі.

12 БЕРЕЗНЯ

Був у Клепаках. Везли мебелі на участок. Заходив до слесаря щоб дати заказ на спиці до веломашини, бо сезон підходить, а треба не менше 20 штук. Получив відказ. Зайнятий на ремонті сівалок.

Цікавий випадок був учора в Вергунах. Вечером в сільуправу явився якийсь незнайомиць, що ультимативно поставився до секретаря с/у, вимагаючи виписати сала і інших продуктів. Дійшло до того, що став він бити кулаком по столу. Його поведінка визвала підозріння. Закрили двері на замок. Зробили там облік. Знайдено в нього розписку про переданого ним листа від НКВД* якомусь гр.-ну с. Вергунів. Однак незнайомиць перехитрив секретаря і старосту підсобного г-ва і зник.

Ту самогонку, що вигнав сьогодні кончив. Думав продати, бо живу без копійки, та нараввся староста і з його друзями випили. Грошей з нього незручно було брати.

13 БЕРЕЗНЯ

Субота. Завтра неділя. Можливо, що хто приїде з Нової. Обіцяли. Діло є: треба звідти доставити борошно, ячмінь, а туди відправити кілки на тин і стільці. Погода стоїть останніми днями тепла. День пройшов без особливих визначень. Мені сьогодні особливо прийшло в голову про моє становище в суспільстві. Адже я тепер безробітний! А скільки нас таких є?! Коли б ще хоч мав садибу, то було б то значна підтримка. Мотайся як умієш між людьми. І тоді приходиться вдаватися до унижуючих способів добування мінімальних потреб для існування. Хоч би й те самогоніння. Думаю можливо, що продаси, чи що дістанеш за ту бутилку, чи підмогоричиш кого щоб дістати чого. А тут ще й відношення адміністрації села до мене бездушне. Знаю що коли думали керівники тікати, то закололи кабана. Утеча відставлена, а кабан випарився. Куди? В кого з пельки лізло, то й тому попало, але не мені. Попало й тому хто блядствує на всіх парах. Чи мене може винуватять в тому, що я мало користі даю для суспільства. Адже школи не роблять. Та чи я винуват в цьому. Давайте іншу яку роботу, я не генбую, яка б вона не була, навіть хоч би і сторожем. На рядову роботу ходити не прийдеться, бо спілку розпускають. Брати землю не в моїй силі і підготовці. Гроші в Хоролі мені не виплачують. Спотикаєся, ще й ногу підставляють.

14 БЕРЕЗНЯ

Не діжавшись підводи з Ново-Аврамівки, пішов пішки. Погода стояла тепла. Дув північно-східний вітер. Ніччю замерзло, але чуть тільки підніметься сонце земля таяла. Дивна весна. Снігу було мало і тепер земля вже висихає. Коли б не морози ніччю, то можна було б починати посівну. Населення опасається можливою засухою,

* Російськомовна абревіатура – народный комиссариат внутренних дел.

поскільки земля має мало вологости, адже осінь була суха, зима малосніжна, весна рання, а до того і суха, з суховіями, що ось уже кілька днів дують. Якщо не будуть випадати дощі справа буде погана.

Прийшов в Нову після обіду. В Новій зараз гастроліє трупа артистів Хорольського народного будинку. Трупа почала свою роботу учора п'єсою «Хмари». Сьогодні буде показана п'єса «Мартин Боруля». Думав я відвідати театр, але було вже пізно і не зміг дістати квитка. Вечер провів за грою в шахмати з Миколою Москаленко.

Населення Нової вражене зараз такою подією: в контору громдвору зайшов незнайомец (з признаков той самий, що був і в Вергунах), який почав вимагати виписати сала. Йому відказали, що не було старости. Незнайомец назвав себе поліцаєм з Курської області, а потім одверто заявив що він посланий по спецзавданню від більшовиків. До старости він написав папірець в якому потребував гарних відношення і забезпечення евакуйованих з Белграда, в противному разі загрожував вбивством. Якщо про його повідомлять в відповідні органи і спіймають, загрожував підпалом села.

15 БЕРЕЗНЯ

Ранком лаштувався гнати самогонку, така вже стала моя кваліфікація. Доки дістав казан, бо до кого не підеш зайнятий тою ж роботою. Годин у 10 все було готово і підпалив дрова в пічці зробленої з лампача в хаті біля грубки. Так пролежав боком біля неї доки не вигнав один казан для себе, взявши дев'ять бутілок самогону, та взяв з другого казан дві бутілки, а потім тільки прийшовся в село, щоб дістати квитка в театр. Доброго квитка так і не вдалося дістати, було вже розпродані. Купив за 10 крб місце 8 в 11 ряду. І це не погано. Між іншим всі місця в залі мають ціну по 10 крб. Мені в цьому аж ніяк не ясна поведінка керівництва постановки в цьому. Невже розраховують на залежні грошей в сільчан на їх потірявшу вартість. Значно в цьому вони помиляються, бо в багатьох гроші відсутні хоч би і в мене. Всього 21 крб і дістати не маю за що. Правда багато мають в себе пачки грошей та тільки менше їх і розраховувати на їх не приходить. Ішла постановка «Батраки». Поставлено не погано. Багато артистичних моментів не уступали видатним артистам. Найбільше сподобалася гра боська (артист Бабаєв). В цілому вечір пройшов успішно. Коли сидиш в театрі і наблюдаєш за п'єсою, чи слухаєш музичні виконання духового оркестра, то на час забуваєш, що іде війна і проливається кров.

Тепер кілька слів про листівки, які скидалися ноччю. Таких листівок багато кинуто в селах і полях району. Читав два види: зернення до українського народу і наказ верховного головнокомандувача з приводу 25 річниці Червоної Армії. Відозва підписана Гречухою (голова Верховної Ради УРСР)*, Корнійцем (голова РНК УРСР)** і Хрущовим (секретар ЦК КП(б)У***), а друга Сталіним. Щось рідне бачиш у цих листівках. Розповідають що багато плакало, коли читали ці листівки. А є чого плакати. Не буду писати тут змісту цих листівок. Про це вони самі і саме життя говорять. Цікавого дізнались дещо з них, хоч би й те що під Сталінградом знищено німецьку армію в 330 тисяч чоловік, що італійська румунська і угорська армії розгромлені. Останнім часом населення перестало боятися і відкрито передає й читає листівки, а один старик в якого в дворі впала пачка листівок поніс в село і роздав їх встрічним.

16 БЕРЕЗНЯ

Ранком хотів було з одним кутчанином узяти підводу в Вергуни з'їздити, йому треба було туди з'їздити по ділу. В нашому бажанні було відмовлено. Прийшлося йти пішки добре що хоч земля була мерзла. Ноччю вдарив добрий мороз. По дорозі між Старою і Вергунами по полю вітер котив силу-силенну листівок. Взяв і я їх кілька. Такіж як і в Новій, але ось і новий зміст листівок. Ось звернення до старост, поліцейських, службовців місьуправ і комендатур та тих, що з страху служать німцям. Тут говориться про великі їх злочин перед батьківщиною і що змити свою провину вони зможуть тільки протидією німцям. Ось листівка з відозвою до Української молоді, що перебуває в загонах «Українські батальйони». Тут говориться що проти кого ви

* Гречуха Михайло Сергійович – голова Президії Верховної Ради УРСР (1939 – 1954).

** Корнійцев Леонід Романович – голова Ради народних комісаріатів УРСР (1939 – 1944).

*** Хрущов Микита Сергійович – перший секретар ЦК КП(б)У (1938 – 1949).

виступили. Проти своїх батьків, братів і сестер. Чиста правда. Далі приводиться приклад, як український народ розправлявся з своїми ворогами. Дано приклад як Тарас Бульба убив своєю рукою зрадника Андрія. В цій листівці закликаються їх виступи проти німців, убивати офіцерів, підпалювати склади, зривати мости. Тільки цим вони змиють свою провину. Цікаве було повідомлення й про те що під Сталінградом взято в полон генерал-фельдмаршала Паулюса*, начальника штаба Шмідта** та 22 інших генерали. Багатьох людей цими листівками заставлено глибоко замислитись і прийняти відповідні рішення. Сьогодні бачив, як летіли дикі гуси.

17 БЕРЕЗНЯ

Стоїть несприятлива для урожаю погода. Дують сухі північно-східні вітри. Ноччю замерзає.

Живемо зараз як у мішку. Не знаємо що де діється. Газети немає, радіо не слухаєш. Говорять, що німці забрали Харків, та, ніби повідомлялось по радіо. Правда про віддалення фронту говорить сам факт припинення евакуації, і встановлення більш менш нормального порядку, але все ж так правдивості передаваних по радіо повідомлень не приходиться говорити.

Сьогоднішній день пожертвував на рубання дров та підготовкою веломашини до ремонту, дістав необхідні частини і умовлення з мастером про ремонт веломашини.

18 БЕРЕЗНЯ

Останніми днями стоїть холодна вітряна погода. Днём хіба тільки чуть розстає. Але природа відчуває весну. Ворони і галки гніздяться. Мабуть вперше в цьому році летіли гуси позавчора.

Весь день сьогодні в напрямку сходу роздавались, очевидно артилерійська, протяжна канонада. Вечером можна було спостерігати як в тому ж напрямку спихували поодинокі і групові феєрверкові огневі впишки. Це не що інше як розриви зенітних снарядів простих і автоматичних пушок.

По селах району останніми днями пройшла мобілізація приписників на роботу в Німеччину. Їх забрано здебільшого ноччю і доставлено в Хорол під конвоєм, наче полонених. В Хоролі їх помістили за проволокою під вартою. Однак учора 30 чоловік утекло, висадивши вікно в уборній і прорвали проволочну загороду за нею. Тих поліцейських вартових, що охороняли в той момент забрали німці. Втеча скоїлась на світанку, коли сходило сонце і випускали оправляться в уборну. Ноччю оправлялись в парашу, як тюремщики.

Який тепер вихід втікачам? Абож перейти лінію фронту, або створювати партизанські загони. Крім цих 30 втікачів багато втекло приписників ще в селах не давши їм можливості взяти. Замітно з дня на день більше проявляється дезертирство на роботу в Німеччину. Втікають навіть жінки.

20 БЕРЕЗНЯ

Сьогодні ранком з одним кучанином поїхали в Ново-Аврамівку бити олію. Захопили з собою кілків, дров та три розібраних венських стульців, щоб передати додому в Ново-Аврамівку. Поїздка наша була удачною. Олію 40 кг я забив на свій дозвіл по громадському г-ву Нової-Аврамівки. З обіду було одержано олію. Взявши з собою буяків два лантухи, борошна змелетого та дечого іншого, поїхали додому. Читав сьогодні новий текст листівки кинutoї радянським літаком з зверненням до німецьких солдатів. Зміст її в основному зводиться про розгромлення сталінградської армії і взяття в полон 24 німецьких офіцерів. Між іншим, сьогодні після цієї завірюхи, що багатьох смертельно налякала, вийшов знову промірник газети «Хорольські Вісті» редакція якої була евакуїровалась, а це повернулася назад. Повернення редакції назад безумовно фактизує про зміну становища німців на фронтах. Сьогодні вперше ряд громадських господарств виїхали сіяти ранні культури ячмінь, хоч земля ще тільки розтаяла лише зверху і то наніч замерзає.

Проїхавши Вергуни дізналися, що на Вергунівському полі сів німецький самолёт, фактично врізався в землю. Виясняється, що він був десь підбитий, шасі не

* Паулюс Фрідріх – генерал-фельдмаршал, командувач 6-ю армією Вермахту.

** Шмідт Артур – генерал-лейтенант, начальник штабу 6-ї армії Вермахту.

викидалось і він змушений був врізатись в землю. Льотчикам пощастило спастись.

21 БЕРЕЗНЯ

День випав сьогодні теплий. Багато селян ходили сьогодні до самольота побачити його. Уточняється, що це літак розвідувальний. Робив польоти Київ – Полтава – Харків – Дон. Десь на фронті був підбитий. Мотори відказувались робити. Шасі не викидалося. Вимушена посадка була зроблена сміливо. Кулемети при посадці полетіли в сторони й погнулись, патрони порозсипались, черево продерлось, пропелери повідбивались.

22 БЕРЕЗНЯ

Сьогодні пішов у Ново-Аврамівку по олію (1 кг), що не дополучили позавчора, яка належить мені за мій номер, і договорить забить соняшників за кілки для тину. Прийшов наніч. Одержав олію. Договорився одержати олію за 12 кг соняшників для матері, які без дозволу позавчора не прийняли. Було б посуда одержав би сьогодні. Пообіцяли видати завтра. В основному сьогодні почалася масова сімба.

23 БЕРЕЗНЯ

Рано допомагав гнати самогонку для домашніх. Все підлаштував і діждавшись доки буде капати, пішов у олійницю одержав олії щось більше 2 кг з 12 кг соняшників. З братом Петром договорився, що він знайде номери на соняшники за кілки, залишиться тільки доставити соняшники. Пообідавши пішов додому. В селі пощастило сісти на підводу, що була біля млина і доїхати нею додому. Правда було ще заїхали до одного знайомого по Подолу який з п'янства, ще й не проснувся. Дивувала мене його поведінка з жінкою, яку обвинувачував що нічого не приготувала для нас, так наче нас вони ожидали.

24 БЕРЕЗНЯ

Учора, чи позавчора мені пропонується стати бригадиром по боротьбі з шкідниками. В той же час староста сільуправи сказав, що циркулюють в районі слухи, що з першого квітня чи пізніше почнуть робити школи. Вияснити це я й поїхав сьогодні в Хорол. Щож мені сказали там. Говорить завідуючий, що є розпорядження гебітско-місара в тім, щоб школи розпочали свою роботу. На початку квітня з приводу цього буде роз'яснення. Про підручники, чи про канцприладдя і зошити нічого не відомо.

25 БЕРЕЗНЯ

З тривогою населення наблюдає як східні вітри сушать землю. Днем сухі вітри, ночью холод. Земля сухісінька. За день нічого істотного не трапилось.

26 БЕРЕЗНЯ

Ранком Сезоненко (староста) сказав, щоб я сьогодні явився в Хорол на нараду бригадирів по боротьбі з шкідниками. Мав виїхати разом з вербованими, але доки їх зібрали (4 чоловіки замість 12) то було пізно їхати. А Сезон то розкричався що й поїхав. Боїться штрафу. Вечером правда випили з ним у мене. Самолюбивий бачу він чоловік.

27 БЕРЕЗНЯ

Сімба в розгарі. Ранком з старостою села поїхав в Хорол на інструктаж по боротьбі з шкідниками. Нічого важного й не сказали. Все зводилось до того, що писалось в директиві про обкопку канавами бурякових плантацій, протруєння посів матеріалу, обприскування садів.

З Хорола пішов у Вербин до сапожника. По дорозі зайшов до дядька в Бойкому. Погостивши годин дві пішов і до сапожника, а чоботи лежать не чіпані. Правда його дома не було, ну хоч заочно вилаяв його при жінці. Після цього пішов у Нову, де й ночував. Мене здивувала поведінка радянських льотчиків. Для чого вони на поле понад шляхом з Хорола на Демену Балку скинули недавно 8 бомб?

28 БЕРЕЗНЯ

В Новій-Аврамівці нічого істотного немає. Чим я тут удовольняюся це грою в шахмати з Москаленком Миколою. Так і сьогодні зіграли кілька партій сили майже рівні. Правда буває частенько за ним перевага. Нарешті дістав собі насіння цибулі в Апанаса Гнатовича.

29 БЕРЕЗНЯ

Тепло встановилося насправді весняне, та от дощу немає.

Сьогодні не думаючи й не гадаючи майже був п'яним. Зайшов до мене староста села. Випили одну бутилку, потім другу. Взяла після цього сміливість нас. Зайшли до Лаєвського. Той піджарив сала, ячні і др. і там підпили. Я ще горілки добавив. Так староста напився, що у сусіда й ночував.

30 БЕРЕЗНЯ

Нарешті сьогодні відчувалась весна. Тепло. Ноччю не замерзло. Дує теплий південний вітер. Робота моя і сьогодні – відпускання сіна. Вечером з Дунею почали копати огород. Це буде краще ніж ждати коней, бо староста громдвору не самостійний у своїх рішеннях.

31 БЕРЕЗНЯ

Сівба в повному ході. Надворі теплий. Дує теплий південний вітер. Сьогодні ходив до літака по бінзін, але невдачно. Їхнього головного не було, а той що був на варті не дав, так каже приказав старший. Сьогодні до пізньої вечірньої години копав огород.

КВІТЕНЬ 1943 р.

1 КВІТНЯ

Це той день сьогодні, що брешуть. Та ні від одного не чув цього сьогодні. Сю ніч пройшов дощик. Вже помітно як зазеленіла травичка. Я продовжую відпускати сіно.

2 КВІТНЯ

Після учорашнього теплого дня сьогодні знову похолодало. Вітер північно-західний. Вечерком попросив одного сусіда, який посіяв ячменю вісім сотих і пшениці чотири. Хай родить на наше щастя. Сю ніч було пройшов великий дощ. Цей холод після дощу аж ніяк не сприятливий.

3 КВІТНЯ

Рано-вранці заволочив свій посів. Ще волочучи один дядько мене попитав чи правда, що мати фельдшерки повісилась. Що я міг відповісти, коли я від нього про це вперше чув. Виясняється, що ця жінка ще 31 березня вийшла з дому в Хорол. А її дочка спокійно гуляє, приймаючи до себе щоночі німця.

Цю чиновницю ноччю було забрано і відправлено в Хорол (не без лупки поліція). Так матір і похоронили без присутності дочки. А до того хоронили без попа, як це ведеться тут по обичаю. Яка причина наглої смерті? Тільки через дочку. Матері аж ніяк не подобалося, що її рідна дочка щоночі приймає німця. На ґрунті цього між ними була бійка, коли дочка була матір. Не перенесло мабуть материнське серце такої скорботи!

Дуня й сьогодні дістала бінзіну біля літака.

4 КВІТНЯ

Неділя. День холодний. Часто набігали хмарки й порошили крупами.

Сьогодні Дуня пішла в Ново-Аврамівку, там буде і ночувати. До чого пакостних дітей багато в Вергунах. Що їй не потрібне беруть. Сьогодні розвинчували частини з вісів біля сіна. Добре що я нагодився, а тоб вивели б з строю віса.

5 КВІТНЯ

Сьогодні Дуня наче змія була до мене. О тож вона ночувала в Новій. Я з дітьми був дома. Ніну ніяк не відірвати від себе. З нею ходив і кукурудзу видавати. Після снідання до мене зайшли з бутилкою Іван Іванович і Іван Семенович з бутилкою та я своїх дві поставив. Добре підпили. Захопивши дітей я пішов видавати кукурудзу. Ось приходить Дуня, ключі в мене, діти дома. Вона приходить до мене, а я саме шуткую з однією молодичею, поклавши їй руки на шию. Це й розлютило Дуню. Та зробила вона помилку, що на свого чоловіка почала пускати славу, що він сякий і такий, що вона застала як я обіймався.

6 КВІТНЯ

Яка контрасна погода стоїть. Ноччю мороз, а днём теплота.

Моя робота перетворилася зовсім не по призначенню. Коли треба бути в полі,

організовувати обкопку каналок, використовують мене за фуражора. Неправильні погляди старости на організацію роботи по боротьбі з польовими шкідниками.

7 КВІТНЯ

Сьогодні вечером в приміщенні німець (участковий інспектор) проводив нараду з бригадами і десятихатниками, з приводу посівної. Нарада зводилась в основному до того щоб робили від темного й до темного. Всі корови мусять використовуватись, яка б вона тільки не була, хоч хай телиться на полі. Чуть що не подобалось німцю було того крику і стуку постолу. Хто не дотримується наказу штраф – корова.

8 КВІТНЯ

Так сьогодні було забрано в одного громадянина корову, як штраф за те що вона не була на роботі. В багатьох хлівах побував німець сьогодні ранком. Навіть заглядав у шкільні класи, думаючи мабуть чи не поставив хто сюди корови. До обіду ішов дощ. Ранком я зайнятий був видаванням ячменю на посів.

9 КВІТНЯ

Тепер я рано встаю, щоб видати посівматеріал десятихатникам. Весь день сьогодні ішов дощ. Ранком, коли вже він ішов ніхто не мусив залишатися дома з робочою силою. Всі повинні пережити дощ в полі, така воля німця.

10 КВІТНЯ

Ранком вияснилось. Показалось ясне сонечко. Помітно як зазеленіло. Сьогодні цікавий трюк був у полі. Німці роздівали тих хто в теплом був одітий, мовляв кожушок, чи бурмусих понижує продуктивність праці. Сьогодні ми з Дунею копали грядку.

11 КВІТНЯ

Неділя. На світанку ударив добрий мороз. Біда з цією погодою. Ніяк не встановиться тепло. Після дощу тільки й треба тепло. В полі сьогодні німець бив селян за те що ті відпочивали. На одному й палку перебив. Ранком сьогодні видавав соняшник на посів. Копав з Дунею і сьогодні грядку.

12 КВІТНЯ

Мороз і сю ніч був не менший ніж учора. Майже день був зайнятий видачею посівного соняшника і фуражної кукурудзи. Рано вранці заволочив грядку. Дуня сьогодні посадила 0,01 га картоплі скороспілки.

Ранні зернові культури вже посіяні. Іде сівба соняшника. Дув сильний північний вітер.

13 КВІТНЯ

Сю ніч майже не було морозу. Дув сильний північний вітер. Цей вітер лише сушить землю. Був у полі на плантаціях з приводу обкопок каналок. Обкопуються незадовільно.

15 КВІТНЯ

Погода стоїть холодна і вітряна, що аж ніяк не радує душу. Ранком видавав соняшник і кукурудзу, а потім з Дунею садили біля великої школи картоплю і там же рядом копали грядку.

16 КВІТНЯ

Хіба ж поробиш усе одним махом та ще й з дітьми. Прийшлося і сьогодні садити картоплю біля школи (скороспілку). Погода не сприятлива для врожаю. Ось уже кілька днів дує сухий вітер.

17 КВІТНЯ

Мав бути сьогодні наніч піти в Ново-Аврамівку та через видачу посівного матеріалу мусив залишити. Бо до вечера був у полі біля каналок бурякових плантацій. Вечером загадано молоді 1922-23-24 рр. народження на збори в сільбуд, де їм об'явлено, що вони мобілізуються на роботу в Германію і 19/IV з'являються на комісію в Хорол. Всих 69 душ.

18 КВІТНЯ

Ранком стояла чудова тепла погода. Вдівшись, умившись і поснідавши пішов я в Ново-Аврамівку, де відпочив я не довго, бо треба сходити в Вербино, Бойков і назад. Ідучи в Вербину вітер західного чи південно-західного напрямку кріпшав. Ось і Вербино. Але чоботи ще не готові. Пообіцяв пошити до четверга. Приходиться тільки

миритися з ним. Після цього пішов у Бойкове до дядька Кіндрата, куди прийшли і свати. Свахи добре поплакали бо невістку мобілізують (1922). Тільки пообідали піднявся сильний вітер, якого не знаю коли й був такий. Багато накоїв він лиха, порозкриваючи хати повітки. В Нову ішов під дощ. Намок не плохо.

19 КВІТНЯ

Чого натворила учорашня буря в Вергунах? Понівечила, поламала покрівлю в зерносховищі, наче бомба в нього попала. А в Клепачах млин перевернуло. Ледь-ледь живого витягли з-під мішків мірошника. Нарешті з Дунею ми покінчили копати огород. Викопали не менше 0,35 га. Сьогодні в Хоролі була комісія мобілізованим. Говорять що з 69 душ прийшло 25 душ, часть до особого востребування і багато звільнили.

21 КВІТНЯ

Учора нічого істотного не було. Зате сьогодні було. Була жутка картина. Сьогодні в Німеччину відправляли мобілізованих. В відра сльоз не вбереш – скільки люду плакало. А криків, зойків, тужіння від'їзжаючих, наче ішли вони на вірну смерть. Молодь! Цей цвіт життя людського! Така нещасна доля Вам випала жити в цю епоху. Але кріпітесь, мужайтесь! Ще будуть бити дзвони вашого повернення на батьківщину і пролиті сльози замінять гордовиті посмішки живих теперішніх ваших свідків.

Погода сьогодні не холодна. Ішов до обіду дощ.

22 КВІТНЯ

Сьогодні дали мені в спілці коней і я з одним дядьком орав грядку. Почав біля школи орати обліг. Староста села майже прогнав, мовляв тут треба орати трьома. Оравши біля великої школи один клин розкричався староста спілки, що мов без дозволу орю. Виорали за день 0,27 га і за весь час 0,80 га.

23 КВІТНЯ

Сьогодні зробив щонайменше 45-50 км. Рано, уставши бігав по потребах, отпускаючи картоплю, а потім поспідавши пішов у поле, оглядаючи стан обкопки плантацій. Годин об 11 прийшов додому і не гаючи часу пішов в Вербино, через Нову-Аврамівку. Остановка в Новій була в мене хвилин 15-20, а потім пішов у Вербино. Приходилося і бігти. Зате удачно. Чоботи були готові. Назад ішовши захопив дома жирів на свято. В Новій сьогодні відправили мобілізованих в Німеччину. Розповідають, що сльоз тих, крику було, щось страшне.

24 КВІТНЯ

Передсвятковий день. Стільки тієї роботи, що й не переробити.

Тільки вечером пробіг на плантацію, бо Сезон, та й район гостро нагадує про обкопку плантацій. Вечером мені відказано в підводі на завтра в Ново-Аврамівку. Настрій паршивий. Плантації не обкопуються. Завтра як нарочне випить і каплі немає. Вечером пізно робили уборку з Лаєвським в дворі. Всього переробити й не вдалося. На завтра відложив бриття. А день стояв чудовий. Почали цвісти абрикоси.

25 КВІТНЯ

Великдень! Цей довгожданий день народу. Як не гірко живеться, скільки сльоз не проливається, а кожен готовиться до нього, хоч і з гірким відчуттям на серці, пригніченою гіркою долею. Настрій паскудний. Ранком побрився, потім відправив жінку і дітей в Нову Новачанською підводою і згодом, погравши в карти сам пішов. Погода чудова. Цвітуть абрикоси. Гуляв у дядьків Сидора, Афанасія і Петра.

26 КВІТНЯ

Гуляли в матері паску не погану в колі рідних і родичів. З Чехова приїхав дядько Федір з сином покійного дядька Степана. Потім гуляли в Петра. Було договорив в бригаді підводу їхати додому, але один кінь був такий норовистий, що прийшлося сім'ю залишити до завтра, яка поїде з молочаром до Старої, а сам пішов пішки. В Новій дістав квочку за кору. В Старій була цікава зустріч с п'яним старостою села. Оказалось, що родич він. Заходив до діда Федора, де випив, скільки хотів.

27 КВІТНЯ

Проснувся рано. Попорав свиней і дещо привів в порядок в себе в хаті.

Посадив квочку на 13 шт вутячих яєць. Після всього цього пішов до контори. Там розкричався Сезоненко, що пізно вийшов я на роботу. Та плюють мені на це. Сьогодні

я їду на нараду в Хорол. До с/у для нас з Лаєвським підїхала підвода, якою ми й прибули на нараду в народомі Хорола. Нарада була коротка. Сказано ясно й коротко, що більше чим здивувало, навіть більшість були приголомшені тим, що учитель повинен вести не менше 60 учнів, хоч то один, чи чотири групи. Так наче в Німеччині, кажуть німці. Ясно стане кожному результати учоби, коли додати відсутність підручників, зошитів канцприладдя. 1го травня початок навчання. В Хоролі одержав святочний пайок: 300 гр укислого повидла, 300 гр суш. вишень, 300 гр олії, 2 кг хліба ячмінного 1 кг капусти. Посіяв рижій.

Вперше в цьому році гриміло.

28 КВІТНЯ

День пройшов за роботою. З Дунею садили на грядці в полі картоплю. Вечером при заході сонця закінчили порати грядки. На нараді оголосив бригадирам про початок навчання.

29 КВІТНЯ

Майже весь день був зайнятий видачею пісівної картоплі. До школи сьогодні привезено парти, але через нехватку робочої сили не розставлено. Обїдали з рюмкою з завгоспом Р.Д.Д. Сміливі його вислови з приводу сучасного режиму. З обїду ішов дощ.

30 КВІТНЯ

Учора на нараді дано на сьогодні двох жінок мить поли в класах і розставляти парти, що й було зроблено. Офіційно оголошено вечером, що завтра свято й не робочий день. Виорав 0,10 га облогу біля школи. Щось знову групами розлітались літаки.

ТРАВЕНЬ

1943 р.

1го ТРАВНЯ

Що коли б цей день та хоч годків два назад! Чудовий день! Стоїть чудна погода. Зацвіли сади. Справді відчуваєш день весни. В цьому році 1 травня не робочий день. Німці його також святкують. А за німцями і нам грішним українцям дозволено. Та тільки хто як знає. Ніякої організації святкування немає. Ніяких мітингів, зборів, агітаційних гасел, немає демонстрацій. Гуляє хто як знає.

Кілька слів про себе. Живу я в Вергунах більше чим півроку. Хоч я й займаю становище не низьке в селі, але я відчуваю себе самотнім. Можливо через те, що я не прихильний до всяких замкнутих діл кампаній з обмеженим колом людей з своїми властивостями настроями чи відчуттями. Та й що я, цей смертний, що не має в себе достатків для того, щоб обрости, щоб глибоко пустити коріння цієї «дружби».

Сьогодні я провів за роботою. Хай благословить мене труд, щоб я мав достатки хоч колись погуляти в компанії людей, віруючих в правду, справедливих в своїх ділах і поведінці чесних в своїх міркуваннях й цілеспрямованих в своїх мислях. Я знаю, що той хто трудиться, той буде завжди справедливий, аби цей труд був корисний як для самого себе, так і для суспільства.

Сьогодні я волочив виорану учора грядку, садив з дружиною кукурудзу. Тай увесь день і провів за працею. Погода знову похолодала. Дув північно-західний вітер.

2го ТРАВНЯ

Сю ніч, як учора і ожидали був морозчик. Та й день не був теплим. З обїду набігали хмари і йшов дощ. З Нової-Аврамівки приїхали до мене брат Петро і сестра Галя. Основною причиною поїздки сюди являється забрати кілки в сусіда для тину, а також і я дещо передав, як то сояшники і ін. Між іншим проволоку прийшлося відшукувати у якогось Галагана Гр., який не питаючись забрав її в шкільному сараї.

З вечора насунули хмари і пішов дощ. Мабуть зарядив на всю ніч, бо характерні густі, товсті й сиві смугасті хмари, які приносять тривалі дощі.

3го ТРАВНЯ

Перш за все за погоду. Цілі сутки ішов дощ, і не малий дощ, майже проливний. Землю намочив добре. Полягали спати і ще не переставав.

Сьогодні Проводи, день коли п'ють горілку мабуть чи не всі, бо споминають мерт-

вих і як традиція споминають за чаркою. Тільки погода не сприяла виходу населення на могили усопших. Правда з обіду дощ чуть було перестав. Населення вивалило на кладовище. Навіть було організоване і богослужіння.

Чим я був зайнятий сьогодні? Майже весь день приводив у порядок щоденники, до обіду правда був заклопотаний школою. Адже сьогодні учні мусили з'явитись до школи. Явка погана, всього прийшло три душі. Прийшлося відправити учнів додому. Правда ще такому відвідуванню заспокоює несприятлива погода, але відвідання хоч би 50 % добитись тих дітей, що підлягають охопленню школою. Адже це літо, коли і діти в господарстві грають велику роль, особливо як пастухи. Тут ще в Вергунах немає загального пастовника і кожен господар має свого пастуха. Це утруднює охоплення дітей школою, поскільки не можлива організація череди. Вечером, коли уже було ліг спати зайшли до мене хлопці випити горілки в них була та не було закуски. Прийшлося вставати і готувати закуску. Вони принесли з собою сала. Однак випивка не совершилась, бо один з них вийшов кудито по якійсь важливій причині.

4го ТРАВНЯ

І цю ніч ішов дощ. Ранком було перестав, а потім знову пішов. Через це, а можливо і ні і сьогодні в школу з'явилося лише 9 учнів. Заняття не було. Поговоривши з ними кілька хвилин прийшлося відпустити додому.

В обід дощ перестав. З обіду з Дунею садили на грядці біля школи кукурудзу. Землю добре промочив дощ. Адже тут була суха земля. На вечер вияснилось. Подув північний вітер, правда не холодний.

Читав звернення генерального комісара України до української молоді про мобілізацію молоді на роботи в Німеччину на два роки. Знову мобілізується молодь 1925 р. народження. Знову сльози, сльози й сльози.

5го ТРАВНЯ

Нещастя ввалилося нам в настоящий період, яке визиває тільки клопоту та турбот. Адже в настоящий період те що раніше було радістю і довгожданим тепер його треба розуміти навпаки. Дуня ось уже кілька днів заявляє, що час би бути менструації, але її нема. Ось це й надає турбот. Адже в настоящий період малі діти тільки надають турботи, та ще для нас, коли ми маємо двох дітей Валю 6 річну і Ніну трьохрічну. Прийдеться якісь міри приймати для уникнення багатосімейності.

Сьогодні в школу також з'явилося мало дітей, всього з десяток учнів. Рішив я, відвідати батьків тих дітей, що мусять з'явитися до школи і вияснити причину їх невідвідування. Так перед вечором я й обійшов одну бригаду. Які ж наслідки. Батьки учнів 3^х і 4^х класів відказуються посилати своїх дітей в школу, мотивуючи тим, що нікому пасти. В цьому вони праві. Судячи з політики німців, видно, що мов не ми не хочем ваших дітей учити, а ви своїх дітей не хочете посилати в школу.

Вечер. Чуть смеркло, як небо вкрилось гулом літаків. В усі сторони й на великій висоті чути було рев моторів. Це літаки радянські. А цікаво хоч звук їх почути. Не бачиш їх і то відчуваєш якусь полегкість. А колиб побачив!? Коли б поговорив з живими людьми?! Ось незабаром на південному горизонті появляються веєром ракети. Там же блискавкою палахкотить небо. Маленьки огоньки лопаються, наче мильний пузир знову ж таки там. З сторони красиво спостерігати, та чи красиво тому хто перебуває в області цього бомбардування. Може разом з спалахом усопають і души людські на віки. Може оце коли я пишу оці рядки щоденника, там же конають такі ж смертні як і я. Чи то там, чи на сході на фронті. Легаю спати, а рев моторів літаків не припиняється.

6го ТРАВНЯ

Сьогодні прибуло в школу 18 душ. В цілому з'явилося до школи 21 душа що склада 24 %. Зробив два уроки, а потім відпустив учнів 4^х.

Після цього з Дунею і Ніною на руках пішли в Старо-Аврамівку на храм, до свого хрещеного діда Федора. Гостювали не плохо.

Що сьогоднішнім днём було знаменитим це одержання від Каті сестри Дуні листа з Германії. Ось уже учора сповнилось год як Катя поїхала в Німеччину. Ніяких відомостей про її не було. Скільки було радості в Дуні. Пише, що живе в господаря,

що має 8 корів, і численну іншу худобу на птицю. Пише що з Авдієвки одержала листа від сусідки. Питає чи правда, що померли батько й Назар. Завтра напишемо відповідь.

Погода стоїть тепла й сонячна. Після дощу все пішло рости. Сади цвітуть. Наче молоком облиті стоять вишні, сливи, терен. Дерево вже зазеленіло пишним зеленим листям.

7го ТРАВНЯ

Сьогодні в школу з'явилося лише два учні. Прийшлося з ними тільки побесідувати та й відпустити додому, а потім після цього пішов додому, вияснити причину їх невідвідування. До вечора обійшов їх усіх. Більшість пообіцяло ходити.

Чудова стоїть зараз весняна погода. Сади цвітуть. Якщо ще продержиться кілька днів тиха і тепла сонячна погода, то навірняка треба ждати доброго урожаю фруктів. Та мабуть днями піде дощ.

Вечером в сторону Полтави горизонт освічувався ракетами, поодинокими і груповими спалахами. Всі признаки говорять, що Полтава піддалась бомбардировці радянських літаків. Окремі літаки чуть пізніше залітали аж сюди.

Ще учора Дуня нарешті з полегкістю здихнула після того як у неї появилось женське, чого вона давно ждала. Це усуває лишні турботи не тільки для неї, а й для мене.

Сьогодні з Вергунів відправлено групу мобілізованих в Німеччину в складі п'яти осіб. На комісії позавчора було 34 душі, прийняли лише 5. На відправці їх не був, і того крику і голосіння, що були минулої відправки не чув.

8 ТРАВНЯ

Нарешті сьогодні я вправився з грядками. Перед вечором виорав останні десять сотих облогу і засіяв сім сотих просом. Останню площу думаю засадити чим другим, чи то гарбузами, чи іншими культурами. То вже справа Дуні.

Сьогодні в школі було ще менше учнів ніж учора всього навсього три учні. Виписав з ними нагадування батькам, що не присилають дітей до школи за таким змістом:

«Ви вже попереджені про посилку свого сина (дочки) в школу в 4^й клас (3^й). Але до цього часу Ви ще не прислали його в школу, чим Ви порушили постанову про обов'язкове навчання. Якщо Ви в понеділок 10 травня не вишлете його в школу до Вас будуть вжиті суворі міри.

Староста села

Зав. школою».

Ці нагадування передані в сільуправу для вручення по призначенню.

Вечером був цирк з різними нескладними номерами циркової програми. Мені не сподобався. Квитки по 10 крб. шт. В складі всієї сім'ї ходили в цирк. Дуня сиділа з Ніною, а я з Валею, якій сподобалося. Чи дитя понімає смак циркового мистецтва.

9го ТРАВНЯ

Ще й не повидніло, як я вже був на ногах, бо мав іти по ділу в Ново-Аврамівку. Не зійшло ще і сонце як я був уже в полі між Вергунами і Старою. Основною причиною відвідин мене Нової це роздобування грошей за скло. Походка була удачна. За 17 шибок величини 100 см в периметрі взяв 1000 крб. Гостив в Новій не довго.

Трохи розбив пригнічений настрої в матері. До чого вона боїться за Антона, щоб не мобілізували його в Німеччину. Адже він молодий (1927 р. народження) та й сімейне становище не завидно: мати 59 років, дочка (сестра моя) з 1912 р. з трьохрічним сином і Антон. Безумовно я матір заспокоїв тим що з такого сімейного складу не мобілизують. Та й де та мобілізація? Якщо говорять про неї то лише про 1926 р. народження.

Сьогодні стоїть несприятлива погода для цвітіння садів. Дме сильний південний вітер. Казалось ось-ось піде дощ. Але вітер розганів хмари і дощу так і не було. Вергуни прибув коли вже смеркало.

10го ТРАВНЯ

День пройшов без особкої важності. В школі учнів і сьогодні було мало – всього лише шість. Слабо старається в цьому відношенні сільуправа. Ще позавчора були передані туди нагадування батькам про посилку своїх дітей в школу. Але воно пролежало в старості під сукном і тільки сьогодні рознесли ці нагадування. Цей факт говорить про відношення старости до школи.

Ось мені пошилися на Великдень хромові чоботи. Шив мастер, що славився. Походив лише тиждень, як на обох чоботях почала відставати підощва. Чистий клопіт з цією обув'ю. Коли одно маєш і те рветься. Ненависть бере до сапожника за таку роботу. Пошив малі. Очевідно загубив мірку с [...] більш як півроку даний заказ. Але ж був я там у його не раз, можна було б зміряти ногу! Говорить, що сороковий номер тільки можна приставити до цих халяв. Чому? Коли там був сорок другий!

І сьогодні погода стоїть вітряна. Дув південний вітер. Правда менший учорашнього. Завтра мусить бути добра погода.

11^{те} ТРАВНЯ

Сьогодні вже був жаркий день. Температура досягла до +32°. Тільки зрідка легенький вітерок дув. Погода сприяє для цвітіння садів. Але ось вечером подув північний вітер, який на ніч і не думає переставати. Температура значно понизилась. Сонце зайшло заплакане, що говорить що і завтра буде вітер.

В школу до мене сьогодні з'явилося 11 учнів з двох класів. День пройшов без нічого істотного.

12 ТРАВНЯ

Сьогодні розповідають про те чого я не міг бачити і чути учора вечером. Розповідають, що в сторону Полтави і Кременчуга «блискавка» увесь вечер шуткувала, а «панікадила» безперервно звисали в небі, інколи доносились звуки «барабанного бою», а й часто мурчали сонливі «коти» над головами.

Сю ніч мені приснились Назар і мій брат Іван. Сниться, що Назар приходить в Вергуни. Його прихід повідомляє в радості Дуня. Хоч як не хотів я, а все таки поручкався я з ним. Потім з думкою, що ти ж мов убитий намагаєшся дати йому зрозуміти, щоб він геть пішов. Він мені пояснює, що він уникнув смерті утечею. Але все ж таки зник Назар з хати. Куди й як не пригадую.

Іван снівся так: сниться наче я їду в Нову. Прихожу в неї. Не дохожу ще додому як мені повідомляють, що Іван дома. Я радий. Але я їду випивши, від чого відчуваю неприємність. Прихожу додому. Там в саду від гулянки були вже п'яні. Іван також був п'яний і, співаючи, ходив в саду передівши воєнну форму на дорогий чорний костюм. Був я в уборній, коли він пройшов мимо мене, замітив але не зачепив. Потім коли я вийшов з неї, підійшов до нього і привітався. Хотів було і цілуватися, та вийшло в нас так коли я до нього нагнувся, то він не цілується почав, а щось мені говорити, а що саме не пригадую. Кажуть, що як мертві сняться, то на дощ. А й справді сьогодні пройшов після обіду добрий громовий дощ. Невже й Іван у мертвих?

Учні в школу так і не прибавляється. В моїх класах в школі було 10 учнів. Правда в 4 кл. один прийшов новачок. З учнями ходив сьогодні в ліс вивчати в натурі орієнтування по місцевості (географія) і фізкультура.

13^{те} ТРАВНЯ

Ще ранком сьогодні збирався було піти в Старо-Аврамівку до діда Федора. В нього сьогодні зустрічатимуть 1^{ше} травня старого стилю та не пощастило. З обіду як пішов проливний дощ, то не до зустрічі було, стільки грязюки натворило. Разів п'ять з обіду набігав проливний дощ. Рідко коли буває, щоб бував такий дощ. Добре землю промочило. Дивно, що вітер північний і такі хмари нагнав!

Сьогодні в вітряк відвіз молоть кукурудзу.

14 ТРАВНЯ

Хіба сьогодні й істотно, що. Почав писати нісенітницю, бо лежало мене на сон. Хотів сказати, що сьогодні нічого істотного не трапилося.

На школу з Хорола прийшла директива, щоб учнями збирати довгоносики на бурякових плантаціях. Завтра починаємо. Погода стоїть вітряна. Дме холоднуватий півн. вітер.

15 ТРАВНЯ

Ранок віщує теплу погоду. А й насправді днём стояла вперше в цьому році така тепла погода. Лише легенький вітерець з півночі освіжав.

Після двох уроків організовано вийшли з учніми на бурякові плантації збирати довгоносики. Треба було бути в полі аж до 4^х год. дня, а ми були лише до 12 годин, бо довгоносики мало на бурякових плантаціях.

Прийшовши додому, пообідав, побрився і пішов у Чехів хутір роздобувати на посів квасолі, кабачків та квочки. Вийшов в 2 годині 30 хвилин маршрутом через Княжу Луку, Слобідку. Цим маршрутом я зробив якихсь 5 км кругу, підійшовши під самі Петрівці. Під Чеховим в полі зустрічалась дич: лисиці, дрофи. Що коли б це хоч років два назад? Озими́на вже викидає колос. Прихожу в Чехів. Ось зове в хату мене дядько Андрій, в якого загаявся з годину за столом з бутилкою і салом. Вже сонце заходило коли пішов від нього. Захожу до тітки Килини. Там мимовільно для мене також сажають вечеряти. І також горілка.

Уже було смеркло, як пішов до дядька Федора. Мені його сьогодні обов'язково треба бачити, бо говорять що він завтра рано їде в Миргород. Ідучи до нього в небі в різних напрямках почали гурчати радянські літаки. В напрямку Кременчуга світились ракети і видно було розриви зенітних снарядів. А вже коли був у хаті, згодом затряслись двері від здригу землі від розриву десь недалеко бомби. Ще раз вийшов було надвір. Літаки продовжували гурчати в усіх напрямках.

16 ТРАВНЯ

Чудовий день! Не було ще як сьогодні такого. Такий теплий та тихо-сонячний. Я гостив ранком у дядька Федора. Правда він рано поїхав у Миргород. Потім на обід пішов до тітки Килини, де також годин дві був. Те що мені було необхідно роздобув.

З Чехова пішов у Ново-Аврамівку. Думав з Нової іти в Вергуни та облишив до завтрашнього ранку. Ще будучи в Чеховому дехто повернувся з Миргорода і розповідав, що учора вечером була кинута бомба з літака в Миргороді на сінні стоги. Базар був розігнаний сьогодні і багатьох забрано на роботи на аеродром.

Читав сьогодні газету «Хорольські вісті, в якій великим заголовком в зведенні Верховного Командування збройних сил було надруковано: Славне закінчення героїчної боротьби німецьких та італійських з'єднань в Африці.

В чому воно є славним? В тому, що англійці і американці, підвівши крупні сили, майстерно оточили німців і італійців, знищили їх або взяли в полон, що німцям і італійцям прийшлося кілька днів не їсти й не пити і тільки тоді припинили опір коли вистріляли останній патрон. Славно штани потріяно!

17 ТРАВНЯ

Раненько встав і не снідавши пішов в Вергуни. В атмосфері збиралось на дощ. Та ноччу і пройшов невеличкий дощик. В Вергуни прийшов за годину до навчання. Учнів з'явилося і сьогодні мало. Роботи та пастьба заважають відвідуванню. Завтра збираюсь в Хорол по зошити і вияснити, що робити з тими учнями, які не відвідують школи. День сьогодні був хмарний і холодний.

18 ТРАВНЯ

Вранці з молочарем поїхав в Хорол. До чого холодно було їхати. Дув холодний північно-західний вітер. А я ще не думав і піджака не брати. А тут пальто не заважило б.

В Хоролі вияснив, що на батьків учнів, що не відвідують школи накладається перший штраф 50 крб. Якщо далі не відвідує накладається другий штраф. Така воля гебітскомісара. Одержав зошитів 55 шт., коробку пер та два карандаші. Одержав за травень пайок 22,5 кг просяного борошна і ні грама більше нічого. І то не плохо. Це ще добре, що хоч це дали. Адже це другий пайок.

Сьогодні через Хорол їхала з Гадяча в Богданівку одна жінка, як видно чи з не репресованих. Розповідає, що це тут тільки не відчувається війни, а там, то з повітря, то з лісу атакують. Центр в Гадячі розбитий. Говорить, що Гадяч вісім днів був у руках червоних. Говорить, що багатьох постріляно хто служив німцям. А потім, коли вернулись німці, то вони також почали жорстоко розправлятися з тими хто йшов назустріч червоним. Так приміром було повішено кілька душ які заявляли червоним, що хто служив німцям.

19го ТРАВНЯ

Кілька слів про своє службове становище. Не віриться мені, щоб Ради при повороті так нещадно відносились до населення, що тим чи іншим шляхом чим usługувало німцям. Приміром, як розповідала жінка з Гадяча, що в списки для покарання вносили і тих в кого квартирували німці. Чи не з репресованих ця жінка. Яка робота

вчителя? Научити дітей грамоти, щоб вони уміли читати, писати, мали елементарні уявлення з географії, природознавства. Адже діти підрастають, вибувають з шкільного візиту. Цим сіється темрява для населення, яка при будь-якому режимі є шкідлива для нього. Адже ця людина менше свідомо. Вивчити дітей грамоти принесе навіть більше користі чим помазати йодом чи випити касторки чи прийняти якісь пілюльки хворим. Більшість таких хворих виздоровлює не приймаючи ліків. А поспробувати несприйняти наук, що даються в школі, чи зможуть самі вилікуватися від темряви і неписьменності. Хіба може зможуть тільки одиниці-самоучки. Я б сказав, що робота вчителя необхідна не менше чим лікаря. Одна тільки біда, що населення це сприймає як другорядне, не обов'язкове. Коли в містах населення наймає вчителів, щоб вони вчили їх дітей. А тут на селі даєш їм усі послуги безплатного навчання і то не йде на зустріч, не бажає щоб їх діти учились наук, які в майбутньому дуже їм пригодяться.

Я вважаю, що народний учитель іменно є тим необхідним для народу без чого не може жити народ в будь-який період, навіть в такі сумні часи, бо думаю, якщо учитель не зацікавлений в просвіті народу, то це є ворожий акт не тільки проти сучасного режиму, а й проти майбутнього, який би він не був, бо в цьому вбачається не що інше як регрес освіти, унеможливлення в майбутньому, якнайскоріше загоювати рани війни.

Відвідування учнів усе падає. Приміром сьогодні було в четвертому класі лише 1 учень та в третьому 4 учні.

В сьогоднішньому номері газети немає нічого істотного. В Африці військові дії закінчилися. На східному фронті лише ідуть місцеві бойові дії.

Ось уже третій день як стоїть холодна погода. На ніч усі признаки говорять, що буде мороз.

20 ТРАВНЯ

Чого опасувались учора, те й сталося ніччю. Температура мабуть опустилась нижче нуля, бо багато померзло кукурудзи і квасолі, особливо на відкритому місці.

Днями повернувся один поліцейський з Києва. Він розповідає, що 11 травня був великий наліт радянської авіації на Київ, наслідком якого виникли великі руйнування і населення мало значні втрати. Він розповідає, що ввечері ще заочно прилетіли літаки, які кинули листівки, в яких говорилося, щоб німці не брали в Німеччину на роботи українцям. По них почали бити зенітки. Тоді літаки вивісили «панікадили» від яких стало видно наче дном. Після цього підлетіли бомбовози і почали бомбити Київ до самого ранку. Ранком знову було кинуто листівки з літака, в яких прохалось вибачення перед населенням за втрати спричинені бомбардуванням, поскільки бомбили Київ англійські льотчики, які добре не знають місцевості.

Сьогодні чи учора в Вергуни прибула якась ноша релігійного напрямку. Кажуть, що передається звідкільсь паска, три свічки й листи. Дізнаюсь детально напишу другим дном. Погода й сьогодні холодна. Дном кілька разів ішов дощ з градом. Правда ввечері потеплішало.

21^{ше} ТРАВНЯ

Відчутно, що погода потеплішала. Вітер дув з південного заходу. Дном кілька разів набігав дощ з градом.

Нічого істотного за день не трапилось. Школу мало відвідує учнів. В моїх класах було 13 душ, а учора 6 душ. Між іншим кажуть, що в новому корпусі школи будуть обласні курси поліції. Кому, кому, а молодим це на руку. А в цілому для села краще було б коли б в селі менше було воєнних.

22^{ге} ТРАВНЯ

І так сьогодні виясилось, що підлягає охопленню школою 110 учнів, включивши сюди дітей народжених 1936 р. (першої половини) і 1930 р. (другої половини). Але коли б ходили з них 70 учнів згідно наявності дітей повинні дати ще одного учителя. В моїх класах сьогодні було лише 13 учнів.

З обіду сьогодні драв в лісі кору. Надрав три лантухи. Ще треба надрати один лантух. Але ввечері прийшлося віддати Вербеньському Кіндрату два лантухи (тому що мені чоботи шив). Він спеціально прийшов по кору. Про ціну не домовились. Погода погана: холодна і кілька разів ішов дощ.

23^{тв} ТРАВНЯ

Учора квочка вилупила 10 вутят з 13 яєць. А троє курчат задзьобала. Яка глупа квочка. Ще тільки наклюнулись, як вона почала раздзьобувати і чи то вона їх задзьобила, чи може задавила, адже строк ще в понеділок вечером і їх поява передчасна і настільки вони були кволі, що легко їх було і задавити.

Дув південний вітер. Але хоч і з півдня та був холодний. Зрідка ішов дощ, але вечером пішов добрий дощ, а холод ще зробився більшим.

24^{тв} ТРАВНЯ

Тільки сьогодні мав випадок говорити з людиною, що бачила ті паски й читала листа, що йде в супроводі них. Ось короткий зміст цього листа:

«В городі Житомирі тяжко хворіла одна молода красавиця. Бог над нею змило-сердився і вона виздоровіла. Та тільки після видуження вона уснула аж на троє суток. Після того як проснулась вона звертається до батька з такою реччу: «Підіть у сад і викопайте під вишнею скарб». Батько пішов і почав копати. Згодом він докопався до сундучка, якого сам не зміг витягти, такий він був важкий. Підходить він до дочки, а та й рече йому: «Попросіть трьох вдов хай вони допоможуть вам». Позвали трьох вдов, які й витягли ящик. Открили той ящик, аж там було три господніх паски. Після цього дочка знову ізрєкла батьку, щоб викопали другий скарб під вишнею. При допомозі трьох вдов витягли й той скарб – там були свічки святині три штуки. Після цього усипавша ізрєкла: «Принесіте мені вітку з вишні і якщо Богом велено жити добрій, то в моїх руках вона розів'ється». Принесли їй желану віточку, і взяла цю вітку прекрасна дівча в руки, і на очах присутніх розцвіла ця вітка. «Велено Богом хорошій жити» – сказала усипаюча. А після цього сказала ще: «Богом велено, щоб ці паски і свічки несли три вдови від села до села аж до фронту і коли вони туди дійдуть то закінчиться війна». Так віруючі повинні снаряжати по три вдови в тому селі куди прибуде ця свята паска, щоб не медля передавати далі, аби воля господня скоріше справдилася».

І так оці паски, свічки та месса і мандрує з села в село. Паска уже порізана, очевидно різали її поліція чи німці. А то мов, шут вас знає що ви спекли в цій пасці. Свічки вже поламалися, а лист стерся і написана, наче курячою ногою надряпано. Інші говорили, що одночасово вийшли з старту ще й три ікони, які пішли значно правіше, і що це вони як зійдуться на фронті, то закінчиться війна. Ця людина була на храму в Стайках і говорить, що вже там, чи в Княжі появилась ікона божої матері й вишневі вітки, й що їх звідти розділили: ікону і вітки направили правіше, а паски й свічки пішли по старому старті, а тут в Вергунах балакали лише про те, що вони стартували разом в різних напрямках. Що оце тепер церковникам можна ловити рибку в каламутній воді. Ще ці паски з району не вийшли як нова витівка церковників. Розповідають:

«В Хоролі по базару поліція замітила дві людини: чоловіка й жінку, які нічого не купляли, а сновигали по базару. Їх признали за підозрілих і забрали в поліцейський участок. В участку, коли збирались робити допит, чоловік і жінка безслідно зникли. Ось незабаром донеслось ридання жінки яка з денної порожняви благала, щоб дев'ять удівців зробили хрест, а дев'ять вдов вишили рушник, і щоб цього хреста закопали на перехресті дорог.

Для чого закопувати цього хреста і від чого – не відомо. Наче взялись це зробити в Оврамівці, в якій саме – не знаю. В цей тяжкий період таким видумкам ґрунт уроде.

День сьогодні пройшов, як і обичний день без особого. Учні відвідують погано школу. Сьогодні сільуправі відправив списки тих батьків, що не посилають своїх дітей в школу без поважних причин. Чим все це закінчило, не знаю.

Погода сьогодні нікчемна. Дув південний вітер, що часто приносить хмари дощові. Щонайменш десять разів ішов дощ. Кінчаю писати щоденника об одинадцятій годині, кілька разів засинаючи, що тільки було почну писати, то й дремлю.

25 ТРАВНЯ

І сьогоднішній день не обійшовся без дощу. Погода несприятлива стоїть для польових робіт. Тут саме полінка, а дощ заважає. Пора перестати, земля уже добре промочена.

26го ТРАВНЯ

Нарешті сьогодні обійшлося без дощу. Правда погода не тепла, але все ж таки краще ніж був дощ. Одержав газету «Хорольські вісті». Нічого істотного на фронтах немає. Лише поодинокі місцеві бойові дії. Очевідно німці все опоминаються після тяжкого їм зимового удара. В тому році це вже вони давно наступали. А в цьому ж році і весна раніше на місяць.

27го ТРАВНЯ

Відвідування в школі таки нікому не годиться. Якщо учора в моїх двох класах було 20 учнів з 40, то сьогодні лише 11 учнів. Сільуправа ніяких мір не приймає.

Драв сьогодні з обіду кору по заказу в Ново-Аврамівку. Надрав пудів з чотири. Ось уже кілька днів як на північний-схід гурка. Що і де? Ніхто не може сказати.

28 ТРАВНЯ

З шкільної хати один бувший учитель вибирається. В мене намір тільки туди перейти, ніж тут зимою прозябати і через сирість нічого ніде не положиш. Якщо учора було тепло, то сьогодні вже похолодало. Правда це вже третій день без дощу.

29го ТРАВНЯ

День сьогодні теплий, але вечером не обійшлося без дощу. Добрий вплив, хоч і не довго. З обіду я з дружиною полов картоплю в полі.

І сьогоднішній номер «Хорольських Вістей» нічого нового не приніс. На Східному фронті майже тихо за виключенням Кубанського передмостового укріплення, де знову розпочалися жорстокі оборонні для німців бої. Оце кілька днів, вділяючи по годині, дві малював ігральні карти. Нарешті сьогодні закінчив. Вийшло не похлі.

30го ТРАВНЯ

Ранком було збирався в Ново-Аврамівку іти пішки. Аж ось приходить селянин і пропонує мені їхати волами. А мені то вже чим їхати, та не так мені як передати Петрові сояшники і кори дубової по заказу. Виїхали годин у 9, захопивши 35 кг сояшників і пудів з 7 кори. З нами поїхала й Валя, так вона захотіла до бабусі Тесяни. Буде там жити аж до храму, а потім якось звідти доставимо. Сьогодні день чудесний! Так тепло й тихо.

Додому прийшов пішки. Волами поїхали, та як ними й їхати, то краще пішки.

31го ТРАВНЯ

Цими днями в Вергунах жандармерія і поліція забрали одного громадянина, що раніше був в поліції і до цього часу переховувався після тієї завірюхи. Мабуть смертю його казнять, адже одного з Левко-Ромодану в Хоролі за це розстріляли.

День сьогодні для мене був з неприємностями. До чого глупі є люди. Згідно розпорядження району громдвір повинен виділити уборщицю в школу. Таку й було виділено, а саме одну сусідку. Тепер чогось їй заблогорозумилось не вийти на роботу і сьогодні школа залишилась не убраною. Я визвав її в школу. І щож ви думаєте, наче та корба засичала так вона закричала, що я робити не буду, що ти нічого не розумієш, що уборщицю шукати повинен директор, а не громдвір, а зрештою дураком назвала. Дураком! Тільки подумати і ще такій проститутці, що не варта полові тряпки. Я змушений вигнати її к чорту з хати. Після цього вона ще дуще закричала:

Не твоя хата! Не маєш права виганяти з хати!

Подумаєш, так ти на голову будеш в мене на квартирі сідати, а ти тільки кліпай очима. Дура ти!

Сьогодні говорив з старостою села, щоб перейти мені на квартиру, де жив бувший учитель Бирик. Квартира числиться за школою і фактично я маю право перейти не питаючи старости, але знаю його характер і в цей час краще бути тихшим води і нищим трави. Однак староста нічого потішного не сказав, а сказав:

Не подобаються Вергуни, можна переводиться в друге село.

А того не бачить як я прожив зиму у холодній і мокрій хаті. Лише біля грубки можна було ложити одяг, щоб вона не мокріла, мука пріла, бо не було де її ложити. На печі всього не помістиш, бо самим треба там спати. Кладовки нема в школі. А до цього ще й додає:

– Ви її запустите. Ну та хай побачимо. Бачу, що когось іншого має на меті помістити в ту хату, чи з не репресірованих. Буду ждати.

До обіду сьогодні ішов дощ, правда не так великий і з перервами. Тепла нема. Вітер дує з півночі. З обіду годин у три полов кукурудзу.

ЧЕРВЕНЬ

1го ЧЕРВНЯ

А час скоро лине! Ось уже весна пройшла і сьогодні літній місяць починається. Однак холодно більше переважають північні вітри. Так і сьогодні вітер дує з півночі. До обіду навіть дощ бризкав.

Тільки сьогодні староста спромігся оштрафувати 19 осіб за непосилку своїх дітей у школу. Після обіду полов кукурудзу. Коли глянеш на грядку то любиєшся нею. Та чи вдасться її використати. Адже відомо який тепер час. Ячмінь, пшениця та буквально все, що посажено біля великої школи добрі, аж люди заздують.

2го ЧЕРВНЯ

Сьогодні день був теплий. Мабуть чи не найтепліший в цьому році. Нічого істотного за сьогодні не трапилось. До чого мені не подобається поведінка одного жителя. Ще за півтора місяці до паски відав йому проволоку поробити спиці і він тягне з дня на день і до цього часу не зробив, а на завтра мені треба ж їхати в Ново-Аврамівку на храм. Перед вечером пройшов добрий дощик.

3го ЧЕРВНЯ

Ранком пішов знову до слесаря і зігнав його з постелі, а то й сьогодні він нічого з спицями не зробив. За якісь 20 хв. нарізав спиці. Потім позичив в одного сусіда 5 спиць. Учням давав самостійні завдання, а сам складав велосипеда. Під кінець 3го урока велосипед був складений.

Приїхав в Ново-Аврамівку саме на обід, коли йшли з церкви. Підобідав у Петра, а потім в матері дообідав. Все було добре. Тільки одно й погано, що я не дотримався норми і перепився. Випив більше ніж треба було. А потім уже тільки наливай. Чому я зайшов до Лози Андрія?... Не знаю. Так я потім опинився у дядька Опанаса і там заснув. Вечером тільки Дуня й розбудила.

Прийшлося ночувати в Новій. Мабуть таки сьогоднішнім днём поклянуся не пити до такої степені. Адже моє становище не дозволяє пити до оп'яніння. Хай це буде моє каяття і заповіт для мене.

4го ЧЕРВНЯ

Ранком похмелилися. Другий раз не йде горілка на похмілля, а сьогодні пішла. Але згідно моєї учорашньої обіцянки багато не пив, та й поспішав додому в Вергуни на навчання. Поснідавши я й поїхав в Вергуни, взявши з собою Валю, адже ж Дуні не йти з обома дітьми. Пообіцяв ще й приїхати по Ніну.

Відзанимавшись чотири уроки я й поїхав на зустріч Дуні та й зустрів її в Новій-Аврамівці. Взяв Ніну й поїхав до Петра, думаю десь заклеїти камеру, бо спускає повітря. Так в одного дядька наклеїв годин три чи чотири і нічого не вийшло. Прийшлося вести велосипед в руках. А тут ще й Ніна. Посадиш на велосипед не хоче їхати плаче, що давить, то пішечки мабуть півдороги йшла. Прибув додому уже коли почало смеркати. Дуня потривожилася, доки діждалася. Адже я обіцяв зараз прибути. Думала, що можливо де зап'янувався і в дорозі упав з Ніною і сам заснув. Гарна річ, велосипед, якщо справний, ну й як не ладиться, то більше мороки ніж з волами.

5го ЧЕРВНЯ

Ось уже кілька днів стоїть чудова тиха й тепла погода. Все пішло рости, як на дріжцях.

Сьогодні після навчання ладив велосипед. Думаю завтра поїхати в Хорол на базар. Вечером в Вергуни прибули кілька сімей евакуйованих з Білгорода. Розповідають, що фронт проходить через город. Ось уже кілька днів як безперервно гуркає на північ, північний схід чи схід, і ніхто не може пояснити де й причини.

6го ЧЕРВНЯ

Ранком ще кінчав ладити велосипеда. Потім поїхав у Хорол на базар, щоб ку-

пити олії і дещо інше. Купив півлітри олії за 170 крб. п'ять спиць без ніпелів за 50 крб. дві канфети по 5 крб. кожна. Ціни на все високі. Правда нижчі ніж місяць, два тому назад. Яйце десяток 80 крб. Особливо дорого промвироби. Штани 1500 крб. заготовка на туфлі 1500 крб. скло 20×20 см.см. 100 крб. дитячі туфлі ношені 300 крб. підшви – 1300 крб. і т. ін. Порівнюючи з тим продукти дешевші. Стакан пшона 4.5 крб. квасоля – 5 крб. стакан і т. ін.

З Хорола поїхав у Попівці до дядька Павла, де пообідав і домовився роздобути дрібної картоплі для годівлі свиней. З Попівця поїхав у Ново-Аврамівку, де дізнався, що до мене в Вергуни поїхали брат Петро й мати. Я довго й не затримався і мерщій поїхав в Вергуни. Незабаром був і дома.

Не зовсім удачна була поїздка Петра. Кори я не наготовив, щоб передати в Нову. І сояшників не получив за проданий картуз, бо ті сояшники ще десь в Клепаках знаходяться. День і сьогодні був теплий, навіть жаркий.

7го ЧЕРВНЯ

Зробив всього один урок, а потім з молочарем поїхав у Хорол, щоб в'яснити ряд питань зприводу школи і одержати пайок. Однак пайка не одержав і нового про школу також нічого не добився. Зприводу проекту відкриття середніх шкіл, то нічого невідомо. Тільки й відомо що будуть вони мати певний ухил, а саме: агрономічний, технічний і педагогічний. Зараз іде підготовча робота, як то виявлення контингенту кандидатів і т. ін.

Тільки вернувся додому, як пішов добрий дощ. В сараї сьогодні пацюки вкрали вутя.

8го ЧЕРВНЯ

Сьогодні мене було виведено з рівноваги. Коли пастухи повідпасували грядки (пшеницю, ячмінь, рижій), то й тут дома учні топчуть вутят. Так одна учениця, шаліючи, роздавила одно вутя. Тут вертисся, щоб як обзавестись птицею, а воно нещастить. Під цей момент гарячий взяв за вухо вченицю і повів у канцелярію, де добре накричав і послав її додому, щоб принесла вутя.

Незабаром приходить її чуть більший брат і розкричався, що мов яке я мав право її бити і для чого забрав хустку. А хустку вона залишила в школі і я її вніс в хату. Хустки таки я не віддав. Хай прийде мати. Ось іде урок. В мене все кипить, адже цей молокосос назвав дикунством. Ось одна учениця повернулася і сіла спиною до мене. Я схопив її за плече і повернув, так що вона аж заплакала. Каже, що я ущепнув. А я ж цього й не думав робити. За те вутя скільки можна було натворити! В цьому відношенні права жінка, яка каже, що треба берегти вутята. Адже це школа і це діти які прихильні до гри і шалості на перервах.

9го ЧЕРВНЯ

Хоч і тепла погода, але дощова встановлюється. Сьогодні перед вечером пройшов дощ.

Згідно з вказівок району про перепис дітей, що закінчили 4-5-6-7 класів, сьогодні вечером ходив їх переписувати і опитувати про їх бажання продовжувати учобу і на якому фаху. Мало пишеться. Сьогоднішній день чомусь для мене був не здоровий. До чого був пригнічений настрій а до того розболілись голова й живіт.

10го ЧЕРВНЯ

Устав у 4 год. ранку і пішов переписувати підлітків. Адже тепер дньом не застанеш ні їх, ні батьків дома. Так ходив до 8 годин ранку. Обійшов душ 25. Більшість проявили бажання продовжувати освіту, переважно по агрономічному ухилу.

Ранок майже увесь ішов дощ. Своїм хромовим чоботям добре дав. Уже прорвалася дирка в передку і тепер розкисла, то стало ще більшою. Треба ладити. Хмарилося увесь день. Приміло. Вечер майже увесь ішов дощ.

11го ЧЕРВНЯ

Ранком сьогодні була несподівана зустріч з однією жінкою. Сиджу в хаті як заходить одна пожила жінка, таки тутешня.

– Ага ось і директор! Чого ви мішаєте моєму зятю переходити в квартиру?

Справа зайшла за шкільну хату в якій колись жив учитель Бирик і зараз залишає

її. Тут і почала вона, що мов який я безсовісний, що не зглядаюсь на чужих людей, що мов директору тільки при школі жити. А якщо я й перейду: «Не дам в себе води з колодязя брати, будете ходити до греблі». Як сказано нерозумно! Думає що якщо я таки надумаюсь туди перейти, то вона заставить облишити цю думку тим що вона води не дасть! Не в тебе, то далі буду воду брати. Люди є ходять далі по воду.

12 ЧЕРВНЯ

Після учорашнього дощу сьогодні стояла чудова тепла погода. Населення готується до зелених свят. Мені пообіцяно завтра дати коня з'їздити в Попівці по картоплю для свиней. З цією метою після обіду ходив драти кору, щоб відправити в Ново-Аврамівку. Мабуть потів з 12 виступило, доки надрав. Та всеж таки надрав.

13го ЧЕРВНЯ

Ранком виїхав одноконним ходіком в Ново-Аврамівку, щоб звідти в Попівці. Забрав в лісі кору. Ходік був невеликий, то набрав повний ящик. Сьогодні також стоїть спека і їхати було душно. В Старій Оврамівці і в Новій та в Попівцях, загалом понад річкою Хоролем великі сліди дощу, який супроводжувався грядом. Багато вибило конопель.

Годин дві побував в Новій, після чого поїхав в Попівці до свого дядька Павла. Пошастило він на той час був дома й з задоволенням відпустив мені пудів з 8 дробної картоплі для свиней. І годину не був як виїхав з Попівців в Нову, а звідти в Вергуни:

Сьогодні брат Петро був у матері і там говорив, що думає переходити назад в батьківську хату, але переробивши її. Так він думає пробити двері в другій стороні, перегородити хату, поставити сарайчик і так жити самостійно. І це наче тимчасово, а потім будуватися. Якщо тимчасово, то радив я йому поставити плиту в хаті і пережити зиму чи дві. А то почни перебудовувати хату, а тут період такий, що не знаєш, що буде завтра. А бува цюк і заберуть в армію? Хто тоді добудовуватиме? Та й може хлопці ще живі. Прийдуть додому, а тут тільки одна кухня. А й я такий, що не на вік житиму в Вергунах.

14 ЧЕРВНЯ

Учням оголошували, що сьогодні навчання буде, але явилось дуже мало. З моїх двох класів з'явилося лише один учень. Я відправив його додому, а навчання не проводив. Дньом огорожував для вутят в сараї загородку дощану й накрив черепицею.

Погода й сьогодні стояла тепла, правда дув північно-західний вітер.

15 ЧЕРВНЯ

Сьогодні ранком остаточно закінчив складати списки бажаючих продовжувати освіту в середній школі і в двох примірниках відправив в Хорол. Набралося бажаючих 66 душ.

У школі було і сьогодні мало учнів. З обіду полов з Дунею кукурудзу. Погода й сьогодні стояла добра.

16 ЧЕРВНЯ

Газета говорить що на фронтах затиш'я. Але як видно зараз ідуть сильні бої з партизанами, бо про це багато відводиться місця в зведенні Німецького Верховного командування. Так сьогодні повідомляється що зайнято 118 укріплених сіл і 166 бункерів зірвано в повітря. Який ось уже пізній час, а німці ще не наступают. Адже вони ждали літа і покладали всі надії на літо. Ще залишилось якихось три місяці, а потім осінь, непогода і зрештою зима, яка для червоних значно вигідніша, ніж для німців.

Ранком сьогодні нам нещастя. Учора загнав наніч вутят у загороду. І ось на до-світі (так догадуюсь) пацюки підрались і задавили трьох. Так з 10 залишилося 5 шт. Погода і сьогодні тепла сонячна.

17 ЧЕРВНЯ

Що день, то відвідування в школі все гіршає. Сьогодні склав списки і віддав старості села тих батьків, які не хочуть посилати в школу своїх дітей. Сьогодні Дуня полола в заробітках. Відробляла позичину цибулю для посіву. День стоїть хороший – теплий і сонячний.

18 ЧЕРВНЯ

Так на цьому тижні і не вдалося поїхати в Хорол по пайок прийдеться мабуть на

тому тижні. Сьогодні староста возив списки в район батьків, що не посилають своїх дітей в школу. Вечером бачив його, то говорить, що Петіков оштрафував кожного по 100 і 200 крб. З Дунею сьогодні пололи свою грядку дома. Добра грядка, якщо не буде стихійного лиха. Все росте як гриби після дощу. Люди захоплюються нею. Ячмінь, пшениця добрі. Думаю що 20-25 пудів зберу врожаю. Кукурудза ще краша – так дружньо росте. Наступну зиму вже не буду вприголодь сидіти.

19 ЧЕРВНЯ

Субота. Треба так було б у Ново-Аврамівці побувати, та не прийдеться. Якщо заклею камеру, то поїду завтра. І сьогоднішня газета за фронти нічого істотного не повідомила. Вбільшості пише про земельну реформу, що селянство радо на неї відгукнулося і що з задоволенням бере землю. Бачу з життя, що мало таких задоволених. Є аж плачуть та не хочуть брати. Якщо колись писали, що землю одержать кращі селяни, а політично ненадійним і нерентабельним селянам не будуть давати землі, то тепер хоч і не хочеш так бери. Чим визвана ця зміна?

Погода тепла. Але дме північний вітер і вечером прохладно.

20 ЧЕРВНЯ

Так я упустив сказати, що цього тижня була комісія повторна народження 1922-23-24-25 років. Говорять, що комісію провадять лише німецькі лікарі. Очевидно не довірили українським врачам. Підготовляється мобілізація 1926 р.

Дістав сьогодні камеру і їздив в Нову-Аврамівку по олію. За 20 кг сояшників одержав 3,5 кг олії. Добрячі хліба стоять в полі. Та чи будемо ми його їсти. Погода тепла, сонячна. Вітер Норд.

21^{те} ЧЕРВНЯ

Жінка й сьогодні пішла в заробітки, а я вже сам дома і біля дітей і біля птиці, і біля свиней. Приходиться ходити на заробітки. Дивись заробить чи то хоч для дітей кусочок сала, яйце, стакан молока чи глечик сметани. А декому, то й одробляла цибулю, картоплю, які брали ще весною. Погода стоїть сонячна. Вітер дує північний і вечером холоднуват.

22 ЧЕРВНЯ

Зробив три уроки, а потім по своїх власних справах поїхав у Хорол, щоб одержати пайок, а також щоб і вяснити дещо про школу. Однак нічого не зробив. З приводу дня початку війни з СРСР зроблено вихідний по установах Хорола.

Так сьогодні сповнилось два роки війни між СРСР і Німеччиною. Скільки переживань, терпінь жаху прийшлося пережити за ці два роки. Мабуть вони більше мають в собі страхітть, ніж сотні років взятих разом. Два роки! Два роки назад і тепер! Що колиб сказав тоді, що буде через два роки? Або колиб тепер сказати що буде через два роки!

Два роки війни! О, скільки сльоз! Скільки сиріт пущено на білий світ! А скільки вона породила калік нещасних! А будь ти проклята і той хто спричинив неї! До тебе тягнуться мільони вдовиних, сиротиних рук, щоб передавити тобі горло, що ти їх залишив вдовами і сиротами. До тебе з глибини колись цвітучої й молодечої душі, а тепер з людинонеподібного гарматного творіння виринається прокляття, що ти в нього відібрав життя і красу! До тебе піднімаються мільони костелів, що розбити твою голову як поганий черепок за те, що ти і їх позбавив людських благ, позбавив здорового їх процвітання!

Кінця війни ще не видно! Що вона ще готувить для цивілізованого світу не видно, бо воно замуровано в дважди два поставлений в коло. На фронтах затиш'я. Іде очевидно, підготовка до ще більш запекліших битв, яких не бачив ще світ.

В мене щастя чи нещастя, що ці два роки я провів в тилу. Про це судьба мовчить. Але при сучасній війні не може бути, щоб людина сиділа на протязі всієї її недвижимою. Участь у війні мабуть таки буде кожного. Дякувати тому, що живий сьогодні, що дітей виховую, так як це вимагає життя теперішнє і майбутнє.

Погода стоїть сонячна і вітряна. Дує північний вітер. Необхідний уже дощ, особливо для картоплі.

23^т ЧЕРВНЯ

Був і сьогодні в Хоролі. Їздив велосипедом. Одержав пайок за червень: борошна 22, 5 кг (20 % яшна), 1 кг пшона, 1 кг солі і 500 гр. олії. Одержав зарплату для учителів і сільуправи (бо школа тепер одержує гроші через сільуправу). Мені ставка 600 крб. На руки одержав 563 крб. 45 коп. а останні утримано як прибуткові. За школу інспектор шкіл сказав, що староста повинен приймати всі міри, аж до штрафування. В противному разі староста буде оштрафований. А староста Вергунів майже нічого не робить щоб притягти учнів у школу.

В район сьогодні знову прибув ешалон евакуйованих з Зміївського і Чугуєвського районів. В Вергуни прибуло 15 душ. Цікаво, що зберегли вони корови (6 штук) у прифронтовій полосі. Не з своєї охоти вони поїхали. Їх вислали німці.

Погода вітряна. Треба б дощу. Всі признаки говорять, що днями буде дощ.

24 ЧЕРВНЯ

Був сьогодні після уроків у Новій. Одвіз Петру сояшники, та хотів засеретувати просо та не вдалося. Прийшлося поручити Галі. В повітрі похоче, що завтра, після-завтрього буде дощ. Вітер Західний.

25 ЧЕРВНЯ

Ранком нахарило і пішов дощ, але дощ незначний. І землі не промочило як слід, або можна сказати, що зовсім не промочив. Що того негрового дощу, що йшов 15-20 хвилин.

Сьогодні вечером в сільуправу визивали батьків тих учнів, що не відвідують школи. Частина з них пообіцяла посилати в школу, а частина відмовилась. Окремі батьки накинулись на мене в тому наче я винуватий, що їх оштрафовано за непосилку дітей в школу. Напрасно. Якщо оштрафовані, то виновні в цьому тільки вони самі.

26^т ЧЕРВНЯ

Сьогодні на південний схід сильно гуркало. По звуках говорило, що з гармат. В сьогоднішньому номері «Хорольських Вістей» за фронт нічого важного не повідомлено. Ідуть лише незначні місцеві перестрілки. На три сторінки вміщено промову Геббельса (міністра пропаганди), який багато місця в своїй промові віділив бомбардуванню англо-американського повітряного флоту. Особливо сильно потерпіли Ессен, Вунперталь, Дортмусед, Сохум та інші, тобто центри індустрії.

Погода тепла, сонячна.

27^т ЧЕРВНЯ

Учора вечером збирався поїхати в Ромодан, на базар. Проснувся пізно. До того ще й дощ мрячив. Поїздки облишив.

Добре, що так і зробив. Годин у 10 дощ пішов добрий. Дощ вчасно. Він був так необхідний, що суха погода починала шкодити особливо картоплям. Ждали дощу, щоб обгортати картоплю. Не дивлячись, що дощ був тихий, а виловив мій ячмінь біля школи. Який добрячий був і мабуть мало візьму урожаю. Спробую завтра підвести. Думав, щоб сьогодні сільуправа визвала батьків, що не посилають у школу дітей. Та хіба старосту цікавить це. Його поцікавило випити!

28 ЧЕРВНЯ

Після трьох уроків ходили всіма класами в ліс по лікрослини. Назбирали кожен учень по оберемку материнки й деревію.

Сьогодні погода хмарна. Зрідка набігали дощові хмарки. Після обіду спробував було підняти полеглий ячмінь. Дехто радить не чіпати. Та тільки мені здається було б кращим якщо таки його підняти на другу сторону.

29 ЧЕРВНЯ

Погода знову стала на годині. По ячменю сьогодні розвісив пір'я на нитках для лякання горобців, ато оббивають, доки доспіне, то тільки соломку вбереш. Та помагають ще й кури.

30 ЧЕРВНЯ

Кілька слів зприводу сьогоднішнього номера «Хорольських Вістей». За фронт нічого важного не повідомлено. Хіба тільки що поодинокі місцеві атаки ворога відбито. Кажеться мені, що в цих зведеннях Верховного командування криється зов-

сім протилежне. Адже ось майже місяць безперервно гуркає в напрямку на північ, північний схід і схід. До цього загадкова зміна курсу польотів літаків. Здебільшого тепер летять з півночі на південь чи навпаки. Мабуть тепер ідуть серйозні й тяжкі бої на східному фронті.

Погода сьогодні тепла, сонячна.

ЛИПЕНЬ 1943 РОКУ

1 ЛИПНЯ

Не плохий ожидається в цьому році врожай. Кажуть, що хліба стоять, що той очерет. Рідко коли бувають вони такими. Та й грядки відмінний мають стан. Тільки б життя дай, а його нема. Хіба це живеш? Це існуєш. Та ще й плазма існуєш! Прогнози, та не так прогнози як стан ґрунту і погоди осінню і весною говорили, що буде неврожай. Але квітневі і травневі до того й червневі дощі змінили становище.

2 ЛИПНЯ

Цими днями з району прийшов список оштрафованих за непосилку в школу дітей. Чимало їх становило 44. Штраф становив в 100 – 200 крб. Староста впирається на те що винуватий в штрафах я. Бачу грає він дві ролі, «оборонця» народа і підхолімство і підлабузництво перед районом. Якщо коли можна було не доводити щоб район не штрафував, адже він міг батьків, що не посилають дітей в школу визвати в сільуправу поговорити з ними, навіть як йому дано право й оштрафувати в 50 – 100 крб. та він тут діє за принципом: «Моя хата скраю...» і хоче вину знести на когось іншого. За школу його з району піджимають і потребував в мене списки невідвідуючих. Те що потребувалось я й дав.

Сьогодні несподівано перед вечером добрий дощ линув. Побив ячмінь і виложив пшеницю.

3 ЛИПНЯ

Сьогодні день після дощу випав добрий. Пшениця, що учора вилягла майже піднялася. З обіду, після навчання наладивши веломашину (спицю вставив) поїхав в Нову-Аврамівку з наміром сьогодні повернутися. Та вдорозі камера спустила і прийшлося оставатися ночувати, щоб завтра її заклеїти. В Новій нічого нового. Дома в дворі «бригада», десятка розмістила коней. Для Ново-аврамівчан це нове, як розпуск громадського господарства. Говорять що землю не хочуть брати ще гірше ніж не хотіли йти в 1931 році в колгосп.

А арканонада на схід не припиняється не днём, ні ніччу. Та сю ніч безперервно гуло. Щось тривожно! Стримано але уперто говорить народ про неминучу катастрофу німця.

4 ЛИПНЯ

Вранці поснідавши, пішов до одного товариша і заклеїв камеру, а в обід поїхав додому. Боявся щоб не прийшлося вести веломашину в руках, бо ожидається дощ. І так годин в 11 пройшов. Признаки говорили що ще буде. Й справді перед вечером коли я вже був в Вергунах пройшов заливний дощ. Знову мою пшеницю виложило. Зате для картоплі вчасний дощ, бо саме цвіте.

Сьогодні вперше попробував огірки.

5 ЛИПНЯ

Сьогодні молодь 1926 року народження їздила на комісію в Хорол для відправки в Німеччину. Прийняли лише трьох. Вразила мене поведінка сусідки Наташі. Валя злізла рвати вишні, а вона зтягла з вишні, ще й кружку відібрала. Тільки як я накричав тільки тоді приніс старий. Хазяйка найшлася! Вечером і сьогодні ішов дощ.

5 ЛИПНЯ

Погода наче встановлюється на годину. Правда ранком хмарилось і похуже було на дощ.

Сьогодні в Хорол їздили на комісію 1926 рік народження і ті, що були прийняті до особого. Прийняли поза всякими сподіваннями лише 3^х.

6 ЛИПНЯ

На моєму лівому оці сів ячмінець. Це така неприємна штука, а до того й болюча. Ще з суботи замітив невелику біль. Прийшлося обв'язати, щоб більший не зробився, бо вітер може надути. Щось часто і все групами розліталися літаки, та так низько. На сході все гуркає. Щось тривожно! Адже з Хорола виїхали госпіталі, виїхали німкені і таке інше. Неофіційно говорять, що фронт в Ахтирці*, що Харків і Білгород забрані червоними і інші подібні балачки.

7 ЛИПНЯ

Жаркий стояв сьогодні день. На небі ані хмариночки. Майже безвітряно. Жнива наближаються. Думка днів через п'ять зжати ячмінь. Сьогодні я сам дома. Жінка пішла в Ново-Аврамівку одвідати.

Сьогоднішній номер «Хорольських вістей» нічого нового не дав. На фронті наче все тихо і спокійно. Найбільш віділено місця (аж дві сторінки) розпуску Ново-Аврамівського гром. г-ва, та тій радості, яка наче була в новоаврамівчан.

День сьогоднішній проходив я з нерозв'язаним оком, ато нагнало опух, що зуродило мене. На питання багатьох кажу: ячмінь скоро жатиму. Замотав, щоб не виліг від вітру. І сьогоднішній день відзначився численними польтами літаків, до того ще й низько.

8 ЛИПНЯ

Ранок був вітряний. Роси не було. Згодом похмарило. Багато говорило, що буде дощ. На мою думку хіба тільки побризка, бо хмари сухі не насичені водою. Так і вишло. Лише кілька разів побризкало. В мене в класі є два учні один в 3^{му}, а один в 4^{му}, що бешкетниками являються. Нема того дня щоб не обійшлося без їх злочина, чи учня поб'ють, чи в чужу грядку заскочуть, чи на церкву полізуть або в відро з одвійками комусь накидають землі. Ніякі міри впливу не допомагають. Вже й за вуха скупб. Сьогодні налякав поліцією і ще взяв заборв'язання:

«Забов'язання

Цим я учень (3 чи 4го) класу (такий то) беру на себе забов'язання, що відсьогодні я змінюю свою поведінку з поганої на відмінну. Ніякого порушення від мене дисципліни не буде. Всіх старших буду поважати. Поза школою буду себе поводити лише відмінно, ніякої шкоди нікому не робитиму. Учитися буду не нижче посереднього. Якщо я порушу моє забов'язання, то цим я понижую звання учня і тому я мушу тоді понести покарання

підпис».

Побачу який буде ефект з цього.

9 ЛИПНЯ

До обіду був жаркий день. В небі носилися клочки дощових хмар. З обіду годин у чотири я виїхав в Ново-Аврамівку по пшоно. Рушив вітер перед хмарою, однак я в їй не вбачав дощу. Всю дорогу прийшлося їхати проти вітру. В Новій довго не був. Додому їхав вечером. Тільки б тепер вітру в спину, а він затих.

Передбачаю, що завтра, післязавтра повинен бути дощ.

10 ЛИПНЯ

Було не росяно. Всі признаки говорили за дощ. Ноччу був вітер. Дньом побільшав. Напрямок з південного сходу.

Після трьох уроків їздив у Хорол по пайок за липень. Одержав 22,5 кг борошна (35 % ячного і 65 % просяного), 0,500 кг олії, 1 кг пшоно, 1 кг солі.

Сьогоднішня газета говорить, що розпочалися тяжкі бої на середньому відтинку фронту. Радіо повідомило, що розпочалися бої майже по всьому фронту. Обидві сторони наступають. Вечером пройшла гроза. Пройшов великий дощ.

11 ЛИПНЯ

Сильно вітряно було сьогодні. Бураном можна назвати і це протягом дня. Вечером, вірніше перед вечером пішов дощ. Скучно пройшов день. Не проведеш вихідного дня як відпочинок. Сидиш в чотирьох стінах і нудьгуєся. Адже немає в мене таких друзів, з якими провів би час!

* Мається на увазі м. Охтирка Сумської області.

12 ЛИПНЯ

День сьогодні випав не плохий, теплий, тихий і сонячний. Правда хмарки зби-
ралися і зрідка крапав дощ.

13 ЛИПНЯ

Сьогодні пройшов день без дощу. Написав сьогодні заяву до сільуправи, щоб
дали мені санкцію перед Зм відділом аби він дозволив мені забити кабана, не здаючи
половини. Завтра інспектор їде в Хорол і думає забрати заяву. Коли б пощастило!

14 ЛИПНЯ

Думка завтра почати жати ячмінь. А то кури вибивають. Сьогодні не обійшло
без дощу. Перед вечером добрий пройшов. Інспектор возив заяву в Хорол, але гово-
рить що не було того, що треба було нічого не вияснив.

Сьогоднішній номер газети говорить що ідуть сильні бої між Білгородом і Орлом,
де німці прорвались, а Червоні хочуть стиснути клин. Зведення говорить про великі
витрати Червоних. За тиждень вони потіряли ніби 28000 полоненими, 1640 танків,
1400 гармат та інше. Між іншим ніччю на 10 липня англійці і американці висадилися
на Сіцилії і там почалися тяжкі бої. Мабуть виб'ють цього року Італію з війни.

15 ЛИПНЯ

Можна вважати, що сьогодні почалися жнива. Багато селян покосило ячмінь
в себе на усадьбах. Також і Дуня сьогодні почала серпом жати ячмінь біля школи.
Ожидав доброго ячменю, але багато його вилягло, частина пригоріло.

Після навчання їздив сьогодні в Ново-Аврамівку по пшоно та роздобути кусочків
хрому для лагодження чобіт. Брат Петро таки рішив перейти додому. Але не хоче
жити в одній сім'ї. Думає ставити комини в другій хаті і пробивати двері наружу.
Безумовно краще жити на два номери, що усадьби буде більше і що менші шанси
для Галі і Антона мобілізації в Німеччину. Та не цікаво ламати хату. Погода сьогодні
тепла й сонячна.

16 ЛИПНЯ

Я ще не знав, як окремі учні не з'являються до школи через якийсь ніби перерив
у навчанні.

Справді учора прийшло відношення якого я ще ранком не читав, що з 19 липня
починається перерив сприводу жнив. Учні під керівництвом учителів повинні при-
ймати участь у с/г роботах. Але поскільки тут громгосподарства немає, виконати це
неможливо. Погода стояла тепла й сонячна.

17 ЛИПНЯ

Останній день навчання перед переривом. Роблю сьогодні підсумки й виставляю
оцінки успішності. Сьогоднішній номер газети говорить за велику битву в районі
Білгород – Орел, та тяжкі бої в Південній Сицилії.

Вечером пройшла буря з дощем. Сьогодні склали ячмінь у копи. Вийшло 2 копи
і 10 снопів.

18 ЛИПНЯ

Зранку віщувало на те, що день буде погожий і тому я рішив з'їздити в Ново-
Аврамівку. Виїхав годин у 10 а прибув годин 12. По дорозі в Вергунах ще заїхав до
одного знайомого, де вишнями угостили. Потім заїхав на пасіку, де саме мед качали,
ним мене також угостили. Поїздка в Нову була неудачною. Пообіцяно одною лю-
диною підремонтувати мені велосипед, але він загулявся і нічого не зробив. Назад
їдучи забрав бутилу з медом, яку залишив ще їдучи в Нову, а дістав у знайомого в
якого їв ягоди. Пізно вечером пройшов добрий громовий дощ. Дощі випадають уже
надмірно. Почалась уборочна кампанія. Тепер дай тільки годину.

19 ЛИПНЯ

По причині взяти дозвіл на убій кабана їздив сьогодні в Хорол в 3й відділ. Однак
не удачно. Дати дозвіл відмовлено. Кушніренко сказав, що мовляв заборонив інспек-
тор (німець) брати, бо перед мною одній дав дозвіл. Я буду діяти так, як зажадається.
Думаю в той понеділок ще побути в с/г інспектора по цій же причині. Був в інспектора
шкіл. Беседував з годину а той більше. Людина не гордовита цей інспектор, чоловік
простого й культурного поводження. Зприводу шкіл сказав, що відкриються 15 серп-

ня, а може раніше чи пізніше. Залежатиме це від уборки. І сьогодні не обійшлося без дощу. Пізно вечером гриміло й ішов, правда не великий, дощ.

20 ЛИПНЯ

А сьогодні в двох з дружиною жали серпами пшеницю. Правда зеленувата ще, а тому прийшлося частину залишити на інший день. День був сьогодні чудний. Просто жаркий. Однак не обійшлося і сьогодні без дощу. Рано-вранці розбудили удари дощу і шарудіння по криші дощу.

21 ЛИПНЯ

Середа. Сьогодні закінчили жати пшеницю. Та що вилягла ще й зеленувата, але залишати не можна було, бо горобці вибивали. Ранком розбудив мене грім й шарудіння по криші дощу. Вечером також пройшов громовий дощ. Та сьогодні весь день гриміло, та не грім, а гарматна канонада на південний схід і північний схід та схід. Цікавим був і сьогоднішній номер «Хорольських Вістей». Він повідомляв про запеклі бої на Сході і на Сіцилії. На Сіцилії німці відступають. На сході ідуть тяжкі оборонні бої. Червоні атакують на середньому і південному фронтах. Особливо тяжкі бої ідуть в районі Орла, де ведуть німці мінливі бої, мабуть відступають. З моєї точки зору треба очікувати великого наступу червоних в районі Великих Лук, щоб відрізати північний фронт.

22 ЛИПНЯ

Було з обіду сьогодні піднявся такий кількахвилинний вітер, що знову зірвав кришу зерносховища і зламав березку біля школи. Сьогодні для моїх дочок знаменитий день. Вони сьогодні іменинниці. Валі сповнилось 6 років, а Ніні 3 роки. Такий славний день, а нічим відзначити. Нема що подарувати. Навіть конфети і тієї ніде дістати. Переживають вони дні смутного періоду.

Ніна сьогодні з обіду захворіла. Лікар визнав ангіною. Мало й веселого в цей знаменитий день. А Валя та тільки й говорю що їй сьогодні іменини. Що коли б їй та ще подарок, хоч який скромний.

Дощ і сьогодні був перед вечером.

23 ЛИПНЯ

А сьогодні з Валею в ліс ходили. На пасіку. Там качають мед. Може хоч наїмося. Та й бутилу з собою взяли. Може здобриється пасічник і наллє. Ось і пасіка. Пасічник й справді піддобрився й налив літру меду. Їли й там. Та Валя мало їла. З обіду кілька разів ішов сьогодні дощ.

24 ЛИПНЯ

Останнім часом середу і суботу дожидаю наче діти великодня. Адже цими днями виходить газета. Варті уваги ідуть зараз події в світі. Союзники знову своєю силою і вагою наседають на вісь (держава вісі – Німеччина, Італія, Японія). Чи здержиться ця вісь? От і стежать за фронтами. Та й стерлась же ця вісь уже не мало і центр потіряла. Вібриувати почала, а сідаки ніяк ваги не тіряють, що зіб'ють з них танки, то вони знову надіжмуть. Та чим не одна з цих шапок така видно важка гепнула прямо на Апеніни, ще чого доброго й подушать там чималенько ватіканців. Сьогодні увесь день заважав уборочний дощ, кілька разів ішов. Земля вже промочка наскрізь.

25 ЛИПНЯ

Неділя. Але так нудно мені сьогодні. Кожен лупить, як ту козу тупим ножем. Ось одному сапожнику сьогодні віддав за ремонт чобіт і туфлів 100 крб. Він безумовно бере ціну пристосовуючись до базарних цін. Він робить не більше 3-4 годин, а взяв з мене п'ятиденний заробіток. Ні слова обіди на його не маю. Але обідно за інших на так звану аристократію села, з якої з пельки лізе і не своє, а громадське, а ти будеш пропадати з голоду і ніхто не попитає як живеш. Справді, що коли б я не одержав два пайки (і то інкогніто один від цієї аристократії) та не дістав споживного іншими шляхами, вірніше кажучи по чесному стягло б на тріску, а діти кисли б за кусок хліба. День сьогодні був хмарний. Кілька раз ішов дощ.

26 ЛИПНЯ

Що вартє уваги було сьогодні – це одержання поштової картки від жінчиної сестри Каті з Німеччини. Мій адрес узнала як видно не з нашої картки, яку ми посилали, а чи не з Авдієвки чи від Параски, які очевидно узнали про нас через Івана, що йшов у

Лузіки, бо про откритку ні слова не пише і знову питає те, що й питала в попередній картці. Пише, що вислала нам 3 откритки і фотографію. Фотографії і однієї откритки ми ще не одержали. Писала 20 червня. Пише що живе добре й 20 червня справляла іменини. Багато дечого справила з одягу і обuvi. Питає все про батька. Сьогодні погода була хмарна і холодна. Дув північно-західний вітер. Ранком мрячило. З обіду блиснуло сонце.

27 ЛИПНЯ

Погода що осінню. Ранком туман. Хмари лізуть низько і мрячить. Було холодно. В обід роз'яснилось, але незабаром пройшов добрий хоч і не громовий дощ. До вечера ще раз пройшов. Земля мабуть скоро розкисне. Ці дощі уже багато шкоди натворили. Хліба переспіли, а жати не можна. Сьогодні прислухався і чув як на сході безперервно, наче хто кутю товче, гуде та й гуде. І це вже ось ціле літо так. Цікаво що завтра нового буде в газеті. Ходять слухи що ніби передавали по радіо, якбуть уряд Італії замінений іншим урядом. Причина цього, та й взагалі ніяких деталей ще невідомо.

28 ЛИПНЯ

«совети поширили свої великі наступи аж до Ладозького озера» так повідомила сьогодні газета «Хорольські Вісті» або «... дотеперішній голова італійського уряду Беніто Муссоліні подав у відставку*». Король призначив головою уряду маршала Бадильйо**. Верховне командування переймав на себе король Емануїл III***. Західна Сіцилія з містом Палермо здане ворогу». Всі ці повідомлення б'ють Німеччину в саме серце і обезкровлюють її.

Поки що удержуюсь від коментарів. Сьогодні погода вдержалась від дощу. Правда стороною пішов з громом великий дощ і тут побризкав. Вперше сьогодні їв помідори.

29 ЛИПНЯ

Знаменний день 29-те липня був в минулому році, а сьогодні нічого важного. Нічого зараз не роблю. Фізичній роботі заважає палець, який від раніння напух і сильно болить. Після обіду і сьогодні пройшов дощ, хоч правда й невеликий зате сторонами погриміло не абияк.

30 ЛИПНЯ

Чим визвано, що німці порішили посіяти гречку на житниці. Які ненажерливі хочуть зняти два врожаї. Сьогодні в Вергунах засіяно десять гектарів гречки. Обійшлося сьогодні без дощу хоч і гриміло майже весь день. Жнива в повному розгарі.

31 ЛИПНЯ

А сьогодні їздив у Хорол. Треба було поговорити в наросвіті сприводу ремонту школи. Адже треба, щоб вона була готова прийняти в свої обійми дітей. Який би режим не був а народ просвіщати треба. То вже напрям освіти який, то вже інша справа. Та тепер хоч не говорю про школи. «Война» – кажуть німці. Та чи й охота їм учити українських дітей? Не для того вони сюди прийшли! Сьогодні ще спробував узяти дозволу забити кабана. Наче наклунулось, що коли заготовка по району виконується, то тоді може й дадуть.

В Хоролі два рази добрий дощ пройшов, а в Вергунах мабуть і не бризкав, хоч кругом гриміло тільки в Вергунах пройшов. Сьогоднішня газета нічого нового не принесла.

СЕРПЕНЬ 1943 РОКУ

1 СЕРПНЯ

Неділя сьогодні. День випав погожий. Палець мене мучить, не дає ніщо робити. Добре що ще хоч на лівій руці. Дуня сьогодні брала рижій на своїй грядці. З трудом помагав і я їй.

2 СЕРПНЯ

І сьогодні обійшлося без дощу. Майже весь день займався бездіяльністю через

* Муссоліні Беніто – фашистський лідер Італії (1922 – 1943), після висадки англо-американських військ у Сіцилії (липень 1943 р.) король Віктор Емануїл III підтримав рішення Великої фашистської Ради змістити і заарештувати Муссоліні.

** Бадольо П'єтро – маршал Італії (1926), що прийняв владу над країною після повалення Муссоліні та підписав з союзниками умови беззастережної капітуляції 3 вересня 1943 р.

*** Віктор Емануїл III – король Італії (1900 – 1946) Савойської династії.

палець на кінчику якого примосився чіряк. На північному сході наче товче в ступі – вже гуркає. І нівідкого правди не доб'єшся що воно саме. Невже з фронту все це доноситься. О коли б!

3 СЕРПНЯ

Сьогодні я послав Дуню до сусідів за молотілкою і макогоном і праником молотити рижій. Влаштувавшись як зручніше й почали ми його молотити на току (сидячі в коридорі нової школи на цементному полу). Ще й не плохо було молотити. Правою молотив, лівою рукою придержував. Біль на пальці притихла, бо ще учора прорвало і вибігло з нього дрянй.

Сьогодні був уже чудовий теплий літній день. На сході сьогодні активно гуркіт наче ось-ось десь зовсім близько. На душі кращає, коли гуркіт приближується.

4 СЕРПНЯ

Ячмінь і пшеницю сьогодні молотили більш досконалим способом: ціпами. Що жарка робота, а що й жаркий день. Скільки то тільки того поту вилив. До самого темного молотили. Удвох з Дунею намолотили 3,5 копи, щодо зерна, то ще не віяне і не знаю скільки намолотили.

А й там на Сході теж добре молотить, інший раз і ціпа придержиш, щоб послухати як там вибивають наче в барабан туш. Вечером тільки при світлі почитав газету. Та тільки там нічого особливого й не пишуть. Видно з усього, що німцю не панувати на Україні.

5 СЕРПНЯ

Дістали в колгоспі віялку і віяли пшеницю й ячмінь. Навіяли ячменю два лантухи, а пшениці один, з маленькими клунками. Віяти спішили, бо все говорило що буде дощ, так уже парило. Повіявши пішов скупався. Доки дійшов додому, вже набігла гроза й гриміло. Ми з Дунею скоренько поспішили до дощу привезти рижіву солому.

Дощ же громовий пішов лише вечером. Так я сьогодні вперше скупався в цьому році. Вперше й пробував диню сьогодні. А на сході гуркає тільки так.

6 СЕРПНЯ

День обійшовся без дощу. Після кількох днів ударної роботи, нічого важного сьогодні не робив. Циркулюють слухи, що Білгород забраний Червоними, що він настільки зруйнований, що не схожий на город.

7 СЕРПНЯ

Сприводу одержання пайка, їздив сьогодні в Хорол. Поїздка удачна. Пайок за серпень одержав, як і в усі прежні місяці. Був у інспектора освіти. Думав, що може є що нове про школу. Але ні слуху, ні духу. Та хіба німці озабочені, щоб наші діти вчилися. Випадково вдалося дістати 10 шт спиць через пайщика, того ж такі інспектора.

8 СЕРПНЯ

Після довгого перериву сьогодні таки порішив сходити в Ново-Аврамівку, ато відійдуть абрикоси, то й не поспробуєш, дарма, що я їх люблю. Сьогодні дивний мені був випадок з одним розгільдяєм поліцейським. Вже під самою Ново-Аврамівкою мене перегнав один поліцейськи підводою, а вже в Новій на горі стоїть мене жде й питає чи не знайшов я ремня. Я відповів що ні. Тоді він мені заглядає в кошик, а потім заставляє мене підняти сорочку. Категорично відмовився. Ой-ой! Як він на мене й розкричався. А тут ще саме приїхав поїзд вергунян вінчаться в церкву, і тут перед ними піднімай сорочку. Я сказав, що коли що хочеш зробити треба піти в сільуправу. Мій «приятель» кричить не вгаває. Запитав моє прізвище. Я йому сказав що я є Полупан Грицько Федорович (тільки сміх бере). А в сільуправу таки прийшлося зайти й показати йому свого живота. Сьогодні гуркало на сході слабше. Населення аж озаботилось цим. В кожного пробігають тривожні думки: «невже одігнали». Майже поголовно населення жде Червоної Армії і коли інший день слабо гуркає, то ходять похнюпивши голови і навпаки, так себе бадьоро й радісно почуває себе, коли гуркіт приближається. Не так довго й гостив дома. Абрикоси вже одійшли. Тільки на одній трохі залишили для мене. Та наїстись хватило. Ще й додому з миску взяв.

9 СЕРПНЯ

З обіду таки сильно загуркало. Наче аж на душі повеселішало наче вага з плечей

спала після цього. І це не тільки мені, а кожному. Правда не кожному. Один поліцай, (аж помокріло мабуть у нього), тільки очима плімка.

– А що це воно, де гурка? Питаю його.

– Та хай йому. В тих Сорочинцях проклятих! – відповів мені. А день такий гарний погожий.

10 СЕРПНЯ

Сьогодні прибула з Харкова (чи не в одних трусах) лікарша. Розказує, що Харків евакуїрується. Це вірно. Та не вірю, що червоні, як вона каже, знищують й розстрілюють цивільних чоловіків, що вони не воюють. Багато ще дечого вона наторохтіла, та нейму я нічому віри.

11 СЕРПНЯ

Був на господарстві сьогодні сам. Дуня ходила в Ново-Аврамівку. Тепер з особливою цікавістю дожидаєш газети. От і сьогодні: ждали наче діти великодня. Але одержавши розчарувались. Нічого там особливого немає, ні про Харків, ні про що інше. Пишуть, що скрізь атаки відбито, що на захід від Мінська вбито, взято в полон і затримано понад 10 тисяч партизанів. Вечером пішов дощ.

12 СЕРПНЯ

Днем молотив горох і квасолу. Уразив саме серце мене Нітченко Микола коли повідав, що Японія об'явила війну СРСР, і що німці відігнали червоних за Дінець*. Не повірю, доки не прочитаю газети. А до того не так сильно й гуркало сьогодні. Ноччу активно літали літаки.

13 СЕРПНЯ

Весь ранок ішов дощ. На сході для німців не спокійно. Гуркіт посилювся. Самолоти літали групами в усі напрямки. «Чомусь бути», «бути бурі», «ось-ось прийдуть червоні», – так майже кожен таємничо думає.

Кілька слів про своїх сусідів. Дивує мене старий Ціва. Там неслась наша куриця і Дуня ходила й бачила як куриця виходила з сараю вже знісшись і ось за те що вона їм сказала, вони її ще й вилаяли. А це чогось діти не помирились. Галя Цівина закричала: «Кацапи вонючі» – про мене, то старий Ціва, щоб «вкоротити» язик тільки сказав: «Чого ти туди ходиш». Не кращі і Лаєвські. Стара, що та відьма – щось наводить і все вона не виновна. А Наташа що той провід телеграфний, а старий рупор, що підслухує й передає.

14 – 15 СЕРПНЯ

Днем 14 нічого важного. Ранком ішов дощ. Ми з Дунею різали соняшники. В газеті за це число нічого важного. На фсіх фронтах ідуть важкі оборонні бої. 15 була неділя. Багато було в Хоролі на базарі. Розповідають, що великий рух на захід. Днем бомбили літаки Червоних Миргород. Всякі слухи циркулюють. Хто каже що Гадяч в Червоних, що фронт біля великих Сорочинців. Дні теплі.

16 – 17 СЕРПНЯ

16 був у Хоролі сприводу ремонту школи, але нічого не добився. Не про це тепер думає начальство району. А рух сьогодні невеликий в Хоролі. Один сьогодні розповідав, що Богодухів був зайнятий танками червоних і що звідти німці тікали в одних підштаниках. Говорять, що в першого дня приходу туди червоних був концерт, організований червоноармійцями.

17 день був вітряний і хмарний, хоч ранком було і сонячно. Тоді один радянський літак літав і зробив у висі над Вергунами димове коло. Для чого, невідомо. З Дунею сьогодні вибвали соняшники і займалися покраскою білизни.

18 СЕРПНЯ

Погода тепла й сонячна. Праником молотив квасолу.

19 СЕРПНЯ

У Попівцях був на храму. Їздив велосипедом. Думала Дуня. Та рішив побути я, бо не знаєш що буде завтра, може й не побачишся більше з дядьками. Беседа в нас там в'язалась там до одного! Не бути німцю на Україні і що будем добивати його ми. Я більше того й поїхав туди щоб це сказати, бо там не побоявся нікого. Всі люди були

* Розмовна назва річки Сіверський Дінець або Донець.

свої. Дньом сьогодні знову сильніше гуркало на Сході. Це вносило жвавість в беседу. Самолёти десятками літали з аеродромів в Миргороді і Петрівцях. Та кружляйте! Робіть свої останні прощальні кола. Не плохо гостив в дядька Павла. Дньом замітив що на лівій руці знову, вже на ладоні, гонить чіряк.

20 СЕРПНЯ

Ноччу не давав мені спокою чіряк. Кілька разів просинався. А тут і літаки безперервно гули й також мішали заснути. Дуня з дітьми пішла наніч в Ново-Аврамівку. Я вже не суперечив їй цьому. Я гостював в Попівцях, а вона хай погостює в Ново-Аврамівці.

21 – 22 СЕРПНЯ

Учора Дуня прийшла з Ново-Аврамівки. Ці два дні я нічим не займався так мені мішала рука, вірніше чіряк на руці. Дні пройшли без нічого істотного. Погода стоїть погожа. Навіть черезмірно жарка.

Прошле літо я оце 21 виїхав з Авдіївки на Полтавщину. Погода також тоді була жарка.

23 СЕРПНЯ

Сьогодні я знову був сам дома. Дуня ходила в Ново-Аврамівку до матері помагати конопель брати. На Сході майже вже не гуркає, хіба тільки коли зрідка почуєш постріли зеніток по німецьких літаках.

24 СЕРПНЯ

Сьогодні нарешті газета «Хорольські Вісті» повідомила про здачу Харкова. Та яким тільки вони його маленьким зробили. Повіdomляють, що поскільки він кілька разів за час східної кампанії міняв своїх хазяїнів, то він тепер являє купу руїн і наче б то уже не представляє таке значення. Через район евакуїрується населення з інших районів. Безумовно, що це не хто інший як ответ. работники. Кожного чоловіка тепер цікавить, а що з ним буде якщо пройдуть червоні. Евакуїровані розповідають, що чоловіків забирають не переодівши і не озброївши посилають на фронт. Але цього не може бути. Це ж свої а не німці і не можуть цього робити.

25 СЕРПНЯ

Рука стухає. Можливо що завтра дасть можливість молотити проса ціпом. Сьогодні молотив праником квасоллю. Погода стоїть чудова.

26 СЕРПНЯ

Сьогодні вже сповнилось два роки мого життя в німців. Два роки мого животіння! Сьогодні сповнилось й один рік мого приїзду в Ново-Аврамівку. Таких дві знаменних дати в моїм житті.

Був в Ново-Аврамівці. Сьогодні прибуло розпорядження з райуправи першого вересня розпочати навчання в школах.

27 СЕРПНЯ

Жара продовжує стояти. Сьогодні з Дунею молотили ціпами просо. Сьогодні після роботи вдруге і мабуть востаннє цього року купався в ставку.

28 СЕРПНЯ

Сьогодні храм в Чеховому. Справивши велосипеда й поїхав і я туди погостювати. Жара стояла невимовна. Доки я доїхав то був увесь мокрий від поту. На мені була майка нещодавно нами покрашена. Та слабо покрасили. І від поту краски зійшли й покрасила мою білу рубашку. Прийшлося в Чеховим просушуватися. Першу відвідав тітку Килину. Потім у дядька Степана, де й ночував. Гостили не плохо. Ще щоб на храму було плохо!

29 СЕРПНЯ

Не плохо справляв сьогодні похрамини. Гуляв у кількох дядьків. Додому вирушив з обіду. На вечер збирався дощ, але тут обійшлося без доща, хоч кругом гриміло. Більше приходилося велосипед вести в руках, бо камера спустила.

30 – 31 СЕРПНЯ

Сусід сьогодні колов мого кабана (таємно). А боїться наче свого. Ударив кілька разів обухом по голові і нічого не вийшло. Комедію творить і більше нічого. Сьогодні пішов (30) дощ. Так і 31 колільники прийшли та боялися розстрілу. Чого їм боятися.

Думав сьогодні їхати в Хорол, але прозівав підводу, а велосипед був несправний. На завтра договорив другого колільника.

ВЕРЕСЕНЬ

Що має знаменний дев'ятнадцятий день.

1 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні перший день навчання. І що маємо в мої класи з'явилося всього лише 2 учні (один в 3^й і 1 в четвертий). До Лаєвського в 1-2^й класи з'явилося 4 учні. Діти зараз допомагають дома в польових роботах. Сьогодні сусід рано думав заколоти кабана, та бачу трус великий. Аж труситься від страху. І сьогодні раз ударив по голові обухом та нічого не вийшло.

2 ВЕРЕСНЯ

І сьогодні учнів скільки й учора. Не було цього року такого дощу, як сьогодні. Просто заливний. Ріки води неслись по низах.

Перед дощем «таємно» – вірніше без дозволу забили кабана. Открито внесли в хату. В цьому менше буде підозріння. Кабанчик ситенький біля 100 кг його було. Пальців у три сала на спині. Нічого аби вдалося тільки ззісти. Позичив колії 905 хунтів м'яса.

3 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні учнів у мене було лише три. Весь день ішов дощ. Здав у кооперацію жолудів 6 кг по 1 крб 50 коп одержав горілки на їх.

4 ВЕРЕСНЯ

Після дощу відчутно похолодало. Весь день було хмарно. Було збирався іти в Чехів, та боявся дощу. Вечером залив горілкою старосту і інспектора заготівель, щоб мовчали за таємний забій кабана.

5 ВЕРЕСНЯ

Поснідавши пішов в Ново-Аврамівку. Чомусь мав я таке відчуття, що зустріну Петра. Так і вийшло. Уже підходячи до Подола в Ново-Аврамівці зустрів Петра з підводою. З ним їхала Галя (сестра моя) і Ліда (дочка Петра). Прийшлося вертатися. Дома погостили. Роздобули те чого йому було треба: дубків на діжечку і на лутки, кори дубової і пізно вечером поїхали вони від мене.

6 ВЕРЕСНЯ

Нічого сьогодні важного не проізошло. Весь день копали картоплю. Правда я зробив 2 уроки, бо мало було учнів і потім пішов копати.

7 ВЕРЕСНЯ

Ранком таки холодно, але дньом сонечко гріє не плохо. Сьогодні перевезли додому возиком гарбузи з грядки.

8 ВЕРЕСНЯ

Був у Хоролі. Спеціально їздив за пайком.

В сьогоднішньому номері газети для німців нічого потішного не написано. Весь час знаходяться в оборонних боях. Тікають з України.

9 ВЕРЕСНЯ

В полі на огороді копали картоплю. Учні до мене з'явилося лише один. Відправив додому. Рішив і до батьків не ходити бо бачу краї підходять. Картоплю перевезти вдалося підводою. Вечером з одним товаришем гуляли з Миколою Н.

10 ВЕРЕСНЯ

Справи німців як видно на фронтах ускладнюються. Сьогодні прийшло розпорядження Верховного командування припинити сівбу і в дві зміни: дньом і ніччу вивозити хліб у Хорол. Серед населення це визвало тривогу, хоч кожен давно цього ждав іменно втечі німців. Селяни відкрито заявляють про ненависть до німців і раді, якщо гарматна канонада посилюється. Оце кілька днів вона затихла, то багато і вуха повісило. Багато, особливо проїзжаючі евакуйовані лякають чоловіків помстою більшовиків, що сидимо дома й не воюємо. Нема чого нам українцям боятися. Адже ж більшовики – люди свої: наші батьки, брати, сини, чоловіки. Правда є люди що мають провину і над ними безумовно підніметься рука Тараса Бульби.

Сьогодні в село вечером вїхали німці. Для вергунян це було і диво і страх, бо не було стільки німців і машин ще в Вергунах. Вечером пішов дощ і попокарабкались машини на вергунівські гори. Одна була в ставку так закинуло її по грязюці.

11 ВЕРЕСНЯ

Повне село наїхало машин. Вони розквартирувались по дворах під хатами. Може якій і треба було куди їхати, та куди там весь день стюжив дощ. Учнів у школі не було і я не зацікавився. З Дунею весь день вибивали соняшники.

12 ВЕРЕСНЯ

Неділя. Думав сьогодні іти в Ново-Аврамівку, та куди там грязюка. Якби чоботи добрі, то може й пішов, ато хромові порвалися та ще й грязюка.

Сьогоднішній день сумний. Населення переночувавши очікує чогось нового, чогось тривожного. Так позавчора вигнано овець з ферми, учора жеребців, а на сьогодні є розпорядження вигнати свиней. По селу створився крик свиней: то продають поросят чи підсвинків населенню. Інші ведуть непоросних свиней, а беруть поросних. Хоч і грязюка, а по селу біганина. Це щось нагадує, коли селяни розтягали економію в революцію. Я теж заміняв свинку на поросну свинку. Дуже багато сьогодні летіло літаків на північний захід.

13 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні два роки як німці ввійшли в Хорол. Був і я сьогодні в Хоролі. Думав побачити як німці будуть святкувати цю дату. Аж вони її святкують за роботою підмазуючи п'ятки. Великий рух машин в Хоролі. З усього видно, що відступають.

Сьогоднішнім числом вийшла газета. Але нічого там особливо нема. Правда офіційно оголошено що ідуть бої біля Конотопа і на Десні. Понорницький район безумовно вже зайнятий. Сталіно повідомляється, що евакуйований.

Одержав сьогодні розпорядження закрити школу, для засипки їх зерном. Смішно тільки. Секретно прийшло розпорядження в с/у щоб завтра прислали списки бажаних евакуйованих. В село вїхав обоз.

14 ВЕРЕСНЯ

До обіду з Дунею копали на полі за конторою картоплю. З обіду поручено мені видавати пайок за вересень зерном по 12 кг на дорослого жита і по 6 кг ячменю на дітей. Крім жита усього на працездатного добавочно по 13 кг пшениці. Сьогодні на північ сильно гуркало. Самольоти безперервно туди пуринали, а вечером там десь горіло. Сьогодні через Вергуни йшли з Диканьки втікачі. Вони розповідають що німці висилають з сіл все населення і що це вони йдуть шукати своїх сімей. Сумно становиться, якщо подумаєш до якого жаху приводить війна. Сьогодні погода була сонячна. Учнів відпустили. Школу закрили.

15 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні був зайнятий видачею пайка. Населення поспішає, щоб як скоріше його одержати. Кожен відчуває що на ниточці держиться німецька влада, що ось-ось увірветься. Населення сильно ними не довольне, за їх проделки в Вергунах, вони не питаючись беруть гуси, кури, на ставку стріляють качок. Сьогодні в громадстві взяло 50 кг меду. Вечером було розпорядження, що мед з страхфону по 3 кг від вуліка здали, а остачу розподілити на трудовні. Є розпорядження, щоб завтра вивели лошат, 40 штук худоби, 24 шт. свиней, половину возів і коней.

Надходять страшні дні. Вечером пішов на всю ніч дощ. Північ, північний схід, північний захід горять.

16 ВЕРЕСНЯ

Я до сьогоднішнього дня не падав в паніку, а сьогодні та трохи й мене почало брати. Не всім балачкам я їму віри, але дечого багато є й правди. Не вірилось щоб німці палили стіжки. А сьогодні палять. На стацічанському, княжо-луцькому, слобідському полях горять скирди. О! яке варварство! Те що пролите потом селянина, натружене мозолями тепер ... палять. Визивають голод. Що на фронті приносить кров, каліцтво, смерть, а тепер тут визивають голод, холод, сльози. Все! А де ваша жалість до дітей і стариків!

День ще випав пасмурний і туманний що ще більшу пригніченість і сум навіває

на населення. Люди ходять, чуть сновигають ногами, інший навіть забуває куди він іде і за чим. Інший ладний-би зараз же крізь землю провалитися щоб не бачити насуваючого лиха. Разом з туманом і димом ніч всосала Вергуни в дивний спокій. Бути бурі після затишшя.

17 ВЕРЕСНЯ

Пишу щоденника фактично 18 вересня, коли часова стрілка підходила до 2^х годин ночі. Заставило мене писати в таку пізню ніч лихо, що насунулось на людей. Горить нещасна Україна. Палять її утікаючі німці. Село окутано димом. Дихати становиться важко. Горять скирди на полях. Горить село Слобідка.

Офіційно об'явлено, що горіти завтра Вергунам. Німцем об'явлено, читав своїми очима, що завтра населення Вергунів вибралось з села в Хорол, а потім на Кременчук. Який ужас: жінки голосять, інші чоловіки падали в обморок. Настрій серед населення, гіршому вже й не бути.

Та мало хто думає виїзжати. Кожний ховає своє добро по погребях, закопує в землю. Я також рішив не виїзжати. Завтра копаю бліндаж, де б пересидіти фронтові дні. А що зімною німці зроблять, невже заберуть! Де дітися! Що робити. Ось вечер. О яке нещастя впало на голови людей! Он увесь схід, південний схід, а згодя і всі сторони заревом взялись! Горить Слобідка, горять Петрівці, горять Ковалі! Горить моє рідне село Ново-Аврамівка! Горить моя нещасна Україна!

О моя рідна ненько! Мої брати і сестро! Що в вас там твориться? Я наблюдаю з школи за лихом, що вас спіткало, зіціпивши зуби, міцно стиснув кулак: хочу помсти! Сьогодні бачу ваше страждання, яке буде мабуть моїм стражданням завтра. Любі мої діти! Яка смута окутала Україну. В якій нещасний період ви живете. Я не знаю що зімною буде через годину, навіть через хвилину, можливо, що я загину, то вирости читайте про ці дні Смути і найдіть виновного й помститься над ним, щоб не задаром проливались сльози, позбувшись халупи своєї.

Більшенька Валя та уже розуміє і інколи починала плакати. Я її всяк заспокоював. Меншенька Ніна, то та наче нічого й не трапилось. Ось кінчаю писати ці строчки у цей страшний вечір. Кілька разів виходив надвір. Пожежі добавилися ще в кількох місцях. Кругом горіло, на всіх чотирьох сторонах. Сьогодні підпалено Новачих підпалено там і церкву. Розповідають очевидці, що учора один німець палив копи, підбігають чи до кожної копи з палаючим снопом. Весь вечір сьогодні радянські літаки бомбили шляхи відступу. Вечером ми з Дунею в погреб повиносили зерно і деяке майно.

18 ВЕРЕСНЯ

Мало сю ніч спав. Схопився також рано. Адже сьогодні кульмінаційний день настоящего періоду: сьогодні будуть узурпати, прокляті народом німці палити село. Всю ніч народ не спав. Багато з чоловіків зникло в ліс, переховуючись від примусової мобілізації німцями. Я залишився дома, бо багато дечого ще не зроблено, треба було приховати деяке майно в погреб, закопати лантух пшениці. Не раз сусід Бирючок сповіщав що: «німці ідуть», або: «тікай, бо німці мобілізують мужчин». Я тоді поскорій ховався, а носячи в погреб майно шкандибав на одну ногу, наче б то я інвалід. Годин у сім, німці, що були розквартировані в Вергунах виїхали на вигін біля школи. І ось годин у вісім безжалісно німці палять скирди. Перша загорілась скирда на вигоні. Незабаром огонь охопив майже всі скирди. О проклята німчура! Коли б тільки можна було на місці злочину застрелив би проклятого ката народного.

О, прокляття! Школа горить. Її облили бензином зсередини і підпалили. Горить краса і гордість Вергунів. Народ кинувся до хліба і почав його тягти хто скільки хотів, почали з гречки, потім пшеницю і жито. Я перший з чоловіків прибіг до школи. Інші говорять що там підложені міни. Але я спішу спасти хімічний і фізичний кабінети. Допомогли мені в цьому ще кілька чоловіків, що підбігли і жінки. Але яка підлість. Тут спасаєш майно з під огню, виносиш його, а діти й жінки розтягують його. Нема того щоб допомогти. Коли б були чоловіки можна було б і потушити школу. Та де там. Якщо хто й був, то поспішали брати пшеницю, а потім коли їх і зібралось чимало, то горіла криша, а їх не допросишся не то тушити, а й перенести шкільне майно в бувшу сільуправу. Ніколи не очікував такого від населення Вергунів. Правда це відноситься

не до всіх. Була пізня ніч, а школа все горить. Мимовільно сльози появляються на очі, дивлячись як горить народне достоянє.

19 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні неділя. Ранком все населення вертілось в селі, очікуючи дорогих гостей. Дехто говорить, що червоноармійська розвідка була вже в селі. Один з хлопців (що повернувся), що ганяв свині, утік. Він розповідає що бачив червоних танки і бронемашини. Днем сьогодні через Вергуни проходили червоноармійці. Вони такі ж як і 41 року. Правда в погонах. Майже все населення вийшло зустрічати. Жінки виходили й виносили – хто молоко, хто кавуни, хто сала, яблук чи що друге. Вечером були в сільбуді збори, проводив один червоноармієць, якийсь старшина. Він давав висловлення партизанам Нітченку і Булаві. Мені було поручено прочитати повідомлення Радянського інформбюро від 15 вересня. В цьому повідомленні говориться про звільнення Ніжина. Це вже на підступах до Києва, Решетилівки, Білоцерківська і ряд інших міст і сіл. Сьогодні населення села проявило активність в відновленні радянської влади. Це говорить загальне піднесення населення, букети квіток, які полетіли на сцену, виступавшому старшині, пожвавлені розмови.

Між іншим помічаю, що мені поручили зачитати інформбюро повідомлення з метою прослідкувати як я реагуватиму на це поручення. Сьогодні в вергунівському лісі невідомо ким убито двох червоноармійців і одного ранено. Багато вергунян переховуються в лісі й виловлюють добровольців німецьких.

20 ВЕРЕСНЯ

Не забуду учорашню зустріч населення з червоноармійцями. Плакало населення, коли появились перші довгожданні і сказали: «Здраствуйте, товариші». Навіть на зборах в сільбуді багато присутніх плакало. Сприводу цього скажу, що в глибині душі не зачерствіла любов до батьківщини за два роки фашистського поневолення. Молодь тут працювала не плохо. Один через одного вели роботу по ненависті до фашизму й любов до радянської влади. І ось тепер молодь озброюється. Коли б було достатньо зброї все населення взяло зброю, щоб допомогти Червоній Армії. Тепер на вулицях ходять численні добровільці з автоматами. Не слова, а факти показали хто був і є по-неволювачем українців і хто є настоящим визволителем від світового зла – фашизму.

21 ВЕРЕСНЯ

Особенно сьогодні ішли сильні бої чути безперервні вибухи на всій південній стороні.

22 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні стало відомо, що назавтра на 8 год. ранку всім чоловікам з'явитися для мобілізації в Ромодан. Я поспішаю хоч сходити в Ново-Аврамівку побачитися з рідними, а то може й не побачимося.

Там багато нового багато згоріло хат. Вербин зовсім згорів. Все населення перехувалося в болоті.

23 ВЕРЕСНЯ

І так сьогодні мобілізація. Рано встав і пішов в Вергуни. Треба бути на 8 годин там. Ось і Вергуни. Народ збирався біля сільради.

Багато треба ще зробити діла та ніколи. Хоч і рвеса на фронт, а жалко покидати сім'ю, особливо дітей. Валя наче почувала що нам розлучатися. Останній час все жалує мене й цілує. Прощайте, бо війна може й не побачимося.

Думав, що розірву цей день, аж вийшло що прийшлося дописувати тут. В дорозі нас таки добре дощ намочив. В Новачисі підвода повернула і ми ішли пішки. Холодно. Я йшов босяка, бо драні чоботи. Вечером на станції тушили вугілля. Там і підсушилися.

24 ВЕРЕСНЯ

До пізної учора вечером працювали. Коли прибули на місце, то девкого в сумках повибирано, до чого паршива поведінка своїх же односельчан. Сьогодні проходила поверхова комісія. Мене відпущено до особого розпорядження як учителя-спеціаліста. Всього з негодними відпущено чоловік 76. Кілька слів за Ромодан. Всі станційні приміщення зірвані чи спалені німцями; такого як ларьок і то не змогли обминуть

варвари. Багато від пожежі потерпіло й населення. На полях валяється численна кількість снарядів, гранат, патронів та іншого воєнного знаряддя. Розбиті пушки, спалені десятки машин говорило за поспішність втечі німців.

Вечером з червоноармійцями з приводу мого повороту зрядно випили. В дечім підозрів Дуню і дав доброї [...]*

25 ВЕРЕСНЯ

Нічого сьогодні не робив після вчорашнього повернення. Дістав сьогодні телячу кожу до вичинки. Якщо не буде мене, то для сім'ї потрібно ж буде обути.

26 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні ходив в Ново-Аврамівку, думав щоб повернутися на обід, але не вийшло: по всяких причинах задержався. Нічого і в Новій немає нового. Ожидують в скорому мобілізації.

27 ВЕРЕСНЯ

Пройшли слухи, що післязавтрього вергунянам явитися на комісію. З приводу себе думаю піти завтра в Хорол, щоб поговорити за роботу. Важив сьогодні пшеницю біля молотарки. Читав сьогодні другий номер Соц. Хорольщини.

28 ВЕРЕСНЯ

З молочної підводою їздив сьогодні в Хорол. Нічого я там не добився. Ніяких призначень ще учителям не дають, невідомо чи й взагалі даватимуть сьогодні, завтра. Яку жахливу картину має Хорол. Є за що мститися німцю. В'їзжаючи в Хорол одні пожарища з одної й другої сторони дороги. Тут злодійська рука не пощадила й хат. Не перечешиш скільки їх згоріло. Що до центру, то там жодний будинок не вцілів, всі попалені. Ні один з парових млинів не залишився. Взагалі якщо чуть путній будинок то спалений. Населення доволіне, що все відновлюється радянське в тім числі й закони. Так молока виносить не 750 літрів, а 130, м'яса тільки 32 кг.

29 ВЕРЕСНЯ

Рано я сьогодні встав. Багато треба зробити роботи до відправки на Хорол. Дуня рано встала, витопила й напекла хліба, а потім привезли картоплі з грядки. Зробивши ще дещо вирушили з Вергунів в Хорол на комісію, та відти нас усіх відправили додому поскільки Вергуни призов пройшли в Ромодані. Учителям поки що броні не дають. Здивувала заява Буймола на мене, що я ніби видав 26 більшовиків, що були постріляні весною 1942. Яка чепуха. Достатньо для оправдання те що я прибув в район осінню 1942 р. До чого глупий Буймоло! Зажди я докажу хто я. Після цього ти вартій хіба половій тряпці.

30 ВЕРЕСНЯ

Думав сьогодні бути в Хоролі сприводу заяви Буймола, та облишив на інший день. Сьогодні Дуні помагав убирати картоплю. Закінчили копати кілька днів стоїть тепла погода.

1 ЖОВТНЯ

Знаю, що не надовго позавчора нас відправили з комісії, а тому приходиться поспішати убирати городину і приховувати її. Так сьогодні прийшлося закопати картоплю в ямку. Це Дуні казалось найтяжчим, а тому вона була рада. Адже картоплі лад дано. Картоплі в цьому році не мало. Чи і вбереш у 4 тонни. Зараз стоять чудові осінні теплі дні, або як інаше кажуть бабине літо. День сьогоднішній і останні дні вересня це дні коли проходить масова мобілізація чоловічого населення народження з 1893 по 1926 роки включно. Мені приходилося спостерігати за відправкою їх в армію. Нема того що було при відправці вербованих в Німеччину коли доходило що в обморок падали матері, або й самі вербовані. Тепер же зовсім інше. Безумовно жалко розставатися з сім'єю, можливо, що й не бачиться багатьом, а тому сльози обійми. Та це лише на хвилини. Тільки не розлучились як серед чоловіків веселі жарти, регіт, пісні, а жінки гордо дивились в слід зникаючим колонам. Вони були горді, як і самі чоловіки, що нарешті настала та хвилина відплати фашистам за їх знущання над українцем, з приниженням його честі, за ті варварські винищення сіл і людей, що залишає на своєму шляху втечі.

* Слово вирване в низу сторінки.

Тисячі, десятки тисяч проходить мобілізованих в маршових колонах через Хорол. Стільки ж кипить сердець лютої ненависті до фашизму. Нема тепер в цих радянських людей 1941 року, які думали про землю, яку обіцяли німці наділити. Знає тепер кожен як німець наділяв землею. Не мало одержали землі на вічне користування в два квадратних метри.

2 ЖОВТНЯ

Сьогодні субота. Була газета «Соціалістична Хорольщина» № 4. Передплатив і я на цей місяць. Які звірства фашизму в селі Липнягах*. Писати цього тут не буду, бо багато. Проклеюю до цієї сторінки саму газетну статтю. Мені ще наче сон сниться, що знову радянська влада наша рідна, так нами любима влада!

Сьогодні написав листа в Авдієвську сільраду, щоб вислали справку хто я, бо є люди, що дивляться на мене з недовір'ям, можливо що погане підозрівають в мені. Та хай тільки одержу справку. Всі підозріння розвіються. Адже я біжав з Чернігівщини сюди, побоюючись бути розстріляним, адже я був кандидат ВКП(б)**, депутат сільради, директор середньої школи, комсомолец, тесть, свояк і шурик розстріляні німцями і таке інше. Вся моя трудова, громадська і політична діяльність там в Авдієвці про що жодна людина тут не знає. Попробуй тепер тут доказати хто ти й що ти, тим більше будучи учителем при німцях.

А учителювати я пішов свідомо з такою доктриною: краще виховання дітей учителю радянському, ніж продажній шкурі. Адже радянський учитель хоч і не виховує в комуністичному дусі, то й обминатиме постанови про виховання пошани й поваги до фашизму. Ні один учень від мене не чув похвали фашизму, чи то Гітлера, чи ще якогось урода, так як не чув гудив радянську владу, чи комуністичну партію її вождя Йосипа Сталіна.

Так відкрито писати на своїх сторінках щоденника раніше я не міг писати, бо боявся що всякими шляхами він міг потрапити в гестапо. Тепер же коли з гестапо залишилось лише кака, пишу від щирого серця.

3 ЖОВТНЯ

Був у Хоролі. Туди їхав, а назад ішов пішки. Носив в РВНО заяву про прийом мене на роботу. Зав. Відділом освіти обіцяє мене призначити на роботу. Поки що невідомо куди.

Так хотілося сьогодні побачити брата Петра, та так і не вдалося. Рано їх відправили з Хорола кудись на захід. Посилаю тобі вслід! Бажаю щастя і скорого повернення додому, перемігши ворога. Думаю що і я тебе незабаром дожену.

4 ЖОВТНЯ

Спішу убирати грядку. Сьогодні рубав кукурудзище. Завтра думка перевезти в сарай. Спішу все робити, бо говорять, що скоро буде мобілізація тих що оставлені до особого. Вже в Хоролі встановлюється воєнкомат. Ще тільки вчора приїхав начальник воєнкомату. Сам він Вергунівський. Ще й молодий.

5 ЖОВТНЯ

Майже весь день був зайнятий на уборці огороду і возив кукурудзище аби щоб хоч коли піду в армію, то щоб хоч менше думав про дім, що те й те не зроблене. Є слухи, що 9 жовтня буде комісія для тих, що відправлені до особого, розпорядження. Очевідно цей раз мене візьмуть, поскільки броні ще нікому з учителів не давали. Хіба може тепер, що воєнкомат призиває, то будуть бронірувати спеціалістів. А тут ще й те, що не працюють ще школи, та не укомплектовано ще школи штатами. Коли б оце працював, то знав би, що про тебе говорять. А тепер і говорити про це нічого. Але воювати комусь треба. Досить і того що посиділи два роки. Українці мусять відплатитися за двохрічне поневолення і за ті сліди, що залишив за собою фашизм.

Надворі стоїть чудова погода: сонячна і тепла.

6 ЖОВТНЯ

Думав бути сьогодні в Хоролі по справі мого призначення на роботу, та облишив

* У с. Великі Липняги Полтавської області з 19 по 23 вересня 1943 р. військова частина «СС 63» розстріляла, спалила і закатувала 125 дітей, понад 200 жінок і стариків.

** Всесоюзна комуністична партія (більшовиків).

на завтра, а потім облишав на післязавтрього, бо завтра думаю бути в Ново-Аврамівці, адже післязавтрашнього є повістка з'явитися на комісію в Хорольський воєнкомат, захопивши з собою документи і на десять днів харчів, а тут саме й муки немає. Просив було голови колгоспу, щоб змолотити. Та де там каже, що масла немає і хто приносить його, тому й меле. Але нема доброго допуряки, щоб винуватому гарячих усипать за те що так мелють. Хто на рік запасся, а хто й зернину не змолів. Прийшлося сьогодні іти й молоти на жорна. Хіба ж мало треба хліба. Аж на десять день.

Всі сьогодні так ждали газети «Соціалістична Харольщина» щоб читати зведення інформбюро. Але про зведення нічого там немає. Цікава стаття про старосту Шишаківської сільуправи. Його серед руїн с. Ленківців, де було 500 дворів, а залишилося тільки 40 і серед трупів мирного населення було повішено.

7 ЖОВТНЯ

Вичерпалось моє фіолетове чорнило приходиться писати червоним. Сьогодні я думав за всяку ціну побувати в Новій-Аврамівці. А от і не вдалося. Ще ранком як пішов було у млин, щоб змолотити і так мов цілий день майже. Ніяк не сподобалась мені організація молоття. Я б мов лише тим хто йде завтра на комісію. Адже треба приготувати харчів днів на десять. В обідню пору прийшов брат Микола відвідати, то й зовсім тоді облишив іти в Ново-Аврамівку. До смерку робота знайшлася, то дров напіляли та нарубали, чи що інше. До сапожника пішов було за чобітьми які союзились. Дорогий тільки він. Взяв за роботу 500 крб ще й за ті чобітки, що Валі буде ремонтувати. Набігався вже за день перед комісією, що й ніг не почуваєш під собою.

А погода стоїть чудова. Надзвичайно тепла. Дні випали сонячні й тихі. Осінь сприяє уборці.

8 ЖОВТНЯ

Сьогодні нарешті комісія. Розриваю день на дві частини. Другу частину запишу в фронтовому щоденнику. Ранком в кругу сім'ї добре поснідали з бутилкою. Одно що напишу можливо що й не повернуся.

Оставляю Вам мої діти щоденника. Читайте як я жив що творив. Прощайте! А ти Дуня живи як сама знаєш. Багато дечого не зроблено, а всього не переробиш. Будь вірна, а за мене будь певна.

Знову повернувся сьогодні додому. Призовна комісія признала мене годним в стройову. Довго мене питали, думали очевидно відпустити і коли б голова сільради хоч слово за мене сказав, то відпустили б. Останню нічку ще посплю дома, а потім може й не прийдеться більше. Валі ще казку розказав.

В данной публикации впервые обнародован следующий и последний отрывок дневника сельского учителя Браженка Д. З. времен Второй мировой войны. В предисловии материалы этого отрывка сопоставлены с другими источниками и данными научной литературы, обращается внимание на проблемы экономической эксплуатации оккупантами украинского села, принудительного вывоза жителей сел на работы в Германию, состояния сельских школ во время оккупации, быт населения во время отступления оккупантов.

Ключевые слова: дневник, немецкая оккупация, повседневная жизнь крестьян, сельская школа, принудительный вывоз, отступление оккупантов.

The article first brings into the light the next and the last fragment of a rural teacher's diary Brazhenko D. Z. World War II period. In the pretext the materials of this fragment are confronted with the others sources and data of the scientific literature, the problems of the economic exploitation by the invaders of the Ukrainian village, the forced removal of villagers for the labor to Germany, the state of rural schools during occupation, the state of villagers during the retreat of the invaders are paid attention to.

Key words: diary, German occupation, peasants' everyday life, rural school, forced removal, retreat of the invaders .

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477)

Світлана Половнікова

ОЛЕКСАНДР ДАБІЖА – ДИПЛОМАТ, ІСТОРИК, ХУДОЖНИК

У статті автор узагальнила архівні та літературні джерела щодо біографії Олександра Васильовича Дабіжі (1860–1899). В огляді наукової спадщини розкрито витoki його зацікавленості історією України.

Ключові слова: Чернігівщина, Романівщина, Горленки, дворянська культура, генеалогія, журнал «Киевская старина», реліквії.

Олександр Дабіжа народився 13 вересня 1860 року в мальовничому селі Іваниця Прилуцького повіту Полтавської губернії, звідки родом і його мати – Анастасія Олександрівна Горленко [1]. Представниця давнього козацько-старшинського роду, з якого походили і прилуцькі полковники, і святитель Іоасаф Белгородський (в миру Іоаким Андрійович Горленко), мала батьківську спадщину – хутір Романівщина, що неподалік Ічні. У 1859 році Анастасія Горленко одружилася з князем Василем Дабіжею. Рід Дабіж-Котроманичів сербського походження, відомий з XII століття. На початку XIX століття кількох його представників запросили перейти на військову службу в Росію. Під знамено російського царя Олександра I став і Дмитро Федорович – батько Василя. На його долю випали війна з Наполеоном та Турецький похід 1829 року. Військову кар'єру Дмитро Дабіжа закінчив у чині генерал-майора, за хоробрість отримав Георгіївський хрест. Дружина – Катерина Андріївна Каратаєва була дочкою генерал-майора, який загинув у 1813 році під час Лейпцигської битви народів [2].

Учасником Вітчизняної війни 1812 року був і батько Анастасії – Олександр Іванович Горленко. Він відзначився у боях під Тарутином та Малоярославцем. Був одружений на представниці відомого українського козацько-старшинського роду Катерині Григорівні Забілі [3]. Насичені героїкою біографії дідів, а також глибоке родинне коріння не могли не зацікавити онука, та й батько так глибоко занурився в українську історію та етнографію, що навіть створив власний домашній музей. Значне місце посідали в ньому реліквії, що належали представникам роду Горленків. Це універсали гетьманів Данила Апостола, Івана Скоропадського, Кирила Розумовського та інших, жалувані грамоти, купчі тощо. Вирізнялася і колекція зброї, що належала козацьким ватажкам Горленкам, портретна галерея, в якій, окрім родоначальників, знаходилися зображення Іоасафа Белгородського. З найдавнішого з них була зроблена копія для Музею українських старожитностей Василя Тарновського. З кількох тисяч томів складалася бібліотека. Одну з кімнат займали етнографічні матеріали [4].

Дитячі та юнацькі роки Олександра та його сестер – Катерини і Софії – проходили між Петербургом, Одесою та Романівщиною. Остання, мабуть, залишила не менш яскраві сторінки в його біографії, ніж у Катерини, яка, перебуваючи в еміграції, написала мемуари під назвою «Свет, сумерки, тьма одной русской жизни», видані спочатку французькою [5], а нещодавно і російською мовами [6]. Зворушливі, трохи іділічні, вони і сьогодні не залишають байдужими читача. Ось один з епізодів: «Мой

© Половнікова Світлана Олександрівна – заслужений працівник культури України (Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського).

рассказ уводит меня на Украину, в ещё солнечные времена – хочу опять раствориться в её душе... По мере того, как мы приближаемся к поместью, дорога между стенами леса становится шире, и повозка въезжает под свод высоких дубов, ветки которых, подобно огромным рукам, тянутся нам навстречу... Три тысячи дубов пронумерованы подобно ценностям клада. Эти старики дороги нам, мы к ним бесконечно привязаны... Наш старинный парк раскинулся на шестьдесят пять гектаров, его широкие тенистые аллеи окружают озеро... В глубине аллеи – белый дом, фасад господского особняка, который внезапно появляется за поворотом. Построен он в виде полукруга, с тремя фронтонами и колоннами, а стройные тополя гордо его стерегут» [7]. Цікаво, що таким же побачив маєток майбутній письменник Степан Васильченко, уродженець тих місць, коли ще хлопчиком, разом з батьком приїхав до Романівщини. Враження було настільки сильним, що через багато років він детально відтворив усе у спогадах: «Ці будинки зразу виявили себе перед моїми очима, як марево дивне серед дикої краси, марево з далеких невідомих країв. Веранда з колонами, великі вікна, строгі й красиві лінії будови, вся тая невидана, велична архітектура, перед якою відразу помарніли й почорніли в думці всі найкращі хати в нашому селі, до болю вдарила мене і схвилювала, що дух забило. Втілена в форми чиясь велична думка, краса чиясь душі, не торкаючись моєї свідомості, вщерть всього налили мене радощами, кинувши мою маленьку душу в новий світ небуденного, чарівного, вільного, як дитячі забавки, й прекрасного, як райські сни, творіння, в якому горіла мисль. Душа знову народжувалась, вступала в новий світ, де так ясно, радісно, легко...» [8].

Роки навчання О. Дабіжі пов'язані з Петербургом – із знаменитим Імператорським Олександрівським ліцеєм, де здобували освіту діти з аристократичних сімей. Завдяки отриманим з Архіву зовнішньої політики Російської імперії документам, бачимо, що в науках він досяг неабияких успіхів і в числі трьох кращих випускників 1881 року був призначений на службу до Міністерства іноземних справ. Цікаво, що Олександр Дабіжа отримав чин 9-го класу, а князь Олександр Голіцин та Костянтин Воєнський – найнижчого 12-го [9]. Вступаючи до цієї поважної установи, він дав підписку, що «ни к каким массонским ложам и другим тайным обществам, под какими бы они названиями не существовали, не принадлежу и впредь принадлежать не буду» [10].

Під час служби в міністерстві Олександр Васильович розпочав пошуки в столичних архівах інформації щодо родини Горленків. Він відчував глибинний зв'язок з далекими пращурами. Як писала у спогадах його сестра, «в наших старинных семьях и поместьях хранили традиции. Любовь к родному дому, семейному очагу была также значима, как любовь к Родине и чувство патриотизма» [11]. Занурившись в архівні джерела, фамільні папери, надані йому Василем Петровичем Горленком – журналістом, істориком мистецтва та іншими родичами матері, Олександр Дабіжа складає родовід, 1886 року надрукований у журналі «Киевская старина» [12]. Слід зазначити, що «Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам, и документам Горленковского архива» стала підґрунтям для детальніших генеалогічних досліджень цього старовинного українського козацько-старшинського роду в узагальнюючих працях Григорія Олександровича Милорадовича [13] та Вадима Львовича Модзалевського [14].

Своєрідним продовженням цієї теми є наступна історична розвідка О. Дабіжі: «Горленки (Очерки прилущкой старины). Посвящается княгине Анастасии Александровне Дабича, рожденной Горленко», яка побачила світ 1887 року також у «Киевской старине» [15]. Автор використовує різноманітні джерела – архівні документи, літописи, народні думи, що робить нарис близьким до художнього твору. Він розповідає про прилущкого полковника Лазаря Горленка, який близько тридцяти років очолював полк, а за грамотою царя Олексія Михайловича від 17 листопада 1665 року був «написан во дворяне». Мова йде і про Густинський монастир – родову усипальницю Горленків. Подіям, на яких зупиняється автор, завжди дається аргументована оцінка.

Цікавила Олександра Васильовича і геральдика. Віднайшовши у старовинному «Всеобщем большем гербовнике», виданому у Нюрнберзі запис про надання 1707

року князівського титулу гетьману Івану Степановичу Мазепі імператором Іосифом І за згодою Петра І, він із знанням справи характеризує і герб Мазепи. Кольорові ілюстрації давали змогу побачити ті зміни, які відбулися в гербі з набуттям його власником високого статусу. Хоча жалувану грамоту І. Мазепа не отримав, згадану публікацією користуються історики і донині. Як і попередні, надрукував її часопис «Киевская старина» [16].

Урізноманітнити дослідження деякою мірою допомагала служба в дипломатичних місіях – спочатку в Мадриді, а потім секретарем посольства у Каїрі. Князь Дабіжа побував у багатьох європейських країнах, а також Сирії, Марокко, багато часу провів на землі предків – в Боснії та Герцеговині [17]. Він познайомився з тамтешніми вченими, оглядав монастирі, які зберігали цінні архіви, милувався краєвидами. Під час подорожей вдосконалювався і розквітав талант художника Дабіжі. Учень відомого професора Премацці, він отримував нагороди на багатьох виставках, де експонувалися його чудові акварелі. Імператорська Академія мистецтв обрала митця «Почётным вольным общником» [18]. На жаль, поки що не вдалося розшукати роботи О. Дабіжі, серед яких, за спогадами сучасників, були і акварелі, створені в Україні.

Під час перебування в Ієрусалимі у храмі Гроба Господня Олександр Васильович побачив срібний карбований антиминос – вклад гетьмана Івана Мазепи. Отримавши дозвіл на фотографування цієї реліквії, він замовив знімок фотографу М. Тімону [19]. Згодом була випущена листівка, яку князь Дабіжа подарував меценату і колекціонеру Василю Тарновському під час відвідин маєтку Качанівка, залишивши автограф у почесному альбомі для гостей. Повідомлення про дар Мазепи було надруковане у «Киевской старине» [20].

Не обійшов увагою Олександр Дабіжа і скит святого Іллі на Афоні. Після відвідин цього «духовного дитища запорожцев», заснованого Паїсієм Величковським, він писав: «Этот живой уголок далёкой Украины, со всеми её характерными особенностями, с её традиционным радушием и старинным малорусским гостеприимством, целиком пересаженный на легендарную почву Афона, к священным источникам, дубравам и скалам, где классический миф о Дафне и Аполлоне живёт рядом со сказаниями о высоких подвигах христианского смирения и самоотречения, – эта укромная обитель в течение полутора веков мирно развивавшаяся на северо-восточном склоне святой горы, – известна у нас не многим» [21].

Але приємні подорожі невдовзі довелося замінити лікуванням в санаторіях, щоб позбутися важкої хвороби – туберкульозу. Вона дала про себе знати під час перебування в Каїрі – клімат Єгипту став для нього нестерпним. Довелося залишити службу і шукати порятунку в Німеччині та Швейцарії. Зусилля лікарів виявилися марними, і Олександр Васильович повернувся в Росію.

З 1894 року він був одружений з Софією Михайлівною Муравйовою (21.08.1872–19.09.1901; Флоренція), графинею, дочкою відомого дипломата, у 1897–1900 роках – міністра іноземних справ Росії Михайла Миколайовича Муравйова. Єдиний син – Олександр, який народився у 1895 році, згодом опинився в еміграції і доля його невідома.

Остання публікація О. Дабіжі – «Шпага Карла XII» з власною версією автора про появу реліквії в Росії з'явилася 1896 року спочатку французькою в журналі «Journal de- Petersburg», а згодом у перекладі в «Киевской старине» [22].

Статський радник, князь Дабіжа пішов з життя у розквіті творчого віку 16 червня 1899 року в Царському Селі, але похований, враховуючи його бажання, в Ялті. На жаль, на міському кладовищі могила не збереглася [23]. Науковий доробок Олександра Васильовича Дабіжі ліг у скарбницю вітчизняної історії.

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПРІ). Департамент особового складу та господарських справ, оп. 749/1, спр. 572, арк. 22–22 (зв.).

2. Бордатто Эннио, Талалай Михаил. Под чуждым небосводом. – СПб.: Алетейя, 2009. – С. 13.

3. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 313.

4. Балабай В.І. На землі Ічнянській. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2004. – С. 86–87.
5. Bordato Ennio. Sotto un cielo straniero. – Rovereto: Edizioni Osiride, 2000. – 223 с.
6. Бордато Эннио, Талалай Михаил. Под чуждым небосводом. – СПб.: Алетейя, 2009. – 147 с.
7. Там само. – С.71–72.
8. Васильченко С. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. Твори: в 4 т. – Т. 4. – К., 1960. – С.421–422.
9. АЗІПІ, оп. 749/1, спр. 572, арк. 26–26 (зв.).
10. Там само. – арк. 21.
11. Бордатто Эннио, Талалай Михаил. Под чуждым небосводом. – СПб.: Алетейя, 2009. – С. 73.
12. Дабижа А.В. Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родовым и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива // Киевская старина. – Приложение. – К., 1886. – Т. 15. – № 6. – С. I–XII.
13. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 1. – С. 110–111; – Т. 2. – С. 302–303.
14. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – 519 с.
15. Дабижа А. Горленки (Очерки прилуцкой старины). Посвящается княгине Анастасии Александровне Дабижа, рождённой Горленко // Киевская старина. – К., 1887. – Т. 17. – № 2. – С. 237–268, Т. 19. – № 10. – С.199–232.
16. Дабижа А. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская старина. – К., 1885. – Т.13. – № 12. – С. 715–718.
17. Горленко В. Князь А.В. Дабижа. Некролог // Киевская старина. – К., 1899. – Т. 66. – С.61–63.
18. Биобиблиографический словарь в 6 т. – Т. 3 (Георгадзе – Елгин). – М., 1976. – С. 262.
19. Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2009. – С. 161.
20. Дабижа А. К рисунку (дар гетьмана Мазепы Гробу Господню) // Киевская старина. – К., 1893. – Т. 43. – № 11. – С. 316–320.
21. Дабижа А. Малороссийская обитель на Афоне // Киевская старина. – К., 1893. – Т. 40. – № 1. – С. 34.
22. Дабижа А. Шпага Карла XII // // Киевская старина. – К., 1896. – Т. 55. – № 12. – Отд. 2. – С. 65–70.
23. Ялтинський державний історико-літературний музей. – Інв. № КП-44441, Д-5479: Метрична книга Іоанно-Златоустівської церкви на 1899 р.

Светлана Половникова

Александр Дабижа – дипломат, историк, художник

В данной статье автор обобщил архивные и литературные источники, касающиеся биографии Александра Васильевича Дабижи (1860–1899). В обзоре научного наследия подчеркнуты истоки его интереса к истории Украины.

Ключевые слова: Черниговщина, Романовщина, Горленки, дворянская культура, генеалогия, журнал «Киевская старина», реликвии.

Svitlana Polovnikova

Olexandre Dabizha – the ambassador, historian, artist

In this article the author has jointed archives and literary sources concerning the biography of Olexandre Vasiliovich Dabizha (1860–1899). The sources of his interest to the history of Ukraine are emphasized in current review.

Key words: Chernihivschina, Romanivschina, Gorlenki, nobleman culture, genealogy, magazine "Kievskaya starina», relics.

Данило Рига

ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті мова йде про викладацький склад Чернігівської класичної чоловічої гімназії у ХІХ столітті. Аналізуються питання впливу постатей викладачів на навчально-виховний процес та формування світогляду вихованців Чернігівської класичної чоловічої гімназії.

Ключові слова: Чернігівська класична чоловіча гімназія, навчально-виховний процес, викладачі учбового закладу.

Чернігівська класична чоловіча гімназія серед навчальних закладів ХІХ століття займала одне з цільних місць в системі освітнього процесу на території колишньої Чернігівської губернії.

У 1804 році на Валу збудована нова споруда у стилі російського класицизму за типовим проектом петербуржця Андріяна Захарова [1, 18]. Видатний зодчий у 1803 році створив дев'ять типових проектів для губернських міст, серед яких, до речі, був і проект будинку цивільного губернатора у Чернігові. План побудови затвердив сам цар Олександр І. Саме в цій споруді розміщувався навчальний заклад.

Потрібно згадати, що місто в цей час стало центром новоствореної Чернігівської губернії, яка була однією з найбільших на терені Російської імперії. Створення класичної чоловічої гімназії саме в Чернігові звичайно ж не було випадковим.

Вплив на навчально-виховний процес викладачів гімназії був дуже важливий, оскільки вони надавали ґрунтовні знання та формували світогляд майбутніх найвищих суспільно-політичних діячів, які закінчували навчальний заклад. Як уже відмічалося раніше, призначення викладачів на свої посади залежало від директора гімназії. Крім цього, директор контролював навчально-виховний процес у стінах гімназії. Це описує автор М. Тутомлін у своїй книзі «Століття Чернігівської гімназії. 1805-1905: коротка історична записка»: «Директор гімназії спостерігає, щоб жоден учитель не навчав у відведених йому училищах по інших книгах, окрім прийнятих вищим начальством. Директор як хазяїн гімназії відвідує останню всякий день і дивиться як за навчальною, так і за господарською його частиною» [2, 71-72].

Викладацький склад у Чернігівській класичній чоловічій гімназії впродовж ХІХ століття заслуговує на окрему увагу. Від нього залежав навчально-виховний процес у навчальному закладі. Як можна побачити впродовж ХІХ століття, в Чернігівській класичній чоловічій гімназії викладали наступні викладачі:

Учителі закону божого:

1. Шишов Петро Несторович (1812–1842 рр.). – намісник Чернігівського кафедрального Спасо-Преображенського собора протоієрей Вийшов у відставку [3, 113].
2. Кошлаков Григорій Петрович (1842–1860 рр.). Священик Хрестовоздвиженської церкви [4, 169].
3. Зарчинський Павло Лаврентійович (1860–1868 рр.), вийшов в відставку.
4. Коп'єв Михайло Павлович (1868–1869 рр.) помер.

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

5. Златоверников Михайло Данилович (1868–1878 рр.) переміщений у Київську 1 гімназію.

6. Карпинський Петро Кирилович (1868–1887 рр.) помер.

7. Хорошунов Федор Дмитрович (1878–1883 рр.) переміщений в Київський інститут благородних дівочь.

8. Платонов Іоанн Автономович (1883–1890 рр.) вийшов у відставку.

9. Смирнов Миколай Петрович (1887–1898 рр.) вийшов у відставку.

10. Величковський Олексій Микитович

б) Римсько-католицького віросповідання:

1. Лавкис Георгій Казимирович (1869–1899 рр.) помер.

2. Конча Виктор Іосифович (1899–1904 рр.) вийшов у відставку.

3. Жилевич Казимир Войтехович (з 1904 р.) [5, 361].

Вчителі математики:

1. Бардаков Іван Семенович (1805–1809 рр.), вийшов у відставку.

2. Кандидат Харківського університету Архангельський Миколай (1809–1810 рр.), повернувся в Харківський університет.

3. Кандидат Харківського університету Камлишинський Василь Сергійович (1810–1811 рр.). Переведений в Харківський університет.

4. Кандидат Харківського університету Констанський Михайло Дмитрович (1811–1813 рр.). Помер.

5. Кандидат Харківського університету Глинський Олександр Йосипович (1813–1832 рр.). Помер [6, 114].

6. Ковалевський Володимир Яковлевич (1832–1840 рр.). Переведений у Ніжинський ліцей.

8. Орловський Людвіг Йосипович (1839–1842 рр.). Переведений у Новгород-Сіверську гімназію.

9. Больман Олександр Казимирович (1840–1849 рр.).

10. Вчитель Новгород-Сіверської гімназії Вешеневський (1842–1844 рр.). Був переведений в Іркутську гімназію.

11. Токарський Федір Антонович (1844–1850 рр.).

12. Марковський Максиміліян Ігнатович (1849–1851 рр.). [6, 170].

13. Крилов Костянтин Миколайович (1857–1888 рр.) вийшов у відставку.

14. Дорошенко Ілля Петрович (1859–1867 рр.), назначений інспектором Чернігівської гімназії.

15. Гринфельд Іван Вікентійович (1864–1867 рр.), помер.

16. Пальшау Олександр Михайлович (1872–1874 рр.), переміщений у Московське технічне училище.

17. Ванікін Олександр Михайлович (1874–1879 рр.) переміщений у Немирівську гімназію.

18. Рабцевич Віталій Зіновійович (1874–1905 рр.).

19. Ковальський Михайло Йосифович (1879–1905 рр.).

20. Позняков Микола Миколайович (1888–1905 рр.) [7, 364].

Учителі історії та географії:

1. Самарський-Биховець Сильвестр Васильович (1805–1820 рр.).

2. Учитель Орловської гімназії Манжос Кирило Миколайович 1820 р. [8, 114].

3. Тумасов Никифор Степанович (1863–1865 рр.), переміщений в Київську 2-у гімназію.

4. Пігулевський Іван Данилович (1864–1868 рр.), переміщений в Київську 1-у гімназію.

5. Чехович Юліан Степанович (1863–1865 рр.), переміщений у Віленський округ.

6. Мушинський Гаврило Антонович (1865 р.), переміщений у Ровенську гімназію.

7. Константинович Микола Олександрович (1865–1875 рр.) вийшов у відставку.

8. Васильєв Григорій Васильович (1868 р.), переміщений в Київську прогімназію.

9. Пшанкевич Олександр Іванович (1869–1870 рр.), переміщений у Глухівську гімназію.

10. Шелихов Олександр Олексійович (1870–1873 р.), помер.
11. Колодько Володимир Васильович (1873–1892 рр.), переміщений у Білоцерківську гімназію.
12. Круковський Володимир Осипович (1875–1902 рр.), переміщений у Чернігівське реальне училище директором.
13. Царкун Олександр Миколайович (1895–1899 рр.), переміщений у Житомирську 1-у гімназію.
14. Корбелецький Яків Михайлович (1899–1900 рр.), переміщений у Житомирську гімназію.
15. Тутолмин Михайло Тимофійович з 1900 року.
16. Ромасюков Трохим Іванович (1904–1905 рр.) [9, 366-367].

Учителі філософії:

1. Малинович Сава Петрович (1805–1812 рр.). Вийшов у відставку.
2. Кандидат Харківського університету Свієнтицький Федір Васильович (1812–1822 рр.). Вийшов у відставку.
3. Кандидат Харківського університету Севастьянов Миколай (1822–1823 рр.). Був переведений у Воронежську гімназію.
4. Учитель Воронежської гімназії Райдаровський Юрій Іванович (1823–1825 рр.). Був переведений у Київську гімназію.
5. Шостаков Петро Євменович (1825–1830 рр.). Помер.
6. Китченко Федір Андрійович (1830–1832 рр.). Переведений у Подільську гімназію.
7. Закінчив Харківський університет Перцов Володимир Миколайович 1832 р.

Учителі природної історії:

1. Самарський-Биховець Сильвестр Васильович (1805–1806 рр.).
2. Кандидат Харківського університету Дудрович Андрій Іванович (1806–1811 рр.). Переведений був у Слобідсько-Українську гімназію.
3. Учитель Новгород-Сіверської гімназії Каруновський Федір (1811 р.). Помер.
4. Каладин Семен Миколайович (1811–1813 рр.).
5. Кандидат Харківського університету Сокоцький Єфим Васильович (1815–1817 рр.).
6. Лозинський Йосип Іванович (1817-1818 рр.). Переведений у Курську гімназію.
7. Учитель Херсонської гімназії Монжаков Федор Петрович (1818–1824 рр.). Помер.
8. Вчитель Кролевецького уїзного училища Булах Пилип Олексійович 1824–1833 рр. Вибув у Київський пансіон [10, 114].
9. Манжос Кирило Миколайович (1820–1839 рр.). Вийшов у відставку.
10. Паєвський Осип Фадейович (1839-1840 рр.). Переведений у Ніжинський ліцей.
11. Паєвський Іван Іванович (1840–1846 рр.).
12. Счисловський Іполит Яковлевич (1846–1852 рр.).
13. Страхов Віктор Іванович (1904-1905 рр.), вийшов у відставку.
14. Константинович Митрофан Олександрович (1856–1869 рр.), назначений інспектором народного училища Чернігівської губернії.
15. Ващенко-Захарченко Андрій Андрійович (1869–1872 рр.). З 1901/1902 навчального року.
16. Рабцевич Віталій Зіновійович (1901-1902 рр.).
17. Муншинський Петро Григорович (1902–1904 рр.), переміщений у Томський університет.
18. Синегуб Сергій Володимирович з 1904 року [11, 367].

Учителі латинської мови:

1. Пиланкевич Іван Миколайович (1805–1821 рр.). Вийшов у відставку.
2. Кандидат Харківського університету Полоницький Степан (1821–1822 рр.). Переведений в Орловську гімназію [12, 116].
3. Мокієвський Павло Іванович (1823–1846 рр.). Вийшов у відставку.

4. Криловський Герасим Павлович (1834–1839 рр.). Переведений у Київську 2-гу гімназію.
5. Климовський Казимир Севастьянович (1839–1844 рр.).
6. Коперницький Валерій Станіславович (1844–1846 рр.). Переведений у Ніжинську гімназію.
7. Паєвський Іван Іванович (1846–1857 рр.). Учитель історії Чернігівської гімназії.
8. Терешкевич Аким Єфимович (1846–1849 рр.). Вийшов у відставку [13, 171].
9. Паєвський Іван Іванович (1862–1866 рр.), вийшов у відставку.
10. Казимировський Петро Васильович (1857–1865 рр.), переміщений у Київську 2-у гімназію.
11. Щульженко Микола Михайлович (1865–1866 рр.), переміщений у Київську 2-у гімназію.
12. Хижняков Василь Михайлович (1865–1866 рр.).
13. Гродецький Клементій Федорович (1864–1882 рр.), помер.
14. Корнаковський Харитій Григорович (1867–1868 рр.), вийшов у відставку.
15. Чепурковський Іван Павлович (1867–1869 рр.) переведений в Херсонську гімназію.
16. Ромашкевич Павло Антонович (1869–1871 рр.), переміщений у Старобельську гімназію.
17. Стратонитський Арсеній Єфимович (1870–1873 рр.), вийшов у відставку.
- б) Давніх мов
18. Манцов Дмитро Миколайович (1871–1874 рр.), переміщений у Глухівську прогімназію.
19. Андерсен Фердинанд Карлович (1872–1874 рр.), переміщений у Ніжинську гімназію.
20. Добротворський Василь Амвросійович (1873–1875 рр.), переміщений у Одеську гімназію.
21. Михолевич Іван Косьмич (1874–1877 рр.), переміщений в Кам'янець-Подільську гімназію.
22. Юцевич Степан Петрович (1874–1878 рр.), вийшов у відставку.
23. Жук Антон Миколайович (1874–1875 рр.), переміщений в Кам'янець-Подільську гімназію.
24. Горинек Климент Федорович (1875–1888 рр.), вийшов у відставку.
25. Тимошенко Іван Єлизарович (1875–1877 рр.), вийшов у відставку.
26. Лапа Петро Григорович (1877–1889 рр.), вийшов у відставку.
27. Тихов Олексій Якович (1878–1898 рр.), переміщений у Київську 2-у гімназію.
28. Волочков Захарій Федосійович (1878–1881 рр.), переміщений у Ризьку гімназію.
29. Орлов Василь Іванович (1881–1902 рр.), переміщений у Кам'янець-Подільську гімназію.
30. Оболенський Яків Васильович (1881–1883 рр.), вийшов у відставку.
31. Соловський Павло Миколайович (1882–1887 рр.), переведений на посаду викладача російської мови.
32. Любарський Михайло Васильович (1884–1900 рр.), переміщений у Варшавську гімназію.
33. Бугославський Олексій Григорович (1887–1895 рр.), вибрав інший рід служби.
34. Сапоров Леонід Петрович (1888–1891 рр.), переміщений у Київську 2-у гімназію.
35. Антонюк Іліан Петрович (1889–1899 рр.), переміщений у Житомирську 1-у гімназію директором.
36. Міщенко Яків Герасимович (1891–1892 рр.), переміщений у Київську 3-ю гімназію.
37. Камарин Антон Іванович (1898–1900 рр.), переміщений в Житомирську гімназію.
38. Корбелецький Яків Миколайович (1895–1900 рр.), переведений на посаду викладача історії та географії.
39. Ромасюков Трохим Іванович з 1899 р.

40. Васютинський Олексій Макарович (1900–1902 рр.), виїхав.
41. Смирнов Михайло Сергійович (1903–1904 рр.), переміщений в Кам'янець-Подільську гімназію.
42. Гринчак Михайло Іванович з 1904 р. [14, 364–365].

Учителі французької мови:

1. Колинет Йосип Іванович (1805–1810 рр.). Вийшов у відставку.
2. Феттер Карл Осипович (1810 р.). Переведений у гімназію війська Донського.
3. Дю Буше Людвіг Іванович (1811–1818 рр.). Вийшов у відставку.
4. Займав посаду Глинський А. І. (1818–1820 рр.).
5. Вчитель Новгород-Сіверської гімназії Негаченко Прокоп Степанович (1820–1833 рр.) [15, 116].
6. Вуаргард Яків Клавдійович (1833–1837 рр.).
7. Фелло Єгор Іванович (1837–1842 рр.).
8. Фацио Андрій Іванович (1842–1845 рр.).
9. Карл Юлій Петрович (1845 р.).
10. Воевудський Євген (1845–1846 рр.).
11. Бони Франц Яковлевич (1846–1852 рр.) [16, 171].
12. Бобр Антон Лаврентійович (1864–1877), помер.
13. Ясинський Август Ігнатович з 1877.
14. Васютинський А. М. (1901–1902).
15. Форне Карл Іванович (1902–1903) [17, 367–368].

Учителі німецької мови:

1. Кнейпер Федір Григорович (1805–1811 рр.). Вийшов у відставку.
2. Учитель Санкт-Петербурзького головного німецького училища Флеген Карл Федорович (1811–1814 рр.). Відставка за станом здоров'я.
3. Пиланкевич Іван Миколайович. Виконував обов'язки вчителя 1814–1815 рр.
5. Штабс-капітан Веплер Генріх Єгорович (1815–1816 рр.). Вийшов у відставку.
6. Учитель Ф. В. Свєнтицький (1816–1822 рр.).
7. Вчитель Ф. П. Монжаков (1822–1824 рр.).
8. Вчитель К. Н. Манжов (1824–1827 рр.).
9. Учитель Новгород-Сіверської гімназії Вислоцький Іван Іванович (1828 р.).
10. Ієрзабек Венцеслав Карлович (1828–1833 рр.). Вийшов у відставку [18, 116–117].
11. Гаррас Адольф Іванович (1833–1839 рр.).
12. Будзим-Ратинський Олександр Никодимович (1840–1851 рр.) [19, 171].
13. Гонтковський Єльпідіфор Богуславович (1851–1860 рр.), помер.
14. Теффенберг Станіслав Якович (1866–1869 рр.), вийшов у відставку.
15. Гуман Василь Васильович (1889–1899 рр.), помер.
16. Бидерман Йосип Леопольдович (1899–1904 рр.) переміщений в Черкаську гімназію.
17. Унтерзеґер Іоганес Людвіг Альбертович з 1904 р.
18. Гринчак Михайло Іванович (1904–1905 рр.) [20, 365–367].

Учителі малювання:

1. Вчитель Бардаков Микола Сергійович. (1805–1809 рр.).
2. Вчитель Новгород-Сіверської гімназії Кочнев Лев Степанович (1809–1811 рр.). Помер.
3. Учитель Брикин Олександр Дмитрович (1813–1833 рр.).
4. Вільний художник Санкт-Петербурзької академії мистецтв Зайцев Павло Григорович (1833–1843 рр.) [21, 117].
5. Гонзал Осип Іванович (1843–1850 рр.) [22, 171].
6. Олександрів Микола Іларіонович (1850–1890 рр.), вийшов у відставку.
7. Маникин-Невструєв Володимир Олександрович (1898–1904 рр.), переміщений у Чернігівське реальне училище.
8. Крулев Іван Михайлович з 1904 року [23, 365–367].

Учителі російської мови та логіки:

1. Перцов Володимир Миколайович (1832–1835 рр.). Вийшов у відставку по хворобі.
2. Калиновський Іван Якович (1835–1837 рр.). Вийшов у відставку.
3. Кандидат Московського університету Красов Василь Іванович (1837 р.).
4. Учитель Голубков Микола Павлович (1837 р.).
5. Учитель Смирнов Олексій (1838 р.).
6. Учитель паралельних класів Кам'янець-Подільської гімназії Коленко Захар Васильович (1838–1840 рр.). Переведений в Іркутську гімназію.
7. Учитель Іркутської гімназії Смысловський Павло Якович (1840 р.). Був переведений у Рівненську гімназію.
8. Учитель Чорний Степан Максимович (1840-1841 рр.). Помер.
9. Учитель Гусаков Петро Петрович (1841 р.).
10. Учитель Лузганов Никифор Пилипович (1841–1853 рр.). [24, 169-170].
11. Вульф Віктор Костянтинович (1862–1866 рр.), вийшов у відставку.
12. Страхоновський Микола Никифорович (1857–1865 рр.), помер.
13. Вербицкий-Антіохів Миколай Андрійович (1866–1875 рр.), переміщений у Рязанську гімназію.
14. Каменський Микола Пилипович (1865–1871 рр.), переміщений в Острозьку гімназію.
15. Хижняков Василь Михайлович (1867–1879 рр.), вийшов у відставку.
16. Балобуха Павло Семенович (1867–1874 рр.), переміщений у Суразьку прогімназію інспектором.
17. Михолевич Іван Космич (1874–1877 рр.), переміщений у Кам'янець-Подільську гімназію.
18. Сребницький Іван Опанасович (1875-1876 рр.), переміщений у Ніжинську гімназію.
19. Адвокатов Філіп Іванович (1877–1887 рр.) вийшов у відставку.
20. Винник Іван Савич (1879–1882 рр.), помер.
21. Соловський Павло Миколайович (1887–1894 рр.), переміщений у Варшавський учбовий округ.
22. Бугославський Олексій Георгійович (1892–1895 рр.), вийшов у відставку.
23. Серебриников Микола Васильович (1894–1898 рр.), помер.
24. Дебогорий-Мокрієвич Парфир Андрійович (1895–1905 рр.).
25. Дроздовський Пилип Олексійович 1849 р.
26. Юров Афанасій Єфімович (1899–1902 рр.), переміщений в Острозьку гімназію.
27. Батуєв Лаврентій Федорович (1902–1904 рр.), переміщений у Полтавську гімназію.
28. Павловський Віталій Григорович (1904 р.), переміщений у Ніжинську жіночу гімназію.
19. Павлинов Михайло (1904-1905 рр.) [25, 362-363].

Учителі російської граматики та географії:

1. Кондратьєв Григорій Іванович (1834–1844 рр.).
2. Ліщинський Фердинанд Семенович (1844–1846 рр.).
3. Ізбицький Євстафій Васильович (1846–1849 рр.).
4. Шумовський Олександр Вікентьович (1848–1858 рр.).
5. Тулуб Олександр Данилович 1849–1852 рр. [26, 169-170].

Вчителі паралельних класів:

1. Шведов Артем Опанасович (1837–1839 рр.).
2. Розов Василь Дмитрович (1837–1845 рр.).
3. Гусаков Петро Петрович (1837–1839 рр.).
4. Паєвський Іван Іванович (1838–1840 рр.).
5. Народостовський Онуфрій Іванович (1839–1856 рр.).
6. Гусаков Петро Петрович (1840-1841 рр.).
7. Готовський Венедикт Іванович (1841–1847 рр.).

8. Сушевський Яків (1845-1846 рр.).
9. Русецький Вікентій Антонович (1846–1852 рр.).
10. Матушевич Вацлав (1847 р.).
11. Даневський Вікентій Никодимович (1847-1848 рр.) [27, 172-173].
12. Рубисов Костянтин Миколайович (1862–1864 рр.), вийшов у відставку.
13. Гродецький Климент Федорович (1864–1870 рр.), перейшов викладачем латинської мови.
14. Сокосов Лев Андріанович (1867 р.), переміщений в Полтавську гімназію.
15. Балабуха Павло Семенович (1868–1874), назначений інспектором Суразької прогімназії.
16. Трубин Андрій Діомидович (1867-1868 рр.), переміщений у Кам'янець-Подільську гімназію.
17. Лаф-фон-Заблоцький Ігнат Матвійович, переміщений у Новгород-Сіверську гімназію [28, 368-369].

Класична чоловіча гімназія в Чернігові упродовж усього XIX століття являла собою ґрунтовну навчальну установу середнього рівня.

За свою діяльність вона виховала талановитих особистостей, особлива заслуга в цьому належала викладачам гімназії.

Якщо проаналізувати навчально-виховну діяльність Чернігівської класичної Олександрівської чоловічої гімназії, впевнено можна констатувати, що від викладачів гімназії залежав рівень навчально-виховної роботи в закладі.

Фактично всі викладачі, які займали керівні посади в Чернігівській класичній чоловічій гімназії, мали великий досвід педагогічної роботи, про це, зокрема, свідчать їхні біографічні дані, наведені в цій статті.

Додаток №1.

Тутомлин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905: краткая историческая записка. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. – С.26.

Штаты Черниговской классической мужской гимназии на 1804 год	
Одному директору	900 р.
Четырем старшим учителям по 650 р.	2600 р.
Трем учителям языков по 400 р.	1200 р.
Одному учителю рисования	300 р.
На библиотеку	250 р.
На содержания дома, служителей и пр.	900 р.

Додаток №2.

Тутомлин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905: краткая историческая записка. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. – С.236.

Штаты Черниговской классической мужской гимназии на 1859 год	
Директор	800 р. и казенная квартира
Инспектор	700 р. и казенная квартира
Законоучитель	400 р.
Старший учитель	550 р.
Младший учитель	400 р.
Учитель рисования	140 р.
Врач	300 р.
Надзиратель гимназии	300 р.
Письмоводитель	300 р. и казенная квартира
Бухгалтер	200 р. и казенная квартира

Канцелярист	180 р.
Эконом	145 р. и казенная квартира
Директор за пансион	272 р.
Инспектор	180 р.

(Учителям-надзирателям пансиона добавлялось 150 р.).

1. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів, 2007. – С.18.
2. Тутомлин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905: краткая историческая записка. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. – С.71-72.
3. Там само. – С.113.
4. Там само. – С.169.
5. Там само. – С.361.
6. Там само. – С.114.
7. Там само. – С.364.
8. Там само. – С.114.
9. Там само. – С. 366-367.
10. Там само. – С. 114.
11. Там само. – С. 367.
12. Там само. – С.116.
13. Там само. – С.171.
14. Там само. – С. 364-365.
15. Там само. – С. 116.
16. Там само. – С. 171.
17. Там само. – С. 367-368.
18. Там само. – С.116-117.
19. Там само.. – С. 171.
20. Там само. – С. 365–367.
21. Там само. – С.171.
22. Там само. – С.171.
23. Там само. – С. 365–367.
24. Там само. – С. 169-170.
25. Там само. – С. 362-363.
26. Там само. – С. 169-170.
27. Там само. – С. 172-173.
28. Там само. – С. 368-369.

Рига Д. В. Преподавательский состав Черниговской классической мужской гимназии в I половине XIX века.

В статье речь идет о преподавательском составе Черниговской классической мужской гимназии в XIX веке. Анализируются вопросы влияния личностей преподавателей на учебно-воспитательный процесс и формирование мировоззрения воспитанников Черниговской классической мужской гимназии.

Ключевые слова: Черниговская классическая мужская гимназия, учебно-воспитательный процесс, преподаватели учебного заведения.

Riga D. V. Faculty Chernihiv classical gymnasium in the first half of the XIX century.

In the article it is a teaching staff of Chernihiv classical gymnasium in the nineteenth century. Figures analyzed the impact of teachers on the educational process and the formation of ideology pupils Chernihiv classical gymnasium.

Keywords: Chernihiv classical gymnasium, the educational process, teachers of the educational institution.

Олександр Герасимчук

«ЛІКВІДАЦІЯ» ЗЕМЕЛЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється один з аспектів реалізації століпінської аграрної реформи на Чернігівщині (1906–1917 рр.), зокрема діяльність Селянського поземельного банку стосовно продажу селянам власних банківських земель.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, Селянський поземельний банк, «ліквідація» банківських земель, землевпорядні комісії, хутір, відруб.

У реалізації завдань століпінських аграрних перетворень на початку ХХ ст. важлива роль відводилася Селянському поземельному банку, який забезпечував фінансовий бік земельної реформи. У історико-економічній науці діяльність цієї фінансової установи в роки аграрної реформи вже знаходила своє відображення. Достатньо сказати, що всі вчені, які досліджували питання, пов'язані зі століпінською аграрною реформою, так чи інакше не могли оминати ролі цього закладу в реалізації земельних перетворень. До питання діяльності Селянського поземельного банку в період століпінської аграрної реформи зверталися в своїх дослідженнях Д. Батуринський, С. Дубровський, О. Краснікова, А. Опря, Н. Проскурякова, В. Шевченко [1]. Вищезазначені дослідники розглядали діяльність цього фінансового інституту комплексно в загальноімперському чи загальноукраїнському масштабі. Окремого дослідження, яке б висвітлювало здійснення операцій банку на Чернігівщині, не було. Загальні аспекти його діяльності в Чернігівській губернії в роки століпінської аграрної реформи також уже розглядалася автором у одній з попередніх публікацій [2]. Мета даної статті – детально розкрити один з ключових пунктів діяльності Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії в роки аграрної реформи, а саме: джерела формування фонду власних банківських земель і їхня «ліквідація», тобто продаж чи віддача селянам в оренду.

Чернігівське відділення вищезгаданої фінансової установи було створене за указом Сенату 18 травня 1882 р. На початковому етапі своєї діяльності, у відповідності з урядовою політикою консервації общинно-станових інститутів, банк створював найсприятливіші умови для купівлі землі громадами й товариствами. У 1895 р. за ініціативою міністра фінансів С. Вітте Селянському банку (єдиному з усіх іпотечних банків Російської імперії) було надано право купувати дворянські землі й створювати власний земельний фонд, а потім продавати цю землю селянам. Уже до 1906 р. селянами із цього банківського земельного запасу в Російській імперії було куплено 670,1 тис. дес. землі. А за посередництва новоутвореної фінансової установи ними було придбано 9 млн дес. землі (62,4 % приросту приватного селянського землеволодіння за 1882–1905 рр.).

Новий період у діяльності Селянського поземельного банку на Чернігівщині розпочався з початком століпінських аграрних перетворень. У системі їхніх заходів цій

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

фінансовій установі відводилася надзвичайно важлива роль. На неї було покладено завдання надавати селянам широку допомогу як шляхом надання позик на купівлю десятин, так і посиленням операцій щодо придбання земель за рахунок власних банківських коштів. Тим самим Селянський банк повинен був сприяти «міцному впровадженню в середовищі селянського населення одноосібної власності на землю, як основи перетворення господарчого устрою сільської Росії» [3, с. 165].

Першим суттєвим кроком у напрямі аграрних перетворень став царський указ від 4 березня 1906 р. про створення губернських і повітових землевпорядних комісій [4, с. 64]. Головним їхнім завданням повинна була стати саме допомога Селянському банку в його землевпорядній діяльності. Функції їх щодо банківської діяльності мали бути суто консультативними без утисків фінансової установи в купівлі й продажу поміщицьких земель селянам [5, с. 130]. Землевпорядні комісії й створювалися в першу чергу там, де банківські операції були найактивнішими, або там, де про це клопотали губернатори. В указі від 4 березня вказувалося, що «в обов'язки землевпорядних комісій покладено з'ясування становища селянського землеволодіння для сприяння Селянському банку в його операціях у даному повіті». Комісіям доручалося обговорення питань щодо доцільності придбання фінансовою установою пропонувананих для купівлі маєтків і щодо порядку їхньої «ліквідації», встановлення ступеня потреби селян у землі й сприяння в з'ясуванні її дійсної вартості [6, с. 64, 70].

З метою збільшення земельного фонду банку в 1906 р. йому було передано частину удільних і казенних земель та скасовано обмеження щодо придбання поміщицьких земель для подальшого продажу їх селянам. Одночасно були знижені відсоткові платежі банківським позичальникам і дозволено надання позик під заставу надільних земель. Якщо до аграрної реформи Селянський банк віддавав перевагу колективним покупцям землі, то з 1906 р. його головною метою в руслі аграрної реформи стало впровадження міцних одноосібних господарств. Купуючи одноосібно землю, селяни повинні були сплачувати лише 10 % від позики. У товариських покупках (і общинних) позикова допомога обмежувалася 80 %. Безземельним і малоземельним селянам, які не мали засобів для внесення доплат до позик, що надавалися в розмірі 90 % спеціальної оцінки, було дозволено видавати позик у повному розмірі оцінки. Проте такий крок був радше винятком. На думку банківської адміністрації, виплата частини купівельної вартості землі, що придбавалася селянами, мала своєрідне «виховне» значення, оскільки зміцнювала в селянах-покупцях почуття власності. «Необхідно, щоб покупець раніше, ніж стане власником прикупленої землі, покрив певну частину купівельної ціни... Сплативши за землю з трудових заощаджень, селянин переймається переконанням, що ця земля є його невіддільною власністю й начебто ріднитися з нею», – зазначалося в «Огляді» діяльності Селянського банку за 1906–1910 рр. [7, с. 24].

Купуючи землю в приватних власників, банк був дуже обережним і ретельно зважував придатність придбаної землі для подальшого розпродажу. До уваги бралася вся сукупність сільськогосподарських умов дворянського маєтку: відстань від нього до найближчого торгового центру, придатність землі для розподілу на ділянки й створення селянських господарств та ін. Перетворення Селянського банку в найбільшого покупця землі в країні, без сумніву, вплинуло на коливання земельних цін. У 1906–1907 рр., тобто в період масових продажів земель поміщиками, банк не допустив знецінювання приватновласницьких маєтків, що виставлялися на продаж. Ним було також попереджено штучне завищення вартості землі, коли попит не неї з боку селян зріс. Крім того, активна роль Селянського банку унеможливила скуповування землі за безцінь різного роду спекулянтами. У середньому ціни на банківську землю, що купувалася селянами, були на 23 % нижчі, ніж на земельному ринку.

Упровадження й розвиток дрібного землеволодіння в умовах одноосібної власності, незалежна праця землеробів на власній ділянці, відмежованій і облаштованій у постійних межах, – ось ті принципи, які були покладені в основу діяльності Селянського банку в процесі продажу землі селянам із власного земельного запасу в роки реалізації століпінської аграрної реформи. Ці заходи, які одержали назву

«ліквідації» земельного запасу банку, здійснювалися в тісній взаємодії із землепорядними комісіями. Роботи з розмежування земель виконувалися відрядженими в розпорядження місцевих відділень фінансової установи землемірами землепорядних комісій і межовими техніками зі складу штатних чиновників банківських відділень. Крім того, за потреби до робіт залучали вільнонайманих приватних землемірів. До 1915 р. в розпорядженні всіх відділень банку перебувало 106 землемірів, 40 помічників землемірів і 146 межових техніків. У процесі підготовки земель до розпродажу у відповідності з вимогами землепорядкування проводилося вивчення ґрунтових умов, здійснювалися гідромеліоративні роботи: облаштування колодязів, спорудження водосховищ із загатами та містками, осушення боліт.

На перших порах покупці-одноосібні власники банківської землі уникали продажу своїх наділів, притримуючи їх із притаманною селянину обережністю про всяк випадок. Збереження зв'язку з наділом залишало їм надію на повернення на старе місце у випадку невдалої спроби зміцнити господарство в нових умовах. Через 3–4 роки після початку реформи, звикнувши до нової ділянки, селяни за можливості прагнули вже позбавитися колишнього наділу й використати виручені від продажу гроші на господарче освоєння нового місця. У «Огляді» діяльності Селянського банку за 1906–1910 рр. зазначалося, що сміливці, не злякавшись ні новизни відокремленого володіння, ні залякування, ні погрози бути спаленими заздрісниками, ні насмішок сусідів, були на місцях першими учасниками незалежного землекористування, яке раніше не було відоме господарчій свідомості народу. На їхньому прикладі селянство вперше побачило, що можна не лише існувати, а й добре жити. Селяни, що осіли на банківських землях, заявляли, що вони «побачили світло» [7, с. 18, 44–45].

Так звана «ліквідація» банківських наділів, тобто продаж селянам земель власного банківського фонду, в роки століпінської аграрної реформи відбувалася досить активно. «Справа ліквідації, складна й відповідальна за всіх умов, ще більше ускладнювалася особливою обстановкою моменту. Зростаюче зuboжіння села й тільки-но пережиті політичні події привели уряд до усвідомлення невідкладної необхідності корінної перебудови всього господарчого устрою селянського життя на засадах, які б забезпечували повагу до власності й піднесення продуктивності землі», – читаємо в газеті «Черниговское слово» за 1910 р. [8, с. 1]. З 1906 р. банку було надано можливість розраховуватися з продавцями землі цінними паперами (т. з. «5 %-ми свідетельствами» й «6 %-ми обов'язательствами») за їхньою номінальною вартістю. Із цього часу загальна площа землі, яка знаходилася в розпорядженні цієї фінансової установи, почала швидко зростати [9, с. 68]. Для характеристики діяльності Селянського банку по розпродажу земель власного фонду наведемо цифри його запасу по Чернігівській губернії з 1906 по 1915 р. в табл. 1 [10, с. 49; 11, арк. 101 зв.–102; 12, арк. 106 зв.–107].

Таблиця 1

**Площа земельного фонду Селянського поземельного банку
в Чернігівській губернії в 1906–1915 рр.**

Роки	Кількість маєтностей банку	Площа землі (тис. дес.)	Ціна всієї зем- лі (тис. руб.)	Середня ціна за 1 дес. (руб.)
1906	11	11,5	2038	177
1907	22	14,5	2343	162
1908	93	39,7	5412	136
1909	141	50,4	7059	140
1910	150	48,0	6400	133
1911	145	37,0	4350	118
1912	131	21,4	1692	79
1913	113	16,2	1113	69
1914	91	13,4	796	59
1915	70	12,4	681	55

Як свідчать дані табл. 1, з 1906 по 1910 рр. земельні запаси Селянського банку збільшувалися, а потім у процесі зростання масштабів розпродажу земельного фонду почали зменшуватися. До складу земельного запасу банку входили: 1) землі, куплені ним від приватних власників; 2) землі, передані йому з удільного відомства на підставі закону від 12 серпня 1906 р.; 3) землі, які перейшли до нього від неспроможних позичальників [11, арк. 58 зв.]. Улітку 1907 р. в губерніях з найбільшою кількістю банківських земель (а Чернігівська губернія якраз такою й була) були створені тимчасові відділи ради Селянського банку, й цим було покладено початок широкої роботи з «ліквідації» земель банківського фонду. Для цих цілей були підготовлені спеціалісти й вироблено технічні прийоми виконання робіт [8, с. 1].

Допомогу фінансовій установі у справі «ліквідації» землі надавали губернські й повітові землевпорядні комісії, які, як уже зазначалося, були створені в 1906–1907 рр. і одним з головним завдань яких було саме сприяння його діяльності щодо операцій з продажу колишньої поміщицької землі селянам. Для врегулювання діяльності й узгодження дій банку з комісіями урядом 1 червня 1907 р. було видано, як додаток до Указу від 15 листопада 1906 р., «Правила видачі Селянським поземельним банком позик для покращення землекористування», а потім комітет із землевпорядних справ 19 лютого 1908 р. затвердив «Тимчасову інструкцію про підстави й порядок ліквідації земель, що належать Селянському поземельному банку» [13, арк. 37–44]. Клопотання про позики на покриття затрат при виділенні на хутори й відруби товариства й окремі домогосподарі подавали в місцеві відділення банку, які, переконавшись у відповідності клопотань вимогам «Правил», передавали їх у землевпорядні комісії для остаточного висновку [13, арк. 93]. Селяни могли звернутися спочатку й до землевпорядної комісії з відповідною заявою, а комісія після свого засідання вже клопотала перед фінансовою установою щодо задоволення прохання, а потім доводила до відома заявника рішення банку про згоду чи відмову задовольнити це клопотання [27, арк. 5].

Відповідальність за підготовку й розпродаж кожного окремого банківського маєтку покладалася на визначену посадову особу – «ліквідатора» [14, с. 115]. «Ліквідатори» обиралися переважно зі складу службовців місцевих відділень або центрального управління фінансової інституції. Складений «ліквідатором» план розподілу й розцінки маєтку передавався разом з посімейно-майновими списками майбутніх покупців до місцевої землевпорядної комісії [15, с. 97]. Банк своєї землі нікому не нав'язував, навпаки, покупці ретельно відбиралися. Якщо серед місцевих селян не було достатньої кількості покупців, вживалися заходи для залучення до придбання землі селян з інших повітів [16, с. 74]. Відмови місцевого населення від купівлі банківських земель, що були поширеним явищем у роки селянських заворушень 1905–1907 рр., з часом стали рідкістю. Якщо в перші роки столипінської аграрної реформи розпродаж земель розтягувався на місяці й потребував залучення покупців з інших повітів і губерній, то в подальшому ділянки розкуповували за декілька тижнів, іноді навіть застосовували жеребкування серед численних прохачів [7, с. 44–45].

Комітет із землевпорядних справ рекомендував Селянському банку розділяти землю в першу чергу на хутірські ділянки, оскільки хутір на їхню думку, був «най-досконалішим типом землеоблаштування», і лише за наявності проблем щодо водопостачання чи за інших місцевих умов виділяти землю на відруби. За неможливості розпродажу відразу всієї земельної площі пропонувалося на банківських землях створити хоча б кілька хуторів, які б стали показовими й були б прикладом і стимулом для інших селян [13, арк. 40–40 зв.]. Щодо цього газета «Черниговское слово» в 1910 р. писала: «Для того щоб досягнути запланованих цілей, потрібно було сільське життя вивести із застою, необхідно було створити живі приклади, які б наочно довели користь і переваги нових порядків землекористування. На ліквідаційних землях потрібно було дати зразки господарств нового типу, облаштованих на засадах одноосібного володіння й пристосованих до виробничого використання землі силами рядового селянина» [8, с. 1].

Діяльність Селянського банку на Чернігівщині сприяла мобілізації земельної

власності, суть якої полягала в праві власника на свій розсуд необмежено відчувати, придбавати, ділити й з'єднувати свої володіння. Результатом банківської «ліквідаційної» політики стало суттєве зменшення дворянського землеволодіння на Чернігівщині вже до 1910 р.; землі поміщиків поступово переходили у власність селян. У регіоні найпомітніше мобілізація земельної власності відбувалася в північних повітах Чернігівської губернії, де були найбільші площі дворянського землеволодіння. Так, за 1877–1909 рр. в Сосницькому повіті дворянські землі зменшилися з 124 до 57 тис. дес., у Новозибківському – з 118 до 59 тис. дес., у Городнянському – з 119 до 57 тис. дес., у Мглинському – з 108 до 72 тис. дес., у Чернігівському – з 109 до 55 тис. дес. Значно повільніше процес переходу дворянських земель до селян відбувався в Остерському, Кролевецькому, Борзнянському, Конотопському повітах, проте це були райони, які характеризувалися найродючішими ґрунтами, переважанням подвірного селянського землеволодіння й найменшими площами дворянських земель. Інакше кажучи, землі тут і без банківського втручання були мобільними й ними активно торгували. Ціна землі в цих повітах була найвищою в регіоні й продовжувала зростати. У всій губернії дворянські землі з 1877 р. до 1910 р. зменшилися з 1351 тис. дес. до 712 тис. дес. Найсуттєвіше зменшення припало на 1906–1909 рр., тобто на перші роки реалізації аграрної реформи. Якщо за 1877–1905 рр. дворяни втратили на Чернігівщині 391 тис. дес. землі, то за 1906–1909 рр. від дворян до інших власників перейшло 248 тис. дес. землі [17, с. 4–6].

Хоча банк і надавав кредит покупцям землі, однак приблизно 15–20 % купівельної суми необхідно було вносити відразу. Це було під силу лише заможним селянам [18, с. 124]. Після кількох указів і розпоряджень у 1907 р. було встановлено такі терміни погашення позики: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років. У 1906 р. банківська позичка становила в середньому 84 %, у 1907 р. – 88 %, з 1908 р. – від 80 % до 90 % купівельної ціни однієї десятини землі. Для порівняння нагадаємо, що в 1885 р. банк давав усього 54,6 % від купівельної ціни, у 1895 р. – 48,2 %, а в 1905 р. – 54,7 %. Виплата відсотків за одержану позичку залежала від терміну, на який вона бралася. До законодавчих актів 1905–1906 рр. відсотки за одержані кредити коливалися від 11,5 % за мінімального терміну до 6 % за максимального [19, с. 9; 20, арк. 55]. Столипінське законодавство з метою «подальшого полегшення придбання селянами земель, куплених Селянським банком, або тих, які продавалися за його посередництва» встановило нижчі, ніж раніше, відсотки за кредити: 9,5 % за мінімального й 4,5 % за максимального термінів позик [21, с. 1–3].

З 1908 р. відділенням Селянського поземельного банку було надано більшої самостійності у здійсненні операцій. У січні цього року банківською адміністрацією було доведено до відома повітових землевпорядних комісій Чернігівської губернії, що віднині справи про купівлю землі окремими селянами будуть вирішуватися банківськими відділеннями на місцях без погодження з Петербургом, як це було раніше. Виняток становили лише угоди про купівлю землі громадами й товариствами [22, арк. 20].

Коло покупців банківських земель було досить широким, хоча перевага надавалася індивідуальним господарям. У тимчасовій інструкції про підстави й порядок ліквідації земель, що належали Селянському поземельному банку, від 19 лютого 1908 р. зазначалося, що «продаж землі сільським громадам і товариствам допускається лише в особливих випадках, не інакше, як з дозволу Особливого ліквідаційного відділу, Тимчасового відділення Ради або її уповноваженого» [13, арк. 40 зв.]. «У виняткових випадках банк не відмовляє в продажу землі навіть у загальне володіння – сільським громадам і товариствам, незмінно враховуючи різноманітні побутові умови й особливості місцевого життя», – писала газета «Черниговское слово» в 1910 р. [23, с. 2].

Згідно з указом від 27 червня 1908 р. товариства могли одержати позичку за умови формальної згоди виділяти за першої вимоги члена товариства його частку землі в приватну власність із звільненням від кругової поруки. Домогосподар, який виходив з товариства, ставав одноосібним позичальником банку. За цим же указом одноосібним власникам надавалася позика в розмірі 90 % вартості землі, безземельним і мало-

земельним – у розмірі повної вартості, а товариствам лише 80 % [16, с. 73, 75]. Тим не менше, у 1910 р. за сприяння Селянського банку в Чернігівській губернії купили 24 дес. землі Селищанське товариство (13 домогосподарів) Ніжинського повіту, 6 дес. землі купило Виблівське товариство (8 домогосподарів) Чернігівського повіту, 26 дес. землі купило Недільське товариство (3 домогосподарі) Мглинського повіту, 12 дес. землі купило Дубровинське товариство (6 домогосподарів) Городнянського повіту [24, с. 2]. Однак переважну більшість землі в тому ж таки 1910 р. банком було продано все-таки індивідуальним господарям (69,9 %) [12, арк. 72–72 зв.]. Найбільші за площею маєтності Селянського банку на Чернігівщині знаходилися в Чернігівському (1159 дес., с. Жукотки), Городнянському (1100 дес., хутір Миколо-Воздвиженський; 1000 дес., с. Вихвостів), Стародубському (861 дес., с. Понурівка), Новгород-Сіверському (829 дес., с. Шептаки) повітах [25, с. 2].

Стимулюючи утворення хуторів і відрубів, банк не лише надавав покупцям пільги при наданні позик, а й за відсутності в покупця вільних грошей для негайного внесення задатку віддавав йому ділянку в оренду на 3 роки для того, щоб він міг «піднятися й зібратися з грошима» [28, с. 74]. Якщо в 1908 р. в Чернігівській губернії частка індивідуальних покупців до загальної кількості всіх покупців становила 29,1 %, то в 1909–1911 рр. відповідно 53,5, 69,9 і 83,2 %. У наступні 1912–1914 рр. кількість індивідуальних покупців дещо зменшилася й становила відповідно 73,2, 79,4 і 76,5 %. За даним показником Чернігівська губернія була приблизно на однаковому рівні з іншими українськими губерніями. У передвоєнному 1913 р. значно меншим цей відсоток був у Херсонській (20,8 %) і Катеринославській (50 %), а більшим – у Подільській (99,6 %) губерніях [12, арк. 72–72 зв.]. Кількість запроданої (тобто з відтермінуванням виплати) Селянським банком землі окремим домогосподарствам у 1907–1914 рр. показана в табл. 2 [10, с. 50; 11, арк. 98 зв.–99; 12, арк. 68 зв., 72, 103 зв.–104].

Таблиця 2

Кількість проданої (з відтермінуванням виплат) Селянським банком землі індивідуальним власникам Чернігівської губернії у 1907–1914 рр.

Роки	Усього покупців (одноосібних і товариств)	Продано окремим домогосподарствам			
		Кількість домогосподарств	Площа (дес.)	Продажна ціна всієї землі	Продажна ціна 1 дес.
1907	4610	472	2868	639068	223
1908	260	-	-	-	-
1909	946	642	4181	967805	231
1910	1831	1570	11578	2090035	181
1911	1925	1672	16210	2911154	180
1912	960	568	5107	744828	146
1913	798	634	12772	1563171	122
1914	73	73	547	78415	143

Дані табл. 2 наочно демонструють постійне (за винятком 1908 р., коли землю купували лише товариства) до 1912 р. зростання в губернії продажів землі індивідуальним власникам. Значні масштаби банківських операцій в роки століпінської реформи приводили до поступового зниження ціни землі, що заохочувало окремі домогосподарства до збільшення своїх земельних ділянок шляхом їхньої купівлі за сприяння Селянського поземельного банку.

За неможливості розпродати відразу всю земельну ділянку, Селянський банк продавав її частину, інша частина чекала того часу, коли приклад нового успішного хутірського господарювання надихне інших селян на відокремлення [13, арк. 40 зв.]. Прикладом так званої «ліквідаційної» роботи банку можуть слугувати додані до його

звітів плани розподілу на ділянки деяких банківських маєтностей. Серед «ліквідованих» у межах Чернігівської губернії земельних ділянок у звіті Селянського банку за 1906–1910 рр. ми знаходимо план розподілу маєтності «Вороньки» Козелецького повіту [9, с. 70]. Названа маєтність знаходилася на півдні Козелецького повіту за 18 верст від м. Бобровиця. Селянський банк придбав цю ділянку площею 3212 дес. у 1906 р. за 807200 руб. За складом угідь цей маєток складався із 75 % орної землі найкращої якості, 20 % – низинного солончаку для сіна та вигону й 5 % – сінокісно-болотної землі. Земля в маєтності була придатна не лише для посіву зернових, а й для вирощування тютюну й цукрових буряків. Водопостачання здійснювалося з двох ставків, підґрунтові води знаходилися на глибині 2–3 сажнів (4–6 м), що полегшувало копання колодязів, яких у маєтку було близько 200. «Ліквідаційний» план цього

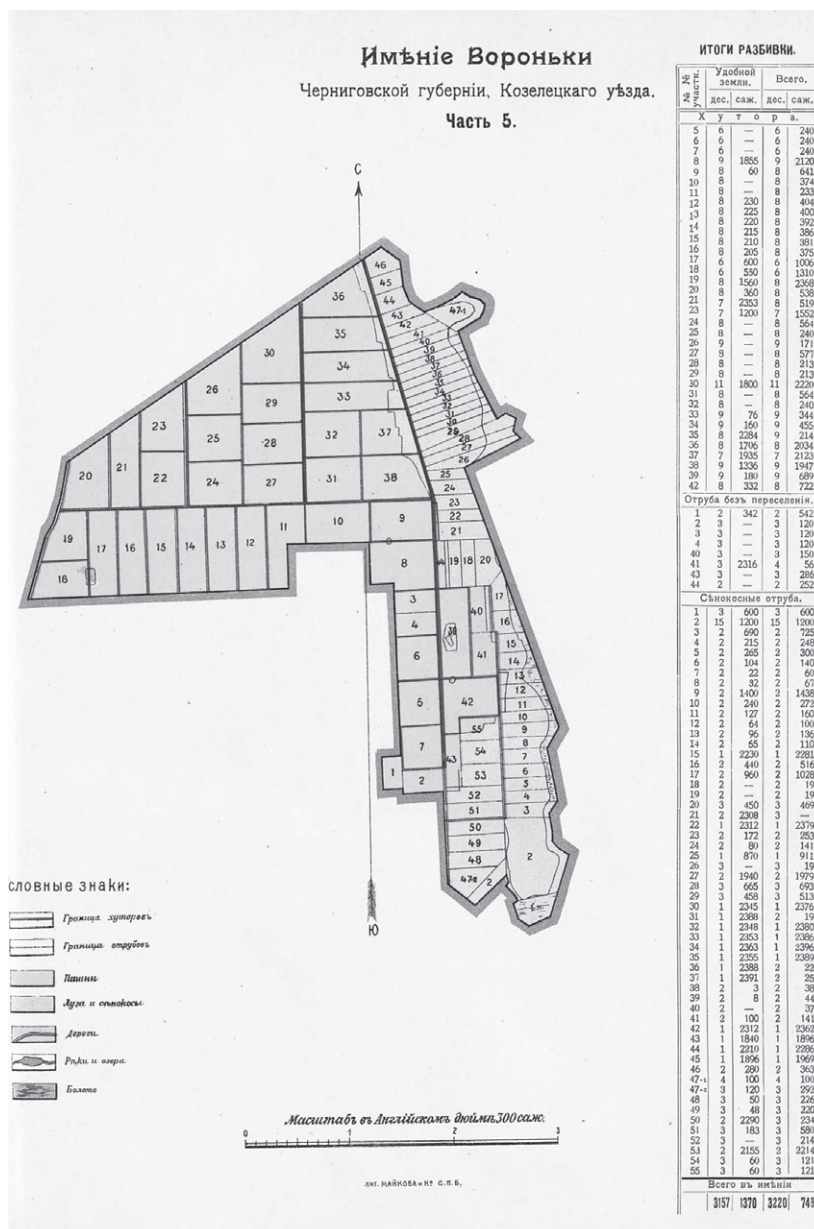

Рис. 1. «Ліквідаційний» план земельної ділянки «Сердюково», що перебувала у власності Селянського поземельного банку (маєтність «Вороньки», Козелецький повіт, 1908 р.).

маєтку було затверджено в 1908 р., а продажна ціна всієї площі була встановлена в сумі 875 тис. руб. Маєток складався з 3-х частин – «Центральна ділянка» (2608 дес.), «Додаткова» (144 дес.) і «Сердюково» (467 дес.). Згідно з ліквідаційним планом, ділянки було розбито наступним чином: у «Центральній» утворено 209 хуторів, 10 орних відрубів, 192 низинних сінокісних відрубів і 2 ділянки товариського володіння (77 дес.), які були незручними для розбивки на самостійні господарські одиниці. Крім цього, за клопотанням повітового земства було надано ділянку площею близько 50 дес. для заснування сільськогосподарської школи. Ділянка «Додаткова», яка була суміжна з присадибними ділянками жителів сіл Вороньки й Веприка, була розбита на 243 відруби. Ділянка «Сердюково» була розподілена на 36 хуторів, 8 польових орних відрубів і 55 сінокісних відрубів як додаткових до хутірських і для окремого продажу (рис. 1) [7, с. 115–116, 277; 9, с. 70–71].

План землеоблаштування, зображений на рис. 1, наочно демонструє приклад діяльності Селянського банку, спрямованої на створення індивідуальних селянських господарств. Газета «Черниговское слово» в 1910 р. писала: «У даний час земля з володіння банку надходить у продаж майже виключно в підготовленому вигляді – окремими ділянками, пристосованими до одноосібного володіння. Ділянки ці продаються або для хутірського господарства з поселенням покупця на самій ділянці, або з облаштуванням покупцями поблизу відведених відрубів невеликого поселення, в якому кожен власник відрубу одержує присадибну ділянку, яка разом з відрубом становить його самостійну ділянку» [23, с. 2]. У звіті банку відзначалося, що при «ліквідації» маєтності Вороньки спостерігалися часті відмови населення від купівлі банківських земель у надії на безкоштовну нарізку ділянок. Завдяки такому ставленню місцевих мешканців дві третини площі маєтку перейшли до виселенців із сусіднього Ніжинського повіту. У заключній частині опису маєтку його укладачі зазначали, що «господарче становище місцевих хуторян цілком задовільне..., обробка ґрунту ретельна. У хуторян є більше десятка удосконалених молотарок» [9, с. 71].

Станом на 1 січня 1907 р. Селянський банк в межах Чернігівської губернії володів 14512 дес. землі, вартість якої становила 2343193 руб. Упродовж 1907–1909 рр. ним було придбано ще 41325 дес. землі вартістю 5330354 руб. Таким чином, на початок 1910 р. Селянський банк володів на Чернігівщині землями загальною площею 55837 дес. вартістю 7673547 руб. [9, с. 68]. На середину 1910 р. площа банківських земель у губернії зросла ще більше й досягла свого максимуму за роки столипінської аграрної реформи. Підтвердження цього ми знаходимо в газеті «Черниговское слово», яка писала: «На 1 липня ц. р. загальна площа земель, що належать селянському банку, дорівнювала 57492 тис. Із цієї кількості 24664 дес. запродано під відрубні й хутірські ділянки, а 4074 дес. залишені під засадження лісом, остаточно проданих земель і тих, що перейшли в юридичне володіння 10814 дес. [42, с. 2]. У 1910 р. банк купував землю в середньому по 157 руб. за десятину, а продавав по 189 руб. [9, с. 68; 29, с. 46]. Залежно від родючості ціна могла бути й набагато вищою. Так, неодмінний член Городнянської повітової землевпорядної комісії, яка вела найактивнішу серед усіх повітів «ліквідаційну» діяльність, на початку 1909 р. доповідав у губернську землевпорядну комісію, що земельні володіння банку в селах Великий Листвен і Вихвостів продаються за цінами: орна підживлена земля – 260–375 руб. за дес., орна не-підживлена – 75–210 руб. за дес. й сінокісна – 150–350 руб. «Ліквідатор» маєтностей Селянського банку, неодмінний член Чернігівської повітової землевпорядної комісії в той же самий час повідомляв губернську комісію, що «за 4–5 верст від Чернігова є до 320 дес. землі для продажу селянам під хутірське поселення за ціною 1 дес. від 40 до 300 руб.» [30, арк. 4, 35]. У газеті «Черниговское слово» в 1910 р. наводився приклад купівлі землі товариством цукрозаводчика М. Терещенка, яке за десятину родючої землі біля залізничної станції Бахмач Конотопського повіту платило 350–400 руб., за 5–6 верст від станції за землю давали вже 200–250 руб. за дес. в той час як середня ціна землі в цій місцевості становила 150–200 руб. [31, с. 3]. Принагідно зазначимо, що в Конотопському повіті була найродючіша, а відповідно й найдорожча на Чернігівщині земля. За даними «Сільськогосподарського огляду Чернігівської губернії»

за 1905 р., ринкова ціна десятини землі тут становила 449 руб., у той час як середня по губернії була 196 руб. [32, с. 192–193]. Отже, не дарма Чернігівщину на поч. ХХ ст. відносили до регіонів з досить високими цінами на землю, у чому можна переконатися, порівнявши її з цінами десятини землі в суміжних регіонах (Орловська – 123 руб., Харківська – 166 руб., Київська – 169 руб.) [9, с. 68].

Що стосується характеру угідь, якими розпоряджався Селянський поземельний банк на Чернігівщині в 1910 р., то 58,1 % загального запасу припадало на долю орної землі, лісу – 11,6 %, інших «зручних» земель – 26,1 % і «незручних» – 4,2 % [9, с. 68]. Банківські лісові ділянки поділялися на 4 категорії: 1) ліс, який зберігали для господарських потреб; 2) ліс для продажу разом із землею; 3) ліс, який призначався для вирубки й перетворення підлісної землі в орну; 4) ліс, призначення якого не визначене [11, арк. 61]. Наприклад, у газеті «Черниговские губернские ведомости» в 1911 р. читаємо оголошення: «Чернігівське відділення Селянського поземельного банку оголошує, що 18 серпня 1911 р. о 12 год. дня в приміщенні відділення відбудуться торги стосовно продажу 308,11 дес. лісу з маєтності Банку при с. Чабурове Погарської волості Стародубського повіту. Торги розпочнуться із суми 39812 руб... Термін вирубки не більше 5 років, покупець зобов'язаний вирубувати щорічно не менше 1/5 частини лісу й здавати Банку підлісну землю» [33, с. 6]. Діяльність Селянського банку щодо придбання поміщицьких земель в українських губерніях на початковому етапі столипінської аграрної реформи покажемо в табл. 3 [34, с. 34–37].

Таблиця 3

**Пропозиція приватновласницьких земель Селянському банку
в українських губерніях в 1907–1910 рр.**

Назва губернії	Надійшло пропозицій щодо продажу земель Банку		Оцінка землевпорядними комісіями пропонованих Банку земель		Пропонована середня ціна десятини землі (руб.)	
	Кількість пропозицій	Площа (дес.)	Кількість маєтностей	Площа (дес.)	Вказана власником	Встановлена комісіями
Волинська	199	257114	28	11056	193	148
Катеринославська	125	140994	82	84348	242	240
Київська	108	118964	39	39045	286	243
Подільська	134	73812	49	39354	288	252
Полтавська	121	65581	78	48563	252	228
Таврійська	86	153711	34	53825	148	106
Харківська	80	51557	40	31824	208	183
Херсонська	174	172137	122	129713	241	190
Чернігівська	240	125601	79	60190	173	112

Дані табл. 3 підтверджують, що на Чернігівщині поміщики охоче продавали свою землю банку, що впливало й на середню ціну продажу. За 1906–1910 рр., згідно з даними «Огляду» діяльності Селянського банку, було продано селянам Чернігівської губернії 23486 дес. банківської землі за ціною 4297837 руб. З них 19758 дес. землі було продано одноосібним власникам під хутори й відруби [9, с. 69]. Отже, під хутори й відруби в 1906–1910 рр. пішло на Чернігівщині 84 % проданої землі (у середньому по українських губерніях – 82 % [29, с. 47]), що підтверджує важливу роль діяльності банку в реалізації столипінської аграрної реформи. Ще близько 3 тис. дес. землі було куплено товариствами й громадами [9, с. 69]. Для порівняння зазначимо, що в сусідніх

губерніях – Київській, Полтавській і Харківській за вказаний період було продано селянам відповідно 92829, 80547 і 65888 дес. банківської землі [29, с. 47]. Цей факт слугує підтвердженням низької купівельної спроможності чернігівських селян на початковому етапі столипінських аграрних перетворень.

Хутори й відруби в Чернігівській губернії створювалися на землях сільських громад, на землях Селянського поземельного банку й на казенних землях. Частка площ хуторів і відрубів, які були утворені на землях різних категорій на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи, показана на рис. 2 [39, с. 586–587; 589–590].

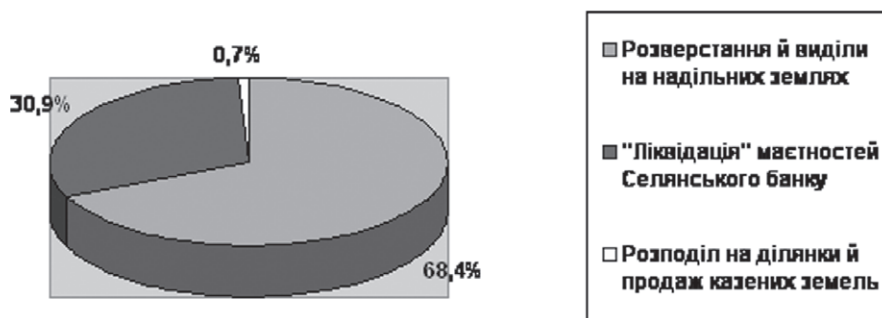

Рис. 2. Частка одноосібних господарств Чернігівській губернії, які були створені на землях різних категорій у роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) (у відсотках до загальної земельної площі хуторів і відрубів)

Як бачимо на рис. 2, на банківських землях у Чернігівській губернії було створено близько третини всіх хуторів і відрубів, що було особливістю регіону, оскільки цей відносний показник був одним з найбільших серед усіх українських губерній (по імперії – 19,1 %). Загальна площа хуторів і відрубів, створених в українських губерніях на землях Селянського банку в 1907–1916 рр. (за даними С. Дубровського), показана в табл. 4 [39, с. 586–590].

Таблиця 4
Площа хуторів і відрубів, створених на землях Селянського поземельного банку в українських губерніях у 1907–1916 рр.

Губернії	Площа хуторів і відрубів, створених на землях Селянського банку (дес.)	Загальна площа новостворених хуторів і відрубів (дес.)	Частка одноосібних госп-в, створених на землях Селянського банку, від загальної площі хуторів і відрубів (%)
Херсонська	77172	641559	12,03
Таврійська	68694	614295	11,18
Катеринославська	33066	874048	3,78
Київська	67487	231471	29,16
Подільська	59965	95265	62,95
Волинська	21139	293656	7,20
Харківська	90172	626424	14,39
Чернігівська	42668	137777	30,97
Полтавська	73209	303343	24,13
По Україні	533572	3817838	13,98

Дані табл. 4 наочно ілюструють діяльність Селянського поземельного банку в губерніях України в роки столипінської аграрної реформи. Згідно з ними, робота

банківських відділень, спрямована на впровадження фермерського господарювання, була найефективнішою в поліському регіоні, у той час як у степових губерніях Південної України «ліквідаційна» діяльність банку була менш активною.

Загальна кількість одноосібних покупців банківських земель упродовж 1906–1910 рр. становила в Чернігівській губернії 2831 особу, серед яких переважали ті, які купували землю в своєму повіті (2471 особа). Кількість покупців з інших повітів становила 252 осіб, а з інших губерній – 108 осіб [10, с. 51]. Чернігівські селяни також придбавали землю в інших регіонах. У приміщеннях повітових землевпорядних комісій були розвішені об'яви, в яких селянам пропонували купувати банківську землю в Поволжі, Криму та в інших віддалених місцевостях [35, арк. 143–144].

Площі маєтностей Селянського поземельного банку, які «ліквідувалися» в повітах Чернігівської губернії за 1906–1915 рр., показані на рис. 3 [37, арк. 68].

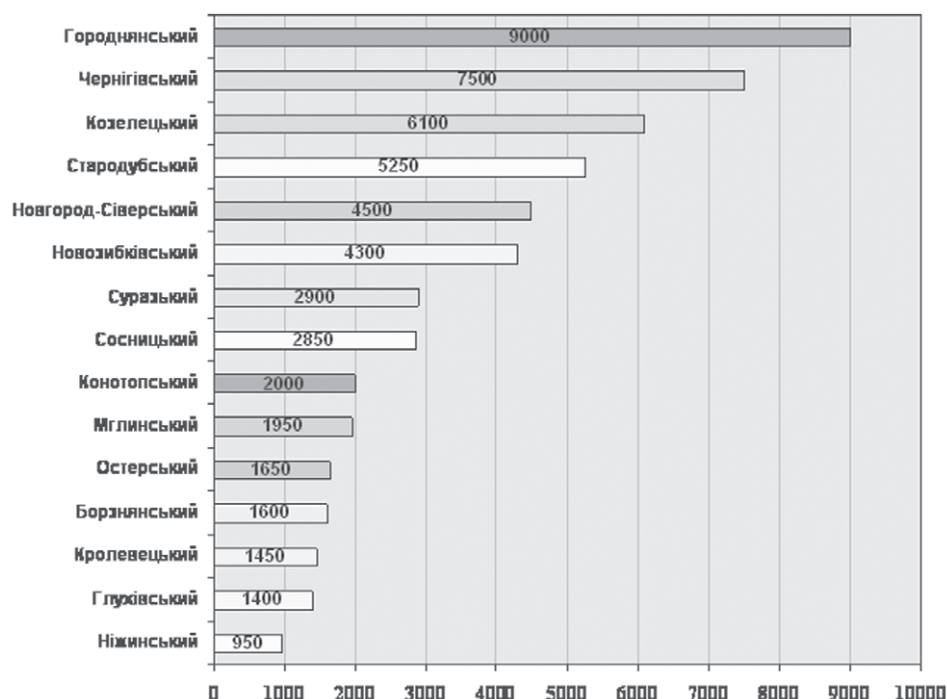

Рис. 3. Розподіл на хутірські й відрубні ділянки маєтностей Селянського поземельного банку в повітах Чернігівської губернії в 1906–1915 рр. (дес.).

Дані на рис. 3 свідчать, що на Чернігівщині «ліквідація» банківських маєтностей у роки століпінської аграрної реформи велася найактивніше в Городнянському повіті, а найменш жваво – у Ніжинському. У той же час у Ніжинському повіті селяни охоче користувалися посередництвом банку для купівлі землі в інших власників. Саме таким чином 931 домогосподарством названого повіту до 1917 р. було куплено 4686 дес. землі [38, арк. 20].

У 1911–1915 рр. розмах операцій Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії залишався досить значним, проте масштаби «ліквідації» банківського земельного фонду поступово зменшувалися [14, с. 117]. Попри це, на Чернігівщині в останні роки століпінської аграрної реформи діяльність Селянського банку була однією з найактивніших серед усіх українських губерній (поряд з Харківською). Особливо знизилися темпи «ліквідаційної» діяльності з початком Першої світової війни. Придбання землі Селянським банком за свій рахунок було припинено (за ви-

нятком купівлі землі в підданих тих держав, які воювали проти Росії). Банк устиг у 1914 р. купити на Чернігівщині лише одну маєтність площею в 1 дес. за 300 руб. [12, арк. 4, 44, 96]. У 1917 р. спочатку декретом Тимчасового уряду було призупинено всі банківські операції Селянського банку, а вже декретом Раднаркому РРФСР від 25 листопада (8 грудня) цього року Селянський поземельний банк як такий, що не відповідав інтересам нової влади, було взагалі ліквідовано [40, с. 406].

Будівля Чернігівського відділення Дворянського й Селянського поземельного банку (нині – обласна бібліотека ім. В. Короленка). Початок XX ст. Листівка з фото із сайту: www.yandex.ua.

Оцінюючи роль Селянського банку в мобілізації земельної власності в кінці XIX – на початку XX ст., не можна не брати до уваги зауваження відомого економіста початку XX ст. Б. Бруцкуса про те, що «в питанні щодо належного підбору покупців вільна мобілізація має без сумніву переваги в порівнянні з передачею землі з рук в руки у вигляді державно-правового акту з метою задоволення споживчих потреб». Процес мобілізації землі за банківського посередництва, на думку вченого, мав наслідком перехід землі з рук недбалих господарів (поміщиків) не до випадкових селян, а до тих, хто брав на себе відповідальність перед народним господарством за її належне використання [41, с. 109–110].

Таким чином, Селянський поземельний банк у період реалізації століпінської аграрної реформи відіграв значну роль у процесі перебудови земельних відносин. Банк сприяв формуванню системи приватної земельної власності в Чернігівській губернії, за його сприяння було покладено початок справі перебудови земельного побуту села, яка полягала в пробудженні в сільського населення почуття приватного власника землі. Важливе місце в діяльності Селянського банку під час здійснення земельних перетворень посідала його «ліквідаційна» діяльність, яка полягала в продажу й віддачі в оренду селянам землі з власного банківського фонду. На Чернігівщині процес «ліквідації» банківських земель у роки аграрної реформи був одним з найактивніших серед усіх українських губерній. І хоч у підсумку століпінська аграрна реформа залишилася незавершеною, проте цінний досвід діяльності Селянського поземельного банку, безсумнівно, може бути використаним для нинішнього реформування сфери аграрних відносин.

1. Батуринский Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный банк / Д.А. Батуринский. – М.: Новая деревня, 1925. – 142 с.; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.; Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних

банків в Україні (1861–1918 рр.) / О.М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64–69; Опря А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні століпінської аграрної реформи в Україні / А.В. Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. – 140 с.; Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк / Н.А. Проскурякова // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–92; Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини ХІХ–ХХ ст. / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 111–119.

2. Герасимчук О.М. Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки століпінської аграрної реформи (1906–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Література та культура Полісся. – Вип. 66. – Ніжин: НДУ ім. М.В. Гоголя, 2011. – С. 130–142.

3. Проскурякова Н. Столыпинская реформа: выход из кризиса / Н. Проскурякова // Отечественные записки. – 2004. – № 1. – С. 157–171.

4. Якименко М.А. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906–1917 рр.: причини, зміст, наслідки / М.А. Якименко // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 62–70.

5. Сидельников С.М. Земельно-крестьянская политика самодержавия в преддумский период / С.М. Сидельников // История СССР. – 1976. – № 4. – С. 24–135.

6. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.

7. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1910 годы. – СПб.: Тип. Гл. упр. уделов, 1910. – [1], 116 с., 82 л., ил.

8. Покупка и продажа земель Крестьянским Банком // Черниговское слово. – 1910. – № 919. – 24 января. – С. 1–2.

9. Олишевец К. Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Черниговской губернии / К. Олишевец // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 3. – С. 67–71.

10. Дядиченко А.Н. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. I-й. – Ч. 2. – С. 1–122.

11. Держархів Чернігівської області, ф. 214, оп. 1, спр. 10, 119 арк.

12. Держархів Чернігівської області, ф. 214, оп. 1, спр. 11, 131 арк.

13. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 457, 125 арк.

14. Батуринский Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный банк / Д.А. Батуринский. – М.: Новая деревня, 1925. – 142 с.

15. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк и столыпинская реформа (1906–1916 г.) / Н.А. Проскурякова // Имущественные отношения в Российской Федерации. – 2007. – № 5. – С. 91–98.

16. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк / Н.А. Проскурякова // Отечественная история. – 1998. – №3. – С. 66–82.

17. Дядиченко А. Мобилизация земельной собственности в Черниговской губернии за 1866–1909 гг. / А. Дядиченко // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 23. – 16 августа. – С. 3–6.

18. Экономическая история СССР: [учеб. для экон. вузов] / В.Т. Чунтулов, Н.С. Кривцова, А.В. Чунтулов, В.А. Тюшев. – М.: Высш. школа, 1987. – 368 с.

19. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

20. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 793, 122 арк.

21. Именные Высочайшие указы Правительствующему Сенату // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1–2. – С. 1–41.

22. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 452, 183 арк.

23. Покупка и продажа земель Крестьянским Банком // Черниговское слово. – 1910. – № 919. – 24 января. – С. 1–2.
24. Новые крестьянские земельные товарищества // Черниговское слово. – 1910. – № 936. – 14 февраля. – С. 2.
25. Хутора и отруба // Черниговское слово. – 1910. – № 932. – 10 февраля. – С. 2.
26. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: ВПШ, 1963. – 656 с.
27. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 62, 7 арк.
28. Елина О.Ю. Сельскохозяйственные общества России, 1765–1920-е годы: вклад в развитие агрономии / О.Ю. Елина // Российская история. – 2011. – № 2. – С. 27–45.
29. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.
30. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 155, 384 арк.
31. Корреспондент «Черн. Слова», м. Батурин (Конотопский у.) // Черниговское слово. – 1910. – № 911. – 15 января. – С. 3.
32. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1905 год (По сообщениям корреспондентов). – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1906. – 395 с.
33. Черниговское отделение Крестьянского Поземельного Банка // Черниговские губернские ведомости. – 1911. – № 57. – 21 июля. – С. 6.
34. Землеустройство (1907–1911 г.). Обзор деятельности Землеустроительных комиссий со времени их открытия по 1 января 1911 года. С приложением статистических таблиц, планов и списков хуторов. – СПб.: Тип-я В. Киришбаума (отделение), 1911. – 150 с.
35. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 23, 176 арк.
36. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 2318, 94 арк.
37. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1205, оп. 1, спр. 36, 91 арк.
38. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 803, 29 арк.
39. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М., Изд-во АН СССР. – 1963. – 600 с.
40. Большая советская энциклопедия: у 30 т. [гл. ред. А.М. Прохоров]. Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – Т. 13. – 1973. – 608 с.
41. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика / Б.Д. Бруцкус. – СПб.: Право, 1922. – 234 [1] с., табл. – (Экономика, вып. VI).
42. Ликвидационная деятельность местного отделения крестьянского поземельного банка // Черниговское слово. – 1910. – № 1059. – 21 июля. – С. 2.

В статье освещается один из аспектов реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1906–1917 гг.), в частности деятельность Крестьянского поземельного банка по продаже крестьянам собственных банковских земель.

Ключевые слова: Черниговская губерния, аграрная реформа, Крестьянский поземельный банк, «ликвидация» банковских земель, землеустроительные комиссии, хутор, отруба.

The article highlights one aspect of the implementation of the Stolypin's agrarian reform on Chernihiv region (1906–1917), in particular, the activities of the Peasant Land Bank for the sale of own Bank lands to peasants.

The financial side of Stolypin's agrarian reform provided the Peasant Land Bank. The Peasant Bank had to acquire landlord lands and assistance in buying its farmers by providing

loans. The sale of Peasant Bank lands to the peasants titled «liquidation» of bank lands. An assistance in the case of «liquidation» of bank lands was provided by the provincial and district land management commissions, created in 1906–1907. The main objective of the commissions was to promote of the Peasant Bank operations for the sale of the former landlord lands to peasants.

In Chernihiv province «liquidation» works of the Peasant Land Bank estates during the Stolypin's agrarian reform was carried out the most active in Horodnia district and less lively – in Nizhyn one. In 1906–1916 the Bank sold to the peasants of Chernihiv province 42,7 thousand dess. of bank lands for farms and land cuts. After beginning of the First World War the operations of the Peasant Bank on Chernihiv region and throughout the empire declined significantly, and in 1917 the Peasant Bank was eliminated.

As a result, over the years of the agrarian reform on own lands of the Peasant Bank in Chernihiv province about a third of all farms and land cuts was created, this relative figure was one of the largest among all Ukrainian provinces.

Thus, the «liquidation» activities of the Peasant Land Bank during the Stolypin's agrarian reform period occupied an important place in the process of land reforms. On Chernihiv region the process of «liquidation» of bank lands in that time was one of the most active among all Ukrainian provinces.

Key words: Chernihiv province, agrarian reform, Peasant Land Bank, «liquidation» of Bank lands, land management commissions, farm, land cut.

Микола Тимошик

ФОРМУВАННЯ ПРОВЛАДНОГО АКТИВУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-х РОКАХ ХХ ст. ЯК ЧИННИК СТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО КОМУНО-БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ: НА АРХІВНИХ МАТЕРІАЛАХ СЕЛА ДАНИНА НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ

«Зі стягнутих із селян лишків державної продрозверстки призначити таку зарплату членам сільради щомісяця: голові виконкому один пуд, члену виконкому – один пуд, секретарю сільради та секретарю земельної комісії – по три пуди зерна».
(З архівного документа).

«Вжити найенергійніших заходів для того, щоб упродовж 48 годин з моменту отримання цього розпорядження все озиме зерно було вивезене платниками податку. За невиконання цього голови сільрад будуть арештовані»
(З архівного документа).

Йдеться про формування нового прошарку провідників радянської влади на селі із числа сільських депутатів та комуністів. Подаються відомості про порядок організації перших виборів та критерії більшовицької влади щодо відбору кандидатур на голів та депутатів сільських рад. Аналізується характер, обсяг роботи, структура сільвиконкомів, штат та платня сільських активістів. Йдеться про такі поширені ознаки нового радянського ладу як вседозволеність, беззаконня та п'янство його представників. Подаються приклади, які засвідчують про започаткування низовими органами влади таємного стеження за селянами-інакодумцями. Акцентується увага на факторах, які поступово призводили до не престижності посади голови сільської ради. Найголовніші з них: відкритий і прихований опір сільського населення, завищені й часто нереальні для виконання вимоги вищестоящих органів до своїх представників у низових структурах, боязнь репресій.

Ключові слова: депутати сільської ради, сільвиконком, структура сільради, натуральна платня депутатам, сільський податковий фонд, хлібні запаси, комнезам, земельна комісія, беззаконня, таємне стеження.

Перші данинські депутати

Під час перших виборів сільвиконкому, що відбувалися в селі в березні-травні 1920 року, обирали лише голову та секретаря. Після відновлення діяльності сільських рад у серпні 1920 року спочатку обирали не голову і секретаря, а депутатів. Таких, за вказівкою з повіту, на всю Данину мало бути 27.

Згідно з протоколом, першими депутатами сільської ради одноголосно були обрані

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

такі данинці. Є нагода вперше оприлюднити їх список (подаю в тому порядку, як вони записані в архівному документі): Архип Пономаренко, Олександр Дворський, Євмен Кошма, Ілля Яловський, Андріян Подолянко, Пилип Пололянко, Андрій Дворський, Лев Гавриш, Михайло Лисенко, Яків Петрик, Мойсей Гой, Корній Полтавець, Павло Потавець, Никодим Дворський, Федір Гой, Хома Подолянко, Євген Кательницький, Григорій Хлібик, Григорій Дворський, Юхим Кательницький, Гордій Дворський, Захар Кулик, Сидір Процько, Григорій Хлібик, Омелян Калюжний, Никифор Процько, Олександр Лисенко [1].

Про те, що кандидатури цих депутатів попередньо розглядалися у волості з метою недопущення до списку елементів, не лояльних до радянської влади, засвідчує запитальник анкети, на який мав попередньо письмово відповісти претендент на членство у сільських і волосних радах. Варто ознайомити читача зі змістом цього запитальника. За ним можна уявити середньостатичного сільського радянського активіста на початках становлення радянської влади.

Беремо до рук анкету Полтавця Корнія Петровича. Вік – 41 рік, одружений, має чотирьох синів (21, 17, 12, 4 роки) та три дочки (16, 14, 8 років). До революції розпоряджався двома десятинами землі, тепер має чотири. На присадибі – власна хата, у господарстві – одна корова, одна коняка, двоє поросят. На запитання «на які засоби існує» написано: «на домашні». Далі, від пункту 1 і до 20-го – запитання на перевірку політичної благонадійності. Найважливіший блок запитань про те, що робив, на які засоби жив, ділиться аж на шість часових періодів: до 1918 року; за першої Центральної Ради; за Гетьмана; за Денікіна; за радянської влади; за директорії. (То були часи, коли люди в глибинці не встигали навіть отямлюватися від частих змін тих, хто справно присилав у села своїх гінців для збору нових податей для нової влади). Далі в анкеті йдеться про приналежність до партії та про національність.

Виходить, що у товариша Полтавця біографія для радянців була «чистою»: весь час займався хліборобством, в 1916-1917 роках перебував на службі в царській армії, з жодною із українських влад не співробітничав, безпартійний українець, з приходом більшовиків став працювати в комбіді (комітет бідняків)[2].

На порядку денному того засідання стояло ще одне важливе питання: обрання своїх представників до волосного виконкому. Володькова Дівиця чекала виборів таких делегатів на сільських сходах у Данині й Шатурі, аби сформувати своє правління та розпочати діяльність влади на рівні волості. Інтереси свого села у волості данинці цього разу довірили новообраному голові Євмену Кошмі, колишньому голові Олександру Дворському та Нілу Яловському [3].

Делегуєючи цих трьох данинців для роботи у волосному виконкомі, ніхто в сільраді не уявляв реального обсягу такої роботи у Володьковій Дівиці. З'ясувалося, що слід було подовгу проводити час у розв'язанні нагальних питань, яких щодня навалювалося більше. Голова сільвиконкому Євмен Кошма не міг часто й надовго відлучатися із села. Частіше став пропускати засідання і Ніл Яловський. Це не залишилося непоміченим. 23 грудня за підписом голови волвиконкому в Данину надійшов виклик Яловському, зміст якого мав погрозливий характер: «Волвиконком пропонує вам прибути в його розпорядження не пізніше 24 грудня і приступити до виконання своїх обов'язків. У протилежному випадку дати цілком обґрунтовану мотивацію для прийняття відповідних заходів» [4].

Про причину «прогулів» данинського представника довідуємося з його письмової пояснювальної записки: «На ваше подання від 23 грудня за №2170 повідомляю, що я не можу прийти до волості, оскільки весь час від дня формування червоної армії був на фронті і втратив здоров'я. Зараз я хворий і прикладаю довідку про хворобу. Оскільки свого часу я був обраний головою сільради с. Данини, то прошу мені дати місце в Данині, я буду виконувати всі розпорядження добросовісно і вчасно». До цієї пояснювальної записки додається видана завідувачем данинським медичним пунктом довідка про те, що він хворіє бронхітом і потребує домашнього лікування [5].

Робота, штат і платня сільських активістів

З висоти часу, коли так багато чого змінилося, цілком очевидно, що критикувати перші рішення вдруге відновленого сільвиконкому якось не з руки. Обстановка в селі й країні була тоді вкрай складною. У сільського керівництва не було ні досвіду, ні гарту в такій роботі, хоча воно було добре обізнане з тим, як вирішувалися в селі громадські справи їхніми батьками та дідами.

І все ж не може не викликати подиву, що друге, після організаційного, засідання сільвиконкому, яке відбулося 29 серпня, було присвячене... відокремленню Данини від Володьково-Дівичької волості та створенню в цьому селі своєї волості. Втім, ця дивовижна історія, що мала несподіване для всіх данинців продовження, заслуговує окремої розповіді.

Також не зрозуміло, чому серед перших нагальних постало питання про ліквідацію старого статуту сільської громадської організації «Просвіта» та вироблення нового. Хоча, думається, що без прямої вказівки з повіту тут не обійшлося. Влада починала наступ на авторитетну по всій Україні «Просвіту» та її численні відділення на місцях, які в роки Визвольних Змагань українського народу досягнули нечуваних успіхів у підвищенні національної свідомості українців. Не випадково на це засідання приїхав представник із повіту товариш Петренко. Він-то і роз'яснив селянам, чому стара, буржуазна й петлюрівська, «Просвіта» є шкідливою нині на селі. За його наполяганням, винесене первинно на обговорення питання «Про товариство «Просвіта» було змінено на бюрократично закручене, але з політичним підтекстом – «Перетворення товариства «Просвіта» та організації на її місці нової, згідно з новим статутом» [6].

Дещо пізніше час вимагав від місцевої влади розв'язання більш кричущих завдань, які все більше стали з'являтися на порядку денному сільвиконкому. Якщо проаналізувати проблематику головних тем, які виносилися на обговорення сільвиконкому від серпня 1920 і упродовж 1921 року, то їх за доцільністю й нагальністю умовно можна поділити на дві групи:

а) питання державної ваги, які «спускалися» згори для невідкладного вжиття заходів на місцях;

б) питання локального характеру, які стосувалися життя самого села.

До першої групи можна віднести: призив і мобілізація, продрозверстка, дезертери, виконання накладеної на село контрибуції, земельні розподіли, запаси продовольства, забезпечення сімей червоноармійців та загиблих тощо. До другої: робота місцевої міліції, медичної амбулаторії, пожежної дружини; ремонт школи, забезпечення вчителів; самоправне вирубування лісу, крадіжки і розбої тощо.

Утім, серед перших постало питання про зарплату керівництву та членам сільвиконкому. Цілком очевидно, що коштів не це держава не виділяла. У селах на ту пору все ще ходили і старі російські рублі, і українські гривні, і «керенки» (горові одиниці Тимчасового уряду Керенського, що постав у Петербурзі після жовтневого перевороту 1917 року). Зрозуміло, що ті гроші чи не щодня знецінювалися. Урядовці з Москви придумали, як матеріально компенсувати зусилля тих, хто проводитиме на місцях політику більшовизації українських сіл. До обсягу обов'язкової здачі державі кожним двором своєрідного податку у формі продрозверстки в натуральному вигляді (про неї йтиметься нижче) додавався обсяг, який сільради мали право залишати собі для розподілу між активістами та депутатами. Виходило так, що призначених згори активістів радянської влади мали утримувати самі селяни.

Отож держава, будучи вкрай розбалансованою економічно й організаційно, від початку зробила так, що іти в депутати ставало вигідно. Чи не подібне відбувається й нині?

Приблизні розцінки своєрідних зарплат радянських керівників (у пудовому вираженні маси важливих натуральних продуктів, здебільшого зерна) були «спущені» на місце. Але в кожному селі до цього делікатного, ба більше – дратівливого, питання підходили по-різному. Так, Данинський сільвиконком у питанні про визначення собі зарплати прийняв таке рішення: зі стягнутих із селян лишків державної

продрозверстки голові виконкому Євмену Кошмі належало отримувати щомісяця один пуд, члену виконкому – один пуд, сторожу сільради – два пуди зерна. А от праця нового секретаря сільради Хлібика (попереднього замінили через місяць) та секретаря земельної комісії Л. Гавриша була оцінена найбільше – кожен мав отримувати від громади по три пуди хліба щомісяця [7].

Засідання, на якому приймалося таке рішення, відбулося 15 вересня 1920 року. Цікаво, що на противагу попереднім, дорадянським, часам, де будь-яке питання, що стосувалося обов'язків громади, виносилося для обговорення і затверджувалося на сході села, тут маємо перший випадок з практики ігнорування цього фактично вже незаконного громадського формування.

По всьому видно, що на перших порах, аж до суцільної колективізації, надлишки зібраної в селян продрозверстки, якою розпоряджався на свій розсуд сільвиконком, були справді невеликими. Ними покривалися не лише зарплати означених посадовців у раді, а й матеріальні потреби вчителів, медичних працівників, новоутвореного в селі підрозділу радянських міліціонерів. Вистачало й на разові премії тим, кому голова вважав за потрібне щедро подякувати за зроблені добрі діла для громади. Так, у книзі протоколів сільради віднаходимо запис про те, що за проведений ремонт шести пожежних діжок для сільської водокачки тесляру Петрові (прізвище написано нерозбірливо) надано винагороду: «...усього чотири пуди зерна із процентів, що залишилися від продрозверстки» [8].

Схоже, що першим розподілом зарплат місцевих активістів за рахунок селянського хліба не обійшлося. Незабаром до переліку важливих осіб для отримання такої преференції від держави додається посада голови комітету незаможних селян. 29 січня 1921 року питання про збільшення платні на цій посаді позитивно вирішується на сільвиконкомі. До наявних двох пудів хліба в місяць від січня нового року цьому посадовцю додавалося ще стільки ж. Отож щомісячна зарплата у розмірі чотири пуди щомісячно у голови комнезаму була на той момент найвищою в селі. Цю посаду тоді обіймав Яків Павлович Сірик (протокол №3 від 29 січня 1921 року). До речі, незабаром Якова Сірика оберуть новим головою сільської ради (це вже п'ятим за рахунком за неповний рік). Якою була платня його на цій посаді, встановити за архівними документами не вдалося.

У випадках, якщо й цей фонд добровільно-примусових пожертв селян доточно вичерпувався, виконком сільради практикував додаткові стягнення із кожного господарства на разові потреби. Привчені віддавна місцевими священиками щедро віддавати на громадські потреби частину свого чесно добутого добра, данинські селяни на початках із розумінням ставилися до таких позапланових витрат. Так вони вчинили із закликом 22 листопада 1921 року шкільної ради (а до її складу входили обрані громадою батьки учнів) «скинутися» на обігрів шкільних класів. Морози того року наступили несподівано рано. А палити шкільні грубки було нічим. Кожен двір погодився тоді виділити для цієї справи по два кулі соломи [9].

Виконком сільради практикував й інші форми отримання продуктів для радянських активістів, зокрібно й поза межами надлишків сільського податкового фонду, яким він сам розпоряджався. Так, у документах Ніжинського повітпродкому (повітового продовольчого комітету) віднаходимо звернення комнезаму з Данини від 18 січня 1921 року такого змісту: «Комітет просить розпорядитися про відпуск солі по одному фунту на душу для сімей членів комнезаму і найбільшнього населення сімей червонорамійців» [10].

9 квітня того ж року надходить друге подібне звернення з Данини, яке адресується Ніжинській райспілці (прототипу майбутнього райокоопторгу). Цього разу прохання стосувалося «виділення мануфактури (тобто, тканин. – М. Т.) для членів комнезаму і найбільшнього населення сімей червонорамійців» [11]. Виходить, уже тоді комнезамівські чиновники у питаннях отримання додаткових продуктів і товарів від влади прирівнювали себе і членів своїх родин до «найбільшнього населення сімей червонорамійців».

Цікаво, що і в першому, і в другому випадках указувалося одне й те ж джерело

покриття грошових витрат за сіль і мануфактуру: «за рахунок обміну хлібних запасів данинської громади в кількості 1400 чоловік».

Варто наголосити, що утримання сільвиконкому данинцям обходилося все дорожче. Штат оплачуваних громадою провідників радянської влади на селі виростав на очах. Якщо в березні 1920 року таких було двоє (голова і секретар ради), то трохи менше ніж за рік (лютий 1921-го) цей штат «роздувся» майже в шість разів: аж 11 чоловік.

Завдяки віднайденому «Списку службовців у Данинській сільській Раді та її відділах» маємо можливість відтворити структуру апарату найнижчої управлінської ланки комуно-більшовицької держави в перші роки її існування. Отож на початок 1921 року ця структура для села такої величини як Данина передбачала 11 штатних одиниць, які закріплювалися за чотирма відділами.

Перший відділ: виконком сільради (голова, його заступник, по-тодішньому – товариш голови, секретар).

Другий відділ: комнезам, повністю – комітет незаможних селян як своєрідний прообраз майбутніх колгоспів (голова, член комітету і секретар).

Третій відділ: земельна комісія (голова, член комісії, секретар).

Четвертий відділ: народна інспекція (голова та його заступник).

Маємо можливість персонально назвати цей повністю укомплектований штат.

Сільрада. Головою її на той час був Яків Павлович Микитенко, його заступником Дмитро Іванович Хлібик, секретарем – Хома Іванович Хлібик.

Комнезам. Головою комнезаму в Данині було обрано Павла Васильовича Полтавця, членом комітету – Мойсея Микитовича Сміюху, секретарем – Лева Максимовича Гавриша.

Земельна комісія. Голова – Яків Андрійович Сірик, член комісії – Юхим Якович Кугут, секретар – Андрій Данилович Дворський.

Народна інспекція. Голова – Гордій Григорович Дворський, заступник – Архип Прокопович Пономаренко.

Цікаво, в якому віці приходили до керма перші радянські працівники на селі? Голова сільради і його заступник та голова і секретар комнезаму виявилися однолітками – всі четверо народилися в 1882 році. Отож на момент обрання на керівні посади їм виповнилося по 38 років. Найстаршим із цієї начальницької групи був секретар сільради – мав 58 років. А наймолодшим – член комнезаму Сміюха, йому було лиш 26 років. Середній вік працівників земельної комісії та народної інспекції коливався від 35 років (обидва Дворські) до 56-ти (Пономаренко).

Промовистою для аналізу є графа «Відношення до військової повинності». Навпроти прізвищ Микитетка, двох Хлібиків та Полтавця стоять прочерки. Отож на посади голів сільрад та комнезамів, як також і на їхніх заступників, уже тоді держава видавала своєрідну «броню», яка на весь період виконання керівних обов'язків захищала їх від неминучості призову. Навпроти прізвища молодого Сміюхи – приписка: «Не годний зовсім до служби», навпроти всіх інших – «Не підлягає мобілізації» [12].

У тому, що штати апаратних працівників уже на ту пору були невинувато «роздуті», можна переконатися, коли проаналізувати, скількох людей «обслуговував», для прикладу, сільрадівський комнезам. Виявляється, всього лиш десятьох. Рівно стільки членів комнезаму налічувалося в Данині на 2 червня 1921 року. Про це довідуємося з «Іменного списку членів Комітету Незаможного Селянства Володьково-Дівицької волості» [13].

Таким чином, членами цього нового об'єднання данинських селян, що склале в недалекому майбутньому основу трьох колгоспів села, були: Павло Васильович Полтавець, Лев Максимович Гавриш, Хома Іванович Хлібик, Мусій Микитович Сміюха, Онисим Федорович Гой, Микола Логвинович Глушко, Євмен Євменович Кательницький, Мусій Дмитрович Гой, Михайло Пилипович Процько. Якщо врахувати, що четверо з них (Полтавець, Гавриш, Хлібик, Сміюха) працювали у відділах сільради, то абсурдність існування такої структури, яка не заробляла на себе

гроші, а існувала за рахунок додаткових натуральних податків усієї громади села, стає очевидною. Це було однією з причин різкого загострення усталених донедавна стосунків між селянськими прошарками. Що ж до прошарку сільського бюрократичного апарату, який розростається на очах, то їти в активісти і справно виконувати на відповідних посадах свої обов'язки було в ту пору, з одного боку, надто вигідно, а з іншого – небезпечно.

Та про цю особливість сільського життя йтиметься нижче.

Про п'янство депутатів та міліції

Ознайомившись із процедурою призначення жалування сільських посадовців, можна зробити висновок, що держава, сповідуючи на словах за допомогою ідеологічних гасел принцип рівності й справедливості, насправді такими подачками розбещувала самих активістів, сприяла соціальному розшаруванню села, створенню конфліктних ситуацій у громаді.

Від перших місяців укорінювалася практика, коли на засідання сільвиконкому деякі активісти приходили напідпитку, а то й зовсім п'яні.

Таким чином, замість вирішення конкретних справ у насправду драматичний час на засіданні займалися втихомирюванням дебоширів.

Терпєць урвався голові в лютому 1921 року, коли він перед зачитуванням планового порядку денного вимушений був озвучити прилюдно цю проблему, зауваживши її для протоколу цілком неконкретним формулюванням – «Про поточний момент». Обговорення цього питання виявилось несподівано гарячим, адже серед депутатів було немало й порядних та небайдужих. Любителям без міри споживати самогонку, коли заманеться, таки дісталось на горіхи. Ухвалена більшістю резолюція виявилась строгою (стилістику документа в перекладі з російської збережено): «Для більш багатомірної роботи зобов'язати всіх членів ради і комнезаму при появі в нетверезому стані один раз – видаляти із засідання, на другий раз – виключати із членів ради з одночасним протягуванням до відповідальності за законом» [14].

На сільвиконкомі неодноразово обговорювали й п'янство сільських міліціонерів, які утримувалися також коштом самих селян. Кількість скарг про крадіжки домашнього майна на продовольства до осені 1920 року помітно збільшувалася, однак жоден злодій не був спійманий, хоча люди вже відкрито говорили, що в селі безкарно розгулює ціла банда. Одночасно із скаргами на крадіжки посипалися до сільвиконкому і скарги на саму міліцію, яка через пиятику неспроможна була належно працювати. «Існуюча в селі Данина міліція цілком бездіяльна» – такий висновок озвучив голова сільської ради на засіданні сільвиконкому 2 листопада 1920 року. Втім, постанова з цього питання виявилася такою, що лише задавнювала, а не хірургічно лікувала хворобу: «Зобов'язати голову сільради строго стежити за діями сільської міліції. Якщо ж міліція не виправиться, то такого міліціонера після винесення догани звільнити зі служби» [15].

Цілком вірогідно, що таке обтічне і м'яке рішення «по міліціонерах» пояснювалося відсутністю в селі достойних бажаючих із числа молодих чоловіків працювати на цій небезпечній ділянці.

Подальший розвиток подій у селі показав, що міліція пити не перестала, а різних правопорушень та злочинів побільшало. Так, на засіданні сільвиконкому 8 березня 1922 року вже вкотре слухалося питання про крадіжки. Такі випадки, підкреслювали виступаючи, набрали масового характеру. І знову, вже вкотре, приймається рішення, яке не було кому виконувати: «Спійманого злодія розстрілювати на місці» [16].

Щоб хоч якось зрушити з місця цю проблему, 11 березня сільвиконком приймає рішення про організацію нічних обходів сільських вулиць. Кожен із десяти дворів мав виставляти щоночі до двох чоловіків для несення патрулювання на конкретному кутку села. Наскільки ефективним виявилось таке нововведення і як довго воно протрималося насправді, з'ясувати за архівними матеріалами не вдалося.

Не давала спокою данинським міліціонерам і Ніжинська повітова міліція. Звідти через Володьково-Дівицький волвиконком систематично приходили писані наспіх

від руки записки, в яких повідомлялося про окремі правопорушення данинців та вимагалось вжиття конкретних заходів. Цікавий факт зафіксував черговий повітової міліції за №315 від 3 листопада 1921 року. Син колишнього учителя Данинської школи Михайло Дмитрович Гунько, який навчався в Ніжинському фельдшерському училищі, покидаючи Данину, без відома революційного комітету, самочинно взяв поперечну пилку, що належала школі. У записці наголошується, що «ревком просить відібрати від Гунька пилку і доставити її в школу, а самого Гунька притягнути до законної відповідальності за самочинство або зобов'язати Гунька привезти пилку особисто» [17]

На кінець 20-х–початок 30-х років проблема п'яної, безвідповідальної, грубої і некультурної радянської міліції виходить далеко за межі окремо взятих сіл. Про це читаємо в донесенні з грифом «таємно» Ніжинського окружного виконавчого комітету від 6 грудня 1930 року на адресу начальника окрадмінвідділу:

«За відомостями, що їх має Окрвиконком, випадки систематичного піяцтва робітників міліції як округового, так і периферійного апаратів продовжуються, як і раніш, внаслідок чого – квола робота, безавторитетність робітників міліції й дискредитація викликають дорікання з боку населення» [18.]

На підтвердження викладеного у цій записці наводиться низка показових прикладів. Скажімо, міліціонер лосинівської міліції Сергій Мисян так допився, що загубив у полі револьвер і кашкета. Селяни знайшли пропажу в полі і передали до сільради.

Уседозволеність і беззаконня як ознака нового ладу

На цю пору припадає й один казусний, можна сказати, дикунський, випадок, який не лише сколихнув і налякав усю Данину, а й спонукав чи не кожного задуматися над тим, чи справді рідною, близькою і зрозумілою буде для них приведена з Москви лєнінська «влада трудящих». *Йдеться про вседозволеність і беззаконня начальників нового ладу.*

У травні 1920 року на території Данини були вбиті два червоноармійці-конвоїри роти російської армії, яка в час пішого маршу зупинилася тут на нічліг. Як же «розслідували» факт навмисного вбивства вояків командир та політрук роти? Під час обходу ними кількох селянських дворів хтось із «доброзичливців» висловив припущення, що це міг зробити Іван Калюжний. Він, мовляв, і самогонку гонить, і може щось украсти, отож міг і вбити.

І ось озвіріла й підпила рота російських військових раптово вдирається на обійстя «винуватця» Калюжного, влаштувавши там справжній погром. Опісля два воєнні чини, збивши ногами господаря двору та поставивши його на коліна, під дулом наганів, на очах переляканих до смерті дітей та дружини пишуть, регочучи, цілком алогічний і бездоказовий акт такого змісту:

«Акт №1. Про конфіскацію майна у мешканця села Данини В.-Дівицької волості Івана Тимофійовича Калюжного, арештованого за виготовлення самогонного спирту, а також за підозрою участі в крадіжках і на основі здійсненого ним убивства двох червоноармійців-конвоїрів Проїлова Якова та Сергієнка Йосипа.

Пункт перший.

Конфісковано і відправлено в штаб загону тилу військ II армії наступне:

1. Одна коняка – кобила з лошам. 2. Одна корова. 3. Одна свинка. 4. Віз селянський на дерев'яній ходовій. 5. Один хомут. 6. Пенькові віжки. 7. Один піджак. 8. Шинель. 9. Чоботи. 10. Картоплі 10 пудів. 11. 1,5 пуда соняшникової олії. 12. 30 фунтів квасолі. 13. Один комплект чоловічої білизни. 14. Пилка. 15. Металеве відро. 16. Рушник. 17. Одна клейонка.

Пункт другий.

Передано до Ради села Данини в розпорядження голови тов. Дворського для розподілу серед найбільшнього трудового населення вищеназваного села:

1. Плуг залізний. 2. Борона із залізними зубами. 3. Санки. 4. Солома близько 80 пудів. 5. Чотири жіночі сорочки. 6. Одна напівшуба жіноча. 7. Одна натільна білизна жіноча.

Обшук, перепис і конфіскацію майна проведено червоноармійцями і командирським складом 4-ї роти загону військ тилу XII армії під керівництвом політрука тов. Виноградова в присутності голови сільської Ради і двох понятих із селян того ж села» [19].

Як стає відомо із цього архівного документа, описане в першому пункті майно селянина Калюжного (домашні речі, худобу та реманент) прийняв заступник воєнкома загону тилу XII армії Соколов. А перелічене в другому пункті прийняв голова сільської ради Дворський.

Те, що написав своєю рукою наприкінці складеного російськими військовими начальниками акта Олександр Дворський, є неймовірним. Читач цього тексту нізащо не здогадається, чим закінчилася ця цинічна і до неймовірності жорстока історія приниження данинського селянина. У приписці данинського голови читаємо: «Означене в пункті 2-му майно, згідно з постановою засідання Данинської сільської Ради, яке відбулося 23 травня 1920 року, видано Юхиму Тимофійовичу Калюжному, як людині чесній і бідній». На документі рукою Юхима Калюжного приписано «Майно одержав». І ще одна приписка: «Видав голова».

Юхим Калюжний – рідний брат Івана Калюжного, якого без суду, слідства, без зібраних доказів провини забрали із села до суду російські вояки. Більше в селі про цього господаря ніхто нічого не знав.

Є всі підстави стверджувати, що тодішній голова сільради знав про безневинність Юхимового брата. Інакше б не відважився запропонувати на засіданні ради бодай у такий спосіб компенсувати родині арештованого фактичне пограбування нажитого упродовж багатьох років праці до поту добра. Саме засідання відбулося після полишення села тієї злої пам'яті роти. Напевне, тоді Олександр Дворський і не здогадувався, що і той письмовий акт, і його прикінцева приписка на останній сторінці потраплять до архівних сховищ і збережуть на своїх сторінках неспростовні свідчення аморальності представників нової влади лихолітньої доби.

Утім, є всі підстави припустити, що саме цей благородний вчинок сільського голови вплинув і на подальший розвиток подій у селі, і на його власну трагічну долю.

Йдеться про ще один «сюрприз» від нової влади, яка в роки боротьби із Центральною Радою так хотіла переконати українських селян у тому, що їхні інтереси по-справжньому зможе захистити лише радянський робітничо-селянський уряд під проводом комуністів. Однак, не встигнувши ствердитися, відразу забула про щедрі обіцянки.

2 грудня 1920 року вся Данина враз переполошилася неймовірною новиною: прибулі з Ніжина критою машиною начальницькі чини в шкіряних плащах і з кобурами обіч кишень арештували кілька мешканців села і відправили до ніжинської в'язниці. З-поміж них – радянські активісти, які вірно служили цій владі, – колишній голова сільської ради Олександр Дворський та Євмен Кошма. Село враз загуло, ніби у вулику. На початку родичі, а згодом і численні односельці стали вимагати від голови сільради скликання сільського сходу, де всі хотіли почути інформацію з перших вуст про те, що ж сталося, за що арештували шанованих серед громади односельців. До начальницьких кабінетів Володькової Дівичі й Носівки пішли ходоки за поясненнями.

Данинці були настроєні добитися від влади правдивого слова настільки рішуче, що їхні спонтанні емоції могли перерости в бунт проти нової влади. І це відчули в повіті. Тому втихомирювати їх 7 грудня приїхав у Данину член колегії Носівського райпродкомісаріату товариш Петренко. Та цей начальник, замість розрядити ситуацію, заспокоїти людей, без ніяких пояснень, безапеляційно наказав заборонити проведення сходу села, що вже мав розпочатися, повторюючи одне й теж: «Наверху розберуться».

Законослухняних селян, які від діда-прадіда були привчені до козацької вольності, до демократичних форм вирішення будь-яких конфліктів та непорозумінь по через сходку села, грубим окриком чужомовного начальника-невігласа у чергове було зневажено і принижено.

Того ж дня на екстреному засіданні сільради активісти колективно пишуть і

затверджують текст звернення до Ніжинського повітового виконкому. «Доповідаючи про викладене, – йдеться в останньому абзаці цього звернення, – Данинський сільський виконком просить вказівки, як вчинити в даному випадку: чи можна скликати сход для складання приговору і видачі такого родичам арештованих. Голова – Дворський. Секретар – Хлібик» (приговором у ті роки вважалося зачитування на майдані письмового рішення сходу села) [20].

Відповідь на це звернення данинців до повітової влади тоді так і не надійшла.

Прізвище Євмена Кошми, Олександра Дворського, яких незабаром випустять із в'язниці, рівно через десять років сплинуть ще в одній судовій справі, короткий розгляд якої закінчиться для цих двох та ще кількох данинців трагічно – їх розстріляють у 1930 році без суда й слідства за рішенням зловісної «тройки». Влада, якій ті люди вірно служили всі ці роки, вершила правосуддя, виходячи зі своїх політичних переконань, нехтуючи елементарними законами логіки та буквою бодай примітивного закону. Втім, про цю історію буде окрема розповідь.

Початок таємного стеження за інакодумцями

Це те з ідеологічного блоку, за що взялися керманічі нового ладу від початку. Для тотального контролю за поведінкою і висловлюваннями власних думок звичайних громадян та для систематичного інформування про настрої селян відповідних вищестоящих органів у селах від літа 1920 року створювалися спеціальні таємні підрозділи, які згодом отримали зловісну назву «тройок».

Створювати «тройку» в Данині приїхав 1 серпня член волосного ревкому Я. Стажник. На скликаному засіданні сільського ревкому він детально охарактеризував суть негласної діяльності цього підрозділу: стежити за невідомими особами, які прибувають у село, а також за висловлюваннями місцевих громадян; особливу увагу звертати на тих, хто агітує проти радянської влади та не підкоряється їй приписам.

«Тройка» оголошувалася в селі «недоторканною». Квота при її виборах була такою: два чоловіки з числа незаможного селянства, один – від сільського ревкому. Документально це рішення зафіксовано так: «Обрати до недоторканної тройки для стеження за особами, які агітують проти радянської влади, із числа членів Данинського сільського ревкому Михайла Процька і з числа членів незаможного селянства Мойсея Смілюха та Степана Дворського. Із цієї тройки вибрати головою М. Смілюха» [21].

Тоді рядові мешканці сіл ще навіть і не підозрювали, що настають часи, коли за будь-яке висловлення щодо діяльності представників влади на місцях або повіту, чи, не дай Боже, центру репресивні центральні органи вже розробляли низку суворих покарань. Метою цих заходів було перетворення колись вільнолюбивого, самодостатнього й гордого українського хлібороба в слухняну, перелякану й бездумну істоту, яка здатна буде виконувати все, що накаже для цього партія більшовиків.

Чому посада голови сільради ставала непрестижною?

Незважаючи на високу платню та особливий статус у селі, посада голови радянського сільвиконкому не була престижною. Принаймні, у перші роки радянської влади.

Такий висновок можна зробити, аналізуючи архівні документи тієї доби. Для прикладу, лише за перший рік діяльності сільвиконкомів у Данині змінилося аж шість голів. Терміни перебування деяких з них на цих посадах коливалися від двох тижнів до одного місяця. У заявах здебільшого вказуються на схожі причини добровільної здачі високих повноважень: за станом здоров'я, за сімейними обставинами, через труднощі у веденні домашнього господарства.

Вимальовуються дві найголовніші причини такого поширеного в ті часи явища.

Перша причина: явний і прихований опір діяльності голови та очолюваного ним виконкому місцевим населенням. Якщо на початку виступи гінців із повіту про принади більшовицької влади та переваги її над центральною владою УНР селяни сприймали з тихою настороженістю, то вже після перших тижнів так званої

більшовизації села та настороженість перейшла в явний і прихований спротив. Люди на власній шкірі стали переконаватися в кричущій розбіжності революційних лозунгів і реальних дій московських ставлеників «влади трудящих мас». А безмірне й системне «викачування» продовольчих запасів із дворів хліборобів, жорстоке покарання за найменший непослух, грубе ігнорування зверненнями чи запитам простих людей остаточно поставили хрест на сподіваннях тієї ж Москви пустопорожніми обіцянками примарного комуністичного раю задобрити непокірних і нелояльних українців.

Цю свою непокірність селяни стали відверто проявляти до ставлеників цієї влади – передусім голови сільради та радянських активістів. Їм увесь час погрожували, залякували, попереджали. Виконувати не завжди вмотивовані, а то й несправедливі вказівки «зверху», тонко балансувати між «своїми» і «чужими» насправду було нестерпно важко.

Друга причина: завищені й часто нереальні для виконання вимоги вищестоящих керівників від цієї влади до своїх ставлеників на місцях. Із кожним місяцем такі вимоги ставали все нестерпнішими й небезпечнішими. На стіл голови сільради посильні чи не щодня приносили по кілька письмових вказівок термінового характеру з волосного, районного і повітового центрів, у яких зазвичай містилося прикінцеве речення про відповідальність за невиконання.

Учитаймося в такі вказівки і уявімо стан людини, яка наперед знала, що виконати їх сповна не вдасться і що за таке невиконання належатиме відповідати за всіма суворостями тодішніх порядків.

З книги наказів Володьково-Дівицького волвиконкому 1921 року:

«Наказую вам найстрогіше доставити насіння у Володьково-Дівицький Волпосівком упродовж двох діб. За невиконання цього будете платити удвічі більше». «Наказую найстрогіше виконати вищевказане. За невиконання цього будете арештовані» [22].

22 грудня 1921: «Прийняти самі найадміністративніші міри щодо стягування осінньої позички із 22-х боржників, списки яких ви передали раніше. Залишати таку кількість боржників на наступний 1922 рік неможливо. За невиконання цього будете арештовані за ваше холодне вжиття заходів» [23].

З книги наказів Володьково-Дівицького волвиконкому 1922 року:

«Вжити найенергійніших заходів для того, щоб упродовж 48 годин з моменту отримання цього розпорядження все озиме зерно було вивезене платниками податку. За невиконання цього голови сільрад будуть арештовані» [24].

«На додаток до розпорядження про безумовне виконання продподатку. Уповноваженим бути на своїх місцях і суворо виконувати свій обов'язок. На голову хутора Сотники (с. Данина) на неподання до 20 жовтня інформації про діяльність сільської ради за жовтень, для першого разу, накласти арешт терміном на 5 діб». [25].

Справне виконання функцій голови сільради в умовах, що склалися на кінець 1922 року, ставало, таким чином, не лише нереальним, а й небезпечним.

До сонму начальників і активістів нової влади стали входити тоді й комуністи, партійні осередки яких від початку 20-х років формувалися в селах. Безпосереднє керівництво ними здійснювали волосні комітети партії. Останні отримували вказівки з Ніжинського повітпарткому. Пізніше на основі цих двох структур були утворені райкоми партії.

Волосні парткоми найперше взялися за дисципліну. 1 серпня 1921 року з Володькової Дівиці Данинському партосередку надійшов для ознайомлення під розписку «дисциплінарний» лист. Йшлося в ньому зокрема й про один з найголовніших обов'язків члена партії – відвідувати збори та виступати на них. Окремий пункт стосувався тих, хто ігноруватиме таку вимогу: «Відповідно до вказівки Ніжинського повітпарткому, всім членам осередків за невідвідування зборів перший раз – оголошується догана, другий раз – догана і огудження в пресі, за третє невідвідування – виключення з партії.

Секретар волпарткому» [26].

Бути виключеними з партії новобранці «керівної і спрямовуючої» не хотіли. Адже

туди йшли передусім за посадами, пільгами, кращим становищем у громаді. Щоб заробити «пташку» про виступи, стали говорити на тих зборах Бог вість про що. Але й тут здійснювався суворий контроль. Строгі контролери з волості поспішили надіслати в Данину нове попередження:

«Останнім часом на зазасіданнях компартячейки перестали розглядатися принципи питання, а ставлять на порядок денний маловажливі питання, мало не сімейні. Волпартком пропонує секретарю партячейки докорінним чином припинити подібне явище і ставити на зборах суто принципи питання: релігія і комунізм, економічна політика компартії і т. д і вимагати контролю за діяльністю підручних партії. Пора зрозуміти, що загальні збори ячеек проводяться для підняття комуністичного рівня їх членів, для здорової критики і виправлення помилок» [27].

Так поступово в селі формувалася нова каста людей – радянських працівників та комуністів. Пройде небагато часу і саме за допомогою такої, з одного боку, пригodoваної, а з іншого – заляканої касты правляча партія під лозунгами воєнного комунізму вершитиме над українським селянством нечуване беззаконня, сіятиме страх, проводитиме хвиля за хвилею нищівні репресії.

1. Протоколи засідань сільсовета с. Данины. 6 января 1920 – 29 августа 1923 // ДАЧО. Ніжинська філія. – Фонд 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1.

2. Приказы Нежинского уездного отдела труда о проведении трудовой повинности, протоколы засідань санитарного совета Данинского медучастка, акты о ремонте сельской школы и списки военнообязанных 1899-1902 года рождения. Начато 20 января 1920 – окончено 15 января 1921. // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 74.

3. Там само. – Арк. 11.

4. Лист члену волвиконкому товаришу Яловському Нілу від 23 грудня 1922 в Головній книзі Володьково-Дівицької волості. 1918-1923 // ДАЧО Ніжинська філія. – Ф. 1796.- Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 18.

5. Там само. – Арк. 19.

6. Там само. – Арк. 4.

7. Там само. – Арк. 18.

8. Там само. – Арк. 26.

9. Там само. – Арк. 52.

10. Там само.

11. Там само. – Арк. 44.

12. Приказы Нежинского уездного отдела труда о проведении трудовой повинности, протоколы засідань санитарного совета Данинского медучастка, акты о ремонте сельской школы и списки военнообязанных 1899-1902 года рождения. Начато 20 января 1920 – окончено 15 января 1921. // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 9-10.

13. Там само. – Арк. 41.

14. Протоколы общих собраний Данинского сельсовета // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 1357. – Арк. 14.

15. Протоколы засідань Данинского сельсовета. // Там само. – Од. зб. 3. – Арк. 27.

16. Там само. – Од. зб. 24. – Арк. 10.

17. Данинский сельский совет. Приказы и постановления Черниговского губисполкома об обложении граждан трудналогом. Списки плательщиков трудналога и опись имущества церкви села. Начато 2 января 1921 г. – окончено 8 декабря 1921 г. // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5957. – Оп. 1. Од. зб. 8. – Арк. 273.

18. Листування з Ніжинськими окружними відділами і райвиконкомом про: неетичні вчинки і зв'язки з куркульством відповідальних районних працівників і працівників міліції, про викривлення класової лінії при обкладанні сільгосподатком, дані про антирадянські виступи вчителів та інші питання // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. Р-60. – Оп. 3. – Од. зб. 15. – Арк. 49

19. Там само. – Арк. – 108-109.
20. Переписка Володьково-Девицького волисполкома о выполнении плана продразверстки, назначении и увольнении работников волисполкома, разборы жалоб и заявлений граждан. Начато 10 ноября 1920 – окончено 11 ноября 1921 г. // ДАЧО. Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 31.
21. Там само. – Од. зб. 2. – Арк. 29.
22. Там само. – Од. зб. 8. – Арк. 137.
23. Там само. – Арк. 158.
24. Там само. – Од. зб. 22. – Арк. 56.
25. Там само. – Арк. 251.
26. Лист Володьково-Дівицького волосного комітету партії до Данинського партосередку «Про партійну дисципліну членів партосередків» // Там само. – Од. зб. 8. – Арк. 187.
27. Там само. – Арк. 189.

Речь идет о формировании новой прослойки паводырей советской власти на селе из числа сельских депутатов и коммунистов. Подаются сведения о порядке организации первых выборов и критерии власти большевиков по отбору кандидатур на председателей и депутатов сельсоветов. Анализируется характер, объем работы, структура сельисполкомов, штат и зарплата сельских активистов. Называются такие распространенные признаки нового строя как беззаконие, вседозволенность и пьянство. Подаются примеры, которые свидетельствуют о начале низовыми органами власти тайной слежки за крестьянами-инакомыслящими. Акцентируется внимание на факторах, которые постепенно делали должность председателя сельсовета непрестижной и опасной.

Ключевые слова: депутаты сельского совета, сельисполком, структура сельсовета, натуральная оплата труда депутатам, сельский продовольственный фонд, хлебные запасы, комбеды, земельная комиссия, беззаконие, тайная слежка.

Mykola TYMOSHYK

FORMATION OF POWER-SUPPORTED COUNCIL IN A UKRAINIAN VILLAGE IN THE 20s OF THE XXth CENTURY AS THE FACTOR OF COMMUNIST-BILSHOVYK REGIME AFFIRMATION: ON THE ARCHIVE MATTERS OF DANYNA VILLAGE OF NIZHYN DISTRICT

The article deals with the process of formation of a new communist oriented layer of Soviet power in a Ukrainian village. It gives the information about the order of the first election organization and the bilshovyk criteria for the candidates for the position of a village chairman. It also analyses the character, amount of work, structure of village councils, personnel and its salaries. The article tells about the widespread features of new power such as permissiveness, lawlessness and excessive drinking of its representatives. It gives examples of secret spying after those whose viewpoints differed from the official ones. The article emphasizes on the factors such as peasants' resistance, overestimated demands of superior authority, fear of punitive measures which made the position of a village chairman of no prestige.

Key words: village council deputies, village council, structure of a village council, rural tax fund, bread stock, the committee of the poor, land commission, lawlessness, secret spying.

ЮВІЛЕЇ

УДК 37(09)(477.51) «1948/1950»

*До 100 – річчя
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка*

Анатолій Боровик

МИКОЛА ВОЛОДИМИРОВИЧ ПІДПРИГОРЩУК – ДИРЕКТОР ЧЕРНІГІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (1948 – 1950 рр.)

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського учительського інституту повоєнного періоду. Мова йде про період управління навчальним закладом М.В.Підпригорщуком.

Ключові слова: Чернігівський учительський інститут, М.В.Підпригорщук, організація навчального процесу, навчально-матеріальна база.

Ще про одного директора Чернігівського учительського інституту піде мова у цій статті. Педагогічна і управлінська діяльність М.В.Підпригорщука не мали належного висвітлення у історичній літературі. Тому маємо на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Народився Микола Володимирович 21 жовтня 1912 р. у с. Журбинці Самгородського району Вінницької області. У 1929 р. вступив, а у 1932 р. закінчив Бердичівський педагогічний технікум. З липня 1932 р. до лютого 1933 р. працював директором Іванківської семирічної школи Бердичівського району, а з березня 1933 р. до серпня 1934 р. – інспектором Бердичівського міського відділення освіти і за сумісництвом лектором Бердичівського педтехнікуму.

З вересня 1934 р. до червня 1939 р. навчався на історичному факультеті Київського державного університету. У період здобуття освіти працював лектором технікуму народного господарства у м. Києві. Після закінчення навчання в університеті був призначений заступником директора з науково-навчальної роботи Тульчинського учительського інституту, в якому працював до початку війни.

З 1941 р. до 1946 р. перебував у армії на політичній роботі. Брав участь у Сталінградській битві та на Курській дузі. Нагороджений орденом «Червоної Зірки» й двома орденами Вітчизняної війни та двома медалями «За оборону Сталінграда» і «За перемогу над Німеччиною».

Після демобілізації з армії у травні 1946 р. уже 10 червня був призначений заступником директора з науково-навчальної частини Чернігівського учительського інституту.

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Наказом № 1176 від 28 червня 1948 р. заступник міністра освіти УРСР І. Гуленко призначив М. Підпригорщука на посаду директора Чернігівського учительського інституту. За сумісництвом з 1 вересня 1947 р. до 5 серпня 1950 р. виконував обов'язки завідувача кафедри історії [1, арк. 5].

На час призначення М.В.Підпригорщука директором Чернігівського учительського інституту в Українській РСР було 23 педагогічних, 21 самостійних учительських інститутів та 14 учительських інститутів у складі педагогічних. Усього у педагогічних вузах працювало 2244 штатні викладачі, але з ученими ступенями та званнями працювало лише 367 осіб, що становило 17% від загальної кількості. Лише в учительських інститутах на 575 викладачів працював 1 професор, кандидат наук, 22 доцента – кандидатів наук, 12 доцентів та 15 кандидатів наук [2, арк. 2, 24].

Дефіцит кадрів вищої кваліфікації у системі педагогічної освіти не давав можливості призначати навіть на керівні посади в інститутах, а особливо в учительських, викладачів, які мали наукові ступені та вчені звання. Хоча 1948 – 1949 навчального року в Чернігівському учительському інституті працювало три доценти – кандидати наук та один доцент, який не мав наукового ступеня [3, арк.12]. Проте їм Міністерство освіти УРСР не довірило керівництво інститутом, а призначили на керівну посаду викладача з вищою освітою та члена ВКП(б), який уже один рік та два місяці пропрацював у інституті на посаді заступника директора.

На час призначення на посаду директора М. В. Підпригорщука учительський інститут продовжував перебувати у тимчасово наданому приміщенні школи №16. Причому у масштабах України із 44 педагогічних вишів лише 31 був забезпечений власним навчальним приміщенням, інші проводили навчально-виховну діяльність у колишніх школах, гуртожитках та у пристосованих для навчання помешканнях [4, арк.20].

У приміщенні інституту, крім 11 навчальних аудиторій, 7 кабінетів та лабораторій, по одній кімнаті відведено під спортзал, бібліотеку та їдальню, дві кімнати – для гуртожитку та сім – для квартир викладачів. Улітку, напередодні навчального року, директору інституту довелося переобладнувати систему опалення із парового на водяне.

Збільшувалася кількість літератури в бібліотеці. За період з 1 липня 1948 р. до 1 липня 1949 р. було придбано 3517 книжок на суму 22916 крб. Загальна чисельність книжкового фонду бібліотеки становила 23423 книги. Значну їх кількість складали видання соціально-економічної тематики та підручники для студентів. Проте не вистачало книг літературно-мовного циклу та методичної літератури й журналів, які надходили до бібліотеки по 1 – 2 примірники. Наприкінці 1948 – 1949 навчального року бібліотеку перевели в більш простору аудиторію, виготовили нові стелажі, а бібліотекарі провели каталогізацію фондів [5, арк.3].

Директор докладав значні зусилля для поліпшення роботи кабінетів. Лише за 1949 р. на їхнє обладнання було використано 39681 крб. Найбільша сума витрачена на фізико-математичний кабінет – 22638 крб., на кабінет мови і літератури – 4548 крб., на педагогічний – 4271 крб., на історичний – 1532 крб., на фізкультурний – 5913 крб. і основ марксизму-ленінізму – 979 крб. Проте у аудиторіях залишалися старі меблі, які потребували заміни. На думку М. В. Підпригорщука, «в цілому матеріальна база інституту вже зараз давала можливість довести контингент студентів до 400 – 450 осіб» [6, арк.4, 11].

За штатним розписом 1948 – 1949 навчального року в інституті працювали 27 штатних викладачів. Доцентів, кандидатів наук – 3, доцентів, не кандидатів наук – 1, старших викладачів – 12, інші – асистенти. Значну частину викладачів становили досвідчені учителі, 10 з них мали педагогічний стаж до 10 років, а 9 – більше 10 років.

У порівнянні з попереднім навчальним роком кількість викладачів високої кваліфікації збільшилась на 2 особи. Напередодні навчального року було запрошено очолити кафедру мови кандидата філологічних наук доцента Л. О. Чуїч. На кафедру історії був запрошений директор Чернігівського історичного музею, кандидат історичних наук Л. І. Левенко. 7 викладачів складали екзамени кандидатського

мінімуму (М. С. Красіко, В. Т. Сиротенко, М. А. Пейсахович, П. Ф. Конашевич, С. Н. Іоффе, В. С. Крелевець, М. І. Різун), а 2 викладачі (О. С. Шева та С. С. Марченко) закінчили їхнє складання. Але було 9 викладачів, які ще не приступили до їхнього складання [7, арк. 12 – 13].

Контингент студентів на 1 вересня 1948 р. становив 312 осіб, з них 81 навчалася на історичному факультеті, 98 – на фізико-математичному факультеті, на українському відділенні філологічного факультету – 50 та на російському відділенні – 83. Контингент другого, випускного курсу становив 148 осіб, до державних іспитів були допущені 147 студентів. Склали державні іспити 140 осіб, 5 студентів не склали один чи два іспити, два студенти через хворобу не складали екзамени і тому складали їх разом із студентами-заочниками [8, арк. 20-21].

Педагогічна практика проводилася у два етапи. У третьому семестрі протягом одного тижня студенти закріплювалися до одного із класів дев'яти шкіл м. Чернігова і вивчали організацію роботи в школі та працювали помічниками класних керівників. У наступному семестрі студенти протягом чотирьох тижнів проводили пробні та залікові уроки у закріплених класах. Основна маса студентів успішно виконувала завдання педпрактики, методисти відзначали окремі недоліки в їхній роботі. Частина із них слабо володіла фактичним матеріалом уроку, мова деяких студентів засмічена русизмами, у частини студентів були відсутні навички управління класом. Під час підбиття підсумків викладачі висловили побажання щодо виправлення недоліків [9, арк. 51, 53].

Значну увагу директор інституту М. В. Підпригоршук приділяв контролю за проведенням навчально-виховного процесу. Так, 1948 – 1949 навчального року було ґрунтовно перевірено роботу кафедр: основ марксизму-ленінізму, фізики і математики та мови, а також стан фізкультурної роботи й викладання фізвиховання в інституті. Щомісяця директор перевіряв виконання на факультетах графіків навчальних занять, стенографування лекцій, також проводилися по 2 – 3 рази на рік фронтальні перевірки грамотності студентів. Директор контролював роботу кабінетів та бібліотеки, відвідував та аналізував заняття викладачів [10, арк. 55-56].

Незначне збільшення студентів відбулося наступного 1949 – 1950 навчального року. На початку було 329 студентів, а завершили навчальний рік 324 особи. Відбулися певні зміни, пов'язані із закриттям історичного факультету, адже першого курсу не набирали, а другий – продовжував навчатись у м. Чернігові. Там навчалось 54 студенти, на фізико-математичному факультеті – 106 осіб, на українському відділенні філфаку – 77 та на російському відділенні – 87 студентів. Державні іспити у 1950 р. успішно склали всі 146 студентів, з них 26 отримали дипломи з відзнакою [11, арк. 74зв.].

Із 180 студентів першого курсу успішно обидві екзаменаційні сесії склали 169 студентів, 16 з них – на «відмінно», 99 – на «відмінно» та «добре». Але три студенти отримали 1 незадовільну оцінку, а два – дві та три незадовільні оцінки. За неуспішність був відрахований один студент та ще один з інших причин.

Якщо порівняти успішність студентів Чернігівського учительського інституту із результатами літньої сесії в учительських інститутах УРСР у 1949 – 1950 навчальному році, де навчалось 9942 студентів, то всі екзамени склали 9463 особи, на «відмінно» – 1035 (10,9%), на «відмінно» і «добре» – 4886 (51,6%). Проте 1207 осіб (4,8%) переведені на наступний курс були умовно, так як мали академічну заборгованість, 117 (0,5%) – були залишені на повторний курс та 126 (0,5%) – були відраховані за неуспішність [12, арк. 18]. Отже, успішність студентів учительських інститутів, у тому числі і Чернігівського, не відрізнялася від загальних показників.

Важливою особливістю діяльності педагогічних вишів в областях УРСР було те, що вони забезпечували учителями школи своїх областей та частково інших. Для того, щоб краще уявити забезпеченість кадрами шкіл Чернігівської області, ми використали звіт Чернігівського обласного відділу народної освіти за 1949 – 1950 навчальний рік. В усіх школах області працювало 11173 учителів а саме: у 1 – 4 класах – 5185, у 5 – 7 класах – 4677, у 8 – 10 класах – 831 учитель, без урахування учителів фізвиховання та співів.

Освітній рівень учителів області був таким[13, арк. 144]:

Освіта	1 – 4 кл.	5 – 10 кл.	Учителів фізвихов.
Закінчена вища освіта	42	1832	5
Закінчили учительський інститут	197	2702	3
Незакінчена вища освіта	53	417	4
Середня педагогічна освіта	4493	425	72
Загальна середня освіта	258	132	193
Незакінчена середня освіта	142	-	203

Наведені статистичні дані свідчать, що 400 учителів початкових класів не мали відповідної педагогічної освіти, але, як сказано у звіті, 357 навчалися заочно у педагогічних училищах на випускних курсах, 43 вчителі, які не мали середньої освіти і не навчалися заочно, – це люди похилого віку, які атестовані на звання учителя.

557 учителів 5 – 10 класів не мали відповідної освіти, але 425 з них вже мали середню педагогічну освіту і майже всі вони навчалися на заочних відділеннях педагогічних й учительських інститутів. З цієї кількості не навчалися 220 учителів.

З 1242 директорів та завідувачів початкових шкіл 1146 мали відповідну освіту та потрібний досвід керівництва школою. Лише 96 – не мали відповідної освіти, з них директорів середніх шкіл – 12, директорів семирічних шкіл – 65, завідувачів початкових шкіл – 19. Обласний відділ освіти визначив на наступний навчальний рік замінити 23 завідувачів початкових шкіл, 48 директорів семирічних та 15 – середніх шкіл. Проте для запровадження загальної семирічної освіти в області потрібно було ще понад 1000 учителів 5 – 10 класів різних спеціальностей. Для успішного початку 1950 – 1951 навчального року не вистачало ще 244 учителів із спеціальностей: українська мова і література – 17, російська мова і література – 39, математика – 121, іноземна мова – 67 [14, арк. 154].

Отже, у Чернігівській області, де працювали Ніжинський педагогічний та Чернігівський учительський інститути, був ще значний дефіцит учительських кадрів багатьох спеціальностей. Тому обласний відділ освіти просив Міністерство освіти забезпечити школи області випускниками педагогічних вишів інших областей. Крім того, виникала також потреба значного розширення наборів студентів до місцевих педагогічних вишів.

У зв'язку із закриттям історичного відділення, після двох років і одного місяця роботи на посаді директора Чернігівського учительського інституту Миколу Володимировича Підпригорщука наказом Міністерства освіти УРСР № 464/к від 29 липня 1950 р. було звільнено. 5 серпня 1950 р. він передав справи інституту новопризначеному директору і був переведений на посаду директора Дрогобицького учительського інституту.

З наданої нам інформації працівниками Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка стало відомо, що М. В. Підпригорщук 1954 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Підвищення матеріального і духовного рівня робітничого класу західних областей Української РСР в післявоєнний період» і йому було присвоєно науковий ступінь кандидата історичних наук. Учене звання доцента отримав 1960 р. Під його редакцією вперше розпочалося видання «Наукових записок» Дрогобицького педінституту. За час роботи в даному навчальному закладі М. В. Підпригорщук був автором 7 наукових праць. Неодноразово обирався депутатом Дрогобицької міської ради, з 1952 р. очолював обласне відділення Товариства з розповсюдження політичних та наукових знань. 1959 – 1960 рр. брав активну участь в об'єднанні Львівського педагогічного інституту з Дрогобицьким. 1960 р. переїхав на нове місце проживання до м. Києва. Подальша його доля нам невідома.

1. Архів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (далі – Архів ЧНПУ), ф. Р-608, оп. 1-О, спр.33, 35 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 166, оп 15, спр. 626, 155 арк.
3. Там само, спр. 643, 90 арк.
4. Там само, спр. 626, 155 арк.
5. Там само, спр. 643.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само, спр. 794, 102 арк.
12. Там само, спр. 822, 91 арк.
13. Там само, спр.857, 173 арк.
14. Там само.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского учительского института послевоенного периода. Речь идёт о периоде управления учебным заведением Н. В. Подпригорщук.

Ключевые слова: Черниговский учительский институт, Н. В. Подпригорщук, организация учебного процесса, учебно-материальная база.

The article deals with little-known pages of history of Chernihiv teachers' institute in in a post-war period. It was a time of Mykola Pidprygorschuck' managing.

Keywords: Chernihiv teachers' institute, Mykola Pidprygorschuck', managing of educational process, educational and resource base.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 272 с.: іл.

Агресія путінської Росії проти України вкрай загострила інтерес до ключових моментів перетинання, протистояння, конфліктування аж до кривавих воєн двох народів, країн, а нині вже й держав упродовж дуже давнього та зовсім близького історичного минулого. Крізь призму цієї визначальної для нас події по-іншому сприймаються й вузлові сюжети світової історії, в яких Україні та Росії відводилися важливі ролі.

Війна, яку влучно охрестили «гібридною», оголила ту просту істину, що в умовах збройного протистояння історичне минуле перетворюється в потужну ідеологічну зброю в наших або ворожих руках. Багато патріотично налаштованих істориків усвідомили, що національну історію мало досліджувати згідно з приписами класично-академічної традиції: здобуті знання мають стати доступними для широкого загалу. Безумовно, в цьому плані вже чимало зроблено. Всіх бажаючих дізнатися про конкретні здобутки відсилаємо до розлогого інтерв'ю Кирила Галушка¹ – ініціатора історичного проекту «Likbez. Історичний фронт» і, до речі, одного з авторів рецензованого видання. Історик, перераховуючи досягнення сучасних популяризаторів історії, назвав саме книгу «Війна і міф» першим здобутком на цьому терені.

Видання розпочинається ґрунтовною, але компактною передмовою О. Зінченка з дещо провокуючою назвою «Війна міфам». Посилаючись на думку відомого українського історика Ярослава Грицака, інших дослідників, автор розмежовує два поняття: *Mim* і *міф*. Перший – важлива засада формування колективної пам'яті: необхідна підстава, щоб «окреслити групову ідентичність і легімізувати існування суспільно-політичного порядку»* або, як поетично сформулював Євген Маланюк: «Як в нації вождя нема, / Тоді вожді її – поети: / Міцкевич, Пушкін не дарма / Творили вічні міти й мети, – / Давали форму почуттям, / Ростили й пестили події, / І стало вічністю життя / Їх в формі Польщі і Росії». А от «міф – це спотворене, часом спрощене, а часом – сфальсифіковане бачення минулого». Численні міфи про перемогу СРСР у Великій Вітчизняній війні розпочали творити ще за часів Сталіна, у наступні десятиліття вони не переглядалися і не спростовувалися, а тільки пристосовувалися до тих чи інших ідеологічних потреб радянського режиму, а згодом Російської Федерації. Застосовуючи фальсифікацію «оминання» чи звинувачуючи в усьому «ворогів», комуністичні ідеологи створювали непомильний образ «великого вождя» та правлячої комуністичної партії, які вели радянський народ до перемоги. Схема була спрощена до примітивізму: «правильні» українці воювали на боці СРСР, а «неправильні» – йшли в УПА й ставали колаборантами [с. 9]. О. Зінченко вважає, що «деконструкція радянського Міту рано чи пізно призведе до творення нової – української версії Міту Другої світової війни» [с. 11]. Це явище природне – кожен народ має свою колективну пам'ять і типи останніх не завжди збігаються. Автор застерігає, що навіть великі Міти можуть бути небезпечними.

Але, як нам здається, для українців нині є важливішою й нагальнішою інша потреба: подолати негативний вплив низки міфів про Другу світову війну, запущених у пропагандистський обіг ще сталінським режимом й останнім часом інтенсивно культивованих путінською Москвою. На ще один аспект, що актуалізує проблему, вказує Олександр Лисенко: «Історична пам'ять – ще донедавна така різна у громадян навіть тих держав, які тоді були союзниками, – нині яскраво еволюціонує в універсальне річище, витороване гуманітарною аксіологічною традицією. У глобалізованому світі,

* Тут і далі у квадратних дужках зазначено сторінку рецензованого видання.

як це не парадоксально нині звучить, ієрархію цінностей очолюють не гроші та влада, а імперативи самоцінності людського життя, демократії, індивідуальної свободи. Очевидно, із цієї причини історієписання війни впродовж останніх кількох десятиліть поступово перетворилося з суто академічного заняття на зону співпереживання й перегуку поколінь, такі собі «діалоги з минулим»...»². Поборюючи тоталітарну міфотворчість, українське суспільство буде наближатися до європейської цивілізації.

У книзі, підготовленій колективом співробітників Інституту національної пам'яті, Інституту історії України Національної Академії наук України та інших науково-дослідницьких установ, переконливо розвінчуються 50 міфів. У сукупності вони охоплюють коло питань, довкола яких найчастіше збурюється громадська думка, спалахують палкі дискусії. Кожний розділ присвячений розгляду й розвінчання певного міфу. Всі вони побудовані за одним принципом: цитата з якого-небудь видання, досить часто прорадянського або відверто антиукраїнського за змістом (на жаль, і в самій Україні такої літератури видавалося та й видається чимало), далі з'ясовується суть міфу, наводяться «стисло» факти, що свого часу були закладені в його основу, і, нарешті, на базі розлогих, систематизованих фактів доказывается його неправдивість і з'ясовується, в чиїх інтересах той чи інший міф експлуатується нині.

Відразу зауважимо, що далеко не всі вони мають радянське чи російське походження. У книзі викриваються й деякі міфи, що з'явилися в українських колах. Це версія, що нібито Шарль де Голль і Че Гевара схвально відгукувалися про УПА; некритичне поширення німецької листівки про спробу виселити всіх українців, що опинилася на окупованій нацистами території [с. 179–182, міф 34; с. 201–205, міф 40]. Цим самим автори не просто демонструють свою принциповість, але прагнуть поставити заслін поширенню нових міфів.

Однак головний масив – це добре відомі старшому поколінню з радянських підручників, численної літератури, періодики, кіно- та телеекранів численні спроби героїзації та глорифікації, як пишномовно при цьому висловлюються, «подвигу народу». За цим фасадом незмінно приховується прагнення протягти думку про вирішальну роль комуністичної партії та її вождів (за різних часів різних), але з відчутною перевагою Сталіна. Ідея проста – саме він врятував світ від «коричневої чуми». Цей факт в очах багатьох не тільки перекидає всі його злочини, але спонукає наступників до повторення сумнівного «подвигу».

Дехто, можливо, скаже: все це давно відоме. Викривлення інформації, певні перебільшення були скрізь і завжди, й нічого про те зайвий раз розводитися. Однак багато фактів широкому загалу так і залишилися невідомими. Скажімо, подвигу 28 героїв-панфіловців ніколи не було. Всю історію вигадали газетярі. Органи МГБ розпочали слідство у цій справі ще в 1947 р. і повністю доказали наявність фальсифікації. Однак ця обставина аж ніяк не вплинула на міф. Історія «подвигу» була покладена в основу радянської, російської, казахстанської та киргизстанської державної ідеології. Фільми під назвою «Двадцять вісім панфіловців» й нині показують в Росії, про це свідчить фото постера, вміщеного в книзі [с. 105–111; міф 21]. Пропагандисти прекрасно знають, що тиражують відверту брехню, але це їх, очевидно, мало обходить. В орбіту поширення цього базового для радянської історії міфу була втягнута й Україна. Цікаво було б дізнатися, скільки колгоспів, вулиць, провулків в нашій країні мали (або й нині носять, за винятком перших) подібну назву?

Не варто думати, що це дрібниці: з них виростає велика неправда, яка, ще раз повторимося, впливає на свідомість людей в напрямку, вигідному державі-агресору. На жаль, надійної протиотрути від постійних доз смертельних ін'єкцій російської пропагандистської машини не існує. Всі аналітики сходяться на тому, що деміфологізація – тривалий і складний процес. У цьому сенсі, сподіваємося, позитивну роль відіграє книга, де розвінчуються найпоширеніші міфи про Другу світову війну.

Регіональних сюжетів у ній не так уже й багато. Три розділи, в яких наводяться неспростовні дані про злочин, вчинений радянською владою проти кримських татар, навряд чи можна віднести до цієї категорії. Все, що стосується історії депортації цього народу, набуло всеукраїнського значення. Однак у книзі привертає увагу сюжет про

Корюківську трагедію. Він розкривається в розділі: «Червоні партизани – «народні месники» [с. 145–150, міф 28]. Нагадаємо ще раз, що відбулося у райцентрі Чернігівської області: «1–2 березня 1943 року нацистський каральний загін повністю, разом з усіма мешканцями, спалив містечко Корюківку... Загинули близько 7 тисяч осіб, спалено 1290 будинків. [...] Корюківська трагедія – найбільший злочин проти мирного населення такого гатунку під час Другої світової війни у Європі. Проте, на відміну, від Хатині, Корюківська трагедія не стала всесоюзним символом скорботи, її історію замовчували у СРСР». Причини подібного ставлення прості: щоб не компрометувати радянських партизанів, бо з'єднання О. Федорова знаходилося на відстані не більше 15 км від Корюківки і мало десятикратну перевагу над карателями... [с. 148–149].

Варто наголосити на ретельності й продуманості відбору фактів. Колектив авторів у складі 15 дослідників попрацював на славу. Хочеться відзначити, що серед них є 2 випускники тоді історичного факультету Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

У кожній рецензії мають бути певні зауваження. Нам здається, що далеко не всі поширені спотворення чи замовчування історичної правди знайшли відображення у книзі. Однак певною мірою головний упорядник попередив цей докір, зазначивши, що «перелік згаданих тут міфів не є вичерпним» [с. 11]. Отже, можна сподіватися, що продовження буде...

Колектив авторів подбав і про вдумливих читачів, яким захочеться поглибити свої знання: список літератури та інтернет-джерел нараховує понад 180 позицій. Книжка добре й зі значенням оформлена: вміщене на обкладинці зображення «Маку пам'яті» символізує розрив із радянською парадигмою історії й приєднання до того трактування війни, яке нині поділяє цивілізований світ. Цій же меті служать і численні ілюстрації.

Будемо сподіватися, що війна радянським міфам, оголошена рецензованим виданням, буде продовжена. Бажано, щоб вона поширилася й на інші міфологізовані історичні «фронти»: історію Української революції 1917–1921 рр., процес «побудови соціалізму в СРСР», боротьбу влади проти шістдесятників та дисидентів, «розв'язання національного питання»... і багато чого іншого, що ретельно фальсифікувалося упродовж десятиліть і потребує не просто відкидання, а ґрунтовного перегляду й системного розвінчання.

Тамара ДЕМЧЕНКО

1. Махун С. Кирило Галушко: «Головна зброя українського історика – факти і просвітництво» / С. Махун // Дзеркало тижня. – 2016. – № 7 (27 лютого – 4 березня). – С. 15.

2. Лисенко О. Є. Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2015. – № 5. – С. 19.

Самойленко Г. В. Розвиток художньої культури на Чернігівщині в XIX – на початку XX ст. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2015. – 458 с.

Пропонована широкому загалу монографія професора, доктора філологічних наук Г.В.Самойленка є чи не першою спробою ґрунтовного аналізу і узагальнення мистецько-культурних явищ в історичному дискурсі Чернігівщини XIX– поч. XX ст.

Г. В. Самойленко – відомий дослідник художньої культури регіону, автор численних монографічних досліджень, статей, засновник і видавець наукових збірників, науковий керівник дисертаційних досліджень з означеної проблематики. Упродовж багатьох років учений досліджує процеси культурного розвитку Чернігівщини, зокрема архітектури, живопису, театрального і музичного мистецтва, освіти, науки, літературного життя і періодики тощо.

У цьому сенсі актуальність праці є безперечною, її поява цілком закономірна, оскільки вона є своєрідним підсумком багатолітніх досліджень Г. В. Самойленка, документованим унаочненням розмаїття і динамічного розвитку художньої культури поліського регіону XIX–поч. XX ст., першою спробою цілісного дослідження культурного розвитку Чернігівщини певного історичного періоду.

Вступна частина книги «Розвиток художньої культури на Чернігівщині в XIX – на початку XX ст.» містить переконливі докази системного підходу науковця до розробки окресленої проблематики, про що свідчать уже видані монографічні праці автора («Сторінки літературного життя Чернігівщини XII–XVIII ст.», «Літературне життя Чернігова кінця XIX–поч. XX ст.», «Нежинская филологическая школа: 1820–1990», «Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач», «Микола Гоголь і Ніжин», «Леонід Глібов у колі сучасників», «Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа», «Марія Заньковецька і Поліський край», «Театри і актори Північного Лівобережжя», «Михайло Глінка і Україна», ін.), ґрунтовні дослідження у співавторстві («Нариси культури Ніжина: у 5 ч.», «Культура Чернігівщини XI – перш. пол. XVII ст.», «Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст.», «Образотворче мистецтво і скульптура в Ніжині в XVII–XX ст.», ін.), чисельні наукові розвідки про діячів культури – М. Гоголя, М. Коцюбинського, П. Куліша, В. Забілу, Є. Гребінку, театральну родину Лучицьких, М. Садовського, І. Бровченка, Т. Коршикову, О. Сидельникову, ін.

З огляду на характерне для художньої культури Чернігівщини означеного періоду розмаїття, дослідницька увага Г.В.Самойленка зосереджена на аспектах, які й визначили структуру книги та назви семи розділів: «Будівництво та архітектура на Чернігівщині у XIX – на поч. XX ст.», «Гнізда культури на Чернігівщині», «Малярство на Чернігівщині у XIX–на поч. XX ст.», «Літературне життя на Чернігівщині», «Періодика Чернігівщини: сторінки історії», «Театр XIX–поч. XX ст.», «Музичне мистецтво Чернігівщини XIX–поч. XX ст.».

Оскільки книга адресована не лише науковцям, але й студентам, педагогам, краєзнавцям і «всім, хто любить свій рідний край», то абсолютно доречним виглядає історичний екскурс, яким відкривається перший розділ «Будівництво та архітектура на Чернігівщині у XIX – на поч. XX ст.» – Чернігівські землі і Гетьманська держава, утворення Малоросійської губернії з центром у Чернігові, формування адміністративних кордонів Чернігівської губернії та її повітів, аналіз складу мешканців, розвитку сільського господарства, промисловості, торговельних відносин. Саме виходячи із особливостей історичного і соціально-економічного розвитку цього регіону, можна зрозуміти своєрідність культурного процесу Чернігівщини XIX – поч. XX ст.

Дослідження специфіки архітектурного образу Чернігівщини базується на залученні архівних джерел, документованих описів О. Русова, М. Домонтовича, спеціальних наукових праць радянської та пострадянської доби і дозволяє дійти висновку про інтенсивний розвиток громадського, житлового, палацового, храмового і промислового будівництва. Типовими на той період були стилі класицизм, ампір, а з часом їхнє збагачення призвело до появи неокласицистичних, неореалістичних модифікацій та модернізму. Особливе зацікавлення читача у цьому розділі викликає історія виникнення пам'яток архітектури і будівництва Чернігівського краю, особливості стилю,

відомості про архітекторів та власників споруд, а також багатий ілюстративний матеріал, зібраний автором.

Грунтовно описані Г. В. Самойленком гнізда культури Чернігівщини, з-поміж яких виділяються дворянські садиби та садиби представників творчої інтелігенції з характерними ознаками – наявність палацу, паркового ансамблю, зібрання творів мистецтва, функціонування театрального, хорового колективів, активність культурно-мистецького середовища. До найвідоміших гнізд культури належать маєтки Кирила Розумовського (Батурин), Петра Рум'янцева-Задунайського (Вишеньки), братів Безбородьків, родини Мусіних-Пушкіних (Срібне), Галаганів (Сокиринці), Тарновських (Качанівка), Скоропадських (Тростянець) та ін. Досліджуючи дворянські садиби Чернігівщини, автор наголошує, що в якості гнізд культури виступають лише ті, які характеризуються «цілеспрямованою роботою власника садиби та його оточення у напрямку збагачення культурних проявів», вони сприяли розширенню культурного середовища регіону.

Результатом багатолітніх дослідницьких пошуків Г. В. Самойленка став розділ «Малярство на Чернігівщині у ХІХ – на поч. ХХ ст., у якому розглядається мистецтво живопису як фактор садибного гнізда культури, естетичного виховання в навчальних закладах і творчої діяльності професійних художників. Із особливостями садибного малярства на Чернігівщині автор знайомить читача, акцентуючи увагу на традиції колекціонування творів українського, російського і західноєвропейського живопису та постатях власників галерей Г. С. Тарновського, родини Галаганів. Досить поширеним було меценатство, коли у садибах поціновувачів мистецтва проживали художники (В. І. Штернберг, К. Є. та В. Є. Маковські, М. К. Бодаревський, Г. М. Честахівський, О. Я. Волосков, ін.). Серед іншого вони писали портрети власників, родичів, гостей маєтка, малювали садибу та навколишні краєвиди. Українська історія та чернігівські краєвиди надихали І. Репіна, О. Агіна, А. Мокрицького, Л. Жемчужникова, О. Соколова, ін. На початку ХХ століття витвори мистецтва з приватизованих поміщицьких садиб стали експонатами Чернігівського, Конотопського, Ніжинського, Сосницького, Новгород-Сіверського та Прилуцького музеїв, що відкривало їм доступ до широкої глядацької аудиторії.

Окрема увага приділяється діяльності й творам митців-педагогів, запрошених для викладання малювання в навчальних закладах Чернігівщини. Читача зустріне ґрунтовний аналіз художньої манери, огляд творчої спадщини, мистецьких зв'язків К. Павлова (учителя М. Гоголя), І. Сошенка, Д. Безперчого, Р. Музиченка-Цибульського, ін. Зважаючи на важливу роль мистецтва живопису в естетичному вихованні гімназистів, автор включає в розділ розгорнутий нарис, присвячений картинній галереї, подарованій О. Г. Кушелевим-Безбородьком Гімназії вищих наук.

Докладно, крім вже названих митців, дискурс художнього світу Чернігівщини визначає творчість тих, чиє життя було пов'язане з Поліссям: А. Мокрицького, Я. де Бальмена, М. Башилова, А. Горюновича, Т. Шевченка, М. Ге, М. Врубеля, І. Рашевського, М. Жука, О. Сластьона, М. Добужинського, Г. Нарбута, В. Резніченка, Ю. Феддерса. Такий широкий спектр досліджуваних імен і явищ дає підстави автору монографії говорити про розвиток романтичних, реалістичних тенденцій, пошуків нових форм художнього вираження регіональної культури в загально мистецькому історичному контексті.

Безперечним дослідницьким здобутком проф. Г. В. Самойленка став розділ, який висвітлює особливості літературного життя Чернігівщини. На основі документальних джерел, зібраних архівних матеріалів, аналізу творчих біографій митців слова автору вдається блискуче впоратися із поставленим завданням – дослідити особливості літературного процесу ХІХ – поч. ХХ ст., виділити знакові постаті та явища, зробити узагальнюючі висновки.

Автор монографії звертає увагу на розширення літературного локусу регіону (Прилуки, Борзна, хутір Мотронівка, с. Переходівка, Ніжин), який в ХVІІ–ХVІІІ ст. обмежувався переважно Черніговом. Докладний аналіз літературного життя Ніжина 20–40-х рр. ХІХ ст., культурним осередком якого у цей період є Гімназія вищих наук

кн. Безбородька (згодом – Ліцей), дає підстави говорити про формування в її стінах школи, представлені постатями М. Гоголя, Є. Гребінки, Н. Кукольника, В. Любича-Романовича, О. Афанасьєва-Чужбинського, Л. Глібова, М. Гербея, Я. де Бальмена, ін. Г. В. Самойленко наводить факти біографічних відомостей, уважно ставиться до творчих здобутків вихованців навчального закладу, що формує доказову картину літературного розвитку Ніжина і засвідчує знакову роль філологічної школи не лише в межах регіону, але й спонукає до роздумів про більш широкий контекст, про взаємодію російської та української культур.

Актуальність і роль Чернігова, як осередку культури і літератури, автор переконливо ілюструє на широкому фактографічному матеріалі, звертаючи увагу читачів на постаті Л. Глібова, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, В. Самійленка, М. Вороного та інших. Багатолітні архівні дослідження, аналіз діяльності (літературна творчість, громадські об'єднання, видавнича практика) на основі джерельної бази дозволили Г. В. Самойленку дійти висновку про те, що їхня діяльність мала не лише літературний, а також просвітницький та об'єднувальний характер. Уперше здійснена спроба розглянути літературний процес Чернігівщини ХІХ – поч. ХХ ст. крізь призму жіночої творчості (Ганна Барвінок, Н. М. Кибальчич, Н. К. Кибальчич, О. В. Романова), що може бути перспективним науковим дослідженням в майбутньому.

Розділ «Театр ХІХ – поч. ХХ ст.» розкриває особливості аматорського театального мистецтва, зокрема діяльність ніжинського гімназичного театру. Автор монографії приділяє увагу його репертуару, який відповідав світському духу навчального закладу, а також акторам із числа гімназистів, зокрема, М. Гоголю, Н. Кукольнику, О. Данилевському, М. Прокоповичу, К. Базилі, розглядаючи цю сферу їхньої творчості як один із імпульсів до літературної діяльності.

Розвиток театального мистецтва в Чернігові пов'язаний із будівництвом театру, що дало можливість приймати в місті мандрівні трупи, водночас це сприяло формуванню аматорського драматичного колективу із промовистою назвою «Товариство кохajoчих рідну мову», спрямованого на розбудову українського реалістичного театру. Саме діяльність Л. Глібова, О. Марковича, Д. Старицького, І. Дорошенка, М. Вербицького, С. Носа, П. Бордонос, М. Загорської-Ходот, О. Шрамченко, ін. дозволила цьому талановитому колективу реалізувати на підмостках театру низку постановок («Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «До мирового» Л. Глібова, «Живі картини» за творами українських художників, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка), що й засвідчує його значну роль у розвитку національного драматичного мистецтва ХІХ століття.

Особливий інтерес у читача викликає постать М. Заньковецької, біографія якої є предметом дослідницьких практик Г. В. Самойленка впродовж багатьох років. Архівні, мемуарні, документальні джерела, фотодокументи, глибокий аналіз життя і творчості актриси лягли в основу розділу «Марія Заньковецька і Чернігівщина» та засвідчують його унікальність. Зі сторінок книги постає живий образ прекрасної актриси, розкривається її драматична історія, у якій важко провести межу між життям і сценою цього неймовірного таланту, породженого ніжинською землею. Автор у цікавій, образній формі із залученням оригінального ілюстративного матеріалу відтворив складний процес становлення творчої особистості М. Заньковецької, визначив основні мистецько-культурні зв'язки передової творчої інтелігенції того часу, вказав на їхню вплив на формування духовності в суспільстві.

На документованих джерелах побудований також розділ, присвячений мистецтву сцени в Новгороді-Сіверському, Козельці, Прилуках. Наведені проф. Г. В. Самойленком факти розмаїтого театального життя Чернігівщини дозволяють дійти висновку про активну і багатогранну діяльність аматорських і професійних колективів Чернігівщини, а також оцінити безперечний внесок видатних акторів та діячів сцени в розвиток театального мистецтва.

Повнота дослідження складного процесу історико-культурного розвитку Чернігівщини забезпечується розвідкою автора про розвиток музичного мистецтва. Завершальний розділ «Музичне мистецтво Чернігівщини ХІХ – поч. ХХ ст.» містить

аналіз особливостей садибної музичної культури, характеристики виконавського репертуару дворових колективів та їх локацію в межах Чернігівщини. Г. В. Самойленко наводить численні відомості архівного і документознавчого характеру, на основі яких аналізує явища і процеси музичного життя регіону, пов'язані з практикою хорових чи інструментальних колективів та їхніх керівників, відомих виконавців, композиторів. Значна увага приділяється діяльності й творчим контактам М. Глінки у Качанівці, окремим талановитим виконавцям музичних партій у театральних виставах та концертах (М. О. Загорська, С. Д. Ніс, Г. А. Рачинський, М. І. Лисенко ін.), організації та участі в інструментально-вокальних вечорах і виступах (І. І. Лизогуб, І. І. Гаврушкевич, Ф. Г. Стравинський, О. Л. Горєлов, С. В. Вільконський, Є. В. Богославський, Ф. Д. Проценко, Б. Л. Вержиківський, ін.). Автор дослідження доводить закономірність інтенсивного розвитку музичного мистецтва, яке у ХІХ– на поч. ХХ ст. мало аматорський та професійний профіль, базувалося на основі класичного й народного репертуарів і жилося талантами народних виконавців та сподвижників-професіоналів.

Завершуючи огляд монографії Г. В. Самойленка, варто зазначити, що читач (науковець, учитель, студент, просто зацікавлена людина) отримує можливість поставити на полицю власної бібліотеки надзвичайно цікаву книгу, насичену багатими фактографічними, архівними, мемуарними та ілюстративними матеріалами, зібраними впродовж десятиліть, зі сторінок якої проглядає постать її автора – дослідника історії та культури Чернігівського краю і людини, яка щиро захоплюється його духовними здобутками і прагне передати свої знання іншим.

Юлія ЯКУБІНА

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 15.04.2016. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 14,5. Обл.-вид. арк. 18,85. Тираж 300 прим. Зам. 0006.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua